Hatalom politika technokraták

VÁLOGATÁS

C. WRIGHT MILLS MŰVEIBŐL

Hatalom – politika – technokraták

(Válogatás C. Wright Mills műveiből)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1970

A kötetet összeállította, a tanulmányokat válogatta és bevezető jegyzetekkel ellátta:

Dr. Kulcsár Kálmán

Fordította:

Dr. Kemény István

Ellenőrző szerkesztő:

Dr. Sós Vilmos

A kötésterv Murányi István munkája

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
A szerkesztésért felel: Dr. Légrádi Istvánné
Műszaki vezető: Büchler Alfréd
Műszaki szerkesztő: Dikó Mária

Tartalomjegyzék

C. Wright Mills és az amerikai kritikai szociológia 5

Hans Gerth — C. Wright Mills: Jellem és társadalmi struktúra

A szociológiai modell 39
Jellem és társadalmi struktúra 52
A státus világa 73
A vezetés szociológiája 81
A bürokrácia lélektana 110

C. Wright Mills: A fehérgallérosok

Az új középosztály I. 115
A manageri demiurgosz 132
A státuspánik 177
Az új középosztály II. 203
Az utitárs-politika 218

C. Wright Mills: A szociológiai szemlélet

A nagy elmélet 259
Az absztrakt empirizmus 292
A gyakorlat típusai 326
A bürokratikus etosz 357
Az emberi sokféleség 380
Mire jó a történelem? 393

C. Wright Mills: A hatalom, a politika és az emberek

A társadalomtudományi kutatás két stílusa 423

C. Wright Mills és az amerikai kritikai szociológia

I.

C. Wright Mills neve ma már ismerős nem csupán a magyar szociológusok, de a szociológia vagy a társadalmi kérdések iránt érdeklődő hazai szélesebb értelmiség előtt is. Magyarul megjelent könyve[1], a róla szóló tanulmányok[2], nemkülönben a szociológia mai fejlődésének általánosabb összefüggéseibe való elhelyezése[3] ismertté tették nevét, kutatásainak, eszméinek, tudósi és politikusi magatartásának alapvonásait is.

Az a válogatás tehát, amelyet most az olvasó a kezébe vesz, nem ismeretlen szerzőt mutat be, jóllehet olyan részletekkel jelentkezik, amelyek az interpretációkon túl eredeti szövegként még nem kerültek magyarul közlésre. Nem kétséges, ez a válogatás célja is: kísérlet egy rendkívül nehéz feladat megoldására, Mills sokrétű szociológiai munkássága alapvonásainak bemutatására. Nehéz feladat, hiszen Mills több mint kétszáz könyvet vagy jelentős tanulmányt

[1] *Mills, C. Wright:* Az uralkodó elit. Bp. 1962.

[2] Ld. pl. *Márkus Mária:* C. W. Mills és az elitszociológia. Filozófiai Szemle. 1962. 2. sz. *Heller Ágnes:* C. Wright Mills arcképének vázlata. Érték és Történelem. Bp. 1969.

[3] Ld. *Kulcsár Kálmán:* A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. II. Fejezet.

írt, és e művek között éppen úgy találunk elméleti szociológiai fejtegetéseket, mint politikai publicisztikát. Az első kérdés tehát, melyik Mills-t mutassuk be, a szociológust vagy a politikai publicistát? A kettő természetesen csak viszonylagosan választható el, hiszen politikai állásfoglalása — ne mondjuk: politikai indulatai — érezhetően átsütnek a legelvontabb témát fejtegető szociológiai írásain is, politikai írásaiban pedig a társadalom mély ismerete tükröződik. Most azonban mégis Millsnek, a szociológusnak műveiből válogattunk, politikai állásfoglalását, politikai arculatát — amelyet egyébként értékes magyar tanulmány mutat be Heller Ágnes tollából — ezúttal nem taglaljuk. Véleményünk szerint a kiválasztott írásaiban ez amúgy is tükröződik olyan fokon, ahogyan a szociológiai munkásságát politikailag kondicionálta.

Minden válogatást bevezető tanulmány egyébként visszatérő mentegetőzés, miért így és miért ezt választotta ki a gazdag termésből. Ezúttal ne mentegetőzzünk. Elismerjük, sok más fontos írás is megjelent Mills tollából, egy másik válogatásra is bőségesen telne. Ezzel az összeállítással csupán azt kívántuk elérni — mert egyik jelentős könyve magyarul már megjelent —, hogy Mills szociológiai munkásságáról adjunk keresztmetszetet.

A válogatás logikai fonala azonban adott. Mills meghatározott szociológusi magatartást képvisel. Ez a magatartás kritikai. Kritikai az Egyesült Államok társadalmi valósága (s talán még általánosabban a modern társadalom) iránt, és kritikai e társadalmi valóság talajára épült szociológia iránt. Szociológiáját tehát úgy mutathatjuk be teljes keresztmetszetben, ha mindenekelőtt megismerkedünk néhány olyan alapfogalommal, amelyek segítségével megközelítette korának és társadalmának jelenségeit, bemutatjuk kutatómunkája legfontosabb eredményeit, végül a korabeli

szociológiával szemben kialakított bírálatát, amely a társadalmi valóság folyamatainak feltárására épült. Ennek megfelelően különösen három művére támaszkodunk: a H. Gerth-tel együtt írt „fogalomtisztázó" munkájára[4], a fehérgallérosokról írt könyvére[5], melyet a magunk részéről Mills legfontosabb könyvének tekintünk (a magyar nyelven is megjelent Uralkodó elit mellett), végül a szociológiai gondolkodást bemutató Sociological Imaginationra[6], amelyben Mills mint „elméleti" szociológus is kiteljesedik.

II.

Említettük, hogy Mills meghatározott szociológusi magatartást képvisel, a kritikai szociológiai álláspontját. Azt hisszük általánosan ismert, hogy Mills nem az egyedüli jelentős alakja ennek a szociológiának, kevéssé ismert viszont, milyen helyet foglal el Mills közöttük, mi az ami összeköti őket, végül mi a kritikai szociológia társadalmi alapja és rendeltetése.

Mills maga állapítja meg a modern polgári szociológiáról írva, hogy ennek a szociológiának társadalmi funkciója differenciált. Elemezve a második világháború alatti katonaszociológiai kutatásokat, a közvéleménykutatás legújabb fejlődését, az üzemszociológiai vizsgálatok alakulását, különösen az ún. human relations irányzatot, jut el Mills a következtetésig, hogy ma már kétséget kizáróan alkalmaz-

[4] *Gerth, Hans — Mills, C. Wright:* Character and Social Structure. New York, 1953.

[5] *Mills, C. Wright:* White Collar. The American Middle Classes. New York, 1951.

[6] *Mills, C. Wright:* The Sociological Imagination. New York, 1959.

hatók a társadalomtudományi kutatások adminisztratív célokra, anélkül, hogy ezek a kutatások bármilyen összefüggésben lennének a társadalomtudományok és különösen a szociológia tudományos problémáival. „Ma a szociológiai kutatások gyakran a hadsereg tábornokai, a társadalmi munkások (azaz a szociálpolitikai munkások *KK.*), a nagy üzemek igazgatói és a börtönőrök közvetlen szolgálatában állanak. Így bürokratikus jellegű hasznuk növekedett és kétségtelenül még növekedni is fog."[7] A szociológia bürokratikus funkciója mellett azonban — amely tehát a kutatásoknak a gyakorlati célra irányultságát jelenti a tudományos problémákra való tekintet nélkül — megmaradt ideológiai funkciója is. Az ideológiai funkció tartalmát Mills a következőkben határozza meg: *1.* a hatalom adott eloszlásának és azon eszmék fensőbbségének igazolása, amelyek a hatalmat autoritássá transzformálják; *2.* a hatalom adott rendjének kritikája, autoritásától való megfosztása érdekében; végül *3.* a figyelem elvonása a hatalom kihatásaitól vagy általában a társadalom strukturális valóságától. Mills azt is hangsúlyozza, hogy az ideológiai funkció nem feltétlenül és nem minden esetben takar tudatos ideológiai tevékenységet, de akár tudatában van a társadalomtudós akár nem, mindenképpen vagy az ideológiai vagy a bürokratikus funkcióhoz csatlakozó szerepet tölt be. Történetileg — folytatja Mills — a társadalomtudós munkáját inkább ideológiailag használták fel, mint bürokratikus célokra, sőt ez valószínűleg még ma is így van, de az egyensúly már az utóbbi felé kezd eltolódni. Az ideológiai felhasználás pedig ma jórészt abban rejlik — zárja le a gondolatmenetet —, hogy a modern társadalomtudomány a

[7] *Mills, C. Wright:* The Sociological Imagination. New York. 1959. 80. p.

marxizmussal és a munkásmozgalommal való szakadatlan, bár gyakran el nem ismert vitában bontakozott ki.[8]

Mills természetesen nem utalt arra, hogy saját munkásságát a szociológia melyik funkciója körébe sorolja, az a tény azonban, hogy az ideológiai funkció önmagában is tagozódik a hatalom adott elosztását támogató és azt bíráló megközelítés szerint, jelzi, hogy Mills hol szán helyet saját magának. S még valamit jelez, melyre később még visszatérünk. Azt ugyanis, hogy mivel Mills a szociológia ideológiai funkcióját a marxista társadalomelmélettel és gyakorlattal való vitához köti, ha ez a funkció az adott polgári társadalom hatalmi rendszere irányában kritikai, akkor a marxizmussal való vita, azzal a társadalomelmélettel és azzal a munkásmozgalommal való vita, amely eredendően szemben áll a tőkés társadalommal, viszonylagos lehet. A vita azonban megmarad. S jóllehet — I. L. Horowitz tanúsága szerint Mills élete végére már meg volt győződve arról, hogy igazi szociológia csak a marxizmus keretei között képzelhető el[9], mint látjuk majd — a válogatás több szemelvénye is jelzi ezt — Mills nem jutott el a polgári társadalom igazi kritikájáig, azaz e társadalomnak a munkásosztály segítségével való meghaladásáig, az új szocialista társadalom igenléséig.

Ez azonban általánosabban is jellemző az Egyesült Államokban kibontakozó kritikai szociológiára. Ez a kritikai szociológia, nyilvánvalóan a „hatalom adott elosztása" elleni fellépéstől indíttatva, megpróbálta megkeresni azokat a jelenségeket, amelyek az amerikai társadalom struktúrájából adódóan a hatalom adott rendjének társadalmi bázisát

[8] *I. m. 80—82. p.*

[9] *Horowitz, Irving L.:* The Sociological Imagination of C. Wright Mills. In Memoriam. — American Journal of Sociology. 1962. júl. 105—106. pp.

alkothatják. E törekvése kapcsán kétségtelenül valóságos és fontos társadalmi jelenségek és folyamatok feltárásáig jutott el, anélkül azonban, hogy végül is megkérdőjelezte volna ennek a társadalomnak alapvető struktúráját, a hatalom és az osztálystruktúra összefüggéseit. Ily módon a javasolt megoldási módozatok is másodlagos szinten maradtak, általánosságban pedig utópikus szinezetet kaptak. Nagyon érdekes viszont, hogy e kritikai szociológia képviselői tulajdonképpen néhány egymással összefüggő jelenség boncolgatására koncentráltak, ezeket a jelenségeket különböző oldalról megközelítve nagyjából azonos vagy hasonló felismerésekig jutottak el. Az általuk feltárt jelenségek kétségtelenül az Egyesült Államokban mutatkoztak meg a legélesebben, távolról sem korlátozhatók azonban csak Amerikára, az amerikai társadalomra. Az USA társadalmának történeti fejlődési sajátosságai következtében azonban nem véletlen, hogy a kritikai szociológia figyelme éppen olyan jelenségek felé fordult, mint a szervezeti társadalom, a fehérgalléros dolgozók tömege, a kívülről vezérelt, irányított ember problémája, a konformizmus és az uralkodó elit. Mindezek a jelenségek szorosan összefüggenek egymással, és e jelenségek megközelítése hozta végül azonos táborba a kritikai szociológia sokfelől elindult képviselőit.

A kritikai szociológia képviselői közül Mills a társadalom hatalmi elitjének problémáját vizsgálja, éspedig egy újonnan kialakuló, a régitől sok tekintetben különböző „középosztály", az úgynevezett „white collar", a „fehérgalléros" osztály szociológiai jellegzetességeivel összefüggésben. Whyte a „szervezeti ember" problémáját közelíti meg. Könyvében (Organization Man) abból indul ki, hogy a szervezeteknek a társadalomban való eluralkodása, a ma társadalom leginkább jellemző jelensége, és erre vezethetők

vissza a mások által észlelt problémák is, pl. az elit-probléma, a white collar réteg megjelenése, a konformitás. Ha pedig Riesman hatalmas munkásságának lényegét akarjuk megragadni, akkor a konformizmus problémájához jutunk el. Lényegében tehát ő is nagyon jellemző, nagyon jelentős vonást emel ki a mai amerikai társadalomból: olyat, amely összefügg a mások által észlelt jelenségekkel. Ennyiben tehát a problémák azonos látása összeköti a kritikai szociológusokat. A megközelítési mód bizonyos fokig ismét csak azonosnak tűnik, éspedig azért, mert nem az Egyesült Államokban, illetőleg a modern szociológiában szinte általánosan elfogadott technikával közelítik meg a problémákat, tehát nem elsősorban empirikus vizsgálatokkal, hanem a meglevő adatok feldolgozásával, történeti és összehasonlító értékelésével, és az ebből adódó absztrakciók segítségével. A megközelítési mód azonosságán, a vizsgált problémák összefüggésén túl ezeket a szociológusokat a kritikai magatartás köti össze az adott társadalom jelenségeivel szemben.

Hogyan exponálják ezt a kritikát az imént említett szociológusok? Whyte szerint a szervezetek eluralkodásának folyamata azzal függ össze, hogy a régi, a protestáns etika által meghatározott társadalmi erkölcs, — amely minden ember egyéni felelősségét hangsúlyozta, amely az individuális törekvéseket támogatta, az egyén szorgalmát, munkáját, boldogulását támasztotta alá, s amelynek jelentőségét a kapitalizmus kialakulásában Max Weber eltúlzottan, így tévesen is hangsúlyozta — tehát ez a protestáns etika eltűnt, vagy eltűnőben van. Nem az egyén válik ily módon jelentőssé és lényegessé a társadalomban, hanem a szervezetek, amelyek megjelennek gazdasági téren, megjelennek a kultúrában, megjelennek a politikában, az ember társadalmi tevékenységének minden területén. A szervezetek

azonban önmagukban is bizonyos egységet képeznek; olyan egységet, amely saját értékekkel, szabályokkal is rendelkezik. Ezekhez a szabályokhoz az egyéneknek alkalmazkodniuk kell, tehát a konformitás, az alkalmazkodás szükségessége fokozódik. A társadalom mindig elvár valamilyen konformitást az embertől, de régebben ez a konformitás jóval lazább volt, mint most, amikor egyszerűen szinte azonosulni kell a szervezetek szabályaival. Mert ha valaki nem ezeknek megfelelően él és cselekszik, akkor elveszti munkáját és lehetetlenné válik a társadalomban. Ez a szervezetekben kialakuló magatartástípus azonban jellemző az embernek szervezeten kívüli életmódjára is. Whyte utal arra, hogy például a nagyvárosok „elővárosaiban", az úgynevezett suburbökben, ahol a szervezetekben dolgozó fehérgallérosok többsége lakik, mennyire uniformizált életforma alakul ki, mennyire érződik a konformitás szükségessége a szervezeten kívüli, tehát a munkán kívüli életmódban is.

Ugyanez a probléma, a konformitás problémája kerül azután középpontba Riesmannál is, aki megint csak a régi, elmúlt magatartási formákhoz vagy követelményekhez mérten próbálja az újat, a jelenlegit magyarázni napjaink amerikai társadalmában. Nem célunk most Riesman magyarul is megjelent könyvében kifejtett elméletének elemzése. Általánosan ismert, hogy Riesman viselkedési típusokat alakított ki, történeti egymásutánban a tradíciótól irányított, a belsőleg iányított és a kívülről irányított viselkedési típusokat. A mai társadalom emberének kívülről irányítottsága azonban világosan úgy áll szemben a történetileg a múlthoz kapcsolódó belülről irányított ember típusával, mint Whyte társadalmi etikája a klasszikus kapitalizmus protestáns etikájával. Jóllehet a két cselekvéstípus abszolút szembeállítása nem meggyőző, a két kor és tár-

sadalom közti különbséget mégis érzékelteti. Mi az, ami nem meggyőző? Riesman maga is utal arra, hogy a belülről irányított viselkedési típussal szemben, amelynek az a jellemzője, hogy az emberben kisgyermek kora óta tartó nevelése folytán kialakul egy olyan erkölcsileg értékelhető személyiség, amely szinte iránytűként vezérli cselekedeteit, a kivülről irányított ember a külső behatásokra formálja magatartását. Alig lehet azonban kétséges, hogy mindkét típus esetében végül is mindkét típushoz fűzött elemek jelen vannak. A modern ember szocializálási folyamatában is felhalmozódnak azok a személyiségi elemek, amelyek a kívülről kapott hatásokra reagálnak, illetőleg az ember a kívülről kapott hatásokat is ezeken keresztül érzékeli és értékeli. Legfeljebb arról van szó, hogy a társadalom irányából bekövetkezett hatás folytán a társadalom talán szélesebb körben várja el ma a társadalmi szabályokhoz való alkalmazkodást, de sajátos eszközei folytán mindenesetre erőteljesebben tudja ezt kialakítani, mint pl. a klasszikus kapitalizmus társadalma. A modern társadalom információs rendszere, a tömegközlési eszközök ezt a „kívülről vezéreltséget" erősítik, s ezek olyan hatékonysággal dolgoznak, hogy hatásuk alól nagyon nehéz bárkinek is kivonnia magát. Már csak azért is nehéz, mert a szembenálláshoz ismeretanyag, információtömeg lenne szükséges, ezzel szemben az iskolai képzés annyira specializálttá vált különösen az Egyesült Államokban, hogy az ember, aki valamilyen szakmát, foglalkozást sajátít el élete legfogékonyabb éveiben, nem tud olyan általános ismerethalmazt összegyűjteni a világról, amelynek segítségével a tömegközlési eszközök által feléje továbbított információkat értékelhetné. Kénytelen tehát tényként elfogadni a kapott ismereteket, hiszen a saját specializált képzése nem ad lehetőséget kritikai értékelésre.

S ez a „kívülről vezéreltség" az alkalmazkodás végletes kényszere különösen áll a szervezetekben dolgozó „fehérgallérosokra". Mi ez a fehérgalléros középosztály? Mills hipotézise szerint régebben az amerikai társadalomban „független" középosztály létezett, s ez a függetlenség gazdaságilag megalapozott volt, ennek következtében tehát szellemi függetlenséget is jelentett. Az iparosodás azonban, amely egyre nagyobb szervezeteket hozott létre, megszüntette a kisebb gazdasági egységeket, versenyképtelenné téve azokat, de ily módon tönkretette a régi „középosztályt" is. Kialakított ellenben egy új jellegzetes réteget vagy osztályt — Mills osztálynak nevezi —, amelynek a legfontosabb jellemzője az, hogy nincs meg a függetlensége. Létfeltételei kizárólag a nagy szervezetekhez — akár gazdasági, akár más jellegű szervezetekhez — kapcsolódnak, ahol odaadó szellemi munkát kell végeznie, anélkül azonban, hogy a vezetésbe bárminemű beleszólása lenne. Ez a helyzet azután a millsi megfogalmazásban is azt váltja ki, hogy ez a „középosztály" „a fehérgallérosok tömege" teljes mértékben kiszolgáltatottá válik. Ennek a „középosztálynak" nincs semmiféle tartása, nincs lehetősége arra, hogy beleszóljon a politika irányításába, kiesett tehát a modern társadalomból az a réteg, amely Mills feltételezése szerint régebben hatékonyan irányíthatta a társadalmat, s alapot adhatott a társadalomban a demokratizmusnak is. Ehhez a helyzethez kapcsolja azután Mills azt a további következtetést, hogy ha a régi, a demokratikus folyamatoknak társadalmi alapot adó, független középosztály megszűnt, s a munkásosztálynak nincs beleszólása a politikai életbe — illetőleg amennyiben van, az a szakszervezeteken keresztül történik, s az tulajdonképpen látszólagos, mert a munkásosztály nevében a bürokratizálódott szakszervezeti apparátus, a szakszervezeti elit beszél és cselekszik —,

akkor a politikát csak bizonyos fajta elit irányíthatja az Egyesült Államokban.

Kérdés mármost, mi az az elem, amelynek következtében kritikainak nevezzük ezt a szociológiát? Honnan ered ez a szociológusi magatartás, és milyen kiutat talált, vagy vélt találni a társadalom bírált viszonyaiból, helyzetéből?

A tiszteletére írott tanulmánykötet egyik szerzője[10] hangsúlyozza, hogy Mills szemléletmódja egyéni életútjára vezethető vissza, éspedig konkrétan arra, hogy 21 éves koráig Texasban lakott, falusi fiú volt, olyan területen élt, ahol a népsűrűség rendkívül alacsony, ahol egy négyzetmérföldre öt ember jutott. Társadalmi tapasztalatainak minden szála ehhez a környezethez fűzte tehát, s tulajdonképpen csak akkor került be az amerikai nagyvárosi életbe, amikor már kiformálódott az egyénisége. A texasi körülmények között felnőtt, intellektuális érdeklődésű fiatalember és az amerikai nagyvárosban tapasztalható rendkívül problematikus viszonyok találkozásából adódó megrázkódtatás magyarázná tehát Mills kritikai magatartását, amely először a nagyvárosi életformával, az amerikai társadalom egyik jellegzetességével való szembefordulásban nyilvánult meg. Ez a magyarázat azonban kétségtelenül rendkívül leegyszerűsített, legfeljebb azt közelítheti meg, hogy mások mellett miért éppen Mills az, akinél ez a kritikai magatartás ilyen élesen jelentkezett, de semmiképpen ennek a magatartásnak a gyökereit. A fentiekben megkíséreltük Mills, Riesman, Whyte nézeteit erősen leegyszerűsítve megtalálni azt a közös elemet, amely társadalomszemléletüket és kritikájukat jellemzi. Ez az elem végső soron mindenütt a konformizmus elleni fellépés, az egyén-

[10] *Miliband, Ralph:* Millsand Politics. — The New Sociology. Essays in Social Science and Social Theory in Honor of C. Wright Mills. New York, 1964. 79. p.

nek mint értéknek hangoztatása a „tömeg"- vagy a „szervezeti" társadalomban. Ezzel a társadalommal, az egyén ilyen helyzetével az amerikai kritikai szociológia, s elsősorban Mills sajátos intellektuális pozícióval, és bizonyos fokig a történeti múltban gyökerező utópikus szemlélettel áll szemben. Mills gondolatmenete pl. reális felismeréssel indul, annak a megállapításával, hogy a világ jelenségei, a társadalom jelenségei is összefüggnek egymással. Nem értheti meg senki pl. az amerikai társadalom jelenségeit, ha nem ismeri e társadalom elhelyezkedését a világ össztársadalmában; nem tud eligazodni a napi problémákban, ha nem igazodik el a világ általános politikai problémáiban. A modern ember életviszonyai tehát túlnyúlnak nemcsak egy szűkebb, helyi község keretein, — ezeket egyébként Mills szerint a modern fejlődés amúgy is felbomlasztotta — hanem az országos kereteken is; ily módon az egyén az egész világgal áll szemben, az egész világ társadalmi jelenségei hatnak rá. Ebből Mills azt a következtetést vonja le, hogy az ember nem lehet lojális sem egy államhoz, sem egy nemzethez, hanem csak az egész emberiséghez. Az egész emberiséghez való lojalitás pedig tulajdonképpen nem más, mint az ember saját értékeihez való lojalitás! Millsnél végül is tehát egyfajta abszolút individualizmus jelentkezik, amelynek az a lényege, hogy ebben a konformizált világban mindenki csak a saját belső értékeihez lehet igazán hű, és csak azok vezethetik cselekvéseit. Ebből a helyzetből fakad tehát az az ellentmondás, amelyet a Riesman-kategóriák feltételes elfogadásával akár úgy is jellemezhetnénk, hogy Mills tulajdonképpen egy kívülről irányított világban követel abszolúte belülről irányított magatartást.

Az ilyen kritikai magatartás abszurd volta több vonatkozásban is kimutatható. Mills abból indul ki, hogy a szo-

ciológusnak a társadalom struktúráját kell megismernie. A társadalmi struktúrára vezethető vissza a hatalom elosztása, ha tehát a hatalom visszaél a saját lehetőségeivel, az egyetlen lehetséges magatartás a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló törekvés. Ez az egyik vonal. A másik vonal: a saját egyéniséghez, a saját értékekhez való abszolút lojalitás, ahogyan Mills feltételezi és kifejti, tipikusan értelmiségi magatartás. A két vonal találkozása az értelmiség „megváltó" szerepe. Az összes többi társadalmi osztály vagy réteg ugyanis annyira kiszolgáltatott Mills társadalomképében, illetőleg annyira hatalmon levő, hogy tőlük nem remélhető a társadalom megváltoztatása.

Az értelmiség számára az egyetlen lehetséges életforma viszont az, hogy kívül maradva ezeken a politikai folyamatokon, vizsgálja a társadalom jelenségeit, struktúráját, s erre alapozva emelje fel szavát a különböző hatalmi visszaélések ellen, tehát kialakítson egy olyan intellektuális magatartást, amely többé-kevésbé a társadalom állandó kritikája lehet, és ezzel a kritikával segítse az egész társadalom átalakítását. Az értelmiség ilyen „struktúrát bíráló szerepe" — ahogyan ezt Mills követői is látják — nem realizálódhat a szokványos politikai folyamatokban a szokványos politikai eszközökkel. Ez a küzdelem, amelyet egyszerre tart politikainak és kulturálisnak, intellektuális és morális harcmodort kíván, és kevéssé politikait. Új baloldal teremtésének lehetőségét sem ilyen szokványos politikai értelemben látja, s valóban szinte erényt csinál a politikában való „részt nem vétel"-ből.[11] De ha részben továbbvisszük ezt a logikát, részben pedig Mills más írásait is bekapcsoljuk a vizsgálatba, akkor azt kell mondanunk: nemcsak a „nem résztvétel"-ig, a „non participa-

[11] *I. m. 85. p.*

tion"-ig jut el felfogása, hanem bizonyos értelemben kispolgárinak vagy parasztinak nevezhető anarchisztikus szemléletig is. Erre mutat Millsnek a kubai forradalomról írott kis könyvecskéje, a „Listen yankee" is. Mills akkor ismerte meg a kubai viszonyokat, amidőn még nem alakult ki pontosan a hatalmi struktúra, illetőleg még nem szerveződött meg, a politikai szervezetek tevékenységét sok tekintetben a közvetlen forradalmi cselekvés helyettesítette, amidőn tehát körülbelül olyan állapotok voltak, mint amilyenek az anarchista diákmozgalmak ideálját jelentik, amelyek azonban a fejlett modern társadalom viszonyai között már meghaladottak. A kubai eseményeket Mills a modern fejlett ipari országokkal szembeni fejlődési alternatíva kialakítására használta: szocialista fejlődés, forradalmi hatalom, de hatékony állami szervezetek kialakulása nélkül. A szervezeteket ő is — mint sokan mások — a pejoratív értelemben vett bürokráciával, bürokratikus hatalommal azonosította. Politikai ideálja így az általa sajátosan értelmezett demokráciát nem haladta meg: Mills szerint ugyanis a demokráciának tulajdonképpen az az ismérve, hogy azok, akiket lényeges, vitális érdekeikben érint egy bizonyos döntés, valamennyien hallathassák szavukat a döntés kialakításában, másrészt pedig azok, akik a döntéseket hozzák, ezt teljes nyilvánossággal tegyék meg, éspedig oly módon, hogy mindenki hozzájuthasson minden információhoz a döntéssel kapcsolatosan. Ez az a visszafelé tekintő utópikus elem, amelyre már céloztunk, mert hiszen világos, hogy a közvetlen demokrácia ilyen Rousseau-ra emlékeztető modellje a modern társadalomban már csak technikailag is megvalósíthatatlan, nem szólva azokról az érdekekben, munkamegosztásban stb. gyökerező viszonyokról, amelyek az így értelmezett demokráciával szemben hatnak. Visszafelé tekintő ez az utópikus elem, mert a

döntés ilyen formája ott és akkor lehetett valóságos, ahol viszonylag szűk körben, és az általánosabb viszonyoktól többé-kevésbé izoláltan kellett dönteni, tehát a történeti múlt helyi közösségeiben, amelyek Mills szerint is felbomlottak. (S talán felesleges megjegyezni, hogy az ilyen döntést is hatalmi viszonyok strukturálták.)

Ez a romantikusnak is nevezhető utópikus elem persze nemcsak Millsre jellemző, valamennyi kritikai szociológus útja valamilyen módon mindig ilyen utópikus színezetű megoldási módhoz visz. Whyte például, aki szerint a régi protestáns etika megromlása, eltűnése tulajdonképpen a szervezetek elszaporodására vezethető vissza, az egyetlen megoldási módot a szervezetek széttörésében látja. Ily módon a szervezeti erkölcsnek, ennek az alkalmazkodásban, a konformitásban megmutatkozó erkölcsnek a helyettesítése, az egyén „méltóságának" helyreállítása csak a szervezetek széttörésével együtt mehet végbe. Megint olyan célkitűzés, amelyet a modern nyugati diákmozgalmak ideológiai alapként is elfogadtak (mellesleg amit Kínában a kulturális forradalom során megvalósítani is törekedtek), amely azonban ismét utópikus, megvalósíthatatlan törekvés. A szervezetek nem véletlenül jöttek létre, jóllehet nem kétséges, hogy bennük és velük kapcsolatban nagyon sok problematikus elem is kialakult, jórészt igaz, amit a szervezetek konformizáló hatásáról Whyte és mások írnak, illetőleg amit a szervezeteknek az emberi egyéniséget, pszichikumot deformáló hatásáról megállapítottak. De az is igaz, hogy ezek a szervezetek elsődlegesen nem azt a célt szolgálják, hogy az emberi egyéniség eltorzuljon, esetleges ilyen hatásuk mellett jelentősebb az, hogy tulajdonképpen lehetséges alapot adnak az ember személyiségének gazdagabb, sokrétűbb kifejlődésére. Most talán nem is kell bővebben szólni arról, hogy a kérdés ilyen feltétele már eleve

problematikus és történetietlen, mert hiszen objektív folyamat részeseként, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásának következményeként jöttek létre a társadalomban ma élő szervezetek, amelyek széttörése körülbelül olyan fokban kecsegtet elfogadható perspektívával, mint a kezdeti géprombolóké, akik az ipari társadalom minden baját a gépekre vetítették vissza, és a gépek szétzúzására hívtak fel.

A másik, hasonlóképpen utópisztikus elemet most már kimondva ismerhetjük fel Riesmannál, aki nem ugyan „A magányos tömeg" című munkájában, hanem a másikban. „Az újjáértékelt individualizmusban" írja, miután a modern társadalom problémáit taglalva a megoldást keresi, hogy az egyetlen lehetséges út tulajdonképpen az utópizmus újjászületése, az utópikus gondolkodás újbóli behatolása a társadalomba.

A kritikai magatartásnak utópikus megoldásba való szükségszerű torzulása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a kritikai szociológia képviselői nem ismerték fel a társadalmi struktúra lényeges meghatározottságát, nem ismerték fel a struktúrának a társadalmi gazdasági formációból fakadó tartalmát, és végül nem tudták az általuk is problematikusnak látott jelenségeket a struktúrára visszavezetni. Ebből fakad azután az is, hogy nem tudtak reális alternatívát sem kialakítani. Eltúlzott tehát ezeket a szociológusokat, mint ahogy ez nyugaton szokásos — különösen Mills esetében — akár neomarxistáknak is nevezni, mert igaz ugyan, hogy Mills pl. azt írja, hogy a marxizmus mint egész része az emberiség intellektuális hagyományainak, amelynek alapján újjá lehet építeni a szociológiát és a világot is, de a marxizmus alaptételeit mégis vitatja, vagy figyelmen kívül hagyja a társadalom problémáinak megközelítésében és megoldási módozataiban is.

A kritikai szociológia munkásságában fellelhető utópikus elem eredete tehát a kritikai magatartást megalapozó társadalomszemléletben rejlik. A kritika ugyanis önmagában még csak elutasítás. Konstruktív és reális jellege attól függ, milyen elvi álláspontot, magatartást fejez ki, azaz attól, miből indul ki a bírálat, mihez képest kritika a kritika. Az amerikai kritikai szociológiában két ilyen kiindulási pont kapcsolódik össze: egyrészt a modern ipari társadalom jelenségeinek történeti értékelése, amelyben ez a társadalom erkölcsileg alacsonyabb értékelést nyer pl. a szabad versenyen alapuló tőkés társadalomnál, másrészt a hatalom és a hatalommal összefüggő strukturális viszonyok elemzése az elvont humánus eszméket őrző, Mills esetében kifejezetten baloldali, „akadémiai" értelmiség pozíciójából. A kritika e kettős megalapozottsága végül is egyként jelentkezik, összefogva így a kritikai szociológia különböző képviselőit, és egyben egységesen morális szinezetet ad társadalombírálatunknak. A társadalmi jelenségek reálisan azonban nem közelíthetők meg a moralista pozíciójából, illetőleg az ilyen megközelítés nem képes feltárni azokat a viszonyokat és erőket, amelyek a jelenségek és folyamatok mögött bontakoznak ki. Marx pl. nem morális szemszögből bírálta a korabeli tőkés társadalmat, hanem azt a társadalmi mozgást, s e mozgást meghatározó előrevivő tényezőket találta meg a termelési módtól a munkásosztály konkrét osztályhelyzetéből fakadó társadalmi és politikai perspektívájáig, amely reális bázist adott társadalomkritikájának is. Az amerikai kritikai szociológia viszont egységesen figyelmen kívül hagyja a munkásosztályt mint társadalmi erőt (Mills sem kivétel!), s ennek nem csak az az oka, hogy az Egyesült Államok munkásosztálya különböző okok következtében „nem elég forradalmi", (pontosabban nem elég forradalmi egy, a konkrét történeti hely-

zetet figyelmen kívül hagyva, az önmagáért való forradalmiságért lelkesedő, éppen ezért anarchista elemtől sem mentes „baloldali" értelmiségi réteg számára, amely éppen azért, mert nem a reális viszonyokból kiindulva ítéli meg a munkásosztály forradalmi lehetőségeit, nem egyszer „kiábrándulva" saját jelentőségét becsüli túl, vagy éppen magát tartja a társadalmi változás egyedüli erejének), hanem ide vezet a morális kérdésfeltevés is, amely viszonylag szűk „akadémiai" és művészi értelmiségi réteghez kötődik.

A kritikai szociológia valójában csak akkor kap igazán kritikai tartalmat, ha valóságos társadalmi erőre, és nem szűk réteg moralista magatartására épül. Ha csupán moralista kritikáról van szó, akkor kérdéses e magatartás történeti jelentősége a szó mélyebb értelmében, hiszen egyik következménye — éppen a gondolatmenetben benne rejlő utópikus elem folytán, amely a maga elvontságában különösen vonzó lehet éppen az értelmiség egy része, s talán elsősorban a fiatal értelmiség pl. az egyetemi hallgatóság számára — a társadalmi fejlődésnek, a kialakult objektív viszonyoknak megfelelő cselekvés hosszabb-rövidebb időre való háttérbe szorulása. A társadalmi jelenségekkel, folyamatokkal való moralista szembenállás Achilles-sarka mindig a morális bázis, amely hordozójában a társadalmi valóságból épül fel, de szükségszerűen egyéni élmények, tapasztalatok stb. halmozódásaként. A morális bázisra épült kritika tehát tartalmazza a valóság elemeit, de ezek az elemek éppen a morális bázis kialakulásának folyamatában különböző jelentőséghez juthatnak, ez a bázis tehát torzíthatja nem csupán a kritika, de a megismerés folyamatát is. Ez egyébként a már többször említett kritikai szociológusok — s köztük Mills — esetében is igaz. Ezért maradt meg megismerésük azon a síkon, ahová morális vagy esetenkint politikai indulatuk vitte őket, ezért maradt központi kérdé-

sük a konformizmus és az egyén háttérbe vonulása, s ezért jut el pl. Mills a marxi tétel megkérdőjelezéséig: az emberek csinálják a történelmet . . ., s saját tételének felállításáig: az elit csinálja a történelmet. (Heller Ágnes alapos kritikájának ismeretében azt hisszük a probléma elemzésére nem kell vállalkoznunk.)

Ezután azonban fel kell tennünk a kérdést: vajon a kritikai szociológiának nincs létjogosultsága, kifejezetten kritikai pozícióból nem közelíthető meg a társadalom, a társadalom jelensége, folyamatai? Válaszolhatnánk erre a kérdésre úgy is, hogy a társadalmi viszonyok kritikáját tulajdonképpen nem a kritikai szándék, hanem a megismerés eredménye adja meg, s találnánk erre példát is. Az az anyag, amelyet pl. az amerikai szociológia eddig összegyűjtött, bizonyos mélységig önmagából következően ugyancsak kritikus az amerikai társadalommal szemben a kritikai szándék nélkül is. A tudatosan kritikai álláspontot elfogadók tábora azonban Mills halála után növekvőben van, ha a kritika a divattá válás folyamatában kissé devalválódott is Millshez viszonyítva, kevéssé átfogó jellegű, inkább egyes társadalmi problémákra irányul, s még kevésbé jut el odáig, hogy a társadalom alapvető szerkezetéhez kapcsolja a társadalom problematikusnak látott jelenségeit. Az így, az idáig kialakított kritikai szándék azonban — mint ahogyan többen megállapították — a szó mélyebb értelmében apologetikus is lehet, hiszen funkciója az adott társadalmi rendszer problémáinak megoldása, és nem a rendszer alapvető viszonyainak, végső soron tehát magának a rendszernek megváltoztatása. Ily módon tehát a szociológiának Mills által bontottan ábrázolt ideológiai funkciója — már ami a nem marxista megalapozottságú szociológiát illeti — a felszínen differenciált lehet ugyan, végső soron azonban ha nem is a hatalom adott elosztása érdekében, de a társa-

dalmi-gazdasági alakulat alapvető viszonyainak változatlansága irányában hat.

Egy társadalmi-gazdasági alakulathoz elkötelezett szociológia számára a kritikai vagy apologetikus megközelítés, pontosabban szándék ilyen differenciálódása végső soron és eredményében tehát hamis alternatíva. Igazi kritikát az adott társadalmi rendszert meghaladó — s ami ezzel egyet jelent a haladást mozgató, előrevivő társadalmi folyamatokat, erőket felismerő és reálisan értékelő szociológia nyújthat. A lényegre leegyszerűsítve: csak az ilyen szociológia juthat túl az adott társadalmi rendszer apologetikáján. A „hatalom adott elosztásának" egy bizonyos szintű kritikája és a társadalmi gazdasági alakulat apologetikája tehát még összefér egymással a kritikai szándékot vagy szociológiai megközelítés eredményét tekintve is, és ezt sok tekintetben éppen Mills szociológiai munkássága példázza.

Más helyen már hangsúlyoztuk, hogy a szociológia társadalmi funkciója végül is nem művelőinek szubjektív szándékaitól függően alakul egy adott társadalomban.[12] Természetesen a szubjektív elem is közrejátszik e funkció kibontakozásának módjában, megjelenésének sajátosságaiban, sőt bizonyos differenciálódásra is vezethet, de a kereteket, a lehetőséget a társadalom objektív viszonyai adják meg. Ez így van természetesen a szocialista társadalomban is, e társadalomban kibontakozó marxista szociológiai kutatások esetében is. A lényeg tehát itt sem a kritikai vagy apologetikus kiindulás hamis alternatívája (ez az alternatíva addig hamis, amíg a szociológus elkötelezettsége a szocialista társadalommal, a szocialista fejlődéssel megvan), hanem az, hogy a szociológia objektíve mennyire segíti a

[12] *Kulcsar Kálmán:* A szociológia társadalmi funkciója és a politika. — Társadalmi Szemle. 1969. 3. sz. 43. és köv. p.

szocialista társadalom építését. Ha a marxista szociológus magatartását hangsúlyozottan a szándékolt kritika, vagy a szándékolt és mindenáron való apologetika határozza meg. ez óhatatlanul kihat kutató és megismerő tevékenységének alakulására, eredményességére is. Az ilyenfajta kiindulás — ha talán nem is mindig morális indítékú —, de mindenképpen szubjektív, és ez az ilyen magatartással művelt szociológiát eltérítheti a valóság megismerésétől. Természetesen világos, hogy a minden szociológus alapvető elkötelezettségén túl — amely valamilyen társadalmi-gazdasági alakulathoz fűzi — a munkájában mindig jelen vannak a legkülönbözőbb szubjektív tényezők is. A szociológia azonban tudomány, éppen ezért művelőitől is megkövetelhető, hogy az ilyesfajta szubjektív tényezők érvényesülése elé a kutatómunkában tudatosan gátat emeljenek. Hosszú ideig vitatott volt és részben még ma is vitatott pl. ugyanez a probléma a bíráskodás vonatkozásában. Kötetek születtek arról, hogy a bíró objektíven alkalmazza a jogszabályt, és ez éppen azért nem több mint puszta logikai művelet, sőt puszta szillogizmus. De kötetek születtek arról is, hogy a bíráskodásban a bíró szubjektív tulajdonságai a lényegesek, sőt csak ezek a döntőek, hiszen a bíró is ember. Nem kétséges, legalábbis rövidlátás lenne azt mondani, hogy a bíráskodás során a bíró szubjektív tulajdonságai, körülményei, ambíciói stb. következmény nélkül maradnak, hogy valóban gép módjára alakítja ki döntését. De a bíráskodás magas fokú szellemi tevékenység, amelyben a bírónak tudatosan kell számolni a szubjektív tényezőkkel, legalábbis azokkal, amelyeket felismert, döntését logikailag kell igazolnia, külső szemlélő által is elfogadhatóvá, mi több, bizonyítottá kell tennie. Ez ugyan nem küszöböli ki a szubjektív tényezők hatását, hiszen ismeretes, hogy a feltárt tények megfelelő csoportosításával esetenként egymástól eltérő döntés is iga-

zolható, de mindenképpen korlátokat jelent a szubjektív tényezők számára, általánosságban megadja a döntés objektivitásának azt a fokát, amely szükséges a bíróság társadalmi funkciójának ellátásához. Tudományos tevékenység esetében a szubjektív tényezők tudatos számbavétele még inkább elengedhetetlen. A hipotézisek és a valóság szembeállítása nem történhet meg a hipotézis mindenképpeni igazolásának szándékával. Márpedig ennek veszélye mindig fennforog, ha a kutató szubjektív szándéka szerint apologetikus vagy kritikai állásponttal közelít a valóság jelenségei felé. A szociológia kutatójának meg kell *ismernie* a valóságot — éspedig a jelenségvilágon túl azokat az alapvető folyamatokat is, amelyek a jelenségek alakulásában közrehatnak, esetleg meghatározzák azokat. Ez az elsődleges feladata, és megismerésének apologetikus vagy kritikai hangsúlya (ha mélyebb értelemben egyáltalán szembeállíthatjuk még e két szót) a megismerés eredményétől függ. És ez a leghétköznapibb esetekben is így van. A szociológia gyakran kerül olyan helyzetbe, hogy egy gazdasági vagy politikai döntéssel kapcsolatos viszonyokat kutat. Ilyen döntéssel vagy a nyomában kialakuló jelenségekkel kapcsolatban a szociológia megállapításának „kritikai" vagy „apologetikus" jellege attól függ, ahogyan önmagában és társadalmi következményeiben beigazolódik a döntés helyessége. A helyesség természetesen nem valamiféle elvont mércével (pl. a szociológus morális pozíciójához, szubjektív kívánságaihoz, az általa kialakított „terápikus" meggondolásokhoz igazodva) mérendő, hanem a gyakorlati következményekként beállott jelenségek mutatják meg, hogy a döntés helyesen mérte-e fel, és helyesen értékelte-e az adott társadalmi, történeti szituációt, e szituációnak tartalmat adó viszonyokat, azok a következmények alakultak-e ki, amelyeket a döntés kialakítani törekedett, mik azok a mellék-

termékek, amelyek nem vártan, nem kívántan jelentek meg, és ezek a melléktermékek milyen viszonyban vannak a döntés által szándékoltan létrehozott következményekkel. A szociológiai kutatások azonban igen sok esetben — különösen a szocialista társadalomban, ahol a gyakorlattal való összefüggés a társadalom építésének jellegéből adott — *problémára irányultak* abban az értelemben is, hogy a szociológia a problematikusnak észlelt jelenségeket kutatja. Ebben az esetben sokszor elkerülhetetlen, hogy a problémát megközelítő szociológus szemlélete terápikus jellegű, azaz a társadalmi probléma megoldására kialakított elképzeléssel kutatja a problematikus jelenséget. A szociológus társadalmi-gazdasági alakulathoz való elkötelezettségével nem áll szemben az a követelmény, hogy ez az elképzelése ne befolyásolja kutatását, azaz terápikus elgondolása ne befolyásolja a „diagnózist", mert ebben az esetben a „diagnózis" egészben vagy részben helytelen lesz.

Látszólag messzire kerültünk Millstől, de csupán látszólag. Mills emberi magatartása, tiszteletreméltó bátorsága, amellyel társadalmának jelenségeivel és az akadémikusan elfogadott szociológia jó néhány vonásával szembeállott. nem csupán a legélesebben jelenítette meg az amerikai kritikai szociológiát pozitív és negatív vonásaival együtt, de olyan emberi magatartást is jelent, amely éppen a társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségi körök, egyebek között szociológus kutatók számára vonzónak tűnhet. (Utaltunk már arra, hogy implicite ebben az álláspontban az értelmiség társadalomátalakító és vezető szerepe rejlik.) Messzire vezetne most az értelmiség, különösen különböző rétegei társadalmi funkciójának elemzése, és éppenséggel külön tanulmányt igényelne a kritikai magatartás, valamint az értelmiség viszonya. Nem is vállalkozunk erre, csupán azt jegyeznénk meg a fent már elmondottakból követke-

zően, hogy a millsi magatartás, jóllehet a maga politikai töltésével az adott korban és társadalomban pozitív funkcióval párosult, nem lehet minta pl. a marxista szociológus számára a szocialista társadalomban. E magatartás tudományos következményeiről már szóltunk és ezek a következmények a szocialista társadalomban — amelynek viszonyai alapvetően mások, mint a jelenkori tőkés társadalomé, ha találunk is hasonló jelenségeket — éppen azoknak a vonásoknak kibontakozását nehezítenék meg, amelyek alapján — az alapvető különbségen túl — a szocialista társadalom más mint a polgári, és éppen az ellen a funkció ellen hatnának, amelyek a marxista szociológia és a szocialista társadalom viszonyában kibontakozóban van, nevezetesen a mozgásban levő társadalmi valóság feltárása a szocialista társadalom építése számára. A millsi magatartás végső következménye ugyanis — s ezt ki is fejti — a társadalom tervezett, irányított fejlesztésének, alakításának azonosítása az emberek manipulálásával, a „morális választást" kiküszöbölő „embertervezéssel". Mills itt alapvető hibát vét, és ez a hiba azzal is összefügg, hogy a korabeli polgári szociológia egy tényleges vonásából kiindulva a szociológiát hallgatólagosan az egyéni emberi magatartás alakulását feltáró tudományként kezeli, így az ilyen szociológia által feltárt és hasznosított ismeretek szükségképpen az egyéni magatartás alakíthatóságában — bizonyos értelemben tehát manipuláltságában — csapódnak le. A társadalmi tervezésnek szocialista koncepciója azonban mindenképpen túlhaladja ezt a felfogást (bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ma már a polgári koncepciók is). Nem „embertervezésről" van szó, hanem társadalmi folyamatok tervezéséről, azok hatásának „előrelátásáról", az így előálló jelenségek emberi magatartásokban való megvalósulása sajátosságainak kutatásáról. A társadalmi folyamatok és jelenségek nem re-

dukálhatók pusztán emberi magatartásra, bár természetesen emberi magatartásokban jelennek meg. A jelenség és a magatartás egysége és különbözősége azonban rendkívül bonyolult. A társadalmi és politikai tényezőknek sokasága folytán a valószínűségnek oly nagy szerepe van, hogy a társadalmi folyamatok és jelenségek tervezése, irányítása nem küszöböli ki az egyéni választás lehetőségét, a társadalmi tervezés nem válik egyben embertervezéssé.

III.

Eddig Mills kritikai magatartását kora társadalma irányában értékeltük, és nem szóltunk kora polgári szociológiájának bírálatáról. Márpedig, ha a millsi társadalomkritika értékelése bizonyos tanulságokkal járhat a marxista szociológia társadalmi funkciójának felismerésére, a korabeli polgári szociológia bírálata ismét tanulságos lehet a marxista szociológiának mint tudománynak fejlődése szempontjából.

Mills bírálata kettős irányban bontakozott ki. Egyrészt a szociológiai elméletalkotás Talcott Parsons által képviselt módját elemezte, kimutatván, hogy az elvont kifejezések, bonyolult kategóriák és mesterkélt összefüggések mögött tulajdonképpen milyen kevés valóban új és valóban értékes felismerés rejtőzik, másrészt a mindennemű elmélettől elszakadt empirikus szociológia önmagába zártságát, formális jellegét, módszerközpontúságát bírálta. S ha az átfogó elmélet esetében az volt Mills jogos kifogása, hogy az ilyen típusú elmélkedés végül is üres absztrakciókig vezet, amelyek a szociológiai kutatások számára már alig használhatók, s emellett elvisznek a társadalom valóban fontos kérdéseitől, akkor az empirizmus kritikájának végső kicsen-

gése az, hogy a vizsgálatok — a módszerekből is következő — egyre kisebb egységekre való irányultsága következtében szinte már csak az egyes ember lesz a szociológia tárgya, a szociológiából tehát éppen a társadalmi jelenségek és folyamatok küszöbölődnek ki, és adják át a helyet pszichológiai természetű vizsgálatoknak.

Mills bírálata — ismételjük — mindkét irányban jogos. Mills és általában a kritikai szociológia igazi — a társadalomkritikai magatartásból következőnél talán jelentősebb, bár azzal összefüggő — teljesítménye a modern polgári szociológia számára éppen ez a lépése a bírált tendenciák megállítására, és ezzel olyan friss szellem bevitele a polgári, elsősorban az amerikai szociológiába, amely a terméketlen absztrakciók és a terméketlen, és tartalmatlan látszatempíria helyett a szociológia legjobb hagyományait újíthatja fel. Ezek a hagyományok — a makrostruktúra statisztikai összefüggéseinek tanulmányozása, a történeti összehasonlító szemlélet, az empirikus vizsgálatok elméleti kötöttsége és elméletalkotássá való fejlesztése — eddig tulajdonképpen csak a marxista szociológia klasszikusainál mutatkoztak meg példaszerűen, de a modern polgári szociológia sok tekintetben megfeledkezett saját nagy elődeinek teljesítményéről is, Durkheim vagy Max Weber méretű szociológiai munkálkodást hiába keresnénk napjaink polgári szociológiájában. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a „vissza Durkheimhez vagy Max Weberhez" követendő vagy akár követhető jelszó is lenne a polgári szociológia számára, vagy hogy akár kettejük eredményei nem épültek volna be a modern polgári szociológiába, illetőleg nélkülük a modern polgári szociológia mai arculata bontakozott volna ki. Távolról sem. Csupán annyit, hogy jóllehet a modern polgári szociológia a kutatási módszerek kidolgozásában, pontosításában messze meghaladta

már nagynevű elődeit, és a fogalomképzés, egyes részelméletek kialakítása területén is sok vonatkozásban tovább fejlődött, a legutóbbi időkig elhanyagolta — s nem véletlenül — éppen a történeti és összehasonlító szemléletet, amely a polgári szociológia múltjában az időtálló eredményeket produkálta, és amely egyedül biztosíthatja az elszigetelt, eseti, csak az adott jelenségekre vonatkozó empirikus vizsgálatokból nyert adatok közötti összefüggések felderítését, a társadalmi jelenségekre, folyamatokra vonatkozó mélyebb tudásanyag megszerzését. Millsnél, s a kritikai szociológia más képviselőinél is, ez a szemlélet kezdett visszatérni, leszámolva egyben az empirikus kutatások szűk, csak az interjúra vagy kérdőívre épült felfogásával (ami természetesen nem jelenti ezek elutasítását) is. A mai, a legújabb, az 1960-as években kibontakozásnak indult polgári szociológia — éppen Mills követői „új szociológiának" is nevezik — bizonyos fokig meghaladni látszik mind az üres absztrakciókban jelentkező elméletet, mind pedig a kis egységekre koncentrált empirikus kutatásokat. Úgy tűnik, a társadalmi folyamatok felé fordul, egyre inkább teret engedve a történeti összehasonlító szemléletnek is. Igaz ugyan, hogy ez a szemlélet egyelőre inkább a kívánság szintjén jelentkezik, de a polgári társadalom talaján, a polgári társadalom viszonyai által kondícionálva újabb eredmények is várhatók e szemlélet újbóli térhódításától. A történeti szemlélet bizonyos fokú újjáéledésével jár az is, hogy a polgári szociológia különböző képviselői egyre több probléma kapcsán fordulnak Marxhoz, idézik műveit, hivatkoznak egyes megállapításaira.

Mielőtt azonban az utolsó mondat kapcsán visszatérnénk a már jelzett problémára: Mills, illetőleg a kritikai szociológia és a marxizmus viszonyára, röviden jelezni szeretnénk Mills szociológia-kritikájának hasznát és jelentősé-

gét a marxista szociológia számára. A „Sociological Imagination" kötetünkben közölt fejezeteiből is világos, hogy Mills ilyen irányú kritikájában is visszadereng az egyénileg, elmélyülten dolgozó tudós ideális alakja, s a modern kutatóintézetekről, egyetemekről, az ott folyó tudományos kutatómunkát meghatározó vagy befolyásoló tényezőkről rajzolt kép legfőbb vonása éppen a negatív ellenpélda, a kutatóintézetekben is kifejlődő „bürokratikus etosz". A kutatás szervezeti sajátosságaihoz kapcsolódó negatív jelenségek és a Mills által „absztrakt empirizmusnak" nevezett tendencia jellegzetes vonásai a millsi ábrázolásban szorosan összefüggenek egymással. Pontosabban: szinte csak egymással függenek össze, s Mills nem tárja fel a polgári szociológia empirizálódásának mélyebb társadalmi összefüggéseit, azokat a tényezőket, amelyek pl. a történeti szemléleten alapuló elméletképzéssel szemben állanak, amelyek a kutatásokat a kis egységek felé fordították stb. Így azután ez a kritika nem csupán felületi, másodlagos okok folytán elutasító, hanem sok tekintetben eltúlzott is. Ha tehát erre a kritikára és érveire építve utasítaná el pl. a marxista szociológia az empirikus kutatásokat és kutatási módszereket, ennek az összefüggéseket nem kellően feltáró és túlzó szemléletnek válna áldozatává. A szocialista társadalmi viszonyok között a marxista társadalomelméletre építve a marxista szociológia egészében — az eddigi jelek ezt mutatják — kikerülheti az absztrakt empirizmus veszélyeit, a Mills-féle kritika azonban tanulságos. A mi körülményeink között elsősorban arra figyelmeztet, hogy az empirikus adatok összegyűjtése és a legvonzóbb matematikai-statisztikai eszközökkel való elemzése sem szociológia még a problémára vonatkozó történeti-elméleti anyag hasznosítása nélkül, a szociológiának, mint szaktudománynak tudásanyagába való rendszeres elhelyezése

nélkül, másrészt arra, hogy a kutatott probléma határozza meg az igénybevehető módszert, s nem a módszer, vagy még inkább kutatási technika divatos vagy látványos volta határozza meg a kutatott problémát.

Végül néhány mondatot Mills és a marxizmus viszonyáról. Annyit már megállapítottunk, hogy a polgári szociológiában divatozó jelzővel szemben nem tartjuk indokoltnak a kritikai szociológia képviselőit, s köztük Millst sem — neomarxistának nevezni. (Még kevésbé indokolt természetesen a „neo" nélküli marxista jelző használata.) Ez a szociológia nem fogadja el a marxizmus általános társadalomelméletének alapjait és a társadalmi jelenségek megközelítésének ebből fakadó módszerét sem. Hogy Marxot is a szociológia nagy gondolkodói közé sorolják, vagy — mint Mills teszi — a marxista elméletnek kitüntetett helyet szánnak az emberi tudás tárházában, nem pótolja a társadalom marxista megközelítését. Ahogyan egyébként a polgári szociológia egyes fogalmainak, tudásanyagának vagy módszereinek a marxista szociológia elméleti összefüggéseibe való építése megváltoztatja azok funkcióját, ugyanúgy változik annak a néhány marxi megállapításnak funkciója is, amelyet valamely polgári szociológiai elmélet összefüggéseibe helyeznek, kiszakítva a marxista társadalomelmélet egészéből. Mills Marx interpretációja pedig ezen túl is sok vonatkozásban félreértésen alapul, és ami talán még jelentősebb, elsősorban Marx interpretáció, tehát kevéssé veszi figyelembe a marxista társadalomelmélet Marx óta bekövetkezett fejlődését. Csak egyetlen példa. A fehérgallérosokról szólva vitatja azt a „marxista" tételt, mely szerint a munkásosztály automatikusan forradalmi módon gondolkodik, automatikusan „szocialista álláspontot" foglal el. Nyilvánvaló, éppen Lenin munkássága nyomán, hogy ez nem így van, és ami meglepő, Mills más he-

lyütt említi is, hogy Lenin nagy szerepet tulajdonított a pártmunkásoknak a munkásosztály szocialista tudatának kialakításában, ugyanakkor mégis az osztályhelyzet automatikus politikai következményeinek marxistának tartott tételére hivatkozik. A magyarázatot egyébként ő maga adja meg a politikai közömbösségről írva, amidőn a marxizmus és a liberalizmus közös tévedésének tartja azt, hogy e két irányzat szerint az osztály- vagy egyéni helyzetből fakadó lehetőség racionális közrehatás közbenjöttével valósággá válik. Azaz az ember osztályhelyzete vagy egyéni helyzete (respektíve a marxista vagy liberális álláspont) eleve olyan érdekeket hordoz, amelyek racionális gondolkodás révén válnak felismertté, politikailag hatékonnyá. Holott — mondja Mills — vannak olyan rétegek, amelyeknek egyáltalán nincs politikai irányvonaluk, amelyek esetleg tudatosan tartózkodnak a politikai életben való részvételtől, és ez — folytatja — „a legfőbb jele a liberalizmus túlhaladottságának és a szocialista reményes összeomlásának". A fehérgalléros réteg politikai helyzetének „aspirációinak", azaz inkább tartózkodásának, közömbösségének elemzése lenne Mills számára a cáfolat a marxizmus racionalitásba vetett hitelével szemben. A fehérgalléros réteg politikai közömbössége azonban meghatározott társadalmi tényezőkkel függ össze, ahogyan meghatározott társadalmi-történeti jelenségek következménye az a helyzet is, amelynek eredményeképpen Mills kiábrándult az amerikai munkásosztályból, mint forradalmi erőből. Mindez azonban nem cáfolja a marxizmus társadalomelméletét, amely számára világos, hogy az osztályhelyzetnek megfelelő tudati és főleg politikai jelenségek kialakulása nemcsak hogy nem automatikus, de nem is csupán a racionális felvilágosító, tudatosító munkától függ. Az adott társadalom történeti folyamataiban, sajátosságaiban is gyökerező jelenségek, a

társadalom alapstruktúráját alkotó rétegviszonyok, nemkülönben az adott történeti, társadalmi szituáció tényezői stb. mind közrehatnak abban a folyamatban, amely az osztályhelyzettől az osztálytudatos cselekvésig visz.

A marxista szociológia tehát vitázik Millssel és általánosabban a nyugati kritikai szociológiával. Igyekszik feltárni a szociológia társadalmi talaját, abból fakadó korlátait, de nem huny szemet eredményei előtt sem. Éppen e kötet jelzi ezt, amelyben Mills munkásságának sokrétűségéről és e munkásság eredményeiről kívánunk képet adni.

Kulcsár Kálmán

Jellem és társadalmi struktúra*

Mills e műve, amelyet régi szerzőtársával Gerthtel közösen alkotott (Gerthtel együtt adtak ki egy válogatást Max Weber műveiből is) a társadalmi intézmények pszichológiai vonatkozásainak feldolgozására törekedett. Valójában azonban ennél többet ad, hiszen a szociálpszichológiai vonatkozások elemzéséhez szükséges szociológiai fogalmi bázist is felvázolja. Ahogyan erre egyébként a műhöz előszót író Róbert K. Merton is utal, a könyv egyedüli a maga nemében a szociológiai, történeti és társadalom-pszichológiai szempontok együttes kezelésében.

A kötet gazdag anyagából elsősorban azokat a részeket választottuk ki – az alapfogalmakat bemutató pontokon túl – amelyek ma is közfigyelemben álló problémákat, illetőleg azok társadalom-pszichológiai vonatkozásait közelítik meg. A kiválasztott részekből „A vezetés szociológiája" c. fejezet különösen mintaszerűen egyesíti magában a történeti, szociológiai és társadalomlélektani megközelítés értékeit.

* Hans Gert — C. Wright Mills: Character and Social Structure (Jellem és társadalmi struktúra) The Psychology of Social Institutions. New York, 1953. Harcourt, Brace and World.

A szociológiai modell*

Ha eltekintünk az egyén külső viselkedésétől s e viselkedésnek fiziológiai elemekkel és mechanizmusokkal való magyarázatától, és az embert személynek tekintjük, aki más személyekkel együtt vagy azok ellen cselekszik, akkor *1.* tanulmányozhatjuk azokat a viselkedési szabályokat, amelyek az embereket összekapcsolják, *2.* felhasználhatjuk az egyéneknek másokról és önmagukról szerzett közvetlen tapasztalatát. A társadalmi cselekvés minimuma a másik ember viselkedéséhez igazodó cselekvés s a legtöbb emberi cselekvés ilyen jellegű. Az ember cselekvése interperszonális: tájékozódik a többieknél; közvetlenül igazodik ahhoz, amit mások várnak tőle, s amit ő vár másoktól.

A költők és a filozófusok minden időben szerették az ember magatartását a színpadon játszó színészhez hasonlítani. A szociológusoknak ezek a metaforák sokszor az analizis jól kimunkált eszközei. Olyan megszokott fordulatokra gondolunk, mint „szerepet játszani" a „közélet nagy színházában", „reflektorfényben" állni, a „háború színjátéka", a „színpad készen áll". Szakszerűbben szólva,

* *Hans Gerth — C. Wright Mills: I. m.* A közölt részlet az Introductory c. első rész, The Sociological Model c. alfejezete. 10—18. pp.

a „szerep" fogalma *1.* olyan viselkedési egységre utal, amely ismétlődésénél fogva szabályszerűséget mutat, *2.* más szereplők viselkedéséhez igazodik. Az együttműködés ismétlődése képezi a kölcsönösen egymáshoz igazodó viselkedés szabályszerűségét.

Az egyes meghatározott szerepek személyek közöttiek, vagyis mások várakozásához igazodnak. Ezek a mások meghatározott dolgokat várnak tőlünk s ők is eljátsszák a saját szerepüket. Mi is arra számítunk, hogy meghatározott módon cselekszenek, más cselekvésektől és érzésektől pedig elzárkóznak. A személyek közötti helyzetek a kölcsönös elvárás, jóváhagyás és helytelenítés által fenntartott szerepek sokaságából állnak.

Közvetlen tapasztalatból tudjuk, hogy társadalmi viselkedésünket nagyrészt az határozza meg, hogy mit várnak tőlünk. Ebben az értelemben ellenségeink gyakran éppen annyira ellenőrzik viselkedésünket, mint barátaink. A patriarchális család fejétől adott helyzetekben meghatározott viselkedést vár felesége és gyermeke, s ő is szabályszerű viselkedésre számít azok részéről. A patriarchális család minden egyes tagja szabályszerűen viselkedik, és adott családi helyzetekben számíthatunk arra, hogy a családtagok meghatározott módon fogják fel szerepüket.

Az ember, mint személy történelmi képződmény s legkönnyebben azoknak a szerepeknek alapján érthető meg, amelyeket eljátszik és magáévá tesz. E szerepeket azoknak a társadalmi intézményeknek a jellege alakítja, amelyekbe beleszületett s amelyekben felnőtté érett. Emlékezetét, tér- és időszemléletét, észlelését, motívumait, önmagáról alkotott képét ... lelki funkcióit a társadalomtól átvett szerepek sajátos együttese formálja és kormányozza.

Az ember említett vonásai közül talán a legfontosabb

önmagáról alkotott képe, az, hogy milyen embernek tartja önmagát. Az önismeret alapvetően személyek közötti természetű. Alapszerkezete függ azoktól a bennünket körülvevő emberektől, akiknek jóváhagyásával és helytelenítésével törődünk.

Amit mások gondolnak rólunk, döntően befolyásolja azt, amit mi gondolunk magunkról. Mások jóváhagyó vagy helytelenítő magatartása késztet bennünket arra, hogy megtanuljuk eljátszani a nekünk kijelölt, vagy a szerintünk hozzánk illő szerepeket. Mások velünk szemben tanusított magatartásának és saját viselkedésünknek bensővé tételével nemcsak új szerepeket tanulunk meg, hanem idővel kialakítjuk önmagunkról való képünket is. Magától értetődik, hogy belső tükörképünk lehet igaz, vagy torz visszaverődése tényleges mivoltunknak. De azok, akiktől az ember folytonosan jóváhagyást vár, mindenképpen mélyen befolyásolják azt, hogy milyen emberré válik. Ha egy fiatal jogásznak örömet okoz a helyi politikai gépezet főnökének az elismerése, ha fontosak számára azok a kifejezések, amelyekkel ez a főnök viselkedését jellemzi, akkor új szerepeit és önmagáról alkotott új képét a pártgépezet és annak főnöke alakítja ki. Értékeit sajátjává teszi, és nemcsak más emberekre, hanem saját viselkedésére is alkalmazza azokat.[1] Belső énünk,

[1] A szerepeket és mások magatartását a személyek, a nyelv mechanizmusának felhasználásával teszik magukévá. A nyelv többnyire szóbeli jelekből áll, amelyek két egyénből ugyanazt a választ váltják ki. Ilyen jelek nékül az ember nem teheti magáévá mások magatartását, s nem könnyen teheti e magatartásokat az önmagáról alkotott képhez illő szerepek megtanulása és eljátszása alapjává.

ahogy *Harry Stack Sullivan* mondta, mások értékeléséből tevődik össze.[2]

A szerep fogalom természetesen nem azt jelenti, hogy egy személynek csak egy szerepe van. Minden személy sok különböző szerepet játszhat el, s e szerepek mindegyike része azoknak a különböző intézmények és személyek közötti helyzeteknek, amelyekben a személy mozog. A részvénytársasági tisztviselő egészen másként lép fel hivatalában, mint gyermekének szobájában. Egy serdülő lány merőben más szerepet játszik a baráti összejöveteleken, mint a családi reggelin. Sőt, családi körben ritkán érvényesíthető a társasági szereppel járó belső tükörkép. Családi körben a társasági szerep mulattató lehet, bájos kísérlet arra, hogy valaki „korához nem illő" viselkedést affektáljon, a baráti összejövetelen viszont tekintélyt biztosíthat s a fiatal fiúk bámulatát válthatja ki. A kitartó szerelmes szerepét nem játsszhatja el nagyapja előtt, de igen jól alakíthatja választottja előtt a társaságban.

Az érzelmek kifejezésének, sőt átélésének lehetőségei státusról státusra és osztályról osztályra változnak. Sok társadalmi szerep igen fontos vonása, hogy mások, s a szerep alakítói milyen érzelmi megnyilvánulásokat várnak tőle. A Viktoria kori úrihölgyek érzelmeiket néha olyan drámai módon fejezték ki, hogy az ma ostobának, sőt hisztérikusnak tünne. A dolgozó nő viszont valószínűleg abban a korban sem volt olyan törékeny, mint az úriasszony; feltehetően nem is talált volna senkit, akinek karjába ájuljon. A kilencvenes években Amerikában elvárták, hogy a felsőbb társadalmi csoportokhoz tartozó

[2] „Conceptions of Modern Psychiatry", Psychiatry, Vol. 3. No. 1. (1949 február) 10—11. pp. V. ö. még: Cooley, C. H.: Human Natura and the Social Order. (rev. ed. New York: Scribner's, 1922); *Karpf, F. B*: American Social Psychology. (New York. McGraw-Hill, 1932.)

nok izgató helyzetekben elájuljanak A gyenge és torékeny nó szerepe hozzátartozott az igazi úrinő képéhez [3] De ugyanabban a helyzetben nem ájulhatott el az úrino szolgálója, aki nem tekinthette magát gyenge és torékeny lenynek az ájuláshoz szabad időre és az úriemberek figyelmére volt szukség, mintegy alkalmat nyújtott az úriembernek, hogy bebizonyítsa a lovagiasság még nem veszett ki

A megengedett es a megkivánt szerepek, a veluk járó onarckepek, e szerepeknek és onarcképeknek a személyekre gyakorolt hatásai szilárd társadalmi osszefuggesekbe illeszkednek bele A belső lélektani változások és a társadalom intézményes kontrollja szorosan egymáshoz kapcsolodnak

Az intézmeny szerepek egyuttese, s ebben az egyuttesben a kulonbozó szerepeknek kulonbozo a tekintélye is Az egyik szerepet — s ezt nevezhetjuk „fószerep"-nek — mas szerepek alakítoi úgy fogják fel, hogy biztosítja az egesz egyuttes viselkedési rendjének viszonylagos állandosagat Valamely *intézmény* tehát *1.* szerepek rendszere, *2* ezen a rendszeren belul egy vagy tobb szerepet olyannak tekintenek mint amelynek feladata az egesz szerepsorozat fenntartásának szolgálata

Az intézmény főszerepe rendkivul fontos az intezmény mas tagjainak lelki eletében A tobbiek atveszik és magukeva teszik azt, amit a főszerep alakítója gondol roluk az oket megilleto szerepkorokben vagy azt, amit az ő velemenyének tartanak A szigorúan patriarchalis családban az apa játssza a foszerepet, az o magatartasa a legfontosabb a gyermekkel szemben, ez hatarozza meg nemcsak

[3] V o *Ralp Linton* The Study of Man New York Appleton-Century 1936

a gyermek magatartását az apával szemben, hanem annak életvitelét és belső énjét is: a gyermek átvéve ezt a magatartást, bensejében egy „másikat" épít fel, s ezt az apjával szembeni másik magatartást a bensejével szembeni magatartás alapjának tekinti. Más szerepeket játszó más személyek is valamilyen magatartást tanusítanak vele szemben, ezeket is magáévá teszi, s esetleg önmagáról alkotott képének részévé válnak. De érlelődésében döntő szerepet játszik az intézmény fejének magatartása. Ha ő azt mondja, hogy minden rendben van, akkor az intézmény tagja megnyugszik abban, hogy helyesen cselekedett, és tudja, hogy mit gondoljon önmagáról. Amikor a vezető állásfoglalásait elsajátította, akkor a vezető a „sajátos másik" konkrét alakjában jelentkezik. De benne nem egy egyént látnak, hanem az egész intézmény szimbólumát és szószólóját. Benne összpontosulnak a végső állásfoglalások az egyes egyének főbb szerepeivel és benső énjével szemben; ő összegezi ezeket s amikor az egyes személyek átveszik állásfoglalásait és követeléseit, egyszersmind ezek alapján ellenőrzik saját intézményes viselkedésüket. A belsővé tett másik (mások magatartásának belsővé tétele) útján válik a személy intézményen belüli magatartása, intézményen belüli szerepeinek betöltése önmaga által szabályozottá.

A társadalmi szerep fogalmának kiválasztása arra képesít bennünket, hogy egyaránt rekonstruáljuk a személy belső tapasztalatát és azokat az intézményeket, amelyek az adott történeti-társadalmi struktúrát meghatározzák. Az ember, mint *személy* (az angol person szó, a latin persona = maszk szóból származik) az általa eljátszott szerepekből s e szerepek eljátszásának belső énjére gyakorolt hatásából áll. A társadalom pedig, mint *társadalmi struktúra* különböző intézményeinek együttesében külön-

féleképpen kombinálódó szerepekből áll. A szerepek rendszere rendkívül fontos az adott társadalmi struktúra felépítésének szempontjából; s igen nagy pszichológiai hatással van azokra a személyekre, akik szerepet játszanak a társadalmi struktúrában.

A legtöbb személyek közötti helyzet, amelyben résztveszünk, intézményeken belül áll fenn, és az intézményekből áll a társadalmi struktúra; a társadalmi struktúra átalakulása az emberi történelem lényege. Ha meg akarjuk érteni az emberek magatartását, fel kell idézni a történeti társadalmi struktúrákat, amelyben szerepet játszanak és kialakítják önmagukat. A viselkedés szabályossága és motiváltsága a társadalmi struktúrák történelmi szabályosságain alapszik, sokkal inkább, mint bármilyen történelem fölötti biológiai elemen, amelyről feltételezik, hogy az organizmus veleszületett és állandó tulajdonsága. Szociológiai szempontból az ember, mint személy társadalomtörténeti képződmény. Ha önmagáról alkotott képe és cselekvésének motiváltsága szorosan kapcsolódik azokhoz a szerepekhez, amelyek elérhetők számára és amelyeket magáévá tesz, akkor addig, amíg meg nem vizsgálunk egy sor meghatározott szerepet különböző társadalomtörténeti összefüggésekben, nem szerezhetünk nagyon sok konkrét ismeretet az egyes emberről.

A szociológus elsődleges értelmezési modelljének nem a fiziológiai organizmuson belüli állandó elemek, hanem a személyek közötti helyzetek az alapjai, végső soron pedig azok a társadalmi struktúrák, amelyeken belül a személyek életüket élik.

Ha a társadalom intézményrendszerének átalakulása következtében a patriarchális család veszít fontosságából, akkor a családtagok belső életében is csökken az apa társadalmi kontrolljának jelentősége. Eltolódik bennük a

társadalmi kontroll intézményes központja. Ez következik be a gyermek felnőtté érésekor. A felnőttéválás szociologiai szempontból egyes szerepek elhagyását és más szerepek elsajátítását jelenti. Az általunk eljátszott intézményes szerepeknek ezzel az eltolódásával egyidejűleg eltolódás megy végbe a társadalmi kontroll intézményes központjában a személyen belül. A gyermek már nemcsak szüleire figyel, hanem a bandavezérre is, a különböző sportok bajnokaira, vagy a filmcsillagokra, hogy szentesítsék új szerepeit és önmagáról kialakult új képét.

A kisvállalkozók rétegéhez tartozó egyének benső érzésvilága, egész pszichológiája és perspektívája e réteg helyzetével bekövetkezett történeti változással párhuzamosan teljesen átalakul. Az amerikai Közép-Nyugat növekvő városaiban a 19. század közepén a kisvállalkozók reményteli perspektívája és táguló életérzése annak volt függvénye, ami társadalmi és különösen gazdasági világuk struktúrájában végbement. E réteg 20. századi tagjai aggodalomban és nyomasztó félelemben élnek, hogy elnyeli vagy a társadalmi ranglétra aljára taszítja őket a nagy részvénytársaságok és az államigazgatás növekvő hatalma. Ha meg akarjuk érteni e különböző belső érzéseket — az önbizalomtól a mély aggodalomig —, akkor rekonstruálnunk kell a történelmi eltolódást a kapitalista gazdaság egyik szakaszából a másikba. Ez az eltolódás idézte elő ugyanis a változást a különböző rétegek tagjainak lelki folyamataiban. Ahogy a közgazdászok gyakran nyomon követik az adóterhek eltolódását különböző jövedelmek között a gazdasági átalakulás során, ugyanúgy a társadalompszichológus is nyomon követheti a különböző társadalmi csoportokban lerakódott lelki feszültségek és igénybevételek eltolódásait a társadalom strukturális átalakulásának időszakaiban.

A szociálpszichológus és a fiziológus érdeklődése közti különbség nyilvánvalóvá válik, ha megfigyeljük, hogyan közelednek az éhség problémájához. A fiziológus számára az éhség mindig éhség; az a feladata, hogy nyomon kövesse az egyén éhségérzete és a szervezetben végbemenő fiziológiai folyamatok közti kapcsolatokat. Eközben teljesen figyelmen kívül hagyja az intézményes összefüggéseket és azt, hogy a személy miként értékeli az éhséget. Az éhség velejárója a gyomorfal remegése és korgása közötti kapcsolat, de az ilyen éhség-folyamatok a szociálpszichológus számára elsősorban adott társadalmi összefüggésben érvényesek. Bármilyen is legyen az éhség fiziológiai lefolyása, a szociálpszichológust elsősorban az érdekli, hogy mit jelent az éhség az éhező számára. A börtönbe zárt szüfrazsettek vagy politikai foglyok éhségsztrájkjai — harc az intézményes hatalommal szemben, a koncentrációs táborok lakóira rákényszerített éhség, a nyugati szerzetes rendek tagjainak szervezett és időszakos böjtjei, a szegények és szűkölködők klasszikus éhezése, a koplaló művészek 40 nap és 40 éjen át tartó rekordteljesítménye, az északnyugati indián potlatch ünnepei, az amerikai déli államok politikai lakomái, a középkori európai királykoronázás evés-ivásai, a böjtölés és lakmározás e típusai egész különböző jelentéssel és motivációval járnak, tekintet nélkül a fiziológiai folyamat hasonlóságára.

Ugyanígy a szexuális élet anatómiája és fiziológiája is csak, mint a viselkedés nélkülözhetetlen kelléke érdekes a szociálpszichológus számára, őt sokkal inkább érdeklik a szerelem, az erotika, a szenvedély típusai, mint a szexuális viselkedés vagy érzés intézményes szabályai. A fiziológiai pszichológia szempontjából a törvényes és a törvénytelen szerelem ugyanazokkal a folyamatokkal jár, viszont a szociálpszichológus szemében e két helyzet olyan

szokásszerű és törvényes definíciókat hord magában, amelyek eltérő motivációhoz és viselkedéshez vezetnek.

Az öregedés, akárcsak az éhség, fiziológiai folyamat, de az életkor a szociálpszichológus számára nem mint kémiai és biológiai folyamat érdekes, hanem az életbiztosítás problémájával vagy a különböző foglalkozásokban való elhelyezkedés esélyeivel kapcsolatban. Az öregkorban szociológiailag az az érdekes, amit az emberek csinálnak belőle, akár tisztelik a nagy öregembert, akár megvetik a vén trotlit.

Bizonyos biológiai képességek és tulajdonságok természetesen fontossá válhatnak az új szerepek által támasztott követelmények szempontjából. Így, ha egy társadalomnak légi háborúban harcoló pilótákra van szüksége, akkor azoknak az egyéneknek van nagy esélyük e szerep betöltésére, akiknek jó egyensúlyérzékük van. Az egyensúlyérzék a fülben helyezkedik el. Az atmoszférikus nyomás gyors változásai a különböző élettani embertípusokat különbözőképpen érintik. Ezek az organikus különbségek fontossá válnak azokban a társadalmakban, amelyekben műszakilag meghatározott társadalmi szerepek vannak, míg az ipari korszak előtti társadalmakban ezek az egyéni különbségek érdektelenek voltak. Társadalmi és műszaki tényezők határozzák meg, hogy az ember biológiai természetének, milyen oldalai válnak fontossá a szerepek betöltésében s ennek megfelelően a viselkedés magyarázatában.

Hasolóképpen a nők és a férfiak közti biológiai különbségek a szociálpszichológus számára annyiban érdekesek, amennyiben a nők és férfiak különböző értékelése a különböző társadalmakban befolyásolja az emberek magatartását. A nő nemcsak nő, hanem feleség, apáca, mozdonyvezető, vagy ejtőernyős, aki új halált okozó fegyvert

visz magával; hajthat négy tonnás teherkocsit vagy gyötörheti sikertelen férjét. A férfiak előtt is különböző szerepek nyílnak meg, kezdve a kenyérkeresettől s a japán becsület kétkezes kardjától a 18. századi piperkőc finomkodásáig és inyenckedéséig. Nem kétséges, hogy vannak olyan szerepek, amelyeket nők nem tölthetnek be és olyanok is, amelyeket férfiak nem játszhatnak el. Egy férfi lehet egy gyermek szociológiai anyja, gondoskodhat szükségleteinek kielégítéséről, de nem szülhet gyermeket, bár szerezhet a couvade* révén hisztérikus tapasztalatokat a szülési fájdalmakról. A nők általában nem bírják ki olyan hosszan és olyan intenzíven a testi munka fizikai megerőltetéseit, mint a férfiak. De a legtöbb pszichológiai vonásról, amelyet általában a szexuális különbségekből vezetnek le, tüzetesebb megfontolás után kiderül, hogy csupán ideológikus megállapításról van szó, amely azonosítja vagy legalábbis összekeveri a társadalmi vonásokat a biológiai különbségekkel.[4] A születéstől és a nehéz testi munkától eltekintve a nemek között kicserélhető viselkedési módok tere igen nagy s a társadalomtörténet további folyama ezt még tágabbá teheti.

Az értelmezés biológiai és szociológiai típusa közti különbséget a hatalom és a vezetés példájával is megvilágíthatjuk. Külső, behaviorista módon a hatalmat úgy definiálhatjuk, mint olyan helyzetet, amelyben egy vagy több organizmus egy másiknak engedelmeskedik. Így például embercsoportok kiegyenesednek és mereven állnak, ha valaki „vigyázz"-t kiált. Ez tisztán objektív meg-

* couvade: szószerint férfigyermekágy... igen sok primitív népnél meglevő szokás, hogy születés után a gyermek apja fekszik ágyba s úgy tesz, mintha gyermekágyi fájdalmakat élne át. *A ford. jegyzete.*

[4] Ld. *Viola Klein:* The Feminine Character. New York. International Univ. Pr. 1949.

határozás. Azt ragadja meg, amit két vagy több egyén viselkedésében megfigyelhetünk. Ezt tovább magyarázhatjuk biológiailag: összefüggést kereshetünk az engedelmeskedő organizmus mérete s annak valószínűsége között, hogy engedelmeskedni fog; minél nagyobb az organizmus mérete, annál nagyobb a valószínűsége, hogy engedelmeskedni fog; összehasonlíthatjuk a vezető testalkatának nagyobb vitalitását az engedelmeskedők testalkatának kisebb vitalitásával. Ilyen külső megfigyelések és feltevések állnak rendelkezésünkre, amikor állatokról vagy beszélni nem tudó kis gyerekekről van szó.

Beszélni tudó személyek esetében azonban egy másik információs forrás is rendelkezésünkre áll, és együgyűek lennénk, ha nem vennénk igénybe. Ez pedig azoknak a személyeknek a közvetlen tapasztalata a hatalmi helyzetről, akik abban részt vesznek. Miért engedelmeskednek? Mit éreznek engedelmeskedés közben? Kényszerből engedelmeskednek-e, éreznek-e félelmet? És ha nem engedelmeskednek, lelkesedést vagy aggodalmat éreznek-e, lelki furdalást vagy diadalt? Ilyen kérdésekre nem válaszolhatunk, ha csak az organizmusok külső viselkedését vagy élettanát figyeljük meg. Ehhez tanulmányoznunk kell a személyek közötti hatalmi helyzet különböző szerepeit eljátszó személyek belső tapasztalását és érzéseit. Továbbá rekonstruálnunk kell a különböző társadalmak vezetőinek és engedelmeskedőinek szerepeit, valamint azokat a szimbólumokat, amiket használtak és amikben hittek.

Az a nézet, hogy az ember biológiai tulajdonságai érdektelenek, és hogy minden a társadalmi oktatástól és neveléstől függ, manapság divatos, de éppoly dogmatikus lehet, mint az a nézet, ami szerint az emberek jellegét elsősorban biológiai vonások határozzák meg. A két szempont konfliktusa nem oldható meg azzal a közhellyel,

hogy a személyiség végül is a biológiai alkat és a szociológiai környezet összehangolódása. *EM. Forster* jegyezte meg: „Noha arányuk végül is titok marad, meddő dolog ezt mindjárt kezdetben leszögezni." Azt szeretnénk szabatosan tisztázni, hogy e két erő miként befolyásolja az egész embert.

Jellem és társadalmi struktúra*

Az emberi természet és viselkedés biológiai magyarázata az organizmus fogalmára; szociológiai magyarázata a személy fogalmára épül. A személy fogalmának meghatározásánál és kidolgozásánál a szerepekkel és az intézményekkel foglalkoztunk. Az emberi egyén helytálló felfogásához az organizmus és a személy fogalmát — valamint más fogalmakat — egyaránt meg kell értenünk és fel kell használnunk. De mindkét fogalmat más fogalmak keresztezik, mindkét fogalom más fogalmakhoz kapcsolódik, és szabatosabban kell egymással őket összekötnünk. Ha nem részletezzük és finomítjuk őket, akkor előbb-utóbb úgy találjuk, hogy szótárunk túlságosan elnagyolt ahhoz a munkához, amelyet vállaltunk. Ezzel a fejezettel a bevezetést egészítjük ki annyiban, hogy átfogóan és általánosan ismertetjük a jellem és a társadalmi struktúra más vonásait, s ennek alapján kiegészíthetjük első megközelítésünket.

* *Hans Gerth — C. Wright Mills:* I. m. Charakter and Social Strukture c. 2. fejezete, 19—34. pp.

1. *A jellemstruktúra összetevői*

Ha az egyént csak mint organizmust és mint személyt akarjuk megérteni, ez azt jelenti, hogy a tapasztalat és a megfigyelés egész világát hagyjuk figyelmen kívül — amely pedig igen fontos része az egyén találó arcképének —: az érzelem, akarat, érzékelés, a harag, düh, elhatározás, a látványok, a hangok, a szenvedélyek közvetlen világát. A fiziológusok természetesen tanulmányozzák ezeket a jelenségeket, de leginkább a pszichiáterek és a pszichoanalitikusok foglalkoznak úgy az emberrel, mint érzelmi és akarati lénnyel, röviden, mint pszichikai struktúrával.

A *pszichikai struktúra* kifejezését használva: az emberre, mint az érzelem, az érzékelés és az ösztön egységére gondolunk. Természetesen vannak más pszichikai funkciók is, így például az emlékezet és a képzelet; de e helyen a kifejezést korlátoznunk kell a fent említettekre, s akkor beszélünk pszichikai struktúráról, amikor, amiként és amiért az ember érez, érzékel és akar.

Ha szemünk nem fogná fel a színeket, nem is tudnánk azokat megkülönböztetni; ha nem volna idegrendszerünk, nem érezhetnénk haragot és gyűlöletet; határozatlan ösztöneink nélkül nem volna bennünk szándék és akarat. Az érzet, az ösztön és az érzés az állati organizmusban s annak specializált szerveiben gyökerezik; nem ilyen nyilvánvaló, hogy az emberhez mint személyhez kapcsolódik, ha előttünk mint érzékelés, szándék és érzelem nyilvánul meg.

I. Ahhoz, hogy belső érzéseink érzelmekké váljanak, ezeknek az érzéseknek társadalmilag elismert kifejezési módokhoz kell kapcsolódniuk, s a személynek tudatosan belső énjéhez kell viszonyítania őket. Ugyanaz a fizikai

környezet és ugyanaz a fiziológia, az egyik esetben félelemhez és meneküléshez, míg a másik esetben haraghoz és támadáshoz vezetnek. A két tapasztalat és viselkedés közti különbséget nem magyarázhatjuk meg fizikailag vagy organikusan. Az alkalom meghatározása, az a jelentés, amelyet meghatározott típusú személyek az alkalomhoz fűznek, adja meg a kulcsot az érzelmek és a viselkedés keletkezéséhez.

II. Ahhoz, hogy az érzetből (az a fizikai és organikus esemény például, hogy fényhullámok ütköznek meghatározott módon szemünkbe) észlelés legyen (vörös fényt lássunk) valamilyen jelentést kell hozzáadnunk. Az érzetnek jelentenie kell valamit: állítsd meg a kocsit — egy csaknem automatikus viselkedés, egymást követő mozdulatok elég összetett sora, amely a sofőrnek, mint a személy által megtanulandó társadalmi szerepnek egyik oldala. Az érzetek észleléssé szerveződnek és ez a szerveződés szoros egységben van a személynek, mint szerepek alakítójának a társadalomba való szerveződésével.

III. Ahhoz, hogy az ösztönből (a határozatlan és általános sürgetésből a cselekvésre) cél és szándék legyen (többé-kevésbé szabályozott törekvés valamilyen meghatározott tárgy irányában) a tárgyak és célkitűzések meghatározását és elkülönítését meg kell tanulni. Az ösztönöket mások elvárása kormányozza és határozza meg közelebbről; körülhatárolódásuk társadalmilag elérhető célokhoz kapcsolódik; e társadalmi célok késztetik a személyt szerepének betöltésére, és tartják fenn azokat az intézményeket, amelyeknek e szerepek részei.

E három elem mindegyike úgy illeszkedik be a pszichikai struktúrába, hogy ebből egységes struktúra keletkezik; ezt az egységet a tevékenység adja meg; a három elem s az egész lelki struktúra, az emberben mint társadalmi

szereplőben társadalmasodik, — meg kell vizsgálnunk ezeket a kapcsolatokat, ha meg akarjuk érteni az organikusan megalapozott lelki struktúra, a személy és a társadalmi tapasztalatok egységét.

A nyelv megtanulásával azt is megtanuljuk, hogy saját viselkedésünket és önmagunkat összekapcsoljuk azzal, amit mások várnak tőlünk. Megtanuljuk megkülönböztetni magunkat a tárgyaktól és más személyektől azzal, hogy önmagunkat énnek nevezzük. Ezekkel a megkülönböztetésekkel öntudathoz jutunk, amely ettől kezdve legtöbb lelki aktusunkhoz kapcsolódik. Valóban, ha észleléseinket és ösztöneinket idegennek, automatikusnak vagy kényszerítőnek fogjuk fel — s nem belőlünk fakadónak — akkor az elszemélytelenedés patológikus jelenségéről beszélünk. Belső egységünknek, önmagunkkal való azonosságunknak és a külső világgal szembeni kontrasztnak az érzése jellemző az öntudatra. Ezért a személy megértéséhez két dolgot kell tudni: a külső világgal és másokkal szemben szerepeket játszunk, amelyeket érzéseink és öntudatunk révén a saját szerepeinknek tekintünk. Ezzel egyidejűleg „gazdagítjuk" belső énünket azzal, hogy elfogadjuk a külső feladatok kihívásait, és belső énünkbe illesztjük azt, amit mások várnak tőlünk.

Az emberi egyén megértéséhez négy kulcsfogalmat használunk. Mind a négy fogalom az ember egyik oldalát jelenti; egyikük sem meríti ki tárgyunkat, de együttesen alkalmasak lehetnek arra, hogy érthető modelleket alkossunk. Egymáshoz való illeszkedésük megvilágítására pontosabban kell meghatároznunk a biológiai és szociológiai elemek súlyát az emberi lények különböző típusainak felépítésében. E négy kulcsfogalom: az organizmus, a lelki struktúra, a személy és végül maga a jellemstruktúra.

I. Az emberi *organizmus* az emberre, mint biológiai lényre utal. E kifejezés a strukturális mechanizmusokra és a határozatlan ösztönökre irányítja figyelmünket.

II. A *lelki (pszichikai) struktúrák* az *érzések* (indulatok), *érzetek* és *ösztönök* összhangba rendezésére utalnak. Ezek az elemek az organizmusban gyökereznek, de érzelemmé, észleléssé és szándékká való rendezésük, csak az emberre, mint személyre való utalás alapján érthető meg.

III. A *személy* az emberre, mint szerepek alakítójára utal. Az ember, mint személy társadalmi szereplő, igyekszik társadalmi cselekvéseinek eredményeit felfogni és azokból következtetéseket levonni. A különböző szerepek alakításában szerzett élményei útján az ember magáévá tesz bizonyos célokat és értékeket, amelyek irányítják és kormányozzák magatartását, valamint lelki struktúrájának elemeit. Amikor az embert személynek tekintjük, akkor *magatartását* motivumok alapján akarjuk *megérteni,* s nem *viselkedését* akarjuk ingerekkel és válaszokkal vagy az organizmus fiziológiai állandóival *magyarázni.*

IV. A jellemstruktúra szótárunkban a legtöbbet magában foglaló kifejezés az egyén, mint egész szempontjából. Az organizmus lelki (pszichikai) struktúrájának és a személy társadalmi szerepeinek viszonylag megszilárdult egymáshoz való illeszkedésére utal. A jellemstruktúra a lelki struktúrán keresztül egyrészt az organizmusban és annak specializált szerveiben gyökerezik, másrészt azoknak a társadalmi szerepeknek sajátos kombinációjából alakul ki, amelyeket a személy a társadalom rendelkezésére álló összes szerepekben magáévá tesz. Bármely egyént, mint egyedüli példányt, vagy bármely egyéni típust csak akkor ragadhatunk meg, ha e négy összetevő elem szerveződésére figyelünk.

A négy kifejezés mindegyike az ember egy-egy elvont

dimenzióját képviseli, egy-egy szempontot, amelyből nézhetjük, egy-egy megközelítési módot, amellyel vizsgálhatjuk. Az emberek közti különbségek előállhatnak organizmusuk felépítéséből, a személyük által elsajátított különleges szerepösszetételből, észleléseik és indulataik sajátos beillesztéséből a pszichikai struktúrába. Ha megfelelő arcképet akarunk festeni az emberről, akkor arra kell figyelnünk, hogy e három elem hogyan alkot jellemstruktúrát az adott organizmus és társadalmi struktúra határai között.

2. *A társadalmi struktúra összetevői*

A szerep fogalma a személy meghatározásának kulcsszava, de kulcsszava az intézmény meghatározásának is. Definíciós kísérletünkben ezért a legfőbb kapcsolatot jelenti a társadalmi és a jellemstruktúra között. Már megvizsgáltuk a jellemstruktúra formális összetevőit; most a szerepek intézményes szerveződését kell tanulmányoznunk.

Szervezett és intézményes szerepekről akkor beszélünk, amikor a szerepeket a hatalom szavatolja. A család tagjai által alakított szerepek sokaságát a szülői hatalom szavatolja: a családfő megbüntetheti azt, aki vét szerepe ellen. Az alkalmazottak, a tulajdonosok és az igazgatók ellenőrzése alatt dolgoznak, a katonák a tiszteknek engedelmeskednek; az egyházi közösség tagjai fölött az egyházi hatóságok tagjai ítélkeznek. Bármilyen célt követnek és bármilyen eszközt használnak fel a szervezett együttműködés résztvevői, mindenképpen hatalomnak vannak alávetve, és valahányszor a szerepek együttesét valamilyen „főnök" szavatolja és stabilizálja, aki hatalmat gyakorol a

szerepeket alakító „tagok" fölött, a szerepegyüttest intézménynek nevezzük.

Az intézmény feje. a politikai rendszer uralkodója, a patriarchális rokonsági rendszer patriarchája az intézményes rend tagjai számára a legjelentősebb „másik". A külső büntetés. amelyet az intezmény feje azokra a személyekre mérhet, akik nem töltik be szerepeiket a várt módon a helytelenítéstől a kizárásig vagy a haláláig terjedhet. Igényei a legfontosabbak az intézményben résztvevő személy számára. Ezért s még más, később ismertetendő okokból. az intézmények rendkívül fontosak a személyek és az egész jellemstruktúra megértéséhez.

Ahogy a szerep az az egység, amiből felépítjük az intézményeket. úgy az intézmény az az egység, amiből felépítjük a társadalmi struktúra fogalmát. A társadalmi struktúra több, mint intézmények kölcsönös kapcsolata, de szemléletünkben az intézmények adják meg azt a viszonyítási rendszert, amelyben a struktúrát elhelyezzük. Közvetlen célkitűzésünk ezért az intézmények olyan osztályozása. amely képessé tesz bennünket a társadalmi struktúra típusainak megkonstruálására.

Az intézményeket sokféleképpen osztályozhatjuk. A szociológusok sokszor úgy tűnnek fel, mintha legfőbb céljuk ilyen osztályozások létrehozása lenne. Némelyikük leíró szempontból hasznos: segít abban, hogy a társadalmi magatartásra vonatkozó adatainkat rendezzük és ezáltal könnyebben kezeljük. De ennél többre van szükségünk: olyan osztályozásra, amely fő problémánkban, a jellemstruktúra és a társadalmi struktúra megértésében alapvető lehet számunkra.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg az intézmények két nagyon egyszerű osztályozását: a nagyság szerinti és a tagok utánpótlása szerinti osztályozást.

I. Ha az intézményeket nagyság szerint osztályozzuk, akkor eljutunk például a nagycsaládokhoz (három generációt magukba foglaló háztartásokhoz egy tető alatt — lásd a kínaiakat), a kiscsaládokhoz (két generációt, szülőket és gyermekeket magukba foglaló háztartásokhoz) és a nem teljes családokhoz (csak egy generáció, mint például a gyermektelen házaspár). Még az ilyen egyszerű osztályozás is érdekes lehet a társadalmi struktúrák különböző típusai, valamint annak a környezetnek szempontjából, amelyben a személyek felnőnek és élnek.

Az intézmények nagyság szerinti osztályozását néha nagyon messzemenő célok érdekében használják fel, így például a nagyon kisméretű vállalatokról a nagyméretű vállalatokra való áttérés jellemzésére. A klasszikus laissez faire kapitalizmus és a monopolkapitalizmus kora közti különbség ezen az egyszerű számszerű tényen alapul. Az is világos, hogy a kisvállalatok tipikus vállalkozói szerepei különböznek a nagy vállalatok vállalkozói szerepeitől; s ezért az e szerepekre kiválasztott és kiképzett emberek személyisége is különbözik.

A nagyság szerinti osztályozás igen fontos lehet: a társadalmi struktúra és a jellem megértéséhez a számszerű arányok iránti érzék nélkülözhetetlen. De a nagyság önmagában nem elég hasznos eszköz az osztályozáshoz. Az intézmények mérete rendszerint nem alapvető, hanem mellékes megkülönböztetés.

II. Az intézményeket tagjaik utánpótlása alapján is osztályozhatjuk. A kényszeren alapuló intézmények tagjaikat azok beleegyezése nélkül sorolják az intézménybe. Ide tartoznak az egyházak, amelyek tagjaikat a gyermekkori megkeresztelés útján toborozzák és a modern államok, amelyeknek az az állampolgára, aki az állam területén született. Ahol általánosan kötelező oktatás van, ott

a megfelelő életkorban mindenki valamelyik nyilvános iskola tagjává válik s annak életét csak egészen különleges körülmény befolyásolhatja.

Önkéntes intézményeknek nevezzük azokat, amelyekhez az ember szabad akaratától csatlakozik. Ilyen a modern gyermektelen család s a legtöbb amerikai polgári társaság és klub. A középkor óta az intézmények átalakulásának iránya az önkéntes társaságok szerepének növekedése az egész társadalmi életben. Az Egyesült Államokra különösen jellemző az ilyen önkéntes társaságok nagy száma és szerepe; az amerikaiakat úgy is tartják számon, mint egyesületi embereket.

Nyilvánvaló, hogy egészen más a személyiség fejlődése olyan társadalomban, amely elsősorban kényszerű intézményeken alapul. Az előbbiben az embernek sok döntést kell hoznia saját belátása alapján; az utóbbiban nincs módja ilyen döntésekre s ezért nincs semmiféle személyes felelőssége sem.

Az intézmények más osztályozása is hasznos lehet. Így például az intézményt alkotó szerepek lehetnek állandóak vagy ideiglenesek. De fölösleges, hogy bemutassuk a fölösleges osztályozásokat. Alkalmazzuk őket, amikor szükségünk lesz rá, de általános céljaink eléréséhez nem alkalmasak.

III. A társadalmi struktúráról alkotott modellünk alapjául szolgáló osztályozás az intézményeket egyszerűen objektív funkciójuk, vagyis azon cél szerint osztályozza, amelyet az intézmény szolgál.

Az *intézményes rend* azokból az intézményekből áll, amelyeknek adott társadalmi struktúrában hasonló céljuk és hatásuk, illetőleg hasonló objektív funkciójuk van. Bárhogy is különböznek az intézmények nagyságuk, tagjaik utánpótlása és összetétele, az állandó vagy átmeneti

szerep aránya szerint, a modern nyugati világ fejlett társadalmaiban öt nagyobb intézményes rendszert különböztethetünk meg.

Ha az intézményeket céljaik szerint osztályozzuk, legalább is első pillantásra úgy tűnik, hogy a legtöbb intézmény besorolható a következő célok alapján: hatalom, javak és szolgáltatások, erőszak, isten, termékenység. Mindazok az intézmények például, amelyek az isten vagy az istenek ismétlődő és kollektív imádásával foglalkoznak, vallásos intézményeknek nevezhetők és együttesen a vallási rendszert alkotják. A hatalommal foglalkozó intézmények alkotják a politikai rendszert, az erőszakkal foglalkozók a katonai, a termékenységgel foglalkozók a rokonsági, a javakkal és szolgáltatásokkal foglalkozók a gazdasági rendszert. Ezek az intézményes rendszerek adják meg az egész társadalom struktúrájának csontvázát; felvázolásukkal kényelmesen elemezhetjük és összehasonlíthatjuk a különböző társadalmi struktúrákat. Felfogásunk szerint bármely társadalmi struktúra ilyen intézményes rendszerek valamilyen kombinációjából áll.

Ebben a rövid összefoglalásban csak néhányat mutatunk be azok közül a mechanizmusok közül, amelyek az intézményes magatartáson belül érvényesülnek, és néhány kapcsolatot azok közül, amelyek az intézményeket a jellemstruktúrához kapcsolják.

1. A *politikai* rendszer azokról az intézményekből áll, amelyeken belül az emberek megszerezhetik, gyakorolhatják, vagy befolyásolhatják a hatalmat és az uralmat a társadalmi struktúrákban.

2. A *gazdasági* rendszer azokból az intézményekből áll, amelyek segítségével az emberek megszervezik a munkát, az erőforrásokat és a technikai adottságokat, azért, hogy javakat és szolgáltatásokat termeljenek, és azokat elosszák.

3. A *katonai* rendszer azokból az intézményekből áll, amelyekben az emberek törvényes erőszakot szerveznek meg, és felügyelnek annak felhasználására.

4. A *rokonsági* rendszer azokból az intézményekből áll, amelyek szabályozzák és elősegítik a nemi érintkezést, a termékenységet s a kisgyermekek gondozását.

5. A *vallási* rendszer azokból az intézményekből áll, amelyekben az emberek megszervezik és ellenőrzik az isten, vagy az istenek kollektív imádását, többnyire meghatározott alkalmakkor és meghatározott helyeken.

Az intézmények ezen osztályozásai módjával kapcsolatban állandóan gondolnunk kell négy fenntartásra illetőleg óvatossági rendszabályra.

I. A társadalmi struktúráknak e funkcionális intézményes rendszere alapján való osztályozását természetesen a modern társadalom sugallja, amelyben a különböző intézményes rendszerek igen nagy autonómiát értek el, és amelyben a célok viszonylagos differenciálódása igen messzire jutott, olyan messzire, hogy a vállalkozók a profit keresésében gyakran semmit sem törődnek a vállalati intézményeknek más intézményes rendszerekre gyakorolt hatásával; vagyis úgy viselkednek. mint tisztán gazdasági emberek, homo oeconomicus-ok. Az egyes intézményes rendszerek *teljes* autonómiájának modern célkitűzése azonban kevéssé vagy egyáltalán nem valósult meg. Ha megvalósult volna, ez azt jelentené, hogy az egyik rendszer teljesen elkülönült a többitől; egyetlen társadalmi struktúrának sem ilyen mechanikus az összetétele. Ezen felül az utolsó félévszázadban a modern társadalmi rendszerek abban az irányban haladtak, hogy egységesebbé váljanak, és a különböző rendszerek kölcsönös kapcsolatai fölötti teljes kontroll növekedjék.

Vannak társadalmi struktúrák, amelyekben a célok és

intézmények specializálódása nem jutott olyan messzire, mint a modern társadalomban. Termelés és magánélet, gazdaság és rokonsági rendszer a paraszti társadalomban nem különülnek el egymástól. A parasztcsaládok tagjai olyan életmódot folytatnak, amelyben a gazdasági termelés és a családi élet nemcsak összekapcsolódnak, hanem sok tekintetben azonosak is. Az elemzés kedvéért elkülöníthetjük a társadalom egyik oldalát a másiktól, de tisztában kell lennünk azzal, hogy pl. a parasztfalu és a helyőrségi város esetében ez az analitikus elkülönítés nem lehetséges; az egész élet egyetlen elválaszthatatlan egységet alkot. Így például az a tény, hogy a régi Izraelben nem ismertek külön kifejezést, amely a vallást jelölte volna, nem azt jelenti, hogy nem gyakoroltak vallási funkciókat; éppen ellenkezőleg, ebben a társadalomban alig volt olyan dolog, amelyet legalább közvetve ne Jahvéhoz és az ő parancsaihoz kapcsoltak volna.

Ezért első fenntartásunk: az olyan „kevéssé fejlett" társadalmakban, mint a nyugati országok a 19. század közepén, valamint a fejlettebb társadalmakban az egyes funkciók izolálhatók, de a funkciókat betöltő intézmények nem teljesen autonómok. Bármely adott társadalomban azt kell megvizsgálni, hogy az intézményes rendszerek működése mennyire autonóm. Egyes társadalmakban a rokonsági rendszer intézményei olyan funkciókat látnak el, amelyek tagoltabb társadalmakban a politikai intézmények feladatai közé tartoznak. Az intézményes rendszereknek funkcionális osztályozása absztrakció, amely érezteti velünk annak lehetőségét és képessé is tesz bennünket arra, hogy bármely adott társadalomban megkonstruáljuk és megértsük az egyes területeket és funkciókat.

II. Az intézményes rendszereknek az őket alkotó intézmények *uralkodó* célja alapján való osztályozása nem te-

het bennünket vakká azzal a ténnyel szemben, hogy egy intézmény tevékenységeit és funkcióit lehetetlen elsődleges céljával jellemezni. Olyan vallásos intézmény, mint a katolikus egyház számos olyan szakembert alkalmaz, aki az intézmény vagyoni és pénzügyi részének szenteli magát; az egyik szerzetesrend a „Chartreuse" termelésre és eladásra specializálta magát, más szerzetesrendek sörfőzéssel vagy könyvkötéssel foglalkoznak. Az ilyen intézményeket mégsem nevezzük gazdasági intézményeknek, mert egy szerzetesrend létezését és jellegét aligha magyarázhatjuk meg gazdasági céljával, bármilyen fontosak legyenek is a vallásos szervezet szempontjából gazdasági tevékenységei. Sört főző barátok még nem alkotnak sörfőzdét, amelybe véletlenül csak nőtlen és tonzurás férfiakat vesznek fel alkalmazottnak. A Vatikánt pénzügyi üzletei még nem teszik bankká. Ha valamely hadsereg vagy gyár erkölcsnemesítő szándékkal vallásos vezetőket alkalmaz, ez még nem azt jelenti, hogy a hadsereg vagy a gyár vallásos intézménnyé vált, hanem csak annyit, hogy a katonai rendszer vallásos embereket is felhasználhat saját céljaira. A Niceában, 325-ben, a Szentháromság dogmájával foglalkozó zsinaton fegyveres szerzetesek jelentek meg, de ez még nem tette a szerzetesrendeket katonai intézményekké. A részvénytársaságok vagy a szakszervezetek által gyakorolt erőszak sem teszi ezeket az intézményeket katonai intézményekké. Egy intézménynek igen sok képviselője lehet s ezek között különböző szakértők az intézmény uralkodó céljainak szolgálatában.

Nagy intézmények működéséhez sok és sokféle tevékenység szükséges, s e tevékenységek gyakran megegyeznek másfajta intézmények tevékenységeivel; ami az egyik intézménynél cél, az a másiknál eszköz lehet. Nekünk azonban olyan sémára van szükségünk, amelyben meg-

kíséreljük az intézményeket uralkodó funkciójuk alapján meghatározni és osztályozni, mielőtt ezekkel az átfedésekkel foglalkoznánk és rendszereznénk őket.

III. Osztályozásunk az intézmények objektív társadalmi funkcióján alapszik, nem pedig tagjaik és vezetőik szubjektív, személyes véleményén. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az intézmény szerepeit eljátszó személyek magatartása mindenképpen az intézmény céljaira irányul, akár tisztában vannak ezzel, akár nem. Egy katolikus kardinális, például Richelieu, személyesen törekedhet politikai hatalomra és élete nagyobb részét fordíthatja politikai, mint vallásos tevékenységre, de a vezetése alatt álló egyházat ez nem teszi a politikai rendszer részévé. Sőt, még az sem szükségszerű, hogy a politikával foglalkozó püspökök vallásos szerepükben kevésbé legyenek hatékonyak, mint a kizárólag a vallással foglalkozó püspökök. Minden esetben megvizsgálandók az adott rendszerben szerepet játszó személyek motívumai; az intézményes rendszer uralkodó funkcióinak objektív meghatározása még semmit sem mond ezekről a motívumokról.

IV. Nem minden társadalmi gyakorlat és magatartás illik bele az intézményes rendszereknek ebbe a sémájába. Az ifjú szerelmesek randevúja, vagy az átlagember viselkedése nem intézményes magatartás — bár természetesen sok intézményes rendszer befolyásolja ezeket. De, ha egész társadalmakat akarunk megérteni, ésszerű elsősorban az intézményes rendet megfigyelni és csak azután foglalkozni a társadalmi együttműködés amorf és nem tartós módjaival, bármilyen fontosak is ezek időnként.

Az intézményes rendszerek a társadalmi magatartás különböző szempontjai alapján jellemezhetők. A legfontosabbak: a technika, a szimbólumok, a státus és a nevelés. Minden rendszernek megvan a maga jellemző

technikája, szimbólikus közlés- és beszédmódja; minden rendszerben más és más a presztízs eloszlása, valamint a képzettség és az értékek továbbítása. A „rendszerekkel" szemben ezeket „területeknek" nevezzük, mivel nézetünk szerint ritkán vagy sohasem olyan önállóak, mint azok a célok, amelyeket szolgálnak, és mert közülük bármelyiket az öt rendszer bármelyikében fel lehet használni.

1. A szimbólum lehet vizuális vagy akusztikai; lehet jel, jelzés, jelkép, szertartás, nyelv, zene vagy más művészet. Szimbólumok nélkül nem érthetjük meg a társadalmi élet résztvevőinek magatartását, és a szimbólumokba vetett hitük, s azok használata többnyire hozzájárul, hogy támogassák és helyeseljék az intézményes rendszert. A vallásos rendszernek megvannak a maga teológiai területei, az isten fogalmának kialakítása, dicsőítése, védelme; a katonai rendszernek megvannak a maga serkentő parancsai; és a politikai rendszernek a maga politikai formulái és retorikája, amelyek nevében képviselői gyakorolják a hatalmat.

2. A „technika" a magatartás realizálására utal eszközökkel, berendezésekkel, gépekkel, műszerekkel és mindenfajta fizikai eszközzel. Az eszközökön kívül a technikai terület arra a képzettségre, ügyességre és szakértelemre is utal, amellyel a szereplők betöltik szerepüket. Ebben az értelemben a hegedűművésznek éppúgy megvan a maga technikája, mint a katonának, és a sebésznek éppoly ügyesen kell bánnia a maga szerszámaival, mint a papnak a kehellyel vagy az imamalommal. Amikor a szerep alakításában érvényesülő szakértelem fokáról vagy annak hiányáról van szo, akkor technikai területen mozgunk, tekintet nélkül az intézményes összefüggésre. A technika sosem autonóm; mindig valamilyen rendszert vagy valamilyen rendszereket szolgál. A modern ipari tár-

sadalomban elsősorban a gazdasági és katonai rendszerekben összpontosul, ezek elősegítik fejlődését, ellenőrzik termelését és más intézmények közötti eloszlását, és elsősorban ezek azok a rendszerek, ahol a technikát a leggyakrabban használják fel.

3. A „státus" területe azokból a szervekből és eszközökből áll, amelyek elosztják a presztízst, a tiszteletet és a becsületet a társadalom tagjai között. Valamilyen intézményes rendszer minden egyes szerepe lehet státusigények alapja és az egész státusterület gyökerezhet bármelyik intézményes rendszerben vagy az intézményes rendszerek bármilyen kombinációjában.

4. A „nevelési" terület azokból az intézményekből és tevékenységekből áll, amelyek a képzettséget és az értékeket továbbítják azoknak, akik még nem sajátították el.

A *társadalmi struktúra* intézményes rendszerekből és területekből áll. Az egyes intézményes rendszerek és területek jelentősége összefüggésben van egymással, és összefüggésük módja határozza meg az egész társadalmi struktúra egységét és összetételét.

A társadalmi struktúrának az intézményes rendszerek alapján való elemzése még nem mondja meg, hogy milyen rendszerek léteznek; erre a kérdésre csak a különböző társadalmak konkrét vizsgálata ad választ. Nem lepődhetünk meg, ha a konkrét vizsgálat során részleteznünk vagy egyszerűsítenünk kell a fenti vázlatot. A társadalmi struktúrák nem halottak, lehetnek statikusak vagy dinamikusak, van kezdetük és élettartamuk, egységességük változik, és fel is bomolhatnak.

Az intézményes rendszerek és a társadalmi változás kölcsönös kapcsolataival a továbbiakban foglalkozunk. E helyen talán elég annyit megjegyeznünk, hogy ami az egyik rendszerben lánc, az a másik rendszerben vetülék

lehet. A katonák például az emberanyag ritkaságának és értékének tudatára ébredve foglalkozhatnak a dolgozó osztályok egészségi állapotának hanyatlásával, mert előre sejtik, hogy növekedni fog a katonai szolgálatra alkalmatlanok száma — mindez eszébe sem juthat a vállalkozónak amíg elég munkaerő áll rendelkezésére. A vállalkozóknak viszont az irodai munkák elvégzéséhez képzett munkaerőre van szükségük, s ezért szívesen támogatják a középiskolai oktatás fejlesztését.

Elágazásaikban az intézményes rendszerek hatnak egymásra; feszültségek és konfliktusok támadnak, s mindezekből olyan eredmény születik, amelyet senki sem akart és senki sem látott előre.

Az intézményes rendszereknek ezt a kölcsönös kapcsolatát gyakran ésszerű cél és eszköz összefüggésben vizsgálni; azok a tevékenységek, amelyek az egyik rendszer számára célt jelentenek, a másik rendszerben eszközül szolgálnak. Amikor az egyik rendszer járulékaira összpontosítjuk a figyelmet, akkor egy másik rendszer elágazásaira bukkanhatunk. Az egyik rendszerben uralkodó mozzanat lehet, ami a másikban csak eszköz. A vállalkozók és részvénytársaságok politikai tevékenységét a gazdasági rendszer politikai elágazásának tekinthetjük. A vallási vagy nevelési rendszernek is lehetnek politikai elágazásai: ti. a vallási és nevelési intézmények és személyzet politikai tevékenysége. De ugyanígy beszélhetünk a politikai rendszer vallási és oktatási elágazásairól, amikor például a politikusok oktatási tevékenységét tárgyaljuk a pártiskolákon. Bármely adott rendszer lehet valamely másik rendszer elágazása. „Elágazásnak" nevezzük azokat a tevékenységeket, amelyek az egyik rendszerben célok, a másikban pedig eszközök. A totális háborúban

például minden rendszer a katonai rendszer elágazása, mert a hadsereg mindenüvé behatol, s minden más rendszer katonai célok megvalósításának válik előfeltételévé.

A szociálpszichológia feladatai

E könyv során részletesen ki kell dolgoznunk a jellemről és a társadalmi struktúráról adott általános modellünk különböző elemeit és fel kell tárnunk az elemek közt lehetséges kapcsolatokat. A jellem és a társadalmi struktúra különböző összetevőit a következő ábra mutatja be.

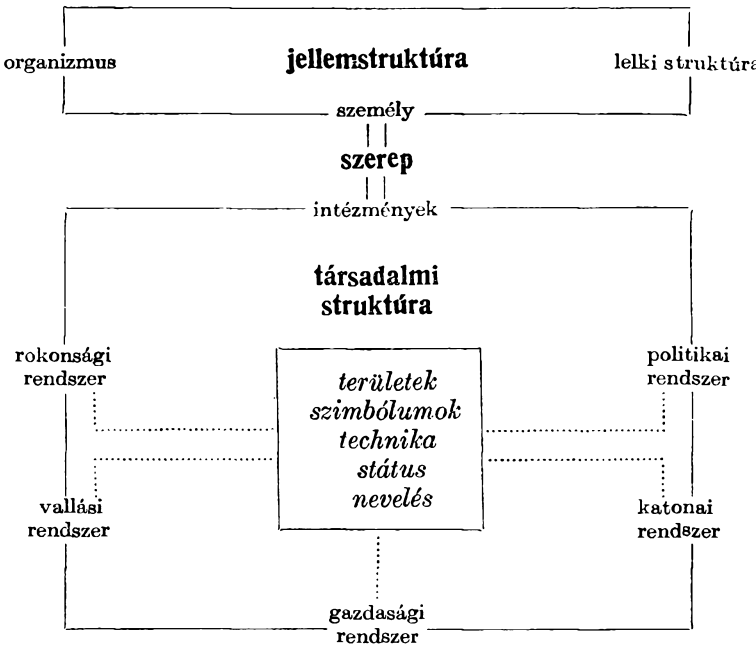

E modell alapján kívánjuk felvázolni a különböző intézményes rendszerek vonásait és azok kapcsolatait, mindig

összefüggésben az egyén pszichológiájával. Miután bemutattuk modellünk általános vonásait, most abban a helyzetben vagyunk, hogy vázlatosan kifejthetjük a modellből adódó feladatokat.

I. A különböző intézményes rendszerek szervezett szerepeit meg kell vizsgálnunk. Nyilvánvalóan nem lehet feladatunk a múlt és a jelen minden eljátszott szerepének vizsgálata. Ez azt jelentené, hogy újra írjuk az emberiség egész történetét. Az sem lehet feladatunk, hogy a különböző intézményes rendszerekben és struktúrákban lehetséges szerepek szótárát adjuk. A szerepek és személyek elemzés céljára való kiválogatásánál két általános kritérium lebeg szemünk előtt.

Mindenekelőtt azokat a szerepeket kell kiválogatnunk, amelyek alapvetően fontosak adott intézményes rendszerek fenntartása és átalakulása szempontjából. Kiválasztásunkat természetesen befolyásolja, hogy milyen intézményes rendszereket tartunk fontosaknak a történelmi fejlődésben.

Másodszor, azokat a szerepeket választjuk ki elemzés céljára, amelyek poláris vagy extrém típusok adott intézményes rendszerekben, mert ezáltal áttekintést nyerünk a lehetséges magatartások teljes köréről.

II. Meg kell vizsgálnunk, hogy az általunk elemzett szerepek alakításához milyen típusú személyek válogatódnak ki, és hogy a szerepek alakítása és elsajátítása által milyenné formálódnak. Mivel a személyek különböző intézményes rendszerek szerepeit alakítják és adott személytípusok uralkodó szerepei az adott intézményes rendszer egyik intézménytípusának rész-szerepei lehetnek, ezért meg kell vizsgálnunk, hogy mindez milyen hatást gyakorol az intézmények által kiválogatott személyekre.

Az emberi magatartásban, gyakorlatban és motívumok-

ban szabályszerűségekre számítunk. Ez a várakozásunk az intézményeket alkotó szerepegyüttesekhez kapcsolódik. Igyekszünk *a)* a szerepeket, mint az intézmények részeit elemezni; *b)* feltárni azokat a tipikus motivációkat, amelyek az említett szerepek alakításához elégségesek és szükségesek; *c)* megmutatni, hogy a társadalom központi gondolatai és meggyőződései, szimbólumai és közlési módjai miként járulnak hozzá ezeknek a motivációknak a kialakításához, fenntartásához és hatékonyságához.

Minden egyes intézményes rendszer viszonylatában pontosan jellemeznünk kell, hogy a szóban forgó intézményes rendszer milyen elsődleges és másodlagos funkciókat tölthet be a társadalmi struktúrában. Ahhoz, hogy ezt a feladatunkat történetileg helytálló módon megoldhassuk, az egyes intézményes rendszerekben rendelkezésre álló intézménytípusok teljes körét ismernünk kell. Észszerű, ha aztán ebből a szélső típusokat választjuk ki, és azokat részletesen elemezzük. Ezen a módon minden valószínűség szerint megragadhatjuk a politikai és a katonai, a rokonsági és a gazdasági, az oktatási és a vallási intézmények funkcióinak és a bennük érvényesülő jellemnek a lehető legszélesebb *körét*.

IV. Arról is áttekintést kell kapnunk, hogy a különböző intézményes rendszerek a különböző társadalmi struktúratípusokban miként kapcsolódnak egymáshoz, és hogyan változnak ezek a kapcsolatok. A társadalmi struktúratípusok felvázolhatók és összehasonlíthatók, ha megvizsgáljuk az őket alkotó intézményes rendszerek sajátos kombinációit, e rendszerek fontosságának alakulását, és egymáshoz kapcsolódásuk módját. A társadalmi változás különböző fajtáiról is hasonlóképpen készíthetünk munkamodellt: a társadalmi struktúratípusokat nem keresztmetszetükben, hanem dinamikus mozgásukban és eltoló-

dásaikban hasonlítjuk össze. A történelem ugyanis nem más, mint a társadalmi struktúrának és összetevő részeinek változása.

Legfőbb célunk a személytípusok bemutatása, elemzése és megértése azoknak a szerepeknek az alapján, amelyeket különböző történelmi korszakok társadalmi struktúráinak adott rendszereiben, illetőleg intézményeiben játszanak; ezt a feladatot minden egyes intézményes rendszerre nézve elvégezzük. Nem elégedhetünk meg azzal a feltevéssel, hogy a rokonsági rendszer korai érzelmi feszültségeivel szükségszerűen alapvető és állandó tényező a személyiség kialakulásában; és hogy a társadalom többi rendszere ennek kivetítődése, amíg nem tanulmányoztuk a különböző társadalmi struktúrák gazdasági, vallási és politikai intézményeiben a személyiség kiválasztását és folyamatos alakítását. Az apa nem lehet az elsődleges tekintély, hanem csak a társadalom hatalmi viszonyainak visszatükröződése, és természetesen magasabb hatalmasságok öntudatlan továbbítója felesége és gyermekei felé. Az intézményes rendszereket rendszeres formában kell kifejtenünk, viszonyítanunk kell őket egymáshoz, össze kell kapcsolni őket egymással a társadalmi struktúrában, és nyomon követni hatásukat a személyekre és a pszichikai struktúrákra.

A státus világa*

A státus világában hat mozzanatra kell figyelnünk. A presztízst igénylő oldaláról: *1.* a státusigény, *2.* az igény kifejezési módja, *3.* az az alap, amelyre az igény támaszkodik; ennek megfelelően az igény teljesítőjének oldaláról, *4.* a státusjuttatás vagy tiszteletadás, *5.* a tiszteletadás módja, *6.* a juttatás alapja, amely megegyezhet az igénytámasztás alapjával, de el is térhet attól. Ezekkel az adatokkal a társadalmi jelenségek rendkívül tág köre világítható meg.

A presztízsigényeket modorral, konvenciókkal, fogyasztási szokásokkal fejezik ki, általában a különböző státusszinteken élő emberek életstílusával. Az, amit illik tenni és az, amit nem illik tenni, különböző rétegek státuskonvenciója. A magasabb státuscsoportok tagjai elegánsan öltözködnek, követik a divatot, megvan a szabálya annak, hogy milyen alkalommal, mit vesznek fel, meghatározott időpontokban, előkelő helyeken, válogatott társaságban esznek és isznak. Kisebb vagy nagyobb mértékben értékelik az elegáns megjelenést, az öltözködés meghatározott módját, együtt ebédelnek és nagyon örülnek, ha fiaik és

* *Hans Gerth — C. Wright Mills:* I. m. A harmadik rész: The Status Sphere c. alfejezetéből, 315—320. pp.

lányaik egymással házasodnak össze. Státusszempontból a temetés, mint szertartásszerű felvonulás, a presztízs jelzése, ugyanígy a sírkő, az üdvözlő kártya, a vendégségbeli vagy az operai ülésrend. Az amerikai városok „társasága", az első bálozás rendszere, a különböző emberbaráti társaságok irányítása, a társaságba tartozó tagok címtára, a góthai almanach, — rangok és címerek — visszatükrözik és gyakran szabályozzák a felsőbb körök státustevékenységét. E körökben a kívülállókkal szemben elzárkózás, távolságtartás, tartózkodás, szívélyes előzékenység érvényesül.

A valamilyen intézményben betöltött vezető szerep státusigények alapja lehet, és bármelyik rendszer válhat azzá a társadalmi térré, amelyben ezek az igények érvényesülnek. Elképzelhetünk olyan társadalmat, amelyben a státus a gazdasági osztályhoz való tartozáson alapul, és amelyben a gazdasági rendszer annyira uralkodó, hogy a gazdasági osztályhoz való tartozásra épülő státusigények minden intézményes rendszerben sikeresek. De elképzelhetünk olyan társadalmat is, ahol a státus a katonai rendszerben gyökerezik, és a személynek ebben a rendszerben való szerepe meghatározza státusigényei kielégítésének esélyét a többi rendszerben. A katonai szerep ilyenformán a magasrangú státus előfeltétele más, nyilvánosan kiemelkedő szerepekhez.

Az emberek természetesen több intézményes rendszerben játszanak szerepet, és ezért általános helyzetük az általuk alakított szerepek kombinációján alapul.

A presztízsigény és a tiszteletadás gyakran meghatározott rokonsági intézményekbe való beleszületésre épül. A néger gyerek, tekintet nélkül egyéni „teljesítményére", nem kapja meg azt a tiszteletet, amelyet a fehér gyerek sikeresen igényel magának. A bevándorló, különösen egy

újabb tömegbevándorlás tagja, nehezen kapja meg azt a tiszteletet, amely a „régi amerikaiaknak" kijár. Bevándorló csoportok és családok többnyire aszerint rétegeződnek, hogy ők maguk és elődeik milyen régóta tartózkodnak Amerikában. A bennszülött fehér szülők fehér gyermekei közül a „régi családok" több tiszteletet kapnak, mint a többi család. Az említett esetekben — faj, nemzetiség, család — a presztízs a leszármazáson alapul, ami a presztízs legnyilvánvalóbb alapja a társadalmi létra legfelső és legalsó fokán. Az európai királyi családok és a keményen elnyomott faji kisebbségek képviselik a születési státus zenitjét és nadirját.

A felső osztályhoz való tartozás rendszerint nagy presztízzsel jár, és még inkább ez a helyzet, ha a pénznek vagyon a forrása. De, bár a vagyon a modern ipari társadalmakban növeli a presztízst, az alacsonyabb osztályokból származó újgazdagok nehezen jutnak be a felsőbb körökbe. A déli államokban például a régi előkelő családok elszegényedett leszármazottjai nagyobb tekintélyt élveznek, mint az alacsonyabb származású és náluk jóval gazdagabb emberek. A rokonsági rendszer ebben az esetben háttérbe szorítja a gazdasági rendszert. Olyan jelenségek, mint az újgazdag (magasabb osztály presztízs nélkül) és a letört arisztokrata (nagy presztízs, magasabb osztály nélkül) mutatja, hogy a magasabb osztályhoz való tartozás nem azonosítható a nagy presztízzsel, bár az idők során a letört arisztokratából csak a letörtség marad, és az újgazdag fiából régi gazdag lesz.

A vagyon birtoklása lehetővé teszi olyan környezet megteremtését, amely azután kifejleszti a magasabb presztízshez szükséges tulajdonságokat az egyénekben és a családokban. Amikor azt mondjuk, hogy az amerikai presztízs cseppfolyós, ezen azt értjük, hogy a magasabb

gazdasági osztályhoz való tartozás aránylag gyorsan eredményhez nagy presztízst, és hogy a jó származásnak nincs olyan nagy jelentősége, mint a gazdasági helyzetnek. Ősi vagyonra és ősi származásra hivatkozó feudális arisztokrácia itt sohasem létezett. *Veblen* elmélete[1] elsősorban a polgárháború utáni Amerikára épült, arra az időre, amikor a vasutak, az acél és a disznóhús újgazdagjai presztízsigényüket pazarlással juttatták kifejezésre. A kommunikációs eszközökkel felszerelt demokratikus társadalomban nem meglepő, hogy a magasabb státustípusokról élénk kép él a köztudatban. Azt is jól tudjuk, hogy a feudális elittel ellentétben az amerikai felső osztályok sohasem rettentek vissza a nyilvánosságtól. A lapok társasági rovata és a gyászjelentések számot adnak a magasabb státusú csoportok nevezetes tagjainak tevékenységéről és összeköttetéseiről.

Az amerikai középréteg presztízse nem a leszármazásra és a tulajdonra épül. Az alkalmazottak társadalma felé való eltolódás a foglalkozást és a képzettséget alapvetően fontossá tette. A foglalkozás határozza meg a jövedelem nagyságát, a különböző életstílusokhoz különböző jövedelmi szint szükséges, s így az életstílus a foglalkozástól függ. A különböző foglalkozások ugyanakkor különböző képzettségi szintet és típust kívánnak meg, ez a képzettség is befolyásolja az életstílust, s így a státust.

Egyes foglalkozások a felsőbb státuscsoportok tagjai számára vannak fenntartva, más foglalkozások „méltóságon aluliak". Egyes társadalmakban a munkátlanság biztosítja a legnagyobb presztízst, mivel a presztízs a tulajdonosok osztályának egyik vonása, a magasabb osztá-

[1] Lásd *Thorstein Veblen:* The Theory of the Leisure Class (New York: Viking, 1924.)

lyokhoz tartozó férfiak feleségei szakértővé válnak a pazarló semmittevésben. De a tétlenség csak azoknak hoz presztízst, akiknek munka nélkül is több jövedelmük van, mint azoknak, akiknek dolgozniuk kell. Amikor a megélhetéshez szükség van munkára, de nincs munka, akkor a szabad idő munkanélküliséget és szégyent jelent. A vagyonból származó jövedelem nem mindig jár nagyobb presztízzsel, mint a munkából származó; a jövedelem nagysága és megszerzésének módja néha fontosabb, mint a jövedelem forrása. A kis járadékosnak nincs akkora presztízse, mint a nagykeresetű orvosnak. Státus kapcsolódik a jövedelem forrásához, *nevéhez* és időtartamához. Ugyanannyi dollár egészen mást jelent társadalmilag, ha járadékból vagy kamatból származik, mintha tiszteletdíjból vagy honóriumból, fizetésből vagy illetményből, bérből vagy munkanélküli segélyből. A státusra törekvő emberek többre becsülik a kisebb fizetést a nagyobb bérnél, a soványabb honóriumot a tekintélyes profitnál, a tiszteletet érdemlő illetményt a nagy jutalomnál.

Többnyire nagy presztízsük van azoknak a foglalkozásoknak, amelyek magasabb keresettel járnak, feltehetőleg több értelmi tevékenységet kívánnak meg, és bizonyos hatalmat biztosítanak mások felett. De maga a hatalom nem jár mindig presztízzsel: a helyi pártvezér például a hatalom kedvéért lemond a presztízsről — kivéve természetesen saját pártgépezetének tagjait; az alkotmányos uralkodó viszont ugyanannyit nyer presztízsében, mint amennyit veszít politikai hatalmában. A hivatali csoportvezető és a gyári művezető arra számít, hogy több tiszteletet kap, mint a segédmunkás és a gépírónő, ebben a számításában rendszerint nem is csalódik. De az utcai forgalmat irányító közlekedési rendőrnek legfeljebb a kisfia és az ijedt sofőrök előtt van tekintélye.

A képzettség típusa és időtartama is alapja lehet a presztízsnek; a társadalmi életre nevelő különböző iskolák úrifiúkat és úrilányokat arra képeznek ki, hogy megfelelő életstílussal tudják képviselni osztályukat, s ezzel bizonyos körökben tiszteletet ébresszenek. Más körökben viszont az oktatás útján megszerzett intellektuális képzettség a megbecsülés alapfeltétele. De a képzettség önmagában nem elég a presztízshez; ennek tekintélyes foglalkozáshoz kell kapcsolódnia. Mindazok a változók, amelyek alátámasztják a státust — a származás, a képzettség (az oktatás vagy a tapasztalat alapján), az életkor, a korelsőség (a lakóhelyen vagy az egyesületi tagságban), a nem, a szépség, a vagyon, a hatalom — különféleképpen és többnyire tipikus módon kapcsolódhatnak össze. Az összekapcsolások néha nagyon bonyolultak. Például, a származás, a vagyon és a képzettség kereszteződése tisztán logikailag a következő típusokat eredményezi: gazdagság és előkelő születés kapcsolódhat a képzettséggel olyan tapasztalt államférfinál például, mint *Churchill* volt; de elképzelhető gazdagság és előkelő születés képzettség nélkül is, például egy trónörökösnél. A 19. század amerikai self-made man-jének volt vagyona és képzettsége, de alacsony születésű volt; a lottó főnyereményét hirtelen megnyerő tudatlan néger nőnek van vagyona, de alacsony születésű és nincs képzettsége.

Walter Scott, súlyosan eladósodott nemes volt — előkelő születéssel, igen magas képzettséggel, de nem volt semmiféle vagyona. Olyan híres művészek, mint *Beethoven*, és olyan híres tudósok, mint *Einstein*, kiemelkedtek képzettségben, de nem volt vagyonuk és előkelő származásuk. A Párizsban pincérkedő orosz emigráns arisztrok-

[2] Foglalkozás nélküli ember a kelet-európai zsidók körében.

ratának előkelő a születése, de nincsen sem vagyona, sem képzettsége, végül a zsidó luftmensch,[2] a hobo, a csavargó, a néger mezőgazdasági munkás alacsony születésű, és nincs se képzettsége, se vagyona. Ezek a példák mutatják, hogy milyen kérdések és osztályozási problémák merülnek fel, ha a státus világát tanulmányozzuk.

Semmiképpen sem igaz, hogy a presztízsigényeket magától értetődően és automatikusan kielégítik. A státus világa nem ilyen harmonikus. A státusigénylőt a többiek nem egyszer beképzeltnek minősítik, s azt állítják, hogy messze túlbecsüli valódi értékét. Az ellenkező esetben bátortalannak és túlzottan szerénynek látják. Természetesen a beképzelt státusigénylő is megkaphatja azt a tiszteletet, amelyet igényel, de ez a hamis igény hamis tisztelete lesz. A hízelgés gyakran alátámasztja beképzeltségét, néha egészen a megalomániáig, mint például a zsarnokoké a papi vagy udvari bizantinizmus, vagy a szervezett tömegbálványozás légkörében.

Téves ítéletek alapján az emberek őszinte tisztelettel hajolhatnak meg hamis igények előtt; ez az álmessiások, álprofétáik, trónbitorlók és a hivatásos sarlatánok esete.[3]

A félreértett igényekkel szembeni áltiszteletet jól példázza Krisztus „zsidók királyává" való gúnyos megkoronázása a töviskoronával. A valódi igényekkel szembeni valódi tiszteletről nem kell beszélnünk.

Az álszerénység gyakran a tisztelet kicsikarásának átlátszó technikája. Azt szokták ilyenkor mondani: „azért szerénykedik, hogy megcáfolják". A jóakarat megnyerésére való törekvés, amivel a szónokok beszédeiket szokták kezdeni, gyakran nem több, mint alig leplezett hízelgés a

[3] A hivatásos sarlatánokról lásd: *Grete de Francesco:* The Power of the Charlatan (New Haven: — Jale Univ. Pr. 1939.)

közönségnek. Hajdan a királyoknak hízelegtek, ma inkább a „népnek". Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy ez a népnek való hízelgés kéz a kézben halad Európában a „tömegek" és Amerikában a „balekek" megvetésével. Hitler a legnagyobb sikereket érte el azzal, hogy a német keresztényeknek az előkelő születés és az ősi eredet szépen hangzó bizonyítványát adományozta azzal, hogy mindegyiküket „nordikusnak" nevezte.

Tehát erősen változik, hogy mennyire elégülnek ki a presztízsigények és, hogy kik elégítik ki. Néhányan azok közül, akiktől a tiszteletet kérik, megadják ezt a tiszteletet, mások nem; néha a tisztelet valódi megbecsülést fejez ki; máskor csak ügyes taktika, önző célok szolgálatában. Ugyanazon társadalomban többféle presztízshierarchia létezhet, mindegyiknek meglehet a maga tipikus alakja és érvényesülési tere. De az is előfordulhat, hogy az egész társadalomban egy hierarchia érvényesül, s ebben mindenki megtalálja a maga helyét. Ez utóbbi esetben a presztízscsoportok állandóak.

A vezetés szociológiája*

Akkor sikerült helytálló modellt alkotnunk a vezetés elemzésére, ha segítségével képesek vagyunk megérteni *Lenin* pétervári útját és a szomszéd lányt, aki tanácsot ad saját lányunknak, miként fesse ki magát; mi lett *Rousseau* gondolataiból és miként parancsnokolt *Tolsztoj* generálisa; miért befolyásolja egy népszerű énekesnő a rádióban millió iskoláslány hanghordozását és mi történt *Sztálin* és *Ribbentrop* találkozóján. A modell alapján meg kell értenünk a történelemnek azokat a korszakos fordulóit, amelyekben néhány ember kimagasló szerepet játszott és a mindennapi élet jelentéktelen, alkalmi, véletlen eseményeit: a hősként imádott géniuszt és a szomszédban élő véleményirányítót.

A vezetés legtágabb értelemben viszony a vezető és a vezetett között, amelyben a vezető befolyása a nagyobb: a vezető hatására a vezetettek másképpen cselekednek vagy éreznek, mint ahogy azt különben tennék. Mint hatalmi viszony, a vezetés lehet tudatos vezető és vezetett részéről, vagy lehet egyikük vagy mindkettejük részéről tudattalan; a kapcsolat lehet közeli vagy távoli; sor ke-

* *Hans Gerth — C. Wright Mills:* I. m. The Sociology of Leadership c. 14. fejezete, 405—419. pp.

rülhet rá kettőjük életútjának kereszteződésekor, vagy jóval a vezető halála után a vezetett életében; befolyásolhatja a vezetettet egész életútján keresztül, de korlátozódhat időtartama a döntés egyetlen pillanatára is.

Hogyan leszünk képesek e bizonytalan jelenségeket úgy rendezni, hogy a kapott vázlat empirikusan helytálló és analitikusan meggyőző legyen? Milyen dimenziók alapján leszünk képesek alaposan tanulmányozni a vezetés típusait? Hogy megértsük a vezetést, a következőket kell figyelembe vennünk: *1.* a vezetőnek, mint *embernek* vonásai és motívumai; *2.* a *kép,* amelyet a közvélemény alkot róla és a motívumok, amelyek követőit mozgatják; *3.* a *szerepek,* amelyeket, mint vezető eljátszik, a szerepek legfontosabb vonásai és a vezető reagálása ezekre a szerepekre; *4.* a strukturális összefüggések, amelyekbe a vezető és a vezetettek szerepei beilleszkednek. Mindezeket a szempontokat elemeznünk kell, hogy minden lehetőséget figyelembe vegyünk; majd szisztematikusan össze kell őket kapcsolni, hogy megértsük logikailag lehetséges kapcsolataikat a vezetés különböző típusaiban.

Nem lenne hasznot hajtó, ha a hatalom összes helyzeteit mint vezetést magukba foglalókat kezelnénk; a vezetést az uralom meghatározott fajtáira kell korlátoznunk.

Egy biciklista alkalmazkodhat a sofőr mozgásaihoz, de a sofőrnek a biciklista fölötti hatalmát nem nevezzük vezetésnek. Sok olyan ember van, aki a maga útján szeret járni, de nem kívánja, hogy mások is az övét kövessék. A gyenge ember követheti az erőset, nehogy legázolják, de nem azért, hogy kövesse vezetőjét. Az erős rákényszerítheti akaratát a gyengére, fizikai vagy gazdasági eszközökkel, de ez nem vezető és vezetett viszonya, bár tisztán hatalmi helyzetekből is származhat vezetés.

Vezetésről csak akkor beszélhetünk, ha a vezető útmutatását elfogadják, és a követők viselkedésének iránya megegyezik a vezető irányításával. Amikor a vezetett elfogadja a vezető jogát arra, hogy befolyásolja magatartását, akkor nem csupán hatalomról, hanem a vezető törvényes hatalmáról, uralmáról, vagy tekintélyéről beszélünk.

Az uralmi illetőleg a hatalmi viszonynak a legkülönbözőbb típusai képzelhetők el. Nevezhetjük-e a patriarchális család patriarchájá̀t családi vezetőnek? Tekinthetjük-e a nekünk tanácsot adó vasúti tisztviselőt vezetőnek? Nem minden feljebbvalónk vezetőnk abban az értelemben, hogy valamilyen célhoz vezet bennünket: nem minden uralkodónak van célja és a már létező rutinok fenntartásán kívül nincs is célra szüksége. Viszont a vezetés ilyen korlátok közé való szorítása azt jelentené, hogy kikapcsoljuk vizsgálódásunk köréből a tradicionális vezetőket, valamint azokat a beosztottakat, akik csupán végrehajtják a ténylegesen vezető politikai irányító szándékát és akaratát.

1. *A vezető mint ember: jellemvonásai és motívumai*

Hasznosabb a vezetők társadalmi szerepeinek különböző összefüggésekben való tanulmányozásával kezdeni munkánkat, mint a társadalmilag izolált vezető tulajdonságaival.

A vezetés kutatói által eddig észlelt vonások vagy olyan formálisak, hogy egyben haszontalanok és érdektelenek is, vagy ha sajátosak, akkor a vezetők által vezetett különböző csoportok szerint változnak. Néhány valóságosnak vélt vonásról feltételezték, hogy organikusak, így

a történelmet visszavezették a természetre, és a társadalmat a biológiára, másokról feltételezték, hogy társadalmilag szerzettek. Ma már tudjuk, hogy az első esetben redukciós tévedéssel van dolgunk, a második esetben pedig téves szociológiával — egészen addig, amíg a vezetés vonásainak kutatása nem kapcsolódik szorosan a különböző csoportokban való vezetői szerepek tanulmányozásához, s különösen ahhoz, ahogyan ezek a szerepek kiválogatják, megszilárdítják és formálják a vezetői tulajdonságokat.

Ez nem azt jelenti, hogy a különböző vezetői szerepekhez történelmileg nem kapcsolódnak személyiségtípusok és személyes tulajdonságok. Csupán annyit jelent, hogy ezeket a vonásokat és típusokat összefüggésükből akkor emelhetjük ki, és akkor általánosíthatjuk, amikor az egyik vezetői szerep személyes követelményei megegyeznek a másikkal. Ebben az esetben az egyéni tulajdonságoknak és képességeknek prolongált értékük van.

A hadnagy és a művezető; az államhivatalnok és a vállalati tisztviselő; a szakszervezeti és a személyzeti vezető — az e szerepeket alakító emberek könnyen kicserélhetik szerepüket a követelményeknek és az utánpótlás módjának formális hasonlósága s ennek folytán az általuk kiválasztott és kialakított embertípusok miatt. De ahhoz, hogy így viszonyítsuk egymáshoz az egyéni vonásokat és a vezetői szerepeket, a szerepeket befolyásoló intézményes dinamikára kell figyelni. A hadseregek és a gyárak olyan hierarchiák, amelyeknek keménykezű és lelkesítő vezetőre van szükségük; a közigazgatást és a részvénytársaságot nem lehet úgy szembeállítani, mint pedantokráciát és kockázatos vállalkozások sorozatát; a modern szakszervezeti vezetőnek éppen oly sok békéltető, egyeztető feladata van, mint a részvénytársaság személyzeti osztályá-

nak. A funkciók és az intézményes funkciók eltolódásával a vezetői szerepek is átalakulnak — az egyéni jellemet és a személyiség vonásait többé kevésbé olyanná teszik, hogy az egyik intézményes összefüggésről átvihető legyen a másikra.

A vezető motívumaival ugyanúgy állunk, mint más vonásaival: a motívumok szereptípusonként, sőt gyakran csak mint a szerep részei érhetők meg. A szerepekből származó előnyök — presztízs, tekintély, jövedelem vagy a felettes én eszményének megvalósítása — a szerepeket alakító emberek motívumaivá válnak. A vezetés motívumai ilyenformán egyrészt az emberi motiváció, másrészt a vezetői szerepek összefüggésében változnak.

A vezetés motívumait láthatjuk *1.* a vezető szubjektív és tudatos céljaiban, személyes értékeinek és céljainak tudatos szótára alapján; *2.* a rejtett lelki „szükségletekben" vagy törekvésekben, a freudi, nietzschei mechanika, kompenzálás, indulatátvétel alapján, vagy *3.* az objektív társadalmi erőkben és lehetőségekben, követelményekben és ellentmondásokban.

Ebben az összefüggésben elsősorban arra szeretnénk rámutatni, hogy a vezetők motívumai ilyen sok esetben kapcsolódhatnak a felettes énjükben magukávé tett ügyhöz, másodsorban arra, hogy nem feltétlenül be nem vallott törekvésekkel, kielégületlenségekkel vagy megrövidítettséggel függnek össze. A vezető motivációja nem mindig csupa számítás és burkolt előnykeresés. Éliás próféta menekült a pénztől, lemondott a presztízs lehetőségeinek megszerzéséről és eljátszotta szerepét, még akkor is, amikor gyűlölte azt, amit meg kellett tennie — mert „istent szolgálta". És számunkra teljesen alaptalannak látszik *Sombartnak* és *Lasswellnek* az az állítása, hogy ha *Marx Károlyt* valamelyik porosz egyetemre kinevezték

volna, akkor nem indult volna el forradalmi pályafutása. Semmi sem szól azon feltevés mellett, hogy a filozófia professzora szeretett volna lenni, és ha figyelembe vesszük, hogy sógora porosz miniszter volt, akkor valószínűnek látszik, hogy ezt az állást elérhette volna. Ezzel a példával azt a meggyőződésünket kívánjuk illusztrálni, hogy a vezetők motívumait nem mindig személyes kielégületlenséggel és előnykereséssel kell magyarázni, hanem igen gyakran azzal, hogy felettes énjükben valamilyen ügyet magukévá tettek.

A vezetők vonásait és motívumait szerepeikkel szoros összefüggésben kell vizsgálni s a megfelelő társadalmi összefüggésben elhelyezni. Ennek az összefüggésnek igen fontos mozzanata a vezetők többé-kevésbé közvetlen követőinek tábora s a bennük kialakult kép a vezetőről.

2. *A vezetettekben kialakult kép a vezetőről és motívumairól*

Nincs vezető vezetett nélkül és az egyik összefüggésből csak akkor képzelhető el az áttérés a másikba, ha a vezető, tulajdonságaitól és motívumaitól függetlenül képes biztosítani a vezetettek hűségét az új helyzetben. A vezető és a vezetett viszonyát gyakran pragmatikusan a vezetettek szükségletei alapján fogják fel. De semmi esetre sem vagyunk hajlandók elfogadni olyan leegyszerűsítéseket, hogy „a vezető kielégíti a vezetettek szükségleteit" vagy, hogy „a vezető megfogalmazza a vezetettek vágyait, de nem képes megfogalmazni, hogy miként lehet elérni azokat." Mindezek a formulák, valamint *Weber* bonyolultabb okfejtései a legitimitás tipológiájáról általánosabban ragadhatók meg, ha a vezetettekben a vezetőkről kialakult

képet tanulmányozzuk. A vezetés kérdése, ahogy azt *Max Weber* az uralommal kapcsolatban megfogalmazza, az a kérdés, hogy miért követik a vezetettek a vezetőt. *Weber* erre a kérdésre a legitimitás három típusával felel: a karizmatikus, a tradicionális és a legális típussal.[1] E három típus a többé-kevésbé önkéntes engedelmeskedésnek formális okait képviseli. Az első, a karizmatikus típus esetében a vezettek azért engedelmeskednek, mert hisznek a vezető különleges tulajdonságaiban; a tradicionális típusban azért, mert úgy érzik, hogy a vezetőt ősidőktől fogva követik, és ez rendjén van így; végül a legálisban azért, mert úgy érzik, hogy a vezető állását törvényes szabályok szerint érte el, s e törvényes szabályokat a vezetettek elfogadják. Ez az osztályozás igen hasznos, de mint mindenre kiterjedő modell, elkerülhetetlenül formális, igen sok kérdést vagy dimenziót nem érint; ezeket szeretnénk rendszerezni.

Intézményes rendszerről, intézményes rendszerre változnak az intézményes vezetőkről alkotott elképzelések, különösen azok az elképzelések, amelyek megmondják, hogy miért követik őket. Az intézmény egyik szimbólikus vonásaként ezek az elképzelések igazolják a vezetői szerepeket és gyakran azok betöltőjét. Ha törvényes vezető és Szaud Arábiában vagy valamelyik modern totális államban uralkodik, akkor karizmatikus képességeire hivatkozik, és követői alighanem rendkívüli embernek tartják őt; egy patriarchális családban vagy egy faluban viszont, a vagyon, a család tekintélye és a „nagyöreg embernek" tulajdonított bölcsesség az uralom alapja; az alkotmányos államban arra támaszkodik, hogy a törvényes kellékeknek eleget tett, így többek között annak rendje módja szerint

[1] *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967. 72. p.

választották meg vagy nevezték ki. A vezetteknek ezek az elképzelései — engedelmességük formális inditékai, ugyanakkor a vezető formális igényei a vezetésre. Ha ezeket magáévá tette, akkor egyéni változatokkal belső motívumokká válnak.

Minden intézményes struktúrának szüksége van arra, hogy tagjai körében szabályozza az „általánosított másik" szerepét. A vezető egyik funkciója, hogy a nagyobb csoportok törvénykönyvét továbbítsa az általa vezetett alcsoporthoz. A vezető közvetít csoportjának tagjai és a nagyobb társadalmi struktúra között. Mint családjának vagy vállalatának feje, bizonyos mértékig felel azért, hogy mi történik családjában vagy vállalatában; a csoporton kívüliek, különösen a nagyobb és hatalmasabb keretcsoportok — a rendőrség, az egyház, az állam — előtt ő képviseli családjának tagjait, illetőleg alkalmazottjait. Így például az apa felel az iskolai tanítónak gyermeke magatartásáért.

E felelős pozíciója arra készteti a vezetőt, hogy alcsoportja tagjainak lelkébe beépítse a keretcsoport „általánosított másik"-át. Ilyenformán ő a transzmissziós szíj, aki a nagyobb csoport értékeit és törvénykönyvét továbbítja az alcsoport kis világába. Így például az apának kell családjával az értékek olyan rendszerét elfogadtatnia, ami biztosítja, hogy lánya megfelelő férjet választ ki magának.

További következménye a vezető és a külvilág kapcsolatának, hogy büszke lehet csoportja tagjainak teljesítményére. A gyermekek sikerét a kívülállók például az apának tulajdonítják, szerencsét kívánnak lánya boldog házasságához, vagy fia ragyogó előmeneteléhez. Felel azért, ami az általa vezetett egységben történik, és a tagok kudarcait is neki tudják be. A vezetőnek vezetői szerepében járó tiszteletnyilvánítások néha azért olyan gon-

dosan kialakítottak (ágyúlövések, zászlófelvonás stb.) mert a vezetőn keresztül az egész csoportnak szólnak.

A tiszteletadás sokszor nem az embernek, hanem a szerepnek szól. Az embert személyesen sokszor nem becsülik valami nagyra, és nincsenek megelégedve azzal a stílussal, amellyel szerepét alakítja, a szerepet mégis sokra becsülhetik, mint az egész csoport fölhalmozott presztízsének megtestesítőjét. Meg kell különböztetnünk a szerepnek és a szerepet játszó embernek kijáró presztízst. Így aztán különböző esetek lehetségesek: nagytekintélyű szerep, amelyet kistekintélyű ember tölt be *(Harding);* nagytekintélyű szerep, amelyet nagytekintélyű embert tölt be *(Roosevelt, Wilson, Washington);* kistekintélyű szerep, amelyet nagytekintélyű ember tölt be *(Al Capone);* kistekintélyű szerep, amelyet kistekintélyű ember tölt be (egy „lusta" kútásó).

Emberek és szerepek megítélésében természetesen eltolódások mennek végbe. Az *Állam és forradalom*[2] elején *Lenin* a következőket írja a forradalmárokkal szembeni állásfoglalás változásáról: „A nagy forradalmároknak, amíg éltek, az elnyomó osztályok állandó üldözéssel fizettek, tanításaikat a legvadabb dühvel, a legtajtékzóbb gyűlölettel, a hazugság és rágalom legféktelenebb áradatával fogadták. Haláluk után megkísérlik, hogy ártalmatlan szentképekké változtassák, úgyszólván szentté avassák őket, *nevüket* az elnyomott osztályok „vigasztalására" és ámítására bizonyos dicsőséggel övezik, s ugyanakkor kiherélik forradalmi tanításuk tartalmát, kicsorbítják forradalmi élét, elsekélyesítik." Bizonyos módosításokkal *Lenin* megállapítása kiterjeszthető egyes cárok ikonográfiájára a Szovjetunióban 1930 óta. Közismert, hogy *Sztálin* adop-

[2] *Lenin Művei* 25. kötet. Szikra, Budapest, 1952. 413. p.

tálta *Nagy Pétert*, mint távoli „elődjét". És Teheránban, amikor *Churchill*, mint megtisztelő ajándékot, átnyújtotta az angol király kardját, akkor *Sztálin* a cári protokoll stílusában megkülönböztetett tisztelettel megcsókolta a kardot. A vezető egyik feladata, hogy biztosítsa csoportjának a „hivatalos" szentesítést a csoporthelyzet meghatározásához a társadalmi térben és a történelmi időben.

A vezetőkről alkotott elképzelések természetesen nem mindig egyeznek meg a vezetők objektív jelentőségével. Ilyen megegyezés előfordulhat a szóban forgó ember életében. Pozitív példa erre *Goethe*, a költőfejedelem, és negatív példa *Johnson*, az Egyesült Államok nemzetvédelmi minisztere. A vezetőkről néha felnagyított, néha pedig kicsinyített képek készülnek: vannak kis vezetők nagy képpel és nagy vezetők kis képpel. Az utóbbi sokszor a későbbi emelkedés következtében válik számunkra ismertté: ilyen a szegények közé temetett *Mozart* esete, vagy *Shakespeare*, akit legkevesebbre a 18. században becsültek.

Az ember és a róla alkotott kép között a legkülönbözőbb eltérések lehetségesek. Így például nem tulajdoníthatjuk *Columbus* felfedezésének összes következményeit — köztük Amerika világhatalmát — *Kolumbus* nagyságának. Viszonylag kis intelligenciája, szegényes hajózási tudománya, vakbuzgósága, gondatlan pénzkezelése ürügyet adott a királynak, hogy börtönbe vesse őt. A „nagyság" — mint ahogy erre *Wilhelm Lange* felhívja a figyelmet[3] — nem annyira az ember tulajdonsága vagy szerepei és tettei történelmi következményeinek objektív felmérése, hanem az emberről alkotott elképzelés tartozéka: a köz-

[3] The Problem of Genius, E. and C. Paul. (New York: Macmillan, 1932.)

véleménynek szüksége van arra, hogy bálványozza a felségeset és bámulatba ejtőt, az erélyeset és titokzatosat, a nagyszerűt és a hatalmasat. A *Kolumbus* kép kialakítását olyan tényezők végezték el, amelyeknek kevés közük van *Kolumbus* munkájához; a valóságban csupán elhomályosították tettének összefüggéseit, amelyekkel különben *Kolumbus* sohasem volt tisztában.

Véleményünk szerint a nagy ember páratlanságát és pótolhatatlanságát sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Nem bizonyíthatjuk és nem cáfolhatjuk meg azt a gondolatmenetet, amely szerint, ha *Napóleon* nem teszi meg azt, amit megtett, akkor más embernek kellett volna „az idő parancsát" teljesítenie. *Napóleon* életművéből a *Code Napoleon* és a központosított igazgatás maradt fenn, valamint *Napóleon* stratégiája és taktikája, mint katonai modell. Mindezeket más, 19. századi társadalmak is átvették. Másrészt viszont a nyugati társadalom történeti fejlődése nem tette szükségessé, hogy *Napóleon* meghódítsa Oroszországot; ez volt, hogy úgy mondjuk *Napóleon* tetteinek az „üzemi költsége".

A lángelme vagy a nagy ember problémája nemcsak az embernek és munkájának problémája, hanem legalább annyira hírnevének problémája is. Egyes esetekben igen nehéz a kettőnek az elválasztása, de mindig el kell végezni. E helyen azonban nem az egyes esetekről, hanem a nagy ember általános problémájáról van szó.

A nagy emberek között vannak önreklámozók, akik a megfelelő pózban maguk állítják be önarcképüket. Máskor hírverők végzik el ugyanezt a feladatot. De bárhogy is terjed el a nagy ember képe, az önarckép és mások elképzelése ettől függetlenül megegyezhet, vagy eltérhet egymástól.

Napóleon és *Goethe* sokra tartották önmagukat, és

mások is sokra tartották őket. Egyes bibliai próféták viszont méltatlannak tartották magukat szerepükre, és mások is megvetették őket. Vannak olyan vezetők, akiket mások sokra becsülnek, ők azonban önmagukat kevésre: maga a vezető elégedetlen önmagával, a közvélemény viszont felnagyítja jelentőségét. Az ellenkezője is előfordul: vannak vezetők, akiket mások kevésre becsülnek, ők viszont magukat annál többre, néha nyugodt büszkeséggel *(Kierkegaard)*, máskor üres pátosszal (a német császár).

Valamennyi elképzelés a vezetőkről befolyásolja a vezetők és vezetettek indítékait egyaránt. Manapság a vezetők és vezetettek elképzeléseit különböző mesterkedésekkel befolyásolják, manipulálják. Elképzelés és valóság gyakran olyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy nehéz ezeket elválasztani. Vezető, vezetett és vezetőről alkotott kép összeszövődését mindenesetre leghelyesebb a hatalom gyakorlása funkcionális követelményei alapján elemezni.

3. *Az uralmi szerepek három funkciója*

Tekintet nélkül arra, hogy az uralmat ki gyakorolja, és hogy mások miért engedelmeskednek neki, a jelek szerint az uralomnak három funkcióját kell megkülönböztetni.[4]

I. A hatalom jelképei, *megnyilvánulásai*, a pompa és a fény, a zászló, a jogar, a korona, az elnöki mosoly, a

[4] Ld. *C. E. Merriam:* Political Power. (New Jork: McGraw-Hill, 1934) és Systematic Politics (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1945); *H. D. Lasswell etc.:* The Lenguage of Politics (New York: Stewart, 1949); *H. D. Lasswell and A. Kaplan:* Power and Society (New Haven: Yale Univ. Press, 1950).

fáradhatatlan szívélyes kézszorítás, és azok a fordulatok „a király nevében", „a nép nevében" — amelyek a rendeletek kísérik.

II. A hatalom *legitimálása* vagyis a hatalom megnyilvánulásainak ideológiai alátámasztása; a dicsfény doktrinává alakítása; a jelkép előtti egyszerű hódolat teológiával való kiegészítése.

III. Döntés és a hatalom eszközeinek, a személyzetnek, a szövetségeseknek, a követőknek, az ellenségeseknek, a semlegeseknek az irányítása a döntés végrehajtásának érdekében.

A hatalom megnyilvánulása és legitimálása egyaránt jellemzi a vezető szerepét és azt az uralmi összefüggést, amelyben tevékenykedik. Amikor azt mondjuk, hogy szerepét jellemzi, akkor arra gondolunk, hogy ő ezeket átalakíthatja és újakat teremthet; amikor azt mondjuk, hogy az uralmi összefüggést jellemzi, akkor arra gondolunk, hogy neki ebben az összefüggésben kell tevékenykednie, és a vezetettek előtt megokolnia, hogy miért követik őt. Döntéseinek és irányító munkájának is megvan ez a kettős jellege: egyrészt saját tevékenységére, másrészt a vezetettek indítékaira utalnak. Ezért olyan fontos a szerepfogalom a vezetés tanulmányozásában.

E három funkció — megnyilvánulás, legitimálás, döntés — jelenléte vagy hiánya alapján a következő nyolc lehetőséghez jutunk:

		MEGNYÍLVÁNULÁS			
		van		nincs	
		legitimálás		legitimálás	
		van	nincs	van	nincs
Döntés	van	1	2	3	4
	nincs	5	6	7	8

1. Egyes vezetők sikeresen egyesítik mind a három funkciót: *Lenin* és *Mussolini*, *Nagy Péter*, *Si Huang Ti*, Kína első császára. *Napóleon meghirdeti* a lángelme jogát. a pápát magával viszi Párizsba, hogy megkoronázza őt, Habsburg hercegnőt vesz feleségül, hogy megszerezze magának a dinasztikus és katolikus legitimálást, új hadseregszervezetet, új törvénykönyvet, új közigazgatást és új oktatási rendszert teremt. A három funkció alapján *Napóleon* totális vezető.

2. Más vezetők gyakorolják a hatalmat, és a hatalom megnyilvánulásaival is élnek, de a legitimálással nem törődnek: *Cromwell*, a Lord Protector például uralma legitimálásának elméleti munkáját másokra hagyja, többek között *John Miltonra*.

3. *Macchiavelli*, a fejedelem képviseletében intézi az ügyeket, és legitimálások aktív teremtője, de hatalmát nem mutatja. A hatalom megnyilvánulásait átengedi a hercegnek, a legitimálás munkáján dolgozik, a politikus szerepét alakítja, aki racionális hatékonysággal arra törekszik, hogy megszerezze, megtartsa és növelje a hatalmat magáért a hatalomért, miközben minden más értéket eszköznek tekint, és ezzel egyidejűleg folyton távolabbi céljára, Itália egyesítésére gondol.

4. Az amerikai helyi pártvezér nem rendelkezik a hatalom jelképeivel és nem is foglalkozik annak legitimálásával, de irányít és döntéseket hoz. Lemond a dicsőségről és az elméletről a hatalomért.

5. A vezető ellentétes típusát. aki egyáltalában nem hoz döntéseket, de legitimál és jelképeket teremt, nehéz bemutatni. Talán a romantikus költőket vehetnénk példának, akik a francia forradalmat népszerűsítették és elméletileg igazolták az angol közönség előtt. Hasonló szerepet töltött be Amerikában *John Reed* az orosz bolse-

vizmus korai szakaszával kapcsolatban. Az ókori Rómában *Vergilius,* a római uralkodó osztály tagja *Georgiconjában* és *Aeneisében* olyan feladatot oldott meg, amelyet ma propaganda-iparnak nevezünk.

6. Jóval gyakoribb az olyan uralkodó, aki csak reprezentál és semmit nem csinál. Ilyenek a karizmatikus gyermekkirályok: Egyiptom gyermek királya, a tibeti Dalai Láma, valamint a báb királyok és báb királynők. Reprezentatív vezető Tolsztoj tábornoka is, aki a csatamező eseményeit káosznak látja, saját szerepét abban fogja fel, hogy ezt a káoszt figyelemmel kísérje.

7. Az ideológus, a legitimáló tiszta esetére példának hozhatjuk fel *Rousseaut,* aki a francia forradalmat, *Marxot,* aki az orosz forradalmat, *Miltont,* aki az angol forradalmat legitimálta. Ez a típus mindenütt létezik, ahol a hatalom gyakorlója valakinek a gondolatait felhasználja, de a gondolatok megalkotója nem él a hatalommal.

8. Végül az az ember, aki nem reprezentálja, nem legitimálja és nem is gyakorolja a hatalmat, természetesen nem vezető. *VIII. Edward* esetében, aki lemondott mind a három szerep gyakorlásáról, várható volt, hogy legalább a reprezentatív szerepet betölti.

A hatalom gyakorlásának ez a három követelménye és e három követelmény alapján kialakított típusai elsősorban a nagy intézményekre vonatkoznak. Magától értetődik, hogy a nyolcas tipológia nem alkalmas modell a vezetés elemzésére; csupán leírása annak, hogy milyen vezetők lehetségesek. A vezetői szerepek lehetőségeit részletesebben is tárgyalni szeretnénk, azokkal az intézményekkel összefüggésben, amelyekben előfordulnak.

Modellünket nem a vezető vonásaira és személyiségére, nem is a vezetettek indítékaira és okaira, hanem a vezető

funkció szerepkövetelményeire készítettük; a továbbiakban az intézményes összefüggésekkel és e szerepek dinamikájával foglalkozunk.

4. *Összefüggések és szerepek*

Meghatározásánál fogva minden intézménynek vezetőre van szüksége, bármely rövid ideig álljon is fenn, mert az intézmények, ahogy már említettük, olyan szerepegyüttesek, amelyben az egyes szerepekhez különböző mértékű hatalom járul, s a főszereplő feladata a teljes szerepegyüttes szavatolása, kifelé és befelé egyaránt. Kifelé, az intézményes vezető vagy képviselői büntetéseket foganatosítanak azokkal szemben, akik nem teljesítik azt, amit várnak tőlük. E büntetések, a legkisebbtől a legnagyobbig, a klub elnökének rosszaló pillantásától a halálos ítéletig terjednek. Befelé, a tagok magukévá teszik azt, amit az intézményes vezető vár tőlük, és megbüntetik egymást, amikor valaki vét a szokás ellen. Mert nemcsak a patriarchát illesztik be „eredeti" felettes lényükbe, ahogy azt *Freud* kimutatta, hanem minden intézményes vezetővel azonosítják magukat.

Annyifajta intézményes vezető van, ahány általuk vezetett intézmény. A patriarcha, a primitív közösséget irányító öregek tanácsa, a pápa, a plébános, a katonatiszt, a szakszervezeti vezető, a tanító, a vállalatvezető, — mindegyik eljátssza azt a szerepet, amelyet tőle, mint vezetőtől elvárnak. Igen széles azoknak az embertípusoknak a köre, akiket ezekre a szerepekre kiválasztanak, valamint az a hatás is, amelyet szerepük alakítása jellemstruktúrájukra gyakorol. De mint embereket és mint vezetőket, az az intézményes összefüggés válogatja és formálja ki őket, amelyben szerepet játszanak.

Az intézményes vezetőnek ez a képe azonban azon a feltevésen alapul, hogy az ilyen vezetést a szerep határozza meg. Az intézményes vezetőt az intézményes összefüggés válogatja és formálja ki, mint embert, szabja meg a szerepet, amelyet eljátszik, vázolja fel azt az arcképet, amely igazolja uralmát, és készteti az embereket arra, hogy kövessék őt. Egyes írók, például *Richard Schmidt*, az ilyen intézményes vezetőket nem tartják vezetőknek, hanem az uralom képviselőinek nevezik őket, követőiket pedig alárendelteknek és beosztottaknak. Ezzel nem érthetünk egyet, de három fontos mozzanatra felhívja a figyelmet: először is az alapvető különbségekre a szerep által meghatározott és a szerepet meghatározó vezetés között; másodszor arra, hogy a szerep által meghatározott intézményes vezető lehet többé vagy kevésbé meghatározott, és harmadszor, hogy szilárd intézményes világban szerepe valószínűleg jobban meghatározott, mint felfordulás vagy gyors változás idején.

Az intézményes vezető rendszerint nem felel meg a lelkünkben élő képnek, amelyet a vezetőről kialakítottunk magunknak, mert általában vezetőnek az olyan embert nevezzük, aki nemcsak szerepét, hanem azt az intézményt is megteremti, amelyben szerepet játszik. Ez nem azt jelenti, hogy az ilyen vezetők az intézmény létrejötte előtt magányosak voltak; akkor is valamilyen összefüggésben helyezkedtek el, amikor még nem voltak vezetők. De a szerepet meghatározó vezetők számára az eredeti összefüggés a mozgalom vagy a párt, amely egyrészt a vezetés eszköze, másrészt azoknak a szerepeknek az összefüggése, amelyeket e vezető eljátszik. A vezető szerepének egyik legfontosabb mozzanata valamilyen társadalmi mozgalomban éppen szerepének megteremtése, annak a szerepnek ugyanis, hogy megszervezze a moz-

galom belső struktúráját, és igyekezzék hatalommal rendelkezni az intézményes struktúra, valamint a szemben álló mozgalmak fölött.

Nem valami bölcs dolog az intézményeket elválasztani a kollektív magatartástól, és az előbbieket szilárdnak és szabályozónak, az utóbbiakat pedig dinamikusnak és zavarónak felfogni. A modern állami és vállalati élet bürokratizálódása, a totalitárius egypárt rendszer terjedése sokkal dinamikusabb lehet, mint az utolsó ötven év összes felkelései és tömegmegmozdulásai. Ezekben az intézményes folyamatokban új szerepek keletkeznek, szerepeket teremtő emberek lépnek elő, és félelmetes hatást gyakorolnak a mai történelem alakulására.

Sok intézményben a személyeknek a vezető szerepre való kiválogatását és a vezető állásban tanusított magatartását szigorú szabályok határozzák meg; más intézményekben a vezető szerepe nincs ennyire rögzítve, a különböző vezetők inkább alakíthatnak rajta. Ezen felül az utóbbi időben a vezetőhöz való hűség lazább, a vezetővel szembeni kötelezettségek kevésbé merevek, a vezetőnek meg kell nyernie és meg kell tartania beosztottjainak hűségét, hozzájuk való viszonyát neki magának kell alakítania. Az összefüggés nem struktúra, hanem környezet, és mivel környezet, ezért a vezetőnek kell alakítania. Amikor aztán idő teltével a mozgalom megszilárdul és intézményesedik, akkor a vezetőnek már nem feltétlenül kell a kiválogatott tagokat újra nevelnie és megnyernie; ezen felül a vezetőhelyettesek, a törzstagok, a régi mozgalmi emberek elvégzik ezt a feladatot, mert a vezetés minden szintjén és minden típusában van hierarchia és specializálódás. De a vezetés ebben az összefüggésben nagyon gyakran kezdődik azzal, hogy a vezetőnek magához kell vonzania és meg kell tartania a vezetettek önkéntes hűségét.

A vezetés útja a vezetők körüli kis, nem formális körtől számtalan átmeneten keresztül a társadalmi struktúrába, illetőleg annak intézményes rendszerébe szigorúan beilleszkedő szerepig vezet. Ennek az útnak a fázisait fel kell tárni. Formális, egyetemes séma nem alkalmazható; a fázisok korról korra és intézményről intézményre változnak. Kevésbé formális környezetben a vezető szerepe többnyire személyesebbé válik, de nem mindig.

Az a mód, ahogy a mozgalmak és a pártok a vezetés főbb összefüggéseihez, az intézményes rendszerekhez kapcsolódnak, meghatározza azt a módot, ahogy az egyik összefüggésrendszer vezetői a másik összefüggésrendszer vezetőihez kapcsolódnak. Amikor a párt vagy a mozgalom befolyásolni akarja a döntéseket: *1.* teheti vezetőjét az intézményes vezető szerepébe, mint a modern alkotmányos pártokban és államban; *2.* átalakíthatja az intézményeket és azok vezető szerepeit, és ezután ezt a vezető szerepet saját emberével töltheti be; *3.* teremthet új intézményt, és annak élére saját vezetőit állíthatja.

Először a vezető pozíciók meghódítására kerül sor, forradalmárok vagy reformerek által, aztán ezeknek a pozícióknak a megtartásáról és rutinizálásáról a nemzedékek során *a)* a rangsor és az öröklés szokásszerű jogainak és szabályainak kialakításával és *b)* törvényes rendszabályokkal, amelyek a dolgok személyes intézését személytelen szabályokkal helyettesítik. Világos, hogy a szerepet meghatározó vezetés az első szakaszban érvényesül, s e szakaszban a személyes vonások fontosabbak; a második szakaszban viszont az utánpótlás kiválogatásának módszerei kerülnek előtérbe.

Más összefüggések is megérdemelnék, hogy részletesen ismertessük őket. De talán ennyi is elég annak jelzésére, hogy ezek az összefüggések nem kapcsolódnak jobban a

szerepet meghatározó, mint a szerepek által meghatározott vezetőkhöz. Ha meg akarjuk határozni azt a területet, amelyben a szerepet meghatározó vezetés inkább érvényesül: ez azoknak az önkéntes egyesüléseknek a világa, amelyek még nem váltak intézményes rendszerek és területek szilárd részeivé.

5. *Szerepdinamika és vezetés*

Semmi értelme sincs arra a kérdésre választ keresnünk, hogy a vezetés a vezető tulajdonságainak vagy pedig a vezetettek indítékainak és elképzeléseinek funkciója-e. A válasz természetesen az, hogy mindkettő, de ezzel a válasszal nem sokra megyünk. Többet ér, ha a vezető tulajdonságait és a vezetettek indítékait egyaránt a vezető által játszott szerep részeinek tekintjük. Így aztán újra fogalmazhatjuk a kérdést: a vezető határozza-e meg az általa játszott szerepet, vagy a szerep határozza meg a vezetőt? Ez a kérdés természetesen nem általános kérdés, amelyre általánosságban kell válaszolni, hanem olyan kérdés, amely a konkrét esetek pontos vizsgálatára ösztönöz. Az általános válasz úgy szól, hogy a különböző vezetők különbözőképpen viszonyulnak az általuk játszott szerephez. Nincs igaza *Theodore Newcombnak*[5] abban, hogy „bármilyen szerepre jelölik ki a vezetőt vagy bármilyen szerepet engedélyeznek számára, indítékait a szerepprendszerben elfoglalt helyzete szabja meg." Éppen helyzetét és a szerepével szembeni igényeket teszi a vezető néha kérdésessé. Senki sem „jelölte ki" *Bonaparte Napóleont* arra a szerepre, hogy brumaire 18.-án elkergesse a parlamentet, vagy hogy később konzulságát császárságg ala-

[5] *Theodore M. Newcomb:* Social Psychology (New Jork: Dryden, 1950. 656. p.).

kítsa át. Senki sem szólította fel *Hitler Adolfot* arra, hogy *Hindenburg* halála napján „vezérré és kancellárrá" kiáltsa ki magát, eltöröljön és bitoroljon szerepeket az elnöki és a kancellári méltóság egyesítésével. A vezető nem feltétlenül függvénye a szereprendszernek, össze is zúzhatja azt, és egy másik rendszert teremthet, s önmagának egészen más szerepet jelölhet ki. Az ilyen rombolás és teremtés a „nagy vezető" egyik típusának sajátja. Ez nem azt jelenti, hogy az ilyen rombolás és teremtés nincs társadalmilag meghatározva, hanem csak annyit, hogy gyakran időbeli távolság van a társadalmi meghatározás és a vezetésben való eltolódás között.

Ez bonyolult kérdés, és nem könnyű meghatározni azokat a szempontokat, amelyekkel közelednünk kell a döntő tényezők megfigyeléséhez, ha a jelenségek valódi összefüggéseit és fontossági sorrendjét fel akarjuk tárni. Kísérletképpen három ilyen szempontot vázolunk fel:

I. *A szerep hajlékonysága és a vezető reagálásai.* Az összefüggés oldaláról nézve a dolgot: a vezetői szerepek lehetnek egészen hajlékonyak és egészen merevek; a vezetőnek igen nagy mozgási teret engedhetnek, de le is szűkíthetik azt,[6] a szerepeket betöltő vezetők is különbözőképpen játszhatják szerepüket. E két tényező — a szerep hajlékonysága és a vezető reagálása — a lehető-

[6] A szerepek skálája a három funkció szemszögéből: A reprezentatív funkciónak — a keleti birodalmak és a régi Róma teokratikus uralkodói udvarának szertartásos hierokratikus merevségétől, a brit uralkodó közvetlenségéig a cserkészek találkozóján vagy Franklin D. Roosevelt liberális intellektuelekkel folytatott személyes beszélgetéséig — számos változata van. A legitimálási funkció lehet mereven ortodox, mint pl. Sztálinnál az elméleti elhajlás esetében, vagy a konfucianizmus gyűlölete esetében minden megváltást hirdető vallással szemben, de lehet a gondolatok szabad versenye is, ahol a

ségek igen tág körét szabja meg. Az egyik véglet a szerep által meghatározott vezető: a szerep merev, és a szerepet betöltő ember pontosan a megkívánt módon jár el, akár egy aggályos bürokrata.

A másik véglet a szerepét meghatározó vezető: a szerep hajlékony, és a vezető a lehető legszemélyesebb stílusban alakítja, összes lehetőségeit a legnagyobb mértékben felhasználva.

Az Egyesült Államok elnökének például jóval nagyobb a mozgási tere szerepének alakításában, mint egy minisztériumi osztályvezetőnek vagy a palotájába zárt mikádónak a sogunátus alatt 1868 előtt. Az uralom mindhárom területén az elnöktől függ, hogy mekkora szerepet játszik. Ha lehetőségeit felhasználja, mint *Franklin D. Roosevelt* vagy *Wilson,* akkor módosíthatja az intézményes szerep körvonalait, a kormány struktúráján belül új vezető szerepeket teremthet, s ezen a réven maga körül új embertípusokat válogathat és alakíthat ki. Az ilyen elnök nem csupán az uralom teremtménye, hanem minden szempontból szerepét meghatározó ember. Ha viszont nem él a lehetőségeivel, mint *Harding,* és szerepét a lehető legszerényebben alakítja, akkor az elnöki székben kényelmesen elnyújtózhat, teljesítve azt, amit várnak tőle, és soha sem alkotva semmi újat. Nem több, mint az uralom jelképe („az alkotmány őre") és szerepétől meghatározott ember.

Nemcsak a szerep betöltőjétől függ, hogy szerepét hogyan fogja fel, hanem az intézményes összefüggésektől is. A „nagy vezetők" új szerepeket teremthetnek, és a régieket kitágíthatják; de *Hegelnek* valószínűen igaza van

---

szemben álló gondolatot is törvényesnek ismerik el. A döntési funkció terjedhet a vezéri elvtől — ahol, mint Hitler esetében minden vezető feltétlen hatalommal rendelkezik lefelé, és ugyanilyen felelősséggel felfelé — a döntésekben való maximális állampolgári részvételig.

abban, hogy nagy vezetők akkor lépnek fel, amikor a társadalom a korszakos strukturális átalakulás állapotában van. Ilyenkor a szerep hajlékonysága és a teremtő reagálás egybe esik. A vezető előtt megnyíló lehetőségek a szerepigények hajlékonyságától függnek, ha ezek merevek, akkor a vezető — amíg a helyén van — azt teszi, amit várnak tőle, bár ez nem mindig sikerül neki; ha a szerep hajlékony, akkor könnyebb a szerep követelményeinél többet tenni, mint éppen annyit, amennyit várnak tőle.

Ez a szerep hajlékonyságából és a vezető reagálásaiból megszerkesztett skála kihat a vezető arcképére is. A szerepét meghatározó ember a döntési szerep átalakításával együtt valószínűleg átalakítja az uralom legitimálását és a róla alkotott elképzeléseket is, míg a szerepétől meghatározott ember szélső esetben készen kapja a legitimálást és a vezetői szerepről való elképzeléseket, nem tesz többet, mint amit várnak tőle.

II. *A funkciók módosulása és a szerepkör.* A társadalmi struktúra különféle intézményes rendszerekből áll, s ezek mindegyike valamilyen többé-kevésbé uralkodó, politikai, gazdasági, vallási, rokonsági vagy katonai célra irányul. Bármely rendszerben is helyezkedjék el valamilyen intézmény, vezetője mindenképpen kitágíthatja hatáskörét azzal, hogy szerepét új vonásokkal bővíti ki, vagy új szerepeket teremt. Ennek útjai: *1.* az általa vezetett intézmény funkcióinak a kibővítése; *2.* az előzőleg elkülönített szerepek egyesítése egy vezető szerepben; *3.* a szerepek egyesítése az intézményes rendszereken keresztül. Az ellenkezője is igaz: a vezető korlátozhatja hatáskörét és hatalmát, ha *1.* csökken az intézmény mérete, vagy a társadalmi struktúrában való jelentősége, *2.* ha vezetői szerepe több szerep közt oszlik meg, *3.* ha az előbbivel versenyző új intézmény keletkezik.

Az intézményes szerepet betöltő vezetők módosíthatják a szerepet, azt a funkciót, amelyet a szerep szolgál, vagy mindkettőt.

John L. Lewis, az AFL-n belül a Comittee of Industrial Organization elnöke kibővítette szerepkörét, és módosította szervezetének funkcióját, Committee-ből Congress-szé alakítva. Hasonlóképpen járt el *Fraklin D. Roosevelt* is, mint az Egyesült Államok elnöke: kibővítette az elnök szerepkörét, s ezzel egyidejűleg átalakította a közigazgatást, sőt az egész kormány funkcióját.

Lenin, a hivatásos forradalmárok pártjáról szóló elképzelésével erősen csökkentette a tömegek felé irányuló tevékenységeket, a tagtoborzást és a tömegek megnyerését, ugyanakkor szigorú normákat állított fel az egész tevékenységüket a mozgalomnak szentelő párttagok számára. Ezen a módon a szakértők, az amatőrök és a szimpatizálók pártját, a szakértők pártjává alakította, a központi vezetést hivatásos forradalmárok kezébe tette le, a párt stratégiai és taktikai fordulataiban a legnagyobb sebességet valósította meg, biztonságot teremtett a konspirációs munkához; mindent összevéve növelte a forradalmi munka hatékonyságát.

Az abszolút monarchia kialakulásának időszakában az új kor kezdetén, a bürokratikus államapparátus növekvő bonyolultsága az abszolút uralkodó szerepét a szakemberek tanácsaitól függő amatőr szerepére korlátozta. Az uralkodó funkciója növekedett, de szerepe csökkent.

Később a funkció és a szerep is csökkent: a király uralkodott, de már nem kormányzott; a feltétlen hatalom birtokosa alkotmányos királlyá vált, reprezentatív funkciókat betöltő bábkirállyá, aki esetleg nem hivatalos befolyással rendelkezik.

Funkciók és szerepek e kibővítései és szűkítései a szere-

pek megosztásával vagy egyesülésével járhatnak, és természetesen mindkét esetből egyaránt származhat a hatalom növekedése vagy csökkenése.

Ha például a legfőbb papi méltóság és a legfőbb állami méltóság egy szerepben egyesül, tehát a cézáropapizmus idején, akkor az új szerep nagyobb hatalmat biztosit az egyesítőnek. Így tett *Nagy Péter,* amikor újjászervezte az orosz egyházat, és kinevezte a szent szinódus elnökét; így járnak el a modern koalíciós háborúkban, amikor legfőbb parancsnokságot állítanak fel, vagy mikor az alkotmányos diktatúra formájában az elnököt háborús hatalommal ruházzák fel.

A szerepek egyesítése azonban a hatalom csökkenésével is járhat. Aki sokat markol, keveset fog, s a túl sokat kívánó vezető ügyetlen amatőrré válhat. II. Vilmos császár, mint diplomata és Hitler, mint legfőbb parancsnok jó példa erre.

A szerepek megoszlása esetében az egyik szerep hatalma növekedhet. A legnyilvánvalóbb példa erre, amikor törzskart hoznak létre, és a törzskar tagjainak adott megbízások végül is hatalmat biztosítanak nekik. A megmaradó szerep ilyen esetben a megosztott szerepek egybehangolása. Így például a miniszterelnök, mint a minisztertanács elnöke, elnököl a miniszterek munkáját egybehangoló bizottságban, és kb. ugyanígy járnak el a miniszterek a miniszteri osztályvezetőkkel szemben. A funkciók ilyen megoszlása elvileg végtelen, s a leíró politikai tudománynak, valamint az intézmények szociológiájának egyik legfontosabb témája.

A szerepek megoszlása a hatalom gyengüléséhez is vezethet. Birodalmak decentralizálásakor például igen gyakran gyengül a központ. Jó példa erre a brit gyarmatok átalakulása domíniumokká, *Nagy Sándor* kormányzóinak átalakulása satrafákká vagy a kínai birodalom történeté-

ben minduntalan ismétlődő eset, amikor a központi hatalom tisztviselői önálló hadvezérekké és kormányzókká válnak.

Érdemes rendszereznünk az ilyen lehetőségeket: ezen a módon megkapjuk a bármilyen társadalomtörténeti helyzetben lehetséges szerepek dinamikáját. A legfontosabb annak tudomásul vétele, hogy a szerepteremtést csak a társadalomtörténeti dinamika teljes összefüggésének ismeretében lehet megérteni. Az intézményes összefüggés nemcsak apparátust biztosít a vezetésnek, hanem hatáskörét is megszabja, valamint az okokat is, amelyekért az emberek engedelmeskednek neki. A nagy ember sokszor az intézményes dinamika kezelésével teremti meg a vezetés új szerepeit.

Az intézményes struktúrák fejlődése és hanyatlása együttjár a vezetők nagyságával és hanyatlásával. Így a kapitalizmus késői szakaszában a részvénytársaságok kinevezett igazgatója sok tekintetben kiszorítja a helyéből a családi vállalat tulajdonosát. Ez a gazdasági intézményekben végbemenő eltolódás átterjed más intézményes területekre is: a politikai területre, a státushierarchiára, sőt a rokonsági rendszerre is, legalábbis a társadalmi ranglétra legfelsőbb fokain elhelyezkedő családi körökben.

Amikor a kapitalizmus kialakult Japánban, ez mindjárt a részvénytársaságok formájában történt, individualista korszak nélkül. Ez összhangban volt a már létező feudális rokonsági egységekkel. A csúcson elhelyezkedő rokonsági vezetők úgy bővítették ki szerepüket, hogy az magában foglalta a részvénytársaság irányítását is.

A békéből a háborúba való átmenet idején igen sok ember kerül át a gazdasági életből és a rokonsági intézményekből a katonai rendszerbe. A bővülő katonai rendszer hajlik arra, hogy semmibe vegye más intézményes

rendszerek igényeit; legitimáló jelképei a politikai döntések legfőbb jelképeivé válnak; kölcsönveszi és kisajátítja más rendszerek, különösen a vallási és politikai rendszerek jelképeit is; a katonai vezetők a legbefolyásosabbak a teljes társadalmi struktúra sorsának eldöntésében. Manapság különösen nyilvánvaló, hogy ez a strukturális eltolódás még nem biztosítja az új igényeknek és lehetőségeknek megfelelő szerepet meghatározó emberek feltűnését.

III. *Szerepek teremtése az összefüggéseken belül és kívül.* Vizsgáljuk meg végül, hogy a vezető teremti-e a szerepet, amelyet alakít, vagyis módosítja-e a már fennálló szerepeket, újraalkotja-e őket vagy egyszerűen a már létező szerepből indul-e ki, és azt alakítja a neki kijelölt határok között. Ehhez kapcsolódik annak a vizsgálata, hogy az egyén talál-e intézményes összefüggést szerepéhez, vagy azt kis, nem formális csoportokban, esetleg a nyilvánosság előtt kell-e eljászania. A két szempont kombinálásával három vezető típust kapunk: *A)* az intézményes rutinvezető; *B)* az intézményes alkotó-vezető, az újító; *C)* az előhírnök.

A) A rutinvezető nem teremt sem szerepet, sem intézményes összefüggést; egyszerűen belép a vezető szerepét tartalmazó és már régóta fennálló intézménybe. Az alakítandó szerep rendelkezésére áll, s a vezető csupán eljátssza úgy, ahogy azt várják tőle. Az ilyen vezetőt többnyire formálisan vagy örökletes úton választják ki, a hűséget nem kell megszereznie, mert a neki kijelölt szerep összefüggésében az már rendelkezésére áll. A vezető szerepét játszhatja merevebben is a szabályosnál, de az általános eljárások határain belül alakításába személyes elemet is vihet. Az ilyen vezetés fő problémája az utánpótlás módszere.

B) Az újító vezető a már fennálló intézményes összefüggésen belül új szerepet teremt, s aztán eljátssza azt. A szerep kidolgozásában odáig jut el, hogy az többé már nem felismerhető. Kibővítheti a szerepet új vonásokkal, esetleg két vagy több már fennálló szerep egyesítésével. Mindkét esetben monopolizálja a vezetés funkcióit a már fennálló összefüggésen belül. Kettéoszthatja a már létező szerepet, és csak az egyiket játssza el a kettő közül, a másikat pedig másra ruházza át. A legkülönbözőbb teremtési mechanizmusok képzelhetők el és a legkülönbözőbb okok szerepek teremtésére. Kereshet új utakat, hogy kielégítse a csoport igényeit vagy vélt kívánságait, de az is elképzelhető, hogy az új szerep teremtésével új igényeket teremt. Az ilyen vezető kiválasztása történhet formális vagy nem formális úton. Meg kell szereznie a vezetettek hűségét, vagy legalábbis a régi szerep iránti hűséget át kell alakítania az új szerep iránti hűséggé.

C) Az előhírnök teremt egy szerepet, anélkül azonban, hogy intézményes lehetősége volna annak alakítására. Így járt el *Thomas Münzer*, a német protestantizmus balszárnyának vezére, akit később *Marx* és *Engels* a kommunizmus előfutárának tartottak. *Rousseau* is csak a közvéleménnyel való jelképes összefüggésben volt vezető, mert a cselekvés ideje akkor még nem érkezett el.

Az ilyen vezetők többnyire önmagukat jelölik vezetőknek és szerepalakításuk képzeletbeli. A szerep gyakorlásával felkészülnek arra a napra, amikor megvalósulnak a szerep összefüggései. Azok, akik szívesen alkalmazkodnak a már létező szerepekhez, bolondnak vagy legalábbis korszerűtlennek tartják őket. A belső előkészület azonban gyakran a prófétai vezetés része. Siker esetén előbb kisebb belső köröket képviselnek, aztán a nagyközönség elé lépnek, mozgalmakat és pártokat alakítanak, követendő ér-

tékeket állítanak fel. Addig pedig, távol az ilyen összefüggésektől, csak saját elképzelésükben vezetők. Az ilyen vezetők természetesen önmagukat jelölik ki, és el kell nyerniük azoknak a hűségét, akiket később vezetni fognak.

Az előbbi sémából, valamint a vezetés különböző összefüggésrendszereinek leírásából a következő kérdések származnak:

1. Összefüggés: Milyen összefüggésben lesz valaki vezetővé? Hogyan alakul az összefüggés? A vezető teremti-e a vezetést a már létező összefüggések módosításával vagy pedig vezetővé válik a már meglevő összefüggésbe való beilleszkedésével?

2. Szerep: Mik a vezetői szerep legfontosabb vonásai? Milyen társadalmi rendszerekben és területeken vezeti a többieket — csak véleményben vagy tevékenységben is? Feltalálja-e a szerepet? Mennyiben és miképpen módosítja ezt? Változatlanul hagyta-e, csökkentette-e hatáskörét, egyesítette-e más szerepekkel?

3. Ember: Hogyan került ez az ember ebbe a szerepkörbe? Milyen vonások képesítették őt a szerep elvállalására vagy feltalálására? Milyen vonások képesítették őt a szerep alakítására?

4. Elképzelések: Milyen elképzelései vannak a vezetetteknek a vezetőről? Miért engedelmeskednek neki? Milyen technikákat használ fel, hogy ezeket az elképzeléseket elterjessze?

A bürokrácia lélektana*

A modern társadalmakban központi szerepet játszó bürokratikus fejlődést pszichológiai jelenségek kísérik: ezek a személyre nehezedő megnövekedett feszültségből és azokból a problémákból erednek, amelyeket a személy egyéni alkalmazkodás útján nem tud megoldani.

I. Egyre több alkalmazott kerül olyan állásba, amelyben nincs módja áttekintést nyerni helyzetéről. Munkahelye a hierarchikus struktúrának csupán töredéke, feladata teljes egészében annak függvénye, ugyanakkor a teljes struktúra és annak mozgása számára intellektuálisan felfoghatatlan. A mai alkalmazott — a munkás, a kereskedelmi és irodai dolgozó — tudja, hogy mások döntésétől függ, és hogy kevés embernek van alkalma azokba a kulcspozíciókba jutni, amelyekben a döntéseket hozzák. Ezen felül a döntésekhez szükséges szakértelem az átlagos egyéni intelligenciát éppen olyan töredékessé teszi, mint amilyen a környezet. Nem választja meg céljait, mert ezek már adva vannak; racionális tudásának csupán az eszközökkel van dolga. A hagyományosan gazdálkodó paraszt tisztában van saját „vállalkozásával", ismeri a befolyásoló

* *Hans Gerth — C. Wright Mills:* I. m. Psyhological Aspects of Bureaucracy c. alfejezete, 460—464. pp.

tényezők nagy részét, a többit pedig istenre, vagy más természetfeletti erőkre bízza.

II. Ezzel egyidejűleg a bürokratikus szervezetek egyre inkább függnek egymástól, részben azért, mert a politikai közösség nem engedheti meg, hogy e magánkézben levő óriási intézmények tönkremenjenek. A viszonylag kis vállalatok bővülő gazdálkodásának világában a szabad piac nem gyakorolt ilyen halmozott hatást az egész társadalmi struktúrára. De napjainkban a részvénytársaságok vagy a nagy bankok csődje félelmetes következményekkel jár a társadalom minden tagjára nézve. Ezért a kormányzat egyre inkább köteles beavatkozni és politikai eszközökkel támogatni egész iparágakat és a társadalmi élet egész szektorait. Ez az intervencionizmus viszont tovább növeli a központosítást és a nagy struktúrák kölcsönös függőségét.

III. Amikor válságok szakítják meg a társadalmi folyamatot, mint a 30-as évek világválságának idején, akkor ennek következménye tömeges munkanélküliség és világméretű bizonytalanság. Az amerikai gazdasági életnek egyszerű recessziója is aggodalmat kelt Nyugat-Európában. Figyelembe véve az adott országok labilitását és nehézségeit, egy nagy válság pszichológiai és politikai következményei beláthatatlanok, de minden esetre katasztrofálisak a gyenge középpártok koalíciójára építő demokratikus rezsimek számára. Mindaddig, amíg a munkanélküliség és a csőd a kiválasztás eszköze volt a gyenge kiküszöbölésére és az erős erősítésére, addig a valóságból eredő balsorsot személyes szerencsétlenségnek tekintették. A hátrányos helyzetben levő személy igyekezett kimászni a bajból, és a fokozatos erőfeszítések útján megszabadulni kínjaitól és szenvedéseitől.

De amikor az ilyen válságok világméretűek, az egyéni

menekülés lehetőségei jelentéktelenek, és a hátrányos helyzetben levő félelme kollektív újrarendezés alapjává válik. A munkanélküli feladja reményét, hogy valaha is talál másik állást, régebbi törekvései szárnyaszegetten megtörnek, s velük együtt a család reményei is. A modern társadalomban a bizonytalanságot nem úgy élik át, mint személyes balsorsot vagy szerencsétlenséget, sem mint természetfölötti vagy természetes erőknek tulajdonítható elkerülhetetlen végzetet. Az emberek, bizonytalan helyzetüktől gyötörtetve, személyes balsorsukért nagyon helyesen a társadalmi tényezőket szidalmazzák.

IV. Ilyen körülmények között a hagyományos társadalmi és politikai értékekbe vetett hit darabokra tört. A szabadságot például az éhezés szabadságának csúfolják, és ha a demokratikus vezetésnek nem sikerül rekonstruálni a társadalmi rendszert vagy új intézményekkel pótolni a régebbieket, akkor az általános kétely, kétségbeesés és a romboló agitáció mindenütt elterjed. Ez következett be a harmincas években a német társadalomban.

V. Ha a katonailag szervezett politikai pártoknak sikerül a közfigyelmet magukra vonzaniuk, ha sikerül kihasználniuk a társadalmilag hanyatló tömegek csalódottságát, ha ezzel egyidejűleg csodát és megváltást igérnek, ha a forradalmi taktikát nacionalista propagandával párosítják, ha a csalódottságnak, a dühnek bűnbakokat nyújtanak áldozatul, akkor a fasiszta mozgalmak előretörhetnek. A bűnbakok a feszültség enyhülését, erős csoportok hűségét, és a propaganda szimbólumok realitásába vetett hit erősödését eredményezik. Így válnak a zsidók vagy a munkásszervezetek elleni terrorista akciók pszichológiailag lehetségessé és politikailag hatékonyakká.

A fehérgallérosok*

A fehérgallérosok társadalmáról írott művet Mills legjelentősebb munkájának értékelhetjük. Az általa új középosztálynak nevezett fehérgalléros réteg kibontakozását végig kisérve, azokat az okokat, tényezőket elemezve, amelyek kialakulására és fellendülésére vezettek, Mills a nagy szervezetekben, elsősorban üzleti szervezetekben dolgozó „tisztviselő" réteg társadalmi helyének, tulajdonságainak, jelentőségének mesteri rajzát adja. A régi középosztállyal való összehasonlítás után Mills leírja a fehérgallérosok világát, életmódját, a társadalom hatalmi struktúrájához való viszonyát.

A válogatás kénytelenségből mellőzi a régi középosztállyal való összehasonlítás fejezeteit, amelyek egyben képet adnak az amerikai társadalom utolsó százéves fejlődéséről, ellenben bemutatni igyekszik a fehérgalléros világ társadalmi kereteit, az egyes fehérgalléros foglalkozások jellemzőit, azt a jelenséget, amelyet Mills a fehérgalléros réteg életmódját leginkább meghatározónak tekint: a státuspánik jelenségét és ezután ad néhány szemelvényt e rétegnek a politikához való viszonyát tárgyaló fejtegetésekből.

* C. Wright Mills: White Collar (Fehérgallérosok) The American Middle Classes. Oxford University Press. 1951.

Az új középosztály I.*

A 19. század elejéről nincsenek pontos adataink, de a lakosság $^4/_5$-e valószínűleg magánvállalkozó volt; 1870-re már csak $^1/_3$-a és 1940-ben csak $^1/_5$-e tartozott e régi középosztályhoz. A fizetésből élő maradék $^4/_5$ közül sokan a lakosság 2 vagy 3%-át jelentő leggazdagabbak számára dolgoznak, s ez utóbbiak a magántulajdon 40—50%-ával rendelkeznek az USA-ban. E dolgozók között vannak az új középosztály tagjai, a fizetésből élő fehérgallérosok. Általuk, tehát a bérből élők által válik Amerika azoknak az alkalmazottaknak a nemzetévé, akik számára a tulajdon számításba sem jöhet. Nem a tulajdon fölötti rendelkezés, hanem a munkapiac határozza meg lehetőségeiket: a jövedelemben, a hatalom gyakorlásában, a presztízs élvezésében, a szakképzettség megszerzésében és felhasználásában.

1. *A foglalkozási struktúra átalakulása*

A mai társadalmat alkotó három nagy rétegből csak az új középosztály aránya nőtt állandóan az egész társadalomhoz képest. Nyolcvan évvel ezelőtt a középosztály-

* *C. Wright Mills:* I. m. The New Middle Class I. c. 4. fejezete, 63—76. pp.

beli alkalmazottak száma $^3/_4$ millió volt, 1940-ben több, mint 12 és fél millió. Ebben az időszakban a régi középosztály 135 százalékkal növekedett, a bérmunkások 255 százalékkal, és az új középosztály 1600 százalékkal.

Munkaerő	1870	1940
Régi középosztály	33%	20%
Új középosztály	6%	25%
Bérmunkások	61%	55%
Összesen	100%	100%

Az alkalmazottak alkotják az új középosztályt anélkül, hogy egyetlen szoros réteggé olvadnának. Nem egy szinten állnak, hanem szétszóródnak a modern társadalom különböző szintjein; új piramist alkotnak a társadalom régi piramisán belül. Az új középosztály nagy része az alsóbb középosztályhoz tartozik, de bárhogy írjuk le a társadalmi rétegződést, a fehérgalléros férfiak és nők a modern társadalom csaknem minden — a legalsótól a legfelsőig terjedő — rétegében megtalálhatók.

A managerek aránya e néhány évtized alatt nem nagyon változott: 14%-ról 10%-ra csökkent. Nem nagy a változás a fizetésből élő értelmiségnél sem: arányuk az új középosztályban 30%-ról 25%-ra csökkent. A nagy eltolódás a kereskedelmi és az irodai dolgozóknál következett be — legszembetűnőbben 1900 körül —; előbbiek aránya 44%-ról 25%ra csökkent, utóbbiaké 12%-ról 40%-ra emelkedett. A fehérgallérosok rétegén belül ma a három legnagyobb foglalkozási csoport a pedagógusok, a kereskedelmi dolgozók és a hivatalnokok. Ez a három csoport alkotja a fehérgallérosok tömegét.

Az új középosztály	1870	1940
Managerek	14%	10%
Értelmiségi alkalmazottak	30%	25%
Kereskedelmi alkalmazottak	44%	25%
Irodai dolgozók	12%	40%
Összesen	100%	100%

Az amerikai középosztály tagjainak jóval több, mint a fele fehérgalléros. 1870 és 1940 között a középosztályon belül a fehérgallérosok aránya 15%-ról 56%-ra emelkedett, míg a régi középosztálybelieké 85%-ról 44%-ra esett:

A középosztály	1870	1940
Régi középosztály	85%	44%
Farmerek	62%	23%
Vállalkozók	21%	19%
Szabadfoglalkozásúak	2%	2%
Új középosztály	15%	56%
Managerek	2%	6%
Értelmiségi alkalmazottak	4%	14%
Kereskedelmi dolgozók	7%	14%
Irodai dolgozók	2%	22%
Az egész középosztály	100%	100%

A középosztály átalakulása negatív értelemben eltolódás a tulajdontól a nem-tulajdonhoz, pozitív értelemben pedig eltolódás a tulajdontól a rétegeződés új tengelyéhez, a foglalkozáshoz. A régi középosztály jellege és jóléte a vállalkozói tulajdon, az új középosztályé a foglalkozások közgazdaságtana és szociológiája alapján értelmezhető.

A középosztály régebben független szektorainak számszerű csökkenése a tulajdon centralizációjának a velejárója, az újabb fizetett alkalmazottak számszerű növekedése megfelel annak az ipari mechanizmusnak, amely az új középosztályt alkotó és jellemző foglalkozásokat növelte.

2. *Az ipari mechanizmus*

A modern társadalomban a foglalkozások meghatározott funkciót töltenek be a társadalmi munkamegosztásban, és jövedelmet biztosító szakmát jelentenek a munkaerőpiacon. A jelenlegi munkamegosztás a szakmák eddig ismeretlen specializálódását hozta magával: az elvont szimbólumok óránként 1000 $-t hozó rendezésétől az évi 1000 $-t hozó lapátolgatásig. A polgárháború óta az ipar átalakulásának megfelelően a foglalkozási struktúra is átalakult: kevesebben kezelnek dolgokat, többen foglalkoznak emberekkel és szimbólumokkal.

E szakmai eltolódás rögzítésével csak más módon írtuk le a fehérgallérosok szaporodását, hiszen jellegzetes szakértelmük a papírral, a pénzzel és az emberekkel való bánnitudás. Szakértői az emberekkel való futólagos és személytelen kapcsolatoknak; mesterei a kereskedelmi, értelmiségi és technikai kapcsolatoknak. Egy dolog van amit nem csinálnak: nem állítanak elő dolgokat; abból a társadalmi gépezetből élnek, amely szervezi és egybehangolja azoknak a tevékenységét, akik előállítják a dolgokat. A fehérgalléros segít a megtermelt profit átalakításában: néhányan közülük közelebb állnak a termelési eszközökhöz, mert a tényleges termelést irányítják, ellenőrzik és nyilvántartják. Ők végzik a termelt javak elosztásával kapcsolatos rutinmunkát, ők gondoskodnak a technikai és

személyes szolgáltatásokról, s ők tanítanak meg másokat saját tevékenységükre, valamint egyéb szakképzettségekre.

Ahogy csökken a dolog termelésével és előállításával foglalkozó munkások aránya, úgy növekszik a szolgáltatásban, az elosztásban és az irányításban dolgozók aránya. 1870-ben az összes foglalkoztatottak több, mint $^3/_4$-e, 1940-ben alig kevesebb, mint a fele vett közvetlenül részt a termelésben:

	1870	1940
Termelés	77%	46%
Szolgáltatás	13%	20%
Elosztás	7%	23%
Irányítás	3%	11%
Összes alkalmazottak	100%	100%

1940-ben a fehérgalléros tisztviselőknek az aránya az iparban 11%, a szolgáltatásban 32%, az elosztásban 44% és az irányításban 60% volt. A fehérgalléros iparágak előtérbe kerültek, és minden iparon belül emelkedett a fehérgalléros alkalmazottak száma. Három trend van amögött a tény mögött, hogy a fehérgallérosok száma nő a leggyorsabban a mai foglalkozási ágazatokban: a gyári gépezet termelékenységének a növekedése, az apparátus mind nagyobbá válása, s az irányítás és egybehangolás kiszélesedése.

A modern foglalkozási struktúra átalakulásának nyílt titkai a tömegtermelési technika magas fokú termelékenysége és a műszaki racionalitás fokozódó alkalmazása: kevesebb ember rövidebb idő alatt több dolgot állít elő. *J. F. Dewhurst és társai* kiszámították, hogy Amerikában a 19. sz. közepén 17,6 billió lóerőt használtak fel az iparban, s ennek csak 6%-át nyújtotta a mechanikai energia. A 20. sz. közepére 410,4 billió lóerőből 94%-ot már a

mechanikai energia szolgáltatta. Ez az ipari forradalom folyamatosnak látszik, túléli a háborút, a konjunktúrát és a válságot: ha a termelés csökken, a foglalkoztatottság még inkább csökken; ha a termelés nő, a foglalkoztatottság kevésbé nő.

A technológia tehát csökkentette az adott termékmennyiség előállításához szükséges munkások számát; módosította a termelési folyamathoz szükséges szakképzettség arányát és fajtáit. A hozzáértés valaha a munkások tulajdonsága volt; most a gépeké és a gépet tervező mérnöki elité. A gépek fölöslegessé teszik a kézműves szakértelmét és a gépmunkás automatikus mozdulatait tolják előtérbe. Az új alsó osztályt alkotó munkások többnyire betanított munkások: arányuk a városi bérből élő munkások rétegében 1910-ben 31% volt, ez az arány 1940-re 41%-ra emelkedett.

A munkaerő-gazdálkodás a bányászatban és az iparban a gépesítés és a széles körű racionalizálás révén szembetűnően tört előre; jóval kevésbé hódított tért az elosztásban — a szállításban, a közlekedésben, a bankokban és a kereskedelemben. Az elosztási eszközök teljes átalakulása nélkül nem egyesíthetők a termelők különböző telephelyekre szétszórt, szétágazó működése és nem oszthatók el termékeik. Ezért az elosztásban alkalmazott emberek aránya óriásira nőtt, és ma körülbelül a munkaerő egynegyede e területen dolgozik. Az elosztás nagyobb mértékben bővült a termelésnél, műszaki lemaradása, az elosztásban dolgozók állhatatos kitartása és a vállalatok kismérete következtében, de azért is, mert ugyanabban az időben a piac kiszélesedett és a kereslet növekedett.

Az elosztás térhódítása mögött a modern kapitalizmus központi problémája húzódik meg: kinek adhatók el az áruk? Ahogy duzzad a termelés, fokozódik a piackutatás,

több dolgozót vonnak be az elosztásba, a kereskedelembe, a reklámozásba és a hirdetésbe. Szétágazó és bonyolult piacok jönnek létre: sürgőssé válik, hogy egyre több piacot találjanak és teremtsenek; a fehérgalléros mozgatja, tárolja, finanszírozza, hirdeti és eladja azokat a javakat, amelyek a vállalatok és foglalkozások hálózatába kerülnek.

Fizikai szempontból az elosztás tömeges és gyors szállítást követel; a piaci adásvétel egybehangolása közlekedést, a piacok kutatása és az áruk eladása kereskedelmet, beleértve a nagy- és kiskereskedelmet, valamint az áru- és tőkepiachoz szükséges bankokat. Egyre több embert foglalkoztatnak, de a fizikai állásúak száma lasabban növekszik, mint a fehérgalléros feladatúaké.

A polgárháború után a szállítás gyors növekedésnek indult, de 1930 előtt a szállításban dolgozók száma hanyatlani kezdett; elsősorban a bérmunkásoké; a fehérgallérosok aránya viszont a szállításban is tovább nőtt. 1940-re a fehérgallérosok aránya a szállításban körülbelül 23% volt. Az Egyesült Államok gazdasági életének új területén, a közlekedésben sohasem volt túlságosan sok szabad vállalkozó; kezdettől fogva sok műszaki alkalmazottra és fehérgallérosra volt szükség. 1940-re a közlekedés dolgozóinak körülbelül 77%-a tartozott az új középosztályhoz.

A foglalkozási struktúra harmadik nagy ága jelenleg a kereskedelem. Csak a mezőgazdaság és a gyáripar múlja felül. Néhány évvel a polgárháború után száz munkás közül nem egészen öt dolgozott a kereskedelemben; 1940-re már minden száz közül tizenkettő. De míg 1870-ben a nagy- és kiskereskedelemben dolgozók 70%-a szabad vállalkozó volt és 3 százalékuk sem volt fehérgalléros, addig 1940-ben a kiskereskedelmi dolgozók 24%-a szabad vállalkozó és 41 százalékuk fehérgalléros.

Az értékesítés ujabb módszerei — így például a hitelre

való árusítás — következtében a bankalkalmazottak létszáma még gyorsabban nőtt. A bankszakmában csökkent a vezető pozíciók száma s a banktisztviselők státusa az irodai dolgozók szintjére süllyedt. 1940-ben a banktisztviselők és a teleügynökök 70%-a az új középosztály fehérgallérosainak sorába tartozott.

A fehérgalléros foglalkozások növekedésének szervezeti oka a nagyvállalkozás és az államapparátus növekedése, valamint a modern társadalmi struktúra következetes tendenciája, a bürokrácia állandó növekedése. A vállalatok helyére a gazdasági élet minden ágában a monopóliumok lépnek, a szabad vállalkozókból alkalmazottak lesznek, a monopóliumon belül már nem az árak szabad mozgása hangolja egybe a gazdasági rendszert, hanem a revizor, a könyvelő, a statisztikus, a tisztviselő munkája. Kis és nagy bürokratikus szervek ezrei nőnek fel, és a bonyolult specializálódás szükségessé teszi, hogy mások rutinmunkáját sok férfi és nő tervezze, irányítsa, szervezze. A gazdasági tevékenység a kisebb egységektől a nagyobbak és bonyolultabbak felé haladva egyre több alkalmazottat von be az egybehangolásba és irányításba. A legkülönfélébb vezetők, értelmiségiek, irodai dolgozók válnak szükségessé — osztályvezetők, csoportvezetők, hivatali vezetők —, emberek, akiknek beosztottjaik jelentést tesznek, s akik maguk feljebbvalóiknak tesznek jelentést; közvetítők a hatalom és engedelmesség láncolatában, egybehangolva és felülvizsgálva mások szakmai tapasztalatát, szakértelmét és tevékenységét. A gazdasági élet minden területén nő a különböző tisztviselők aránya: az 1870-es 1—2 százalékról 1940-ben az összes keresők 10 vagy 11 százalékára emelkedett.

Az üzleti világ átalakulásával a kormányzati feladatok minden téren megnövekedtek, és több embert alkalmaztak

a tulajdon és az emberek szabályozására és kiszolgálására. Az üzleti vállalkozások kiterjedése és bonyolódása, a gazdasági válságok, a mezőgazdaság és a kisvárosi piacok átalakulása, a bevándorlók áradata, a háborús problémák, a régi társadalmi életet szétromboló technikai fejlődés növeli a kormány irányító és szabályozó feladatait. Az állami szabályozás, a társadalmi szolgáltatások és vállalati adók több embert követelnek a tömeges nyilvántartáshoz, a vállalatok és a javak egységesítéséhez a közigazgatásban, valamint a vállalati és magánélet különböző területein. A kormányzat valamennyi ága megnövekedett, de a növekedés a szövetségi kormány hivatalaiban volt a legnagyobb, ahol a gazdasági élet egybehangolásának szükséglete is a legerősebben jelentkezett.

Mint áruba bocsátható tevékenységek, a foglalkozások átalakulnak: *1.* az előírt szakképzettség eltolódásával, a technológia és a racionalizálás egyenlőtlen fejlődésének következtében; *2.* a piaci műveletek kiterjesztésével és intenzívebbé válásával az áru- és tőkepiacon; *3.* a munkamegosztás szervezetének az átalakulásával, a szervezetek növekedésével szükségessé vált egybehangolás, irányítás és nyilvántartás nyomán. E három tendencia a fehérgallérosok számának növekedéséhez vezetett.

De vannak kevésbé nyilvánvaló módjai is az átalakulásnak, amelyek szintén befolyásolják a foglalkozási struktúrát: a magas mezőgazdasági vámok például lassítják a mezőgazdasági foglalkozások háttérbe szorulását; ha vámmentesen beengednék az argentin húst az Egyesült Államokba, akkor csökkenne a hústermelők száma. Városi rendeletek és övezeti törvények eltiltják a házalást és megszabják, hogy milyen építőipari szakmák létezhetnek. A legtöbb államban hatóságok korlátozzák az értelmiségi vagy félértelmiségi szakmákba való belépést; ezzel egy-

idejűleg ezeknek a foglalkozásoknak a művelői érdekvédelmi szervezetek alapításával igyekeznek szabályozni a piacukra való belépést. A legtöbb szakszervezetnél sikeresebb az olyan értelmiségi egyesület, mint az Amerikai Orvosi Társulat, amelynek sikerült évtizedekig alacsony színvonalon tartani az orvosok és sebészek arányát. A válság — háború — fellendülés szakaszai befolyásolják a különböző foglalkozások számarányát; például az építőiparban a munkások és a kisvállalkozók közötti hullámzás a válság és a konjunktúra függvénye.

A foglalkozási világ e lazán szervezett részeinek nyomása létrehozta a munkaközvetítő irodákat. A foglalkozási átalakulás — közvetlen vagy közvetett — szabályozását célzó kísérletek eddig még nem jártak túlságosan nagy eredménnyel, kivéve a háború előtti időszakot, amikor a kormány odaláncolta az embereket állásaikhoz, ösztönzést és kényszert alkalmazott, hogy régi foglalkozásuknál maradjanak, illetőleg újat keressenek. Mégis, mind jobban szabályozzák az ország foglalkozási és osztályösszetételét. Az Egyesült Államok foglalkozási struktúrája egyre inkább valamilyen gigantikus szervezetre emlékeztet; nemcsak a piacok öntörvényű vonzásának és a technológiai fejlődésnek engedelmeskedik, hanem a központi ellenőrzésű munkaerőgazdálkodásnak is. A foglalkozási átalakulás így egyre tudatosabbá válik, legalábbis azok számára, akik hivatalból foglalkoznak vele.

3. *A fehérgalléros piramisok*

Az új középosztályt alkotó foglalkozások az emberek sokféle osztályozását hozzák magukkal. Mint sajátságos tevékenységek különböző típusú és szintű *szakképzettséget* ki-

vánnak meg, gyakorlásuk bizonyos *munkakörök* ellátását jelenti az ipari munkamegosztáson belül. Éppen ezeket a szakképzettségeket és munkaköröket vizsgáltuk meg statisztikailag. Mint jövedelemforrások, a foglalkozások az *osztály*helyzettel függnek össze, s mivel rendszerint meghatározott presztízst biztosítanak a munkában és a munkán kívül, jellemzők a *státus*helyzetre. A munka területén közvetlen, más társadalmi területen pedig közvetett *hatalommal* is járnak. A foglalkozások tehát nemcsak szakképzettséghez és munkakörhöz, hanem osztályhoz, státushoz és hatalomhoz is kapcsolódnak; hogy megértsük az új középosztályt alkotó foglalkozásokat, ezeket a szempontokat egytől egyig figyelembe kell vennünk.[1]

Az „osztályhelyzet" legegyszerűbben a jövedelem nagyságával és forrásával jellemezhető. Manapság a legtöbb keresőnél nem a tulajdon, hanem a foglalkozás a jövedelem forrása. A középosztály legtöbb tagjának életlehetőségeit nem tulajdonának és termékeinek jövedelmező vétele és eladása, hanem szolgálatainak a munkaerőpiacon való értékesítése szabja meg. Minden dolog pénzért kapható és sok mindent meg is vehetnek keresetükből. Az új középosztályi foglalkozásokban az emberek mások számára dolgoznak, mások tulajdonában levő eszközökkel. Ez a magyarázata az új és a régi középosztály közötti sok különbségnek, valamint a régi kisvállalkozói világ és az új társadalom foglalkozási struktúrája közti ellentétnek. A régi középosztály hajdanában a kis és szabad tulajdon nevében

[1] Az itt következő lapok nem fejtik ki részletesen a fehérgalléros foglalkozások osztály-, presztízs- és hatalmi helyzetét, csupán a körülhatároláshoz szükséges rövid útbaigazítást nyújtanak. A státusra vonatkozólag ld. *A státuspánik*, a hatalomra vonatkozólag *Az új középosztály* c. fejezetet.

harcolt a nagy vagyonok ellen, az új középosztály viszont — akárcsak a bérmunkások a modern kapitalizmusban — kezdettől fogva függ a nagyvállalatok nyújtotta biztonságos állásoktól.

A gyárak és a mezőgazdaság bérmunkásai a foglalkozási struktúra alján — a nincstelenek között — helyezkednek el, a mások tulajdonában levő berendezéstől függnek, és a munkával töltött időre keresik meg kenyerüket. Tulajdon szempontjából a fehérgallérosok nem „a tőke és a munka között" állnak, hanem pontosan ugyanabban a helyzetben vannak, mint a bérmunkások. Nincs közvetlen pénzügyi kötődésük a termelési eszközökhöz, és nincs elsődleges jogúk a tulajdonból származó javakra. A gyári munkásokhoz és a napszámosokhoz hasonlóan azoknak dolgoznak, akik rendelkeznek ilyen eszközökkel.

Ennyiben közös a könyvelők és a bányászok, a biztosítási ügynökök és a mezőgazdasági munkások, a kórházi orvosok és a darukezelők helyzete — osztályhelyzetük mégsem azonos. Osztályhelyzetük megértéséhez túl kell lépnünk a jövedelem közös forrásán, s a jövedelem nagyságát kell figyelembe vennünk.

1890-ben a fehérgalléros foglalkozási csoportok átlagos jövedelme körülbelül kétszerese volt a bérmunkásokénak. Az első világháború előtt a tisztviselői fizetéseket a gazdasági válságok nem befolyásolták olyan kedvezőtlenül, mint a munkabéreket, sőt a fizetések csaknem állandóan emelkedtek. Az első világháború óta viszont a fizetésekre egyre inkább hatottak a gazdasági ciklusok, bár kisebb mértékben, mint a bérekre. A háborúk elsősorban a béreket emelik, mert azok rugalmasabbak; a válságokkal szemben viszont a kevésbé rugalmas fizetések ellenállóbbak. Mégsem érték el egyik háborús időszak után sem előző, a bérekhez képest kedvezőbb helyzetüket. A ciklus minden fázisa és a jöve-

delmek általános emelkedése egyaránt a jövedelmi távolság csökkenését eredményezte a bérmunkások és a fehérgallérosok között.

A harmincas évek közepén a három városi rétegben, a vállalkozóknál, a fehérgallérosoknál és a bérmunkásoknál a tipikus (medián) családi jövedelem különböző volt: a fehérgallérosoké 1896 dollár, a vállalkozóké 1464 dollár és a városi bérmunkásoké 1175 dollár. Bár a fehérgallérosok tipikus (medián) jövedelme magasabb volt, mint a vállalkozóké, a vállalkozók nagyobb része kapott magas vagy alacsony jövedelmet. Jövedelmük szóródása nagyobb volt, mint a fehérgallérosoké.

A háborús konjunktúra minden foglalkozási csoportban nagy jövedelmi különbségeket teremtett, de nem mindenütt egyformán. A jövedelmek szóródása a városi vállalkozóknál a legnagyobb. A city régi középosztálya jövedelmi szempontból már nem egyöntetű csoport, hanem különböző rétegek halmaza, hatalmas alacsony jövedelmű lumpenburzsoáziával és kis, nagy jövedelmű sikeres burzsoáziával.

A negyvenes évek végén (1948) a fehérgallérosoknál a medián családi jövedelem 4000 dollár volt, a városi bérmunkásoknál 3300 dollár. Nem szabad azonban megfeledkeznünk a rétegeken belüli csoportoknál s a különböző rétegekhez tartozó csoportok jövedelmének egybeeséséről: az alacsonyabb beosztású fehérgalléros alkalmazottak és irodai dolgozók szinte ugyanannyit keresnek, mint a szakmunkások és előmunkások,[2] de többet, mint a betanított városi bérmunkások.

[2] Az előmunkás és a szakképzett városi bérmunkás bére nem különíthető el egymástól. Ha ezt meg tudnánk tenni, akkor azt tapasztalnánk, hogy a fehérgallérosok fizetése a betanított munkások kereseteihez áll közelebb.

Tulajdon szempontjából a fehérgallérosok ugyanabban a helyzetben vannak, mint a bérmunkások, a jövedelem szempontjából pedig „valahol középen". Valaha jóval a bérmunkások fölött álltak; most közelebb kerültek hozzájuk; de a jövedelmek általános növekedése az új középosztályt egyre inkább homogén jövedelmi csoporttá teszi.

A jövedelem rangsorol, ugyanígy a presztízs is; a fehérgallérosok társadalmilag is differenciálódnak, talán még inkább, mint a bérmunkások és a vállalkozók. A munkások is jövedelmi és presztízspiramist alkotnak, a vállalkozók és a járadékosak is; az új középosztály jövedelemben és presztízsben olyan piramist alkot, amely csaknem az előbbi piramis aljától majdnem a második piramis csúcsáig terjed.

A fehérgallérosok magasabb presztízst igényelnek, mint a bérmunkások, és általában meg is kapják a bérmunkásoktól és a névtelen sokaságtól egyaránt. Ezt a tényt nem ok nélkül — a fehérgalléros réteg meghatározó jellemvonásának tekintik — és bár az Egyesült Államokban határozott jelek mutatják presztízsük csökkenését, országos méretekben még az alacsonyabb beosztású fehérgalléros alkalmazottak — hivatalnokok és kereskedelmi dolgozók — is közepes presztízst élveznek. A fehérgallérosok presztízsének történelmi bázisa a nagyobb jövedelmen kívül, munkájuk jellegének és helyzetének a régi középosztályhoz való hasonlósága s ennek nyomán azok presztízsének kölcsönvétele. Minél személytelenebbé vált kapcsolatuk a vállalkozókkal és a tekintélyes vevőkkel, annál inkább átvették a vállalat presztízsét. Presztízsigényeikhez megjelenésük elegánciája is hozzájárult, különösen az a körülmény, hogy a legtöbb fehérgalléros állás lehetővé teszi az utcai öltözet viselését a munkahelyen, valamint a megkövetelt képzett-

ség, a munkafolyamatok változatossága, s a viszonylagos önállóság a munkavégzésben Ehhez járul meg a képzettség megszerzesehez szukseges idő és az a tény, hogy ezt a képzettséget szervezett oktatás útján és a felsőbb retegekkel való szoros kapcsolatban szerezték meg A fehérgallérosok monopolizaltak a kozepiskolai oktatast — 1940-ben átlagosan tizenkét osztályt végeztek, a bérmunkások és vallalkozók nyolc osztályával szemben Származasuk révén is magasabb státust élveznek faji szempontbol, néger fehérgallérosok csak egyes elszigetelt hivatalokban fordulnak elő; a belföldi szuletes szempontjából, 1930-ban a fehérgallérosok 9 százaléka, a vállalkozók 16 százaléka és a bermunkások 21 százaleka volt kulfoldi szuletésú Végul igen nagy szerepet jatszik a fehergallérosok kisebb száma a bérmunkásokhoz kepest, és így sikerre viszi a nagyobb presztízsigényeket

A csoportok és az egyenek hatalmi helyzete az osztálytol, a státustól és a foglalkozástól fugg Ezek gyakran igen bonyolult kolcsonhatásban vannak egymással Adott foglalkozások meghatározott hatalommal járnak más emberek felett munka kozben; de a munka világán kívul is hatalmat biztosítanak a tulajdonosi intézményekhez fuződő kapcsolatuk, valamint az általuk nyújtott tipikus jovedelem révén Néhány fehérgalléros foglalkozás kozvetlen felugyeletet jelent bérmunkások és más fehérgallérosok felett, más fehérgalléros foglalkozások pedig szorosan kapcsolódnak az irányításhoz A fehérgallérosok az uralom segitői; az általuk gyakorolt hatalom származtatott hatalom, de hatalom

A fehérgalléros piramisokon belul érvényesuló uralmi rendszerben nagy szerepet játszik az életkor és a nem Sok no van a fehérgallérosok kozott Míg a vállalkozók korében 10 százalék, a bérmunkások korében 21 százalék,

addig a fehérgallérosok körében 41 százalék a nők aránya.[3] A nemhez hasonlóan jellemző az életkor is: a szabad vállalkozók átlagos (medián) életkora 45 év, a fehérgallérosoké és a bérmunkásoké 34; de míg a vállalkozók és a bérmunkások között a férfiak 2—3 évvel idősebbek a nőknél, addig a fehérgallérosoknál 6—7 évvel. A fehérgalléros piramisokban az uralom nagyjából életkor és nem szerint fokozódik: az idősebb férfiaknak fiatalabb lányok a beosztottjai.

A fehérgalléros piramisokat alkotó foglalkozási csoportok erősen különböznek egymástól, de vannak közös vonásaik, amelyek alapvetőek a vállalkozókat és bérmunkásokat átfedő új-középosztályi piramis jellegére. A fehérgallérosok rétegét nem lehet helytállóan meghatározni a rétegződés valamelyik többitől elszigetelt dimenziójával — a képzettséggel, a funkcióval, az osztállyal, a státussal vagy a hatalommal. A fehérgallérosok valamennyi dimenzió és leíró jellemvonás szempontjából általában középen vannak. Helyzetük nem abszolút fogalmakkal határozható meg, hanem más osztályokkal összehasonlítva, viszonylagos különbségekkel.

A meghatározás minden lépésénél gondolnunk kell arra, hogy a fehérgallérosok nem alkotnak egyöntetű réteget. Nem látnak el valamilyen központi, pozitív *funkciót,* amely meghatározza őket, bár funkcióik általában hasonlítanak a régi középosztály funkcióihoz. Szimbólumokkal és emberekkel foglalkoznak: egybehangolással, nyilvántartással és

[3] A nők aránya 1940-ben a farmerek között 2,9%, az üzletemberek között 20%, a szabad foglalkozásúak között 5,9%, a vállalati igazgatók között 7,1%, fizetésből élő értelmiségieknél 51,7%, kereskedelmi dolgozóknál 27,5%, irodai dolgozóknál 51%, szakmunkásoknál 3,2%, betanított és segédmunkásoknál 29,8% és mezőgazdasági munkásoknál 9,1%.

elosztással; de funkciójukat, mint függő alkalmazottak töltik be, és képzettségük formájában és mentalitásában néha a bérmunkásokéhoz hasonlít.

A tulajdonhoz való viszony szemszögéből ugyanabban a helyzetben vannak, mint a bérmunkások és különböznek a régi középosztálytól. Vagyontalan és függő emberek, és nincs komoly reményük arra, hogy birtokos és független emberekké váljanak. Jövedelmi szempontból osztályhelyzetük általában magasabb, mint a bérmunkásoké. Elég nagy az átfedés, s a különbség csökkenőben van, de még napjainkban is elég jelentős.

Pszichológiai szempontból talán még fontosabb az a tény, hogy a fehérgalléros csoportok több presztízst értek el, mint a bérmunkások s ez ma is így van. Presztízsük alapjai ma már nem nagyon szilárdak s a jelek szerint nem nagyon tartósak; de bármilyen bizonytalanok és törékenyek, jól láthatóan különítik el a fehérgallérosokat a bérmunkásoktól.

A fehérgalléros foglalkozásokban a dolgozók munkájuk során származtatott uralmat gyakorolnak. A fehérgalléros piramisokban a régi hierarhiáktól eltérően sok a fiatal és a nő. A piramis a legszélesebb alapon nyugszik; a legnagyobb hangsúly a fiatalságra, a képzettségre és az amerikai születésre esik; irodai dolgozók milliói a legvilágosabban testesítik meg ezeket az új középosztály és más foglalkozási csoportok közötti különbségeket. A fehérgalléros tömegeket viszont olyan emberek irányítják, akik jobban hasonlítanak a régi középosztályra, s ha nem is független emberek, de legalább a szabad vállalkozók társadalmi jellegzetességeivel rendelkeznek.

A manageri demiurgosz*

Az igazgatási szervek megnagyobbodásával és központosításával a modern társadalom minden területén egyre több managert találunk, s az egész társadalmi struktúrában egyre fontosabbá válik a manageri embertípus.

Ezek az új emberek a csúcson, a felsőbb rétegben végbemenő évszázados eltolódás termékei, az új bürokráciákon belül működnek; az új bürokrácia választja ki őket és alakítja jellemüket. Szerepük ezen a bürokrácián belül és a bürokrácia szerepe a társadalmi struktúrán belül megszabja a manageri demiurgosz terét és ütemét. Olyan áthatóak és olyan súlyosak az életnek ezek a bürokratikus formái, hogy a felsőbb rétegekhez tartozó emberek régebbi típusai annak rendje és módja szerint átalakítják jellemüket és teljesítményüket, és csatlakoznak a manageri irányhoz vagy pedig kihullanak a felső rétegek soraiból.

A gazdasági és az állami életben dolgozó managereknek egyaránt az alsóbb rétegekkel van dolguk. E tevékenységük során összefonódnak az érdekszövetségekkel, a szakszervezetekkel és a politikai pártokkal. Nagyon lassan, vonakodva, a gazdasági ciklus és a szakszervezeti mozgalom meghatározott szakaszaiban a maguk sajátos módján a

* *C. Wright Mills:* I. m. The Managerial Demiurge c. 5. fejezete, 77—111. pp.

szakszervezeti vezetők is csatlakoznak hozzájuk. A manageri demiurgosz többet jelent, minthogy az emberek egyre nagyobb része él és dolgozik az üzleti, az állami és a szakszervezeti bürokrácia szabályai szerint; azt jelenti, hogy fent a társadalom magán- és közhierarchiák bonyolult összefonódásává, lent pedig egyre inkább az emberek befolyásolásának és manipulálásának terévé válik. Az Egyesült Államok bürokratizálódása még nem teljes; terjedése részleges és egyenlőtlen, s az egyén szerepe számos struktúrában még a régi. Általában azonban a liberális társadalom laza szövésű egységét a részvénytársaság szer kezetű társadalom irányított egysége váltotta fel, különösen a háborús időszakokban.

1. *A bürokráciák*

A bürokrácia szó a köznyelvben az államhivatalokban folyó aktatologatásra és naplopásra utal, s a kapitalizmus hőskorából származik, amikor a vállalkozó középosztály forradalmi harcot folytatott a kereskedelmi társaságok és az uralkodóházak ellen. Ez az idő már rég elmúlt, de a szó megmaradt különböző célok szolgálatában.

A „bürokrácia" szó közhasználatú értelme három okból pontatlan és félrevezető: *1.* amikor a részvénytársaságok tisztviselője szidja a „bürokráciát", akkor a szövetségi kormányra gondol és arra is csak annyiban, amennyiben saját vállalati bürokráciájának érdekeit sérti. *2.* A tömegek elképzelésében a bürokrácia szóhoz pazarlás és eredménytelenség kapcsolódik, de ezek a valóságban a szigorú és teljes bürokratizálódás hiányának a következményei. Az Egyesült Államok hadseregében uralkodó zűrzavar és panama nem a bürokratikus tendenciák, hanem a magánvállalkozói mentalitás következményei. A bürokrácia olyan

hivatalok és irodák hierarchiáját jelenti, amelyek mindegyikének megvan a hatásköre és szakképzett személyzete. Az így meghatározott bürokrácia minden eddigi társadalmi szervezet közül a leghatékonyabb. 3. Az állami bürokrácia a magánvállalatok bürokratikus fejlődésének a következménye a közéletben. A tulajdon és a tőke centralizálója szabta meg a bürokratikus fejlődés ütemét. A modern vállalkozás hatalmas mérete, az anyagi és pénzügyi hajtóerő biztosítása megköveteli a szervezetek központosításának a növelését, a formális szabályok és a racionális hierarchia uralmát a társadalmi élet minden területén, különösen az államigazgatásban.

A gyárak növekedésével a gazdasági életben előtérbe kerül az adminisztratív munka. Kevesebb üzem több munkást foglalkoztat. Már a második világháború központosítása előtt az üzemek 1 százaléka a keresőknek több, mint felét foglalkoztatta. Ezeket az üzemóriásokat központi irodák vagy csúcsszervezetek kötik egybe. 6000-nél kevesebb ilyen vállalat foglalkoztatja a munkások felét; termelésük 760 százalékkal és az egy munkásra eső termelés 19,5 százalékkal magasabb, mint a független üzemekben. A több üzemből áll és a független vállalatok különböző társaságokban egyesülnek: a nagy válság idején a 200 legnagyobb ipari részvénytársaság birtokolta az ország ipari vagyonának felét. Ezeket a nagy részvénytársaságokat igazgatóságuk és szakszervezeti vezetőségük egyesíti. Az adminisztratív döntések az átfogó irányító szervek ellenőrzése alatt állnak; a 30-as évek közepén 400 ember foglalta el a 250 legnagyobb részvénytársaság 3544 vezetői pozíciójának harmadát. A részvénytársaságokon felülemelkedő szakszervezetek, ahogy *Robert Brady* megfigyelte, „az új monopólium csatornáivá" váltak, gazdaságilag megszilárdítva és ésszerűsítve az egymással versenyző igazgatóságokat, és

politikai apparátusként szolgálva az egész magánvagyon manageri demiurgosza számára.

A válság—fellendülés—háború ritmus megnöveli a vállalati bürokráciát. A válságok idején az egyedi üzleti vállalat a részvénytársaságok világának válik részévé, annak a világnak, amely a nagyvállalatok és az állam kapcsolatait irányítja. Minél nagyobbá és bürokratikusabbá válnak a vállalatok, annál inkább törekszik az állam ellenőrzésükre, ami viszont a vállalatokat ésszerűbb szervezet kialakítására készteti. A vállalati bürokrácia arra törekszik, hogy megduplázza a szövetségi kormány szabályozó szerveit, tagjait a szövetségi bizottságokba és testületekbe juttassa, a hivatalnokokat eltántorítsa a kormánytól, és olyan bonyolult útvesztőket alakítson ki, amelyekben elrejthetők az üzleti műveletek titkai. A hatalom asztalánál a vállalati és az állami bürokrácia alkudozik, s az asztal alatt milliónyi láb kereszteződik a legnagyobb kuszaságban.

Az amerikai államapparátus kibővült, centralizálódott és szakszerűbbé vált eszközeiben és személyzetében egyaránt. Elnökök és kormányzók, polgármesterek és városi előljárók kezükbe vették az igazgatás eszközeit, valamint a kinevezés és felülvizsgálás jogát. Ezek a hivatalnokok már nem egyszerű politikai figurák, akik főleg törvényhozással foglalkoznak, hanem általános manageri főnökök, akik főleg a bürokratikus hierarchia alárendeltjeivel foglalkoznak. A modern kormányzat végrehajtó ága dinamikussá vált; funkciói megnövekedtek, személyzete kibővült a törvényhozói, bírói feladatok rovására. 1929-ben a szövetségi kormány végrehajtó apparátusában az összes állami alkalmazott 18 százaléka dolgozott; ez az arány 1947-ben 37 százalékra emelkedett.

Kik irányítanak a manageri demiurgosz háta mögött?

Alulról nézve nem *kik*, hanem *ők*, sőt az *övéik*. Az irá-

nyítás annyit jelent, hogy valaki valamit jelent valamilyen hivatalban, esetleg az ország összes hivatalában — beleértve a szakszervezeteket is; az irányítás nyomtatott utasítás és aláírás egy hirdetményen; a hangszóróból szóló hang; az újságban kinyomtatott név; az olvashatatlan aláírás, amely mégis elolvasható, mert gépírással alatta van a név; olyan rendszer, amelyben felülről utasításokat adnak mindenkinek, akit csak ismersz, amely részletesen szabályozza munkádat és előljáród főnöki életét. Az irányítás a centralizált általános alany.

A középről nézve, az irányítás egyrészt emberek, akik jóváhagynak, másrészt a rendszer maga, harmadrészt te magad. A fehérgallérosok résztvesznek az irányításban, de az irányításban egész csomó dolog van, amit ők irányítanak. Gyakorolják az uralmat, de nem ők az uralom forrásai. Felülről nézve irányítottak és talán fenyegetést jelentenek; alulról nézve irányítók és talán eszközök. A bürokratikus gépezetben fogaskerekek és hajtószíjak; láncszemek az uralom és az engedelmesség láncolatában. Rábeszélnek, értesítenek, kihirdetnek; összekötik azokat, akik döntenek, azokkal, akik csinálják a dolgokat; nélkülük nem lenne lehetséges a manageri demiurgosz, de hatalmuk szorosan a foglalkozási tevékenység előírt pályájának határai közé van zárva és ez a hatalom kölcsönzött dolog. Rangjuk a bebeosztotté, s azt mondják, amit előírnak nekik. A pénz, amelyet kezelnek, másnak a pénze; az iratokat, amelyeket rendeznek és szétszórnak, más írja alá. Ők a döntések kiszolgálói, az uralom segítői, az irányítás kegyencei. Közelebb vannak az irányításhoz, mint a bérmunkások, de ritkán övék a végső döntés.

Felülről nézve az irányítás a magasabb körök etosza: koncentráld a hatalmat, de bővítsd ki személyzetedet. Az alul levők érezzék, hogy részei annak az egésznek, amely-

nek te is része vagy. Szervezz iskolákat managerek számára, tanítsd meg őket, hogyan kell managernek lenni; nyisd meg a kétfelé irányuló kommunikáció útját: utasítás lefelé, információ fölfelé. Tartsd a céget kézben, de ne parancsolgass; hadd tanulják meg maguktól, amit elmondanál nekik. Döntés és végrehajtás, parancs és engedelmeskedés között jusson idő a gondolkodásra. Légy nyugodt, igazságos, racionális, alakítsd személyiségedet és ügyelj megjelenésedre. Tedd az üzletet hivatássá! Fejleszd magad! Vezess naplót, tanácskozd meg dolgaidat a hozzád hasonlókkal. Légy hű önmagadhoz és légy mindenben emberi: a hivatalban köszönj komolyan a lányoknak; hellóval a férfiaknak és mindig figyelj a fentiekre: „az egész hétvégén azon az információn gondolkoztam amelyet ön volt szíves adni pénteken, különösen . . ."

2. *A csúcstól az alapig*

A Gazdasági Tanácsadók Bizottságának Elnöke, *Edwin G. Nourse* szerint: „Manapság a keresők egy vagy két százalékára hárul a felelősség, hogy meghatározza a nemzetgazdaság irányát s a tömegeknek biztosítsa a megélhetési lehetőséget és az anyagi ösztönzést." A vállalat keretében dolgozó managerek hierarchiát alkotnak, különböző mérvű jogkörük szerint feladat kitűzésére, saját munkájuk megtervezésére és kivitelezésére, és természetesen mások munkájának megtervezésére és irányítására. A hierarchia minden szintje alá van rendelve a fölötte levőnek. A managerek más managerekkel tárgyalnak, valamint minden manager beosztott managereivel és azokkal az alkalmazottakkal, akik nem tervezik a munkát és nem hoznak döntéseket, hanem csak végrehajtják a kijelölt feladatot. A nemirányító alkalmazottakkal való érintkezés az irányítási

hierarchiában lefelé haladva valószínűleg növekszik: a csúcson levők többnyire csak titkáraikkal és más irányítókkal tárgyalnak; az alul levők 90 százalékban irányított alkalmazottakkal érintkeznek. A tisztviselők nyelvén szólva, a főnök többnyire az az ember, aki közvetlenül ad utasítást; a csúcson levők a *fejesek*, akik csak az őket közvetlenül körülvevő szűk kör számára megközelíthetők.

Lefelé haladva a managereket két jellegzetes típusra oszthatjuk: az egyik csoportba azok tartoznak, akik gazdasági döntéseket hoznak, a másikba pedig azok, akik a munka ipari irányításával foglalkoznak. Mindkét csoport tovább osztható, a csoportba tartozók jelentőségének foka vagy a hozzájuk beosztott személyek száma szerint. Mindkét csoportnak meghatározott kötelességei vannak, és a velük szemben támasztott követelmények meg vannak szabva: mindkét csoport mint csoport racionalizált. A gazdasági vezetők köre az egész cég fölötti hatalmat kezükben tartó és egész működését megszabó vezérigazgatóktól az osztályvezetőkig és helyettesekig terjed, akik közvetlenül irányítják a hivatalnokok és gépirónők munkáját. A műszaki vezetők köre a főmérnöktől a gyártásvezetőkön keresztül a másokat közvetlenül irányító művezetőig terjed. A főmérnök és a műszaki vezető általában a gazdasági és pénzügyi vezető alárendeltje: a modern részvénytársaságban felhasznált műszaki és emberi képzettség a részvénytársaság üzleti érdekét szolgálja a gazdasági vezető megítélése alapján. A műszaki vezető a felelős középosztályból kerül ki, és egyetemi végzettséggel rendelkezik; munkatársai az alsó középosztályhoz tartoznak, középfokú műszaki képzettséggel és több éves tapasztalattal.

A legfőbb gazdasági vezetők formálisan a részvényeseknek felelősek; az államigazgatás legfőbb vezetői a választott politikusoknak és rajtuk keresztül a népnek. De nem kell

számot adniuk más hivatalnokoknak vagy irányítóknak; éppen ez jelenti azt, hogy az irányítás csúcsán helyezkednek el. Rendszerint ők specializálódtak a legkevésbé az összes főnökök között; ezt az „általános irányító" szó is jól kifejezi. Sok vállalatot pénzügyi szakemberek irányítanak, akik nem lennének képesek betölteni a gyári felügyelő, még kevésbé a főnök munkakörét.

Problémáról problémára haladnak, mindig döntenek, és akárcsak Tolsztoj tábornokai, mindig úgy, hogy a döntésre nincs más alap, minthogy a gépnek működnie kell, s az alárendeltnek sejtenie sem szabad, hogy a főnök bizonytalankodik — távol vannak attól, hogy bármilyen problémát is részletekbe menően tisztázzanak. Egyrészről a gép működése határozza meg a manager munkatervét, életének tartalmát és ritmusát, másrészt kibérli mások agyát, ezeket az agyakat a magáénak érzi, és tudja, hogy hogyan használja fel őket. Így Monroe Stahr, Scott Fitzgerald hőse *Az utolsó iparmágnás,* főnök akart lenni, „az az ember, aki tudja hogyan állnak a dolgok", de amikor főnök lesz, „arra ébred rá, hogy senki sem tudja, hogyan állnak a dolgok".

Az államigazgatásban, a nagy részvénytársaságokban és a szakszervezetekben irányítók gyakran igen közeli kapcsolatban vannak egymással. Együttműködésre sor kerülhet hivatalos kapcsolatok révén, de állásváltoztatás útján is; a szakszervezeti vezető kormányhivatalba lép vagy valamelyik részvénytársaság személyzeti osztályára kerül; a nagy vállalatok tisztviselője évi egy dollár jelképes fizetésért állami szolgálatot vállal; a kormányhivatal mellett működő szakértő állást vállal abban a részvénytársaságban, amelynek működését ellenőriznie kellene. Az állami és gazdasági tisztségek közötti nagy hasonlóságot mutatja, hogy milyen gyakran és milyen könnyen lépnek át emberek az egyik hierarchiából a másikba. Az egyéni életpályán

belül ezek csupán véletlennek látszanak, de a manageri irányító rétegeknek ez az egymásba olvadása átalakítja a felső rétegek szerkezetét és a nagy szervezetek objektív funkcióját.

Reinhard Bendix kimutatta, hogy a magasabb kormánytisztviselők többnyire mezőgazdasági területekről és a közepes nagyságú városokból jönnek, középosztályi és alsóbb középosztályi családokból származnak; útjuk többnyire a főiskolákon keresztül vezet és gyakran van magasabb oktatási fokozatuk is. Mielőtt állami szolgálatba lépnek, rendszerint jogászok, üzletemberek, újságírók, vagy egyetemi oktatók. A foglalkozási struktúra átalakulásának megfelelően az utolsó generációban kevesebb kormánytisztviselő jött a mezőgazdaságból és több a szakmai körökből. A legmagasabb szinttől eltekintve ezek az emberek nincsenek anyagilag hátrányos helyzetben a gazdasági vezetőkkel szemben. Sokan közülük azonban azon a véleményen vannak, hogy a nagyvállalatok irányítóinak több a jövedelmük, a presztízsük és nagyobb a biztonságuk.

A nagyvállalatok irányítói átlagban valamivel öregebbek az állami vezetőknél. A nagyvállalatokban még nem alakult ki az irányítás utánpótlásainak megfelelő módszere, amire pedig hatékony bürokráciában feltétlen szükség van. A vállalati hierarchia kinevezéseinél alighanem nagyobb szerepet játszik a „politika", mint a szövetségi kormány hivatalában. 1938-ban például a miniszteri kinevezéseknek csak 10 százaléka volt tisztán politikai jellegű.

A szolgálati évek száma természetesen igen nagy szerepet játszik az előmenetelben. A vállalati hivatalnokok egyik vezető csoportjában az átlagos szolgálati idő 20 év volt; a nagyvállalatok vezető szerveiben ritkán cserélik ki a személyeket. A szövetségi kormány minisztereinek átlagos szolgálati ideje viszont *A. W. MasMahon és J. D. Millet*

megfigyelése szerint 11 év. A szövetségi kormány hierarchiájának következő szintjén, a miniszterek és az államtitkárok körében az átlagos szolgálati idő 3 és 5 év között váltakozik.

A Egyesült Államok vállalatainak felső irányítói kikerülhetnek *1.* a belső igazgatás hierarchiáiból; *2.* a vállalat belső pénzügyi vagy klikk-struktúrájából; *3.* azokból a kívülállókból, akik alkalmasnak bizonyultak kisebb vállalatok vezetésére s ezért most reményteljes vezetőknek tekintik őket; végül *4.* fiatalabb kívülállókból, műszaki és üzleti tapasztalat nélkül, akiket rendszerint alsóbb vezetőknek neveznek ki abban a reményben, hogy előmenetelük akadálytalan és gyors lesz.

Az utánpótlás utóbbi három módszerénél a vállalati alkalmazottak felső középrétegének előmeneteli esélyei csekélyek; ezért általában az első alternatívát tartják kívánatosnak; s ebben egyetértenek velük a személyzeti osztályok is. Ez a réteg nagyobb egyéni biztonságot és előmenetelt szeretne elérni kollektív úton, az egyenlő esélyek biztosítása révén, vagyis a vállalati irányítás teljes bürokratizálódásával.

A szabad vállalkozásról a bürokratikus vállalkozásra való áttérés szempontjából szimptomatikus a vezető réteg díjazásának módja. A kisvállalatok világában, ahol a tulajdonos és az igazgató egy személy volt, a tiszta profit volt a díjazás módja. A fehérgallérosok világában a vezérigazgató évi 25 ezer dollártól 500 ezer dollárig terjedő fizetést kap. A bürokratizálás előrehaladásával évjáradékok és nyugdíjak lépnek előtérbe, a nyereségben való részesedés pedig háttérbe szorul.

A jövedelem megszerzésének vállalkozói és bürokratikus módja között igen sok az átmeneti forma, legtöbbjük az anyagi ösztönzés növelését és a szövetségi adó csökkentését

célozza. A legutolsó negyed évszázadban az adók megnőttek; 1944-ben például 25 ezer dollár évi jövedelemből 17 ezer dollárt tarthatott meg az adófizető, 50 ezer dollárból 26 ezret, 150 ezer dollárból 45 ezret. Mindez csak a fizetésre vonatkozik s nem érinti a tulajdonból származó jövedelmet. Bizonyos szinten felül a pénz elveszti anyagi ösztönző szerepét; presztízsértéke miatt és a siker szimbólumaként becsülik meg. Minél több pénzt keres az ember, annál többet akar még keresni s ha egyszer nem keres többet, ezt kudarcnak fogja fel. A játszmának nincs vége és nincs kiút belőle. Bizonytalansága is határtalan. A magasabb jövedelmek fantasztikus magasak, de jellemző, hogy az egyik igazgató hosszú faggatás után őszintén bevallotta: a legnagyobb fizetésű irányítók álmainak központjában ugyanúgy a biztonság van, mint a bérmunkásében és a hivatalnokében. Az Elmo Roper vizsgálat szerint az igazgató szemében a biztonság négy dolgot jelent: *1.* méltóságot nyújtó pozíciót; *2.* a teljesítmény azonnali és magas elismerését; *3.* szabad kezet munkakörében, hogy azt tegye, amit akar; és *4.* sok szabadidőt. Ezek jelentik a biztonságot a *Sok Pénz* számára és ezek — a részvénytársaság átmeneti korának megfelelően — egyesítik a vállalkozás szabadságát a kockázatmentes bürokratikus idővel.

Hűséges irányító testület toborzása ma a nagyobb vállalatok legfőbb problémája. A fejlődés abban az irányban halad, hogy a nagy részvénytársaságok és egész iparágak nagy szektorai számára „közszolgálati" rendszerek alakulnak ki. Az elmaradás ilyen bürokratikus eljárások életbeléptetésében azt eredményezi, hogy a „haladó gondolkodású" részvénytársasági tisztviselők még inkább sürgetik őket.

A második világháború alatti igazgatóhiány, az igazgatók nagy igénybevétele és a fellendülés arra vezetett, hogy

sok formális utánpótlási és képzési tervet dolgozzanak ki. Válogatott embereket küldtek előadásokat tartani a vezetés módszeréről a különböző gazdasági akadémiákra. A legfontosabb igazgatói pozíciók betöltői részére váltakozó képzési rendszert vezettek be: igazgatók különböző feladatokat vállalnak el, meghatározott és rövid időszakokra s a rendszer ezen az úton illeszti be őket az irányítás egészébe. Ily módon megnövekszik az irányítás biztonsága, mert a feladatot teljes egészében és minden részletében előre látják; pontos tervek biztosítják, hogy az igazgatóság egyes tagjainak a működése és az emberek alakítása sikerhez vezessen. Az igazgatóság az ésszerűsítés eredményeképpen egyre inkább katonai alakot ölt; valóban, a vállalatvezetés legjobb gondolatai sokszor katonai tapasztalattal rendelkező emberektől származnak — „bürokratáktól", akikre annyit panaszkodtak az üzletemberek a világháború alatt.

A képzés, az utánpótlás és az előléptetés bürokratizálása nem terjed ki a vállalati hierarchia egészére. A csúcson — azok, akik a nagyvállalatot és az államot irányítják, a legkevésbé tartoznak bele ebbe a bürokráciába, mert egy bizonyos ponton felül meghatározott politikai, tulajdonosi és jellemkövetelmények lépnek fel és határozzák meg azokat, akik azután az egész hierarchia politikáját megszabják. A bürokratikus stílus és eljárások leginkább a középszintű igazgatók körében terjednek el. Ezek a középszintű igazgatók csak meghatározott területeken tervezhetnek; ők továbbítják a fentről jövő rendeleteket, egyeseket végrehajtanak saját személyzetükkel, más rendeleteket pedig alacsonyabb szintekre továbbítanak, hogy ott hajtsák végre őket.

Noha gyakran ezen a középső szinten helyezkedik el a vállalat legtöbb műszakilag képzett embere, képzettségük egyre kevésbé műszaki, s egyre inkább az emberekkel való bánásmódra vonatkozik. Ez annak ellenére igaz, hogy

az ellenőrzés intenzívebbé és szétágazóbbá vált, és feladataikból igen sokat a személyzeti munka szakértőinek engedtek át. A mérnökök dolga az új gépek karbantartásának a biztosítása. a középszintű igazgatók és művezetők pedig a munkások és alkalmazottak személyi ellenőrzésével foglalkoznak, és sokkal többet járnak a személyzeti irodába. mint a műszaki részlegbe.

A középszintű irányítók világa még jobban elválasztja a munkást a tulajdonostól és a vezérigazgatótól. De még mielőtt funkcióik kialakultak volna, már elvesztették uralmuk nagy részét. Egyrészt azért vesztették el, mert az igazgatás maga racionalizálódott, másrészt azért, mert az alsóbb irányítók, a művezetők a specializáltabb, kevésbé uralmi szerepeket átvették tőlük.

A középszintű irányítók csak a vállalati bürokrácián belül számítanak, azon túl, a nagyobb világban nem sokat. Ha a társadalmi és gazdasági átalakulással kapcsolatban hatalomról van szó. akkor az egész irányításon belül a legfelsőbb vezetés az érdekes: ha számszerűségről van szó, akkor a művezetők az érdekesek, mert az összes irányítók felét jelentik (bár az összes munkaerőnek kevesebb mint 1 százalékát). A középszintű irányítókkal is az a helyzet, ami minden más „középső" csoporttal: hogy mi történik velük, az attól függ, hogy mi történik azokkal, akik felettük és alattuk helyezkednek el — a felső vezetőkkel és művezetőkkel. Munkájuk jellege és üteme egyre hasonlóbbá válik az alsóbb szintű irányító munkák jellegéhez és üteméhez.

3. *A művezetők esete*

A vezetés alsó szintjét jelentő művezető valamikor minden volt a munkás számára „életének és jövőjének" ura. Az ipari viták gyakran az elégedetlen munkások és a mun-

kásnyúzó művezetők közötti vitáknak látszottak; és a munkások mégis arra törekedtek, hogy művezetők legyenek. A kisvárosokban és kisüzemekben könnyen kifejlődő közeli kapcsolatok elősegítették az elégedettséget, ez azonban nem változtatott azon, hogy a művezető a vezetés oldalán állt. Gyakran érezte a siker örömét, magáénak tulajdoníthatta csoportja munkájának eredményét; problémákat oldott meg és elhárította az akadályokat az általa vezetett dolgozók útjából. A szakma mestere volt: többet tudott a munkafolyamatról, mint bárki azok közül, akiket irányított. A tömegtermelés előtt a művezető egyszemélyben a munka irányítója és felügyelője, a termelés tényezője és végrehajtója volt.

Sok kisvállalatnál és bizonyos iparágakban még ma is így áll a helyzet, elsősorban ott, ahol nincs műszaki személyzet és kevés az irodai dolgozó. De az ilyen vállalatok történetileg elmaradottak és művezetőik a modern technikai és felügyelő személyzet elődjei.

A felszerelés és a szervezés ésszerűsítése egyik foglalkozási réteget sem érintette olyan fájdalmasan mint az ipari művezetőket.

A nagyipar létrejöttével a művezető feladata szűkült, felülről a magasabb vezetőség új technikai és emberi eszközei és utasításai következtében, alulról pedig a szakszervezetek hatalmának növekedése miatt.

A felügyelők, a segédfelügyelők és az újfajtájú feljebbvalók elszaporodásával együtt fejlődött ki sok iparágban a félautomata géprendszer, amelyhez nem mesterek, hanem magasan képzett technikusok kellenek. *Hans Speier* megfigyelte, hogy az ilyen géprendszernél a művezetők technikai szakértelmének tere korlátozódik; már nem a szakma mesterei és a munka vezetői, hanem személyzeti megbízottak és hajcsárok. Amikor a mérnökök és a főiskolát végzett

technikusok vették át a műszaki irányítást, a művezetőknek meg kellett tanulniuk műszaki ügyekben utasításokat elfogadni. Sok iparágban az az ember, aki kezelni tudta a félautomatákat fontosabb emberré vált a műhelyben, mint a brigádvezető.

Az eredetileg a művezetők által megszerzett és továbbadott tapasztalatokat rendszerezik, azután centralizálják és racionálisan újra felosztják. A művezető régi feladatai már nem egy ember tapasztalatában, hanem a munkacsoportban és a szabálykönyvben testesülnek meg. A személyzet megújítása, akár személyzeti ügyintézőről, akár munkavédelmi szakemberről, akár időelemző mérnökről legyen szó, csökkenti a művezető hatalmát, gyengíti tekintélyét és beosztottjainak fegyelmét. A művezető már csak a munkást és a magasabb vezetést összekötő láncszem, noha mindkettejük szemében még ő a legláthatóbb láncszem az irányítás és a technika egész bonyolult hierarchiájában a műhely és az iroda között.

Ernest Dale szerint a hatalmat „a művezetők most csak számos más szerv bevonásával gyakorolhatják, és az ebből származó kölcsönös függés gyakran nem világos és zavaró". A művezetők gyakorolják a hatalmat a termelés területén, de nem ők annak végső forrásai. Gyakran a társadalmi felsőbbség uralmát gyakorolják, magasabb műszaki hozzáértés nélkül. A hatalom egyre inkább kicsúszik kezükből. Egy reprezentatív vizsgálat szerint csak a vállalatok 10 százalékában van a művezetőknek joguk beosztottjaikat elbocsátani; 14 százalékban van joguk azokat előléptetni; és a vállalatok 10 százalékában van teljes joguk büntetni. A vállalatoknak csak 20 százalékában tartanak művezetői értekezleteket, vagy gyakorolják az aktív konzultáció bármely más formáját. A Nemzeti Háború Munkaügyi Hivatalának panelvizsgálatában *Slichter* arra a következtetésre

jutott, hogy „a művezető inkább irányított, mint irányító, s egyre inkább mások döntésének végrehajtója, egyre kevésbé dönt maga".

Alulról nézve a művezető elvesztette uralmát azok fölött az emberek fölött, akik a szakszervezet révén maguk hatalmasak. Az emberek azelőtt a művezetőhöz fordultak panaszaikkal, most a szakszervezetbe mennek. A művezetők panaszkodnak a szakszervezeti megbízottakra, akik gyakran többet tudnak elintézni, mint a művezetők. A művezetők azt állítják, hogy a szakszervezeti megbízottak függetlenek: „képtelenek vagyunk a megbízottakat valamire rábírni... sőt ők szállnak szembe a mi korlátozott uralmunkkal is". A szakszervezetek egyet-mást meg tudnak oldani a munkások problémáiból; egyes műhelyekben olyan előnyöket biztosítanak az embereknek, amilyeneket azelőtt csak a művezetők élveztek, így többek között a biztosított állást. A művezetők általában a munkások közül emelkednek ki, de nem tartoznak közéjük, sem társadalmilag, sem politikailag. Kirekednek a munkások mulatságairól és összejöveteleiről, de társadalmilag a magasabb vezetéstől is elszigeteltek.

A művezető aggodalma abból a tényből fakad, hogy a munkást védi a szakszervezet; a munkaadó meg tudja védeni önmagát; de ki védi a művezetőt?

A művezető a munkások közül emelkedik ki, de ennél feljebb ritkán jut, mert nem végzett főiskolát. A vezetéssel foglalkozó irodalom már 1910-ben rámutatott arra, ha a vezető megbízható beosztottakat keresve, „régebbi munkatársaihoz vagy alárendeltjeihez fordul, azt tapasztalja, hogy túlságosan is ragaszkodnak a régi rendszerhez és munkájukat nem tudják jól végezni. Ebben a dilemmában a műszakilag iskolázott fiatalokhoz fog fordulni. A (műszakilag képzetlen) munkaadó ezt az embert lenézi és egy-

idejüleg mégis tiszteli". Manapság a 40 év alatti művezetőknek csak 21 százaléka és a 40 év feletti művezetőknek 17 százaléka hiszi azt, hogy valaha feljebb juthat a művezetői szintnél. Nem tartozva a munkásokhoz, sem „a fiúkhoz a szervezetben", a művezető ma már a vállalatvezetés felől sem érzi magát biztonságban, sem társadalmilag, sem a tanulás szempontjából. „A vezetés sznobizmusa idegesíti a legjobban és ez panaszainak a fő oka." A művezetők idősebbek, mint a hozzájuk beosztott munkások átlaga; több közöttük a nős, és nagyobb a családjuk. Ezek a tények korlátozzák mobilitásukat és talán bátorságukat is. E tényezők alapján állapította meg *Hans Speier*, hogy „a művezető szembetűnő jellemvonása a politikai opportunizmus".

A harmincas évek végén és a háború alatt a középen álló művezető, aki az ipari kapcsolatokban a minden oldalról jelzést váró közlekedési rendőr szerepét játssza, a szakszervezeti és a vállalatvezetői propagandának egyaránt célpontjává vált. Noha ma már nem mesterek és nem vezetők a munkában, mint régen, a vállalatvezetés számára még mindig kulcsemberek, nem a munkafolyamatokban játszott műszaki, hanem a gyár társadalmi szervezetében játszott szerepük miatt. A manageri demiurgosz és a művezető szerepének az átalakulása az emberek mesterséges befolyásolásának útjára vezeti őket. Fegyelmet és hűséget kell teremteniük a munkások között, s a meggyőződés legfőbb eszközeként saját személyiségüket kell bevetniük.

Meg kell tanulniuk, hogy lojális vezetők legyenek, akik megtestesítik az irányítás által jóváhagyott véleményeket. „A mai technikai viszonyok között a művezetőket az emberekkel való bánnitudásuk alapján választják ki, s nem szolgálati idejük vagy valamilyen gépi feladathoz való hozzáértésük alapján ... a művezető feladata 80 százalékában az, hogy az emberekkel dülőre jusson." A személy-

zeti ügyintézőket arra szólítják fel, hogy vessék egybe a jövendő művezető családi és társadalmi életét iskolai képzettségével és a műhelyben tanusított szakmai ügyességével. A legfőbb követelmény a hajlékony, jól igazodó személyiség: a művezetőnek „mindig egyformán kell bánnia" az emberekkel, „személyes problémáit otthon kell hagynia, rossz napján éppoly megközelíthetőnek és barátságosnak kell lennie, mint jó napjain".

A művezető minden személyes vonásának és gesztusának feltétlenül nyájasnak kell lennie. „A barátságosság lényeges vonása az *őszinteség* ... A személyzeti feljegyzésekből részlegük minden tagjáról meg kell tanulnia a következőket: a név, ha házas, a férj, vagy a feleség a gyárban dolgozik-e; a gyermekek életkora, hányadik osztályba járnak ... stb." A helyi újságból meg kell tanulnia „az olyan adatokat, mint: balesetek, születések, halálozások, a gyermekek tevékenysége, a Vöröskeresztben, a Keresztény Ifjak Egyesületében való részvétel ... házassági évfordulók, összejövetelek, előadások." „Az új munkaerők betanítása alkalmat ad arra, hogy megnyerje barátságukat és hűségüket." „A művezető beszédmódja még a legjelentéktelenebb társalgásban is talán fontosabb, mint amit mond ... A jó megfigyelő képesség nélkülözhetetlen ... Bírságolja meg önmagát 10 centre, valahányszor kiesik valakinek a kegyéből ... Kellemes, tiszta hangja legyen (próbafelvétel ajánlatos) ... A „határozottan" és „tökéletesen" szavak tabuk ... Előítéleteit a gyáron kívül kell hagynia." Azok az igazgatók, akik még nem képesek ennek a kérdésnek a jelentőségét felfogni, „18 hónap elteltével tapasztalnák, hogy az ilyen ember-mérnöki tevékenység a gyártott repülőgépek egy fontjára eső közvetlen munka mennyiségét 1,2 órától 0,7 órára csökkenti".

A vállalatvezetés igen sokat törődött vele, hogy biztó-

sítsa a művezető hűségét. Ugyanakkor a művezetők felé szabályként tűzte ki: „Minden művezető kötelessége a szolidaritás osztályával, a középszintű irányítók csoportjával." „Demonstrálni kell a vállalatvezetés és a felügyelő személyzet közti egyetértést. Érdekük egy és oszthatatlan; az egyetlen különbség a vezetésen belüli funkciók különbsége."

Megértve, hogy a vállalatvezetés kihasználja helyzetük növekvő bizonytalanságát, a fiatalabb, a szakszervezeti mozgalomban tudatossá vált művezetők megkísérelték, hogy egyesítsék az embereket és szakszervezeteket hozzanak létre. A Wagner-törvény idején megszülető szakszervezetek a negyvenes években a szervezett munka antagonizmusa és a vállalatvezetés közönye közé szorultak. A Wagner-törvény idején talán csak 100 ezer művezető tömörült szakszervezetekbe. A második világháború idején a művezetők szervezkedése új lökést kapott, mert a művezetők, akiknek 8 millió tapasztalatlan munkást kellett betanítani, felbátorodtak, és igyekeztek új erejüknek kifejezést adni. Ennek ellenére az Egyesült Államok egy-másfél millió művezetőjéből a Detroitban 1941-ben megalapított Művezetők Szövetsége a mozgalom tetőpontján is csak 5 százalékot, vagyis 50 ezret tudott tömöríteni. Még a szerény kezdetek is jogi nehézségekbe ütköztek s a felmerülő problémákra még nem találtak megoldást.

4. *Az új vállalkozó*

Balzac a bürokráciát a „törpék birodalmának" nevezte, de nem minden bürokratikus irányító érdemli meg ezt a nevet. Azok a modern megfigyelők, akiknek nincs közvetlen ismeretük és érzéki tapasztalatuk a bürokrácia világáról,

hajlamosak arra, hogy a megnövekedett vállalat és a központosított hivatal különböző tevékenységeinek tanulmányozása helyett a bürokraták típusait a bürokrácia ideáltipikus meghatározásából vezessék le. Annak feltételezésére is hajlanak, hogy a nagyvállalatok formájukat tekintve szigorúan bürokratikusak. Ezek a vállalatok a valóságban a szervezet bürokratikus, családi és vállalkozói formáinak keverékei, különösen személyzetüket illetően. Ez röviden azt jelenti, hogy a „politika" és az igazgatás nagy szerepet játszik a manager-típusok kiválogatásában és alakításában.

Vannak a modern vállalatban olyan emberek, akik megfelelnek a bürokratikus formulának; foglaljuk össze röviden, milyenek és miként viselkednek.

Követik a világosan meghatározott szolgálati utakat, amelyek mindegyike más szolgálati utakkal áll kapcsolatban, és mind a vállalat céljaira vonatkoznak. Tevékenységük és érzésviláguk azon a körülhatárolt működési körön belül van, amelyet saját hozzáértésük kötelezettségei és követelményei szabnak meg. Hatalmuk beilleszkedik a hivatal rendjébe és egyetlen forrása maga a hivatal; vállalaton belüli kapcsolataik személytelenek és a formális hierarchikus struktúra határozza meg őket. Lehetőségeiket teljesen kiszámítható módon rögzítik az érvényben levő szabályok és a félreérthetetlenül megfogalmazott szankciók. Kinevezésüknek vizsga vagy legalábbis a munkahelyen megszerzett hozzáértés a feltétele; hivatali pályafutásukat a kiszámítható szolgálati idő és a szabályozott előléptetési rendszer alapján biztosítottnak érzik.

Ez a leírás természetesen racionális leegyszerűsítés, de hasznos iránytű a megfigyeléshez. Valójában kétfajta manager van, akinek személyes alkalmazkodása leginkább megközelíti a „bürokratikus" típust. Egyes hierarchiák csúcsán olyan személyiségeket figyelhetünk meg, akik

nyugodtak, megfontoltak és kiegyensúlyozottak, de hiányzik belőlük a hozzáértés. Gyakran barátságtalan emberek, akik adnak a tekintélyükre, szemmel láthatóan kevés dolguk van, és mindig megfontoltan cselekednek. A személyes döntések kockázatát azzal kerülik el, hogy mindig gondosan követik a szabályokat, és aggodalom gyötri őket, ha előzetes szabályok hiányában döntésre kényszerülnek. Féltő gonddal védik őket a világ benyomásaitól értük dolgozó beosztottjaik és titkáraik. Szeretik az uralom színeit, mindig a munkaadó vagy más felsőbb vezetők céljait tartják szemük előtt; a szervezet célkitűzései saját célkitűzéseikké válnak. A tulajdonosokért vagy a politikai vezetőkért való cselekvésre választották ki őket, mint egészséges és józan embereket, mérsékelt ambíciókkal, akik gondosan tartják magukat a kijelölt pályafutás megvalósítható vonalához. Ezért vannak a csúcson és ez a baj velük: körültekintéssel választották ki őket, hogy képviseljék a vállalat hivatalos céljait és szervezeti egységét: valóban szolgálják a szervezetet, de közben saját személyes érdekeiket is szolgálják. Óvatosan ülnek az apparátusban s miután kellőképpen hangsúlyozták fontosságukat, rendszerint nem-et mondanak.

Gyakran azonos ezzel a bürokratikus típussal, de többnyire alacsonyabban van a biztonsági hierarchiában „az öreg veterán". Akkor lépett a vállalatba mikor még az kicsi volt, esetleg valamilyen kis vállalatba, amely most a nagyvállalat része. Követi az utasításokat, megijed, ha nem mondják meg pontosan, hogy mit csináljon, menekül attól, hogy előtérbe kerüljön és másra hárítja a felelősséget. Többnyire úgy érzi, hogy képességei nem állnak arányban azzal a munkával, amelyet végez, és ráébredve arra, hogy versenyképtelen, gyakran válik vaskalapossá, hogy megszerezze az annyira kívánt tiszteletet. Nagyon ügyel a for-

maságokra, munkatársaival és a külvilággal szemben egyaránt; azzal is tiszteletet akar elérni, hogy engedelmeskedik a szabálynak. Hivatalában azt szereti, ami hivatalos és tisztában van azzal, hogy személyes biztonságát veszélyezteti minden eltérés a fennálló rendtől.

Vannak más managertípusok is, akik alkalmazkodnak a bürokratikus élethez, de a szó megszokott értelmében semmiképpen sem bürokraták. Az irányító személyiségnek nem egyedüli tartalma a bürokratikus etosz. Különösen Amerikában élenjáró életforma a bürokrácia, abban a kultúrában, amelyben még mindig a vállalkozói etosz és ideológia uralkodik. A fiatalabb vezetők között két típus áll egymással szemben: az egyik a vállalkozói, a másik a bürokratikus. Az előbbi mozgékony, rendszerint a vállalat kereskedelmi vagy hirdetési osztályáról jön, veszélyt jelent a felette állók, különösen a régi veteránok, de néha a nagyképű vezetők számára is. Idővel lehiggadhat, pártfogója szemében ő az „okos fiú", mások szemében „nyughatatlan ember"; azok, akiket szolgál szeretik és támogatják. Ha hűsége kétségbevonhatatlan és ügyel arra, hogy ne keltsen aggodalmat eszével, akkor a legjobb úton van a csúcs felé. Néhány „mozgékony" azonban nem akar senkinek az „okos fiújává" válni: belőlük lesznek az Új Vállalkozók, az a típus, amely megérdemli, hogy részletesebben szóljunk róla.

Az új vállalkozás legfontosabb vonása, hogy a működő tőkést kiegészíti sőt esetleg felváltja a vállalati-manageri bürokrácia. De a bürokratizálás nem teljesen váltja fel a verseny szellemét. A verseny új stílusának képviselői nem divatjamúlt hősök és körülményeik sem ódivatúak. A kezdeményező készség példátlan próbának van alávetve.

Abban a társadalomban, amely nem régen emelkedett ki a kisvállalkozók korszakából, s amelyet még mélyen befolyásolnak a régi korszakhoz illő siker-modellek, nagyon

valószínűtlen, hogy a józan bürokrata típusa uralkodóvá válik. A társadalom szerkezete nem teszi lehetővé a személyes vagyongyűjtés tradicionális módját. A 19. században a verseny nagyjából egyenlő erők: egyéni vállalkozók és cégek között folyt. A 20. században a versenyben óriási és hatalmas egységek vesznek részt; ezek nem annyira egymással versenyeznek, mint inkább a fogyasztó közönséggel, és néha a kormány egyes részlegeivel. Az új vállalkozó az új helyzetben a régi rámenős versenyt képviseli.

Ennek az új vállalkozó fajtának igazi környezetei a még bizonytalan és ismeretlen területek. Az új vállalkozó leginkább a „vállalati szolgáltatások" kevéssé megfogható világában van otthon — a piackutatásban a propagandában, a reklámozásban, a munkaügyekben, a tömegkommunikációban és a szórakoztató iparágakban. Jellemző címeit: „Az elnök különleges megbízottja", „a vezérigazgató tanácsadója", „igazgatási tanácsadó", „mérnöki tanácsadó". A tehetséges, fiatal és képzett embereknek ezek a területek határtalan lehetőségeket nyújtanak, ha van kezdeményezőkészségük és hozzáértésük, és ha a bürokratikus főnökök félelme el nem gáncsolja őket. Az új vállalkozó idővel megszokottá teheti ezeket a területeket, de csak azáltal, hogy dolgozik rajtuk.

Az új vállalkozó előtt megnyíló, rendszerint érintkező területek a bizonytalan és új vállalkozások: *1.* eligazodás a különböző vállalati bürokráciák, valamint a vállalat és a kormány között; *2.* a propaganda, az új erők értelmező igazolása a kívülállók számára; *3.* az utolsó negyed században keletkezett új iparágak, különösen azok — pl. a reklám —, amelyek valamilyen felfoghatatlan módon az értékesítést szolgálják.

A régi vállalkozó új cég alapításával és kiterjesztésével érte el a sikert. A bürokrata sikerekkel kecsegtető állást

szerez, és felkúszik a hierarchia szamárlétráján. Az új vállalkozó zegzugos utat jár be a megszilárdult bürokrácián belül és a különböző bürokráciák között. Ellentétben a klasszikus kisvállalkozóval, aki olyan világban működött, hogy egy sor kagylóból kiszedték a gyöngyöt; az új vállalkozó viszont olyan világban él, ahol már minden gyöngyöt megkaparintottak és gondosan őriznek. Kezdeményezőkészségét csak úgy juttathatja érvényre, ha a szerzés reményében a fennálló hatalmakat szolgálja. Azzal szolgálja őket, hogy „eligazítja a dolgokat" az egyes nagyvállalatok között, illetőleg a nagyvállalatok és a nagyközönség között.

Előre jut, mert *1.* a hatalmasok nem reménykedhetnek abban, hogy a dolgok szabály szerint elintézhetők; *2.* ezek az emberek ismerik a félelmet és a bűnt; *3.* rendszerint nem nagyon okosak. Gyakran nehéz biztonsággal kijelenteni vajon az új vállalkozó saját okoskodásból él-e vagy mások butaságából. Ami viszont az aggodalmat illeti, az bizonyos, hogy noha őt is ösztönözheti a saját félelme, semmiképpen sem boldogulna, ha nem félnének tőle annyira hatalmas ügyfelei.

Balzac Des Lupeaux-ját a 19. század első negyedében a francia politikai élet rohamos átalakulása emelte magasba: felfedezte, hogy „a hatalomnak szüksége lehet aféle takarítónőre". Az új amerikai vállalkozó hozzá hasonlóan, „ha már ilyen magasra hág ügyes ember módjára ... házvezetőnői és közvetítői mesterségét ingyenes orvoslással is párosította, valahányszor a hatalom valami titkos betegségben szenvedett ... Ő állta a kétségbeesés vagy a harag első rohamát, és így miniszterével együtt sírt vagy nevetett ... hízelgett ... és tanácsokat adott; hízelegnie kellett, hogy tanácsokat adhasson, hízelegve kellett a tanácsokat adnia, és a tanácsok mögé rejtenie hízelgését."

Az új vállalkozói működéssel együtt járó tehetség és intelligencia gyakran veszélyes az új társadalomban. Akinek van tehetsége és intelligenciája, de nincs hatalma, annak a hatalom birtokosaival azt kell éreztetnie, hogy ők is rendelkeznek ezekkel a képességekkel. A jó ötleteket feletteseinek kell tulajdonítania, a rossz ötleteket magára kell vállalnia. Az intelligencia teremt, a vezető tisztviselő dönt: a szakadék éles és könnyen indokolható. „Írjak vagy rendezzek darabot?" — kérdezi egy főkönyvelő az új vállalkozók dologtalanságáról szóló legújabb történetek egyikében. Aztán a mecénás asztalára teszem. Mire ő: költsek évi 1 millió dollárt az ön darabjára? Érted? Én nem dönthetnék, nem vagyok abban a helyzetben, hogy ítéletet mondhassak. Röviden: nem vagyok vezető."

Mint versenyző, az új vállalkozó annak a bürokráciának ügynöke, amelyet szolgál, s amiért versenyez, az a rendszer irányítóinak kegye és jóakarata; csak azért vannak esélyei, mert *számos* bürokrácia létezik, magán és közbürokrácia, bonyolult összevisszaságban. Nem olyan, mint a kis fehérgalléros, gyakran egyik vállalati bürokráciához sem tartozik; útja a bürokrácián belül és a bürokráciák között vezet, fáradságos, de kiszámított ütemben. Jól kikövezett út ez a nagyvállalatok és a szövetségi kormány irányító szervei, különösen katonai intézményei és a politikai pártok között.

Magasabb irányítói szinten a hatalomnak a biztonságnak és az előmenetelnek finom egyensúlya alakul ki, amely egyrészt a saját vállalat iránti hűségen, másrészt a bensőséges és értékes titkok ismeretén alapul — olyan titokként, amelyeket más vállalatok és állami szervek is szeretnének ismerni. Nem a szigorúan bizalmas anyagról van szó, bár igen gyakran ezt is eladják a szó legszorosabb értelmében, hanem titkokról abban az értelemben, hogy elérhetetlenek azok számára, akik másutt dolgoznak. A bürokratikus világ-

ban az egyén működését általában ellenőrzik; az okos vezető háttérbe szorítja a vállalat érdekeit és hivatalosan hatalmi helyzetének felhasználásával monopolizálja a fontosabb ügyfelekkel való kapcsolatokat. Igen jellemző az új vállalkozóra, hogy ellenőrzés nélkül működik.

Sok ember van, aki megtanulja a kormányzati szervek titkait és eljárásait anélkül, hogy pályáját állami hivatalban akarná bevégezni. Nem az állammal szemben érez hűséget, hanem a vállalati hierarchiával szemben, amelybe vissza akar térni. Ilyen a struktúrája a 20. századi érvényesülés egyik típusának. Az ilyen „üzletember állami szolgálatban" életpálya igen megszokott; a NIRA napjai óta résztvesznek a kormányzásban, majd elhagyják azt, különböző ellenőrző bizottságokban, kereskedelmi hivatalokban és a háborús termelést irányító testületekben szolgálnak, megőrizve kapcsolataikat a közép- és nagyvállalatokkal. Ebben az összeszövődött világban valódi sikerlehetőségek tárulnak fel az utóbbi tizenöt évben.

A kapuk minden szinten megnyíltak. Alacsonyabb szinten az OPA irodafőnök a vállalati szolgálat vezetőjévé válhat, az OPA-val foglalkozó cégek számára, és lassan vállalati tanácsadó irodát alakíthat ki. A központban azonban a háború alatt és a háború után sokkal nagyobb lehetőségek nyíltak meg. A vagyontöbblet elhelyezése például olyan bonyolulttá vált, hogy az állam egyáltalán nem volt képes eligazodni benne. Csak a felületen mozog, amit közzétettek, de mégis fény derül arra, hogy ezreket érő beruházásokból milliókat csináltak; hogy a szállítók megvették a fölösleges felszerelést az államtól és újra eladták neki; megvették a tengerészettől és azonnal eladták a hadseregnek stb. Néhány kisembert letartóztattak: a nagy közvetítőknek nem esett semmi bántódásuk, mert csak a háború alatt folytatták az üzletet és mindig szoros összeköttetésben az állammal.

Az új vállalkozók rövid történetében az Első Szám talán *Thomas Gardner Corcoran* (Tommy — the-Cork) volt, *Roosevelt* elnök „főtanácsadója és ... közvetítője ... Azzal a szövetségi kormányon belül és kívül egyaránt ritka tulajdonsággal rendelkezett, hogy ismerte a washingtoni apparátus egész bonyolult mechanizmusát." Az államigazgatás szabadon kóborló cserkésze volt, vagy ahogy *John H. Crider* a New York Timesben jellemezte őt: „Személy szerint felelős volt rengeteg ember kulcspozícióba való helyezéséért a szövetségi kormány egész területén ... Több összeköttetése volt a kormányhoz és a kormányon belül, mint bármely más kívülállónak ... Mindig az elnök munkatársa volt, mindig a színfalak mögött, a legkülönfélébb címeket viselte, volt tanácsadó ... bizottsági tag ... különleges bizottsági tag." A kormány csak 10 ezer dollárt fizetett neki egy évben, de miután elhagyta az állami szolgálatot. mint ügyintéző és jogtanácsos több mint 100 ezer dollárt keresett.

Mert a „közvetítő" abból él, hogy a bürokratikus világban a dolgok nem intézhetők el gyorsan, ha betartják a szabályokat, s hatalma és jövedelmének forrása nem megfogható, hanem megfoghatatlan összeköttetésekből és kapcsolatokból származik. Működésének szellemében és stílusában nem kevésbé vállalkozó, mint a kistulajdonos; kezdeményező készségét, ravaszságát, ügyességét arra használja, hogy a semmiből teremtsen valamit. Magától értetődik, hogy soha sem érheti el azt a biztonságot, amit csak a vagyon ad meg; de ha sikere van. a kockázat nem hasonlítható össze a hozammal.

Néha természetesen az új vállalkozó a vagyonos gazdagok sorába jut be. Vagyonát szétszórhatja különböző részvényekben. hogy csökkentse a kockázatot, és növelje a siker esélyeit. Ha nem fektet be tőkét, sikere annál inkább méri tehetségét, mert ez azt jelenti, hogy ő valóban alkotó.

Mint a régi, heorikusabb vállalkozók, úgy intézi a dolgokat, hogy semmiért vagy nagyon kevésért kapjon valamit. És mint azok, ő is olyan ember, aki sose veszít.

A régi ipari parancsnokok hatalma műszaki képességeiken és pénzügyi ügyességükön múlott. Az ideálbürokrata hatalma a hivatal pozíciójából adódó uralomból származik. A manager hatalma a régi parancsnokok által felhalmozott vagyon ellenőrzésén alapul, és a biztosított fizetés racionális rendszere növeli meg. Az új vállalkozó hatalma elsősorban saját személyiségén alapul, valamint ügyességén, amellyel főnökeinek aggodalmát kezeli. A hatalom koncentrálódása tehát átalakította a verseny jellegét és jelentését. Az új vállalkozó sikere vagy bukása nem személytelen a piac keresletétől és kínálatától, hanem a közelről ismert vezérek személyes aggodalmaitól és döntéseitől függ.

Az új vállalkozó és az átlagos fehérgalléros életpályáját egyaránt hatalmas mások irányítják. De a különbség: a fehérgalléros talpnyalása kicsinyes és fantáziátlan; állandó hivatali testületek tagja, és egész életében parancsolnak neki. Az új vállalkozó veszélyes úton kanyarog a különböző bürokráciák között.

Fényűző költekezésével az új vállalkozó néha úgy kerül az érdeklődés közterébe — a tiszteletreméltó üzletemberrel együtt, akinek dolgozik —, mint kijáró, sőt mint újgazdag és csaló, mert ugyanaz a közönség, amely bálványozza a kezdeményező készséget, feldühödik, amikor a kezdeményező készségen és csakis a kezdeményező készségen alapuló nagy sikerrel találkozik. Elég, ha *Murray Garsson* történetére gondolunk. A Garssonok részvénytársasága hadi szállításokból 78 millió dolláros profitra tett szert és ugyanaz a közönség, amelyik tiszteli a bátorságot és sikert, bőszülten fogadta ezt a Horatio Alger történetet.

Bűvölő rendszerben a profit a jelek szerint egybeesik mindenki jólétével; zárt rendszerben profithoz csak másnak a rovására lehet jutni. Nehéz meghúzni a határt a törvényes és a törvénytelen között, mert senki sem dolgozott ki az új helyzetre érvényes szabályokat. Ezen kívül az ilyen erkölcsi kérdéseket döntően befolyásolja a vállalat mérete, valamint kapcsolatainak megbízhatósága és szilárdsága.

Az új vállalkozók tombolása részben annak tulajdonítható, hogy megértették: funkciójuk nem örökkévaló. Sok olyan dolog, amit azelőtt ők csináltak, ma már az üzleti vállalkozás szabványosított része, már nem követel meg vállalkozói adottságokat s igen jól elvégzik az olcsóbb és engedelmesebb fehérgallérosok. A nagyvállalatok szívesen vetik rá magukat azokra a területekre, amelyekben az új vállalkozók utat törtek. Ilyenkor az új vállalkozók okos fiúkká válnak, a nagyvállalat irányító testületének állandó tagjaivá.

Bürokratikusabb keretek között a manager kapcsolatainak s az általa megtanult titkoknak értéke határozottan kisebb. Az irányítói hierarchia racionalizálása csökkenti a valószínűségét annak, hogy bárki átláthassa az egészet. *Tommy Corcoran* meghatározott bürokratikus szerep *nélkül* megismerte az egészet és főnökét — valamint saját magát — azzal szolgálta, hogy tájékoztatta erről. Somervell tábornok esetében az ellenőrző részleg monopolizálta az egész áttekintésének az esélyeit; csak ő tudta megmondani, hogy mi történik hónapról hónapra az intézmény egyes részlegeiben.

A racionalizálás kizárja a teljes áttekintést: a szervezetnek az ellenőrző részlegek és az áthelyezési rendszerek útján való racionalizálásával a vezető bürokraták irányítani tudják beosztottjaik elképzeléseit. A „vállalkozói típus" nem rúg labdába, és nem jut értesülésekhez. Ugyanaz tör-

ténik a személyiség piacával, mint azelőtt az árupiaccal: már nem a fortélyos ravaszság és a kiemelkedő kezdeményező készség erőinek szabad játéktere, hanem az igazgatás tárgya.

5 *A managerek hatalma*

Nem kétséges, hogy a nagyvállalatok managerei léptek az ipari parancsnokok helyére, mint a modern kapitalizmus szembetűnően központi alakjai. Ők az új társadalom gazdasági elítéltje; ők azok az emberek, akiknek a legtöbbjük van abból, ami egyáltalában bírható; azok, akik a dolgokat és a többi embert igazgatják, akik a nagyszabású terveket készítik. Ők a fejesek, a nagy gazdagok, általában ők a nagyok, de a valóságban a modern vállalkozás „csúcsa" bonyolult: a részvénytársaság vezető szervei telve vannak tulajdonosokkal és alattuk az irányító alkalmazottak felső rétegeivel. Amilyen mértékben nőtt a modern vállalat, úgy terjedt ki a vállalat tulajdona és a tulajdonosok egyre kevésbé gyakorolták közvetlenül a hatalmat.[1] A tulajdon hatalma a gyáron, a cégen és az egész gazdasági hatalmon belül közvetetté válik, és egész sor új képviselőn keresztül érvényesül. A tulajdon birtokosai maguk nem adnak utasítást munkásaiknak: túlságosan sok a munkás és nincsenek eléggé koncentrálva. De még ha a személyes utasítás technikailag lehetséges lenne, akkor is kényelmesebb másokat bérelni erre a célra. *Adam Smith*, még akkor, amikor a „tulajdonos felelősségét" senki sem korlátozta, a követ-

[1] *Tulajdonosnak* nevezzük azokat az embereket, akiknek törvényes joguk van a haszonból való részesedésre, és a vállalat irányítóitól érdekeik szolgálatát várhatják. *Managernek* nevezzük azokat az embereket, akik a mások birtokában levő vállalatot irányítják.

kezőket írta: „A tulajdonosok nagyobb része nem is törekszik arra, hogy bármit is felfogjon társaságának üzletviteléből ... nem törődik vele, hanem megelégszik azzal, hogy minden félévben vagy évben felveszi az osztalékot aszerint, ahogy azt az igazgatók helyesnek találják."

A manager és a tulajdonos elválásának és a birtokos közvetett hatalmának tényei régóta ismertek. E tényeket e század eleje óta azonban széles körben és tévesen úgy értelmezik, hogy a „managerek forradalma" kezdődött meg és, hogy a nagytőkések helyére a nagyvállalatok igazgatói kerültek új uralkodóosztályként.

Tulajdonos és igazgató már régen nem ugyanaz a személy, de az igazgató nem sajátította ki a birtokot és a tulajdonosok hatalma sem csökkent a munkások és a piacok fölött. A hatalom nem vált el a tulajdontól; csak éppen a tulajdon hatalma jobban koncentrálódott, mint birtoklása. Ha ez antidemokratikusnak látszik, akkor a demokrácia a tulajdonos osztályokon belül hiányzik. A Van Sweringen testvérek nyolc vasutat kontrolláltak 2 milliárd dollár értékben 20 millió dolláros magánvagyonnal. Magánvagyon nélkül nem gyakorolhatták volna hatalmukat és akkora hatalmat gyakorolhattak, amekkorát a 2 milliárd lehetővé tett.

A tulajdon birtoklásának hatalma személytelenné, közvetetté és rejtetté vált. De nem minimálódott és nem is csökkent. Még kevésbé ment végbe a managereknek, vagy bárki másnak a forradalma, amely hozzányúlt volna a magántulajdon intézményének a szentségéhez. A tulajdon birtokosai alatt óriási és bonyolult vállalati és ipari bürokrácia jött létre. De a tulajdon birtoklásának joga jelenti a parancsolás és az uralom tényleges megszerzésének a jogát, s az uralom irányítja ezeket a bürokráciákat. A részvényes nem akar és nem is képes ellenőrizni tulajdonát. Ez igaz.

És a managerek hatalma nem függ saját személyes birtoklásuktól. Ez is igaz. De ebből nem következik, hogy nincs funkcionális összefüggés a tulajdon és a nagyvállalatok ellenőrzése között. Az ilyen következtetés személyes kérdésekre koncentrál intézmények és legitimálások helyett.

A tulajdon azt jelenti, hogy a birtokos, ha szükséges, erőszakot gyakorolhat azokkal szemben, akik tulajdonát nem birtokolják, de használni akarják. A törvényes tulajdon alapján az ember kérheti és felhasználhatja a rendőrség erejét, hogy kikergessen és megbüntessen bárkit, beleértve a korábbi birtokost, annak összes igazgatóit és minden nem-birtokost, ha kísérletet tesz arra, hogy ellenőrizze a tulajdont. És még ha igaz is lenne, hogy a managerek kisajátították a birtokosok hatalmát, ez nem jelentené azt, hogy tulajdonukat is kisajátították. Ha a tulajdonos bizonyítani tudja, hogy valamelyik manager „kisajátította tulajdonát", akkor vádat emelhet a manager ellen és börtönbe juttathatja.

A tulajdonosok és igazgatóik között a hatalom megoszlásában bekövetkezett változás semmi esetre sem zúzta szét a tulajdonos osztályt és nem is csökkentette hatalmát. Mindazok a strukturális változások, amelyekre épül a „managerek forradalmának" gondolata, jobban megérthető *1.* mint az egész tulajdonos osztályon belüli tényleges hatalom megoszlásának a módosulása; és *2.* mint a tulajdonviszonyok általános bürokratizálódása.

Változások mentek végbe az ipari tulajdonos osztályon belül, tudniillik a hatalom tényleges gyakorlásával a hierarchiákat bízták meg; a vállalkozási funkció bürokratizálódott. De a bürokrácia feje a tulajdonos osztály hatalmas tagja. Cselekvéshez való jogát a tulajdon intézményéből származtatja; addig cselekedhet, ameddig feltételezhető róla, hogy a magántulajdonos rendszer érdekében cselek-

szik; politikailag, státus-szempontból és gazdaságilag szolidáris osztályával és vagyonának forrásával.

Egyes megfigyelők megdöbbenve látják, hogy a tulajdonos közvetlen hatalmát átruházza a vezető alkalmazottakra és a kisebbségben levő birtokos klikkekre, sőt az említettek néha bitorolják ezt a hatalmat. Megdöbbenésükben figyelmen kívül hagyják a hatalom forrását és a tulajdon értelmét s csak a bürokratikus nagyvállalat óriási és bonyolult formáit látják. A tulajdon ellenőrzése elválik a birtoklástól, de ez nem csökkenti a tulajdon hatalmát; éppen ellenkezőleg megnövelheti azt. Amit megváltoztat, az a hatalom közvetlen gyakorlóinak személye, apparátusa és vagyoni állapota.

Az Egyesült Államok részvénytársaságainak hatalmas vezetői nem cselekszenek úgy, mint a régi divatú birtokosok a gyáron belül, és nem származtatják hatalmukat személyes tulajdonukból; hatalmuk mindazonáltal a tulajdon fölötti ellenőrzésükkel függ össze. Ők a magántulajdon igazgatói és, ha a magántulajdont eltörölnék, akkor más alapot kellene keresniük hatalmukhoz. Sok közülük továbbra is gyárak és bányák igazgatója maradhatna, de ez már egészen más politikai kérdés.

Az igazgatók tehát a magántulajdon igazgatói. Ez először is azt jelenti, hogy nem a köztulajdon irányítóinak költségvetési meggondolásai alapján dolgoznak, hanem hatalmukat a profit maximalizálásának érdekében használják fel. Másodszor azt jelenti, hogy a magántulajdon intézménye meghatározza, kinek felelős az igazgató: „a tulajdonosok klikkjének tartoznak számadással", mondják a közgazdászok, és a „nagytulajdonos osztálynak általában". Nem ismerünk managert, aki szándékosan a nagytőkések érdeke ellen dolgoznék. Cselekvésük a tulajdon érdekeinek szolgálatában áll, természetesen úgy, ahogy ők értelmezik azt. Akár a

munkásokkal van dolguk az üzemben, akár a konkurrens cégekkel, akár a kormányzattal, akár a társaság termékeinek fogyasztóival — mindenképpen ez a helyzet. Természetesen egyesek közülük részvényekkel, kötvényekkel, értékpapírokkal rendelkeznek, s más olyan lehetőségekkel, amelyek a hatalom megoszlása szempontjából megkülönböztetik őket másoktól. De ez csak annyit jelent, hogy a managerek nem a kistőke, hanem a nagytőke képviselői. A részvénytársaságok managerei azoknak a tulajdonosoknak a képviselői, akiknek a kezében a legnagyobb tőke koncentrálódott; hatalmuk azokból a szervezetekből származik, amelyek a magántulajdonon alapulnak.

A managerekről gyakran azt tartják, hogy tudományos, műszaki vagy adminisztratív szakértők autonóm célkitűzésekkel. Valójában nem műszaki szakemberek, hanem a tulajdon képviselői. Elsősorban a pénzügyekkel és a profittal foglalkoznak, mert ezek a legfontosabbak a tulajdonosok számára is. A managerekről feltételezték, hogy bitorolják a tulajdonosok funkcióit; a valóságban épp olyan vagy még nagyobb odaadással töltik be azokat, mint maguk a tulajdonosok tennék. A tulajdonosok és a managerek közti személyes viszony természetesen nem feltétlenül az alá- és fölérendeltség viszonya. Ez csak akkor áll fenn, amikor a tulajdonos és igazgatósága a vagyonmérleggel foglalkozik, és ennek alapján ítéletet mond a managerek üzletviteléről, de éppen úgy, mintha a managerek mondanának ítéletet önmagukról. Nincs szükség külső uralomra, ha az uralom képviselője magáévá tette annak célkitűzéseit.

A nagyvállalatok egyesítésének és felépítésének motívumai mutatják, hogy a bankok és iparvállalatok igazgatóinak tevékenysége nem „független" célokat szolgál, hanem a tulajdon érdekeit. A 19. század végén az Egyesült Államokban az ipari fejlődés sok területen eléggé előre-

haladt ahhoz, hogy felfogják a tömegtermelés technikai előnyeit. Az első világháború előtt a trösztök alapítására irányuló kísérleteket nem a műszaki hatékonyság növelésének az igénye, hanem pénzügyi és stratégiai előnyök keresése motiválta. A vállalkozás mértékének a növelése gyakran lehetővé tette a működő tőkéseknek, a bankároknak egyaránt, hogy mindenféle mesterkedésekkel saját meggazdagodásukat segítsék elő, s ezzel egyidejűleg elnyomják a versenyt és növeljék az osztalékokat. Inkább egy ipari üzemen belül mint egyes üzemek között fordul az elő, hogy a különböző technológiai funkciók egyesítése növeli a termelékenységet.

Felmerül a kérdés, hogy a managerek vajon nem másképpen töltik-e be a vállalkozói funkciókat, mint ahogy azt a tulajdonosok tennék. De miért lenne ez így, amikor a magántulajdon intézménye, hatalma és a vállalkozók funkciója a régi maradt? A managert, állapítja meg *Edwin Nourse,* még mindig „a vezetése alatt álló társaság nyereségessége alapján ítélik meg". Igaz, a managerek személyesen nem birtokolják azt a tulajdont, amelyet igazgatnak. De ebből csöppet sem következik, hogy személyesen nem tartoznak a tulajdonos osztályhoz. Éppen ellenkezőleg, ha az egész népességgel hasonlítjuk őket össze, akkor határozottan a nagytőkések kis csoportjának a részei. A részvénytársasági igazgatók 75 ezer dolláros vagy annál nagyobb jövedelmének legalább kétharmada vagyonukból származik. A magasabb szintű és valószínűleg leghatalmasabb managerek társadalmilag és politikailag más nagytőkésekkel vannak összhangban. Az a törekvésük, hogy tovább emelkedjenek és bejussanak a még gazdagabbak közé. Régen úgy váltak az emberek nagytőkésekké, hogy alapítottak egy céget és azt növelték, a cég bővülésével együtt osztályhelyzetük is változott; ez az út most min-

denki előtt el van zárva. A nagytőkéhez vezető út az irányítói pozíciókon és/vagy a megfelelő házasságon keresztül vezet, és mindenképpen a tulajdonosok bürokráciáján belül van.

A részvénytársaságok közötti beruházások és a részvénytársaságok közötti kölcsönös igazgatósági tagságok is hozzájárulnak a tulajdonos osztálynak, mint rétegnek az egységéhez. Az AT and T maroknyi vezető tisztviselője és igazgatója 171 igazgatói állást tölt be más vállalatokban; ezek nem egyszerűen „tiszteletbeli állások", nem csak az igazgatók egyeznek meg, hanem a vállalatok maguk is összefonódnak; ezen az alapon érdekközösség jön létre, és feloldódnak a verseny éles konfliktusai. Ezeknek a kapcsolatoknak a megszilárdulása további „egységet ad a tulajdonnak"; ez az egység persze nem vonatkozik az üzemek termelő folyamataira. A cél mindig az országos piacok monopolizálása, és a tulajdon hasznot hajtó megszilárdítása.

Ma már elavult a múlt századi kép a nagyvállalkozóról, mint építőmesterről és profitgyártóról. A vezérigazgatónak a termelő és műszaki munkához való viszonya pénzügyi természetű. A főmérnökhöz és a műszaki vezetőkhöz való kapcsolata hatalmi szempontból körülbelül olyan, mint a politikus kapcsolata az igazgatási tisztviselőhöz vagy a választott szakszervezeti vezér viszonya kinevezett apparátusához. A részvénytársaságon belül övé a végső döntés, mert a tulajdon hatalmának bürokratizálódásában ő képviseli a nagy vagyont és viszonya a főbb tulajdonosokhoz, az ugyanazon klubba járók és hasonlóan viselkedő egyenlők viszonya egymáshoz.

A politikai életben soha egyetlen amerikai manager sem foglalt el olyan álláspontot, amely szemben állott volna a magántulajdon intézményével. A manager politikai gondol-

kodásmódja elméletileg és gyakorlatilag hasonló a nagytőkésekhez, akiktől hatalmát származtatja; ő a magántulajdon legfőbb védelmezője, és ő lesz az utolsó, aki a magántulajdon megszűntét kívánni fogja. Így, noha a tulajdon bürokratizálódása vezető tisztviselőit hatalmának részeseivé teszi, ezek a tisztviselők Amerikában teljesen megbízható testületet alkotnak az egész nagytőkés osztály ügyeinek az intézésében és közös érdekeinek a védelmezésében.

Amíg az emberek azt tehetik a tulajdonukkal amit akarnak, vagy mások tulajdonát a tulajdonosok érdekében kezelik, addig hatalmuk van más emberek felett. A tulajdon nagyságának és eloszlásának átalakulása megnövelte egyesek és csökkentette mások hatalmát. Eltolódás következett be a széles körű vállalkozói tulajdontól a szűk osztálytulajdonhoz. Manapság a tulajdon birtoklása sokkal többet jelent, mint hatalmat dolgok felett; hatalmat jelent azok felett az emberek felett, akik nem birtokolnak ilyen dolgokat; különbségtételt azok között, akik parancsolnak és akik engedelmeskednek.

6. *Három tendencia*

A manageri demiurgosz három tendenciát tartalmaz: ezek adják meg alakját és jelentését. I. Racionalizálódnak a hierarchia összes funkciói, a magasabbak és az alacsonyabbak egyaránt. II. A vállalat és a hivatal fétissé válik. III. A hatalom gyakorlásának formái eltolódnak a nyílt uralomtól az emberek befolyásolásának, a manipulációnak az irányába.

I. A részvénytársaság struktúrájának a racionalizálódása kizárja azt, hogy egyetlen élő ember, akár a vezérigazgató is áttekintse azt, hanem bonyolult könyvelési rendszer

tartalmazza, amelyet managerek, szakértők és tisztviselők tucatjai kezelnek, és senki sem tudja közülük, hogyan is állanak a dolgok és mi értelme van mindennek. Az az ember, aki megalapította a vállalatot, ha ugyan volt valaha ilyen ember, már régen eltűnt. *Franz Kafka* írta le "... hivatali apparátusunk egy sajátságát. Pontosságának megfelelőleg egyúttal szerfölött érzékeny is. Ha egy ügyet már nagyon sokáig fontolgattak, előfordulhat, hogy még mielőtt a megfontolások döntőre jutottak volna, hirtelen, villámszerűen egy előre nem látható és később sem kinyomozható helyről intézkedés történik, amely az ügyet, bár többnyire igen helyesen, de mégis csak önkényesen lezárja. Mintha a hivatali apparátus nem bírná tovább a feszültséget, azt az esztendőkön át tartó izgatást, amit állandóan egy és ugyanaz az önmagában véve talán csekély jelentőségű ügy jelent számára, és önként a hivatalnokok közreműködése nélkül megtalálná a megoldást. Persze nem történt csoda, nyilván valamelyik tisztviselő írta meg az utasítást vagy adott ki íratlan rendelkezést, annyi tény, hogy mi innét nem tudtuk megállapítani, de nem tudta megállapítani a hivatal sem, hogy ebben az esetben melyik hivatalnok döntött és milyen megfontolások alapján ... mi már nem értesülünk róla, egyébként akkor már érdekelni sem fog senkit".*

Egyre inkább az a helyzet, hogy minden manager „középmanagerré válik", nem vállalhat felelősséget semmiért sem, a felelősség lassan mindenütt kollektív. „Hatalmas rendszer ez — ahogy *Edmund Wilson* jegyezte meg az amerikai kapitalista társadalomról", — „amelyben mindenki másra tolja a felelősséget".

A kereskedelemben az áruházi igazgató, az eladó és az

* *Franz Kafka:* A kastély. (Ford.: Rónay György)

ügynök kerül a kereskedő helyére; az iparban az üzemmérnökök és művezetők pótolják a működő tőkést; és gyakorlatilag a gazdasági élet minden területén középszintű irányítók képezik az állandó begyakorolt törzsszemélyzetet, felelősség és a végső döntés joga nélkül. A funkcionáriusok közötti társadalmi és technikai munkamegosztás elvágja a független kezdeményező készség ütőerejét. Ahogy a döntések megoszlanak és az egész irányító funkció kiterjed, az irattartók és kiszolgálóik ékelődnek a döntéshozók és a végrehajtás eszközei közé.

Ellenőrzési osztályt állítanak fel a vezetésen belül. Az Egyesült Államok Tengerészeti Intézetében például emberről emberre részletes elemzés foglalkozik mindazokkal, akik valahol felügyelői vagy ellenőrzési posztot töltenek be: minden embert „előléptethetőnek, kielégítőnek, nem kielégítőnek" osztályoznak a vele, a feljebbvalójával, a beosztottjával való interjuk és esetleg tudományos tesztek alapján; konkrét munkatervet dolgoznak ki egyesek előléptetésére és a hasznavehetetlenektől való megszabadulásra. Mivel a legfőbb vezető nem szolgálhatja a piacot megfelelőképpen, ha ezzel egyidejűleg óriási bürokráciáját igazgatja; ezért racionalizálják a legfőbb vezetést: Irodákra, Bizottságokra, Tanácsokra, Osztályokra osztják; s a szervezési szakember kulcsfigurává válik, mihelyt áttérnek a nyitott munkaerőpiacról az irányított és ellenőrzött kiválasztásra. Ez a vezető tisztviselő tulajdonképpen a managerek managere és más személyzeti előadókkal együtt szintén keresztül megy a racionalizálódási folyamaton; munkapszichológusokból és az emberi kapcsolatok kutatóiból személyzetet adnak melléjük és működési körükbe egyaránt tartoznak személyes vonások, modorbeli sajátosságok és a technikai képzettség. Ezek a funkcionárusok és technikusok testesítik meg a modern szervezet tömegéle-

tében a „személyi egyenlet" tulajdonképpeni jelentését: az összes magasabb funkció racionalizálását.

II. A manageri demiurgoszban a kapitalista szellem is bürokratizálódik és a vállalkozás fétissé lesz. „Van valami szent a nagyvállalatokban" — mondta *Henry Ford.* „Az üzletember munkájának, aggodalmának, büszkeségének és törekvéseinek — írta *Walter Rathenau* 1908-ban — éppen a vállalat a tárgya ... az ő szemében a vállalat formájában és lényegében önálló gazdasági lény; azt akarja, hogy mindig létezzék és mindig az övé legyen, könyvelésével, szervezetével, részlegeivel. Az üzletember mindent megtesz azért, hogy vállalatát virágzó, egészséges, élő organizmussá tegye." Vagyis a vállalkozói tevékenységet bensőségesen fétis-szerűen fogja fel.

Werner Sombart kimutatta, hogy az óriásvállalat személytelenné teszi azokat a józan erényeket, amelyek a kapitalizmus korábbi szakaszában a vállalkozó személyes tulajdonságai voltak. Takarékosság, mértékletesség, tisztesség ma már nem szükségesek a vállalat vezetéséhez. Valamikor ezek az erények a személyes akaraterőhöz kapcsolódtak; most a vállalati mechanizmus részeivé váltak; „a vállalat üzlet-menete vette át őket". Valamikor „az emberi lény jellegzetességei voltak"; most „az üzemvitel módszerének objektív alapelvei". Amikor „a szorgalmas kereskedő egész nap lelkiismeretesen dolgozott", szükség volt arra, hogy az ember lelkiismeretében „mélyen gyökerezzék a kötelességek szilárd tudata". De most „az üzletember erős nyomása alatt dolgozik, kénytelen átvenni a gazdasági tevékenységek feszültségét". Amikor a vállalkozó üzleti és magán „háztartása" azonos volt, akkor a mértékletesség nélkülözhetetlen erény volt, de ma a két háztartás mereven elkülönül és a vállalatot lehet takarékosan vezetni akkor is, ha az igazgató pazarló. Így a vállalkozó, mint magánember egé-

szen más viselkedést tanusít, mint akkor, amikor kereskedő. Egyedül a cég hírneve fontos s ez a hírnév nem vezetőjének személyes képességein és vállalatvezetői készségein nyugszik, hanem az üzleti rutinon, és a megfelelő hírverésen.

Bármilyenek lehetnek az egyes tulajdonosok, igazgatók, hivatalnokok és munkások motívumai, a vállalat maga idővel autonom lénnyé válik, saját motívummal, ti. azzal, hogy a világot a minél nagyobb profit érdekében befolyásolja. Ez a motívum megtestesül a racionalizált vállalatban, amely nem a véletlen esélyekre, hanem az állandó és biztos jövedelemre épít.

Ahogy a munkás nem tulajdonosa a gépnek, hanem a gép irányítja őt, ugyanúgy a középosztálybeli ember sem tulajdonosa a vállalatnak, hanem a vállalat irányítja őt. A régi vállalkozó bűneit és erényeit az üzleti vállalkozás vette át. A 19. század agresszív vállalkozótípusait, akiket *Herman Melville* kapzsi, csalárd teremtményeknek látott, a 20. századi társadalomban fehérgalléros managerek és hivatalnokok váltották fel, akik személyükben nem kapzsik és nem agresszívek, helyettük azonban az általuk irányított gépezet működik kapzsi és agresszív módon. Az emberek fogaskerekek a vállalat gépezetében, amely begyakorolta a kapzsiságot és a szervezet személytelep alapelvévé tette az agressziót.

A bürokratikus vállalkozás szabja meg a döntés és engedelmeskedés mértékét és a vállalati és államigazgatási funkcionáriusok, a hivatalnokok és könyvelők világa számára, ugyanúgy, ahogy a munkás mozdulatait a gép működése és a művezető utasításai szabják meg. Mivel működésüket az alapvető céloknak kell alávetniük, ezért a vállalat célkitűzései az emberek motívumaivá válnak és vice versa. Cselekvésmódjuk egyben a vállalat cselekvésmódja is.

Tekintélyük nem személyükhöz, hanem hivatali állásukhoz kapcsolódik, a vállalathoz tartozik. Státusuk és ennek folytán másokhoz való viszonyuk attól a címtől függ, amely ajtajukon ki van függesztve: minden tisztségnek és tekintélynek a vállalat a forrása. Biztonságukat fölfelé és tekintélyüket lefelé szabályok és előírások határozzák meg. Elképzelésük arról, hogy tulajdonképpen mit is tesznek és mik is ők valójában, a vállalattól származik. Ismerik a vállalat néhány titkát, de nem mindegyiket, szabályoktól meghatározva előírt pályákon haladnak. Másokkal való versengésük személytelen és ugyancsak szabályok által meghatározott.

III. A hatalom végső típusa kényszer, fizikai erő alkalmazását tételezi fel a hatalom birtokosa részéről, akiket nem lehet másképpen befolyásolni, azokat fizikailag vagy más erőszakos úton kell kényszeríteni. Az uralom a kevésbé hatalmasnak többé-kevésbé önkéntes engedelmeskedését jelenti; az uralom kérdésfeltevése: ki engedelmeskedik, kinek, mikor és miért? A manipuláció, a hatalom titkos vagy személytelen gyakorlása annak, akit befolyásolnak, nem mondják meg félreérthetetlenül, hogy mit akarnak tőle, mégis engedelmeskedik a másik ember akaratának.

A modern társadalom a kényszert a demokratikus állam monopolizálja és csak ritkán van szükség alkalmazásra. De gyakran kerül sor arra, hogy rejtett módon gyakorolják a hatalmat: eltolódás következett be az uralomtól a manipuláció irányába. Ebben az eltolódásban nemcsak a modern társadalom nagy bürokratikus struktúrái vesznek részt, amelyek egyaránt eszközei a manipulációnak és az uralomnak, hanem a tömegkommunikációs eszközök is. A manageri demiurgosz kiterjed a véleményekre, érzelmekre, valamint a cselekedetek hangulatára és atmoszférájára is.

A nyílt uralom rendszerében az őszinte, megbízható 19.

században, a legyőzött tudta, hogy le van győzve, a hatalomnélküli nyomorúságra és elégedetlenségre nyilvánvaló volt. A 20 század amorf világában manipuláció váltja fel az uralmat és a legyőzött nincs tisztában legyőzöttségével. A legkorszerűbb pszichológiai eszközökkel alátámasztott cél, hogy az emberek belsőleg tegyék magukévá azt, amit az irányítók tőlük kívánnak, és az előírások öntudatlan motívumokká váljanak. Sok belső hajtóerő van az emberben, anélkül, hogy tudna róla, miként került oda, vagy hogy egyáltalán ott van. Az uralomtól a manipulációhoz való átmenet során a hatalom a láthatótól a láthatatlan, az ismerttől az anonim felé tolódik el. És minél magasabb az életszínvonal, a kizsákmányolás annál kevésbé anyagi, annál inkább pszichológiai.

A hatalom problémája már nem tárgyalható úgy, mint a kényszer egyszerű átváltoztatása beleegyezéssé. Az uralomba való beleegyezést az emberek befolyásolásának, manipulációjának útján érik el; e manipulációkban a hatalom anonim. A személytelen manipuláció azért alattomosabb a kényszernél, mert rejtett, az ember nem tudja, hogy hol van az ellenség, és nem indíthat háborút ellene. A célokat nem lehet kitűzni, s az ember elveszti biztonságát.

Az elvontságok világában a managerek modora tartózkodóvá és közönyössé válik és úgy viselkednek, ahogy az emberekkel közvetlen kapcsolatban álló elődeik soha sem viselkedtek. Társadalmi elszigeteltségük érzéketlenné teszi őket az alsóbb rétegek elszegényedésével szemben. Ez nem csak azt jelenti, hogy a hivatalokban, a vállalatokban és a tömegkommunikációs intézményekben vannak olyan managerek, akik ügyeskednek (bár vannak ilyenek és bevallott ideológiájuk a manipuláció); hanem sokkal inkább azt, hogy a rendszer társadalmi kontrollja olyan, hogy tartalmazza a megszervezett felelőtlenséget is.

A szervezett felelőtlenség ebben a személytelen értelemben a modern ipari társadalmak legfőbb jellemvonása az egész világon. Az egyén minden lépésénél látszólag távoli szervezetekbe ütközik; törpének és kiszolgáltatottnak érzi magát az irányító intézményekkel s az általuk manipulált és nevükben manipuláló kiszolgálóikkal szemben.

A tulajdon hatalmának a bürokratizálódása nem csökkenti ezt a hatalmat; a bürokrácia valójában elősegíti a tulajdon hatalmának az alkalmazását. Az állam hatalmi egyensúly kialakítására törekszik, de ha meg akarjuk érteni, honnan ered a hatalom, akkor meg kell vizsgálnunk a vezetők utánpótlását, legfőképpen pedig politikájuk hatását a különböző osztályokra.

A bürokráciák osztályokon alapulnak, de ezen túlmenően, ők szervezik az osztályok hatalmi harcát. A vállalaton belül a személyzeti igazgatás szabályozza a munkaviszonyokat s ezt igyekszik tenni a szakszervezet is, ott ahol van szakszervezet: ezek a bürokráciák harcolnak azért, hogy ki dolgozik, mit dolgozik és mennyit dolgozik. Küzdelmüket egyre inkább fokozza az állami szervek beavatkozása. Még általánosabban fogalmazva, az állam befolyásolja egész osztályok helyzetét adó- és bérpolitikájával, megszabva, hogy ki mit kap, mikor és hogyan. A különböző képességekkel rendelkező és különböző osztályokból származó egyéneket a már létező hierarchiák szintjeibe való beilleszkedésre az oktatási intézmények és a pályaválasztási tanácsadók nevelik és ösztönzik; míg azelőtt a fiú apjától örökölte foglalkozását vagy szabadon választotta a szabad piacon. A vállalaton belül és a tömegdemokrácia bürokratikus irányítása részeként a fokozatos hierarchia darabokra töri az osztályokat s a piramis alján finom fokozatok kerülnek a homogén tömegek helyére. A régi vállalat tradicionális és gyakran patriarchális kötelékeit az újabb

racionális és szervezett kapcsolatok helyettesítik, és a racionális rendszerek elrejtik hatalmukat, úgy, hogy senki sem látja az uralom forrását, és senki sem igazodik el a számításokon. A bürokrácia számára, írta *Marx* 1842-ben, a világ olyan tárgy, amelyet manipulálni kell.

A státuspánik*

A presztízshez legalább két személy kell: az egyik, aki igényli s a másik, aki eleget tesz az igénynek. Különböző alapokon lehet presztízst igényelni s különböző indokokkal lehet az igényt teljesíteni: tulajdon és születés, foglalkozás és képzettség, jövedelem és hatalom, csaknem minden dolog lehet a presztízs alapja, amely az egyik embert megkülönbözteti a másiktól. A társadalom státus-rendszere ezeket az igényeket szabályok és előírások alakjában rögzíti; ezek szabályozzák, hogy ki igényelhet sikeresen presztízst, kitől, milyen módon és milyen alapon. Az egyes egyének önbecsülését többé-kevésbé a státus-rendszer határozza meg.

Erősen változik a presztízsigények elismerésének mértéke és az elismerő személyek köre. Egyesek teljesíthetik a velük szemben támasztott presztízsigényt, mások nem; egyeseknél a tisztelet őszinte érzések kifejeződése; másoknál ügyes taktika önző célok szolgálatában. A társadalomban sokféle presztízs-hierarchia lehet; mindegyiknek meg lehet a tipikus alapja és érvényesülési tere, de az is előfordulhat, hogy egyetlen hierarchia érvényesül, amelyben mindenki egyöntetűen megtalálja a maga helyét. Ebben az

* *C. Wright Mills:* I. m. The Status Panic c. 11. fejezete, 239—258. pp.

utóbbi esetben a presztízscsoportok egyöntetűek és állandóak.

Képzeljünk el olyan társadalmat, amelyben mindenkinek a presztízse teljesen egyértelmű és szilárd; mindenki, aki tiszteletet igényel, meg is kapja, presztízsigény és tiszteletadás mindenki által megértett közös szimbólumokban fejeződik ki. A presztízsigények alapjai és a tiszteletadás indokai megegyeznek: azokat, akik a tulajdon, vagy a születés alapján igénylik a presztízst, valóban a tulajdon és a születés miatt tisztelik. Így két egyén között a tisztelet mértéke és típusa mindig előre várható és ismert; az egyén önbecsülésének foka és típusa belső életének állandó vonása.

Képzeljük el az előbbivel ellentétes társadalmat, amelyben a presztízs csöppet sem egyértelmű és teljesen bizonytalan: az egyén presztízsigényeit a többiek általában nem elégítik ki. Az igények kifejeződését nem értik meg vagy nem ismerik el azok, akiktől a tiszteletet várják, és amikor mások elismerik a presztízst, ezt nem teszik világosan. Az ember igényelhet presztízst jövedelme alapján, de ha meg is kapja a tiszteletet, ez nem jövedelme, hanem például képzettsége vagy megjelenése miatt történik. A tisztelet mértékét és típusát szabályozó berendezések nem működnek vagy egyszerűen nem is léteznek. Ezért a presztízsrendszer nem is rendszer, hanem váratlan csalódások, sikerek és félreértések halmaza, az egyén önbecsülése állandóan ingadozik, állandó feszültségben és aggodalomban él.

Az amerikai társadalom a 20. század közepén egyik elképzeléssel sem vág teljesen egybe, de szemmel láthatólag jóval közelebb áll a bizonytalan és homályos modellhez. Ez nem azt jelenti, hogy az Egyesült Államokban nincs presztízsrendszer. Adott foglalkozási szintek — bár státusuk ambivalens — meghatározott presztízsnek örven-

denek. Azt azonban elmondhatjuk, hogy a presztízs élvezése nehézségekbe ütközik és gyakran megzavarják, hogy a presztízs alapja, a presztízsigények és a tiszteletadás kifejezésmódja erős feszültség tárgyai s ez a feszültség a férfiakat és nőket valóságos státus-pánik állapotába juttatja.

1. *A fehérgallérosok presztízse*

A fehérgallérosok presztízse az egyik legvitatottabb pont a róluk szóló irodalomban; a fő probléma, amelyet meg kell oldaniuk mindazoknak, akik el akarják őket helyezni a modern társadalmi struktúrában. A rétegződés egydimenziós magyarázata nem lehet helyes, de a fehérgallérosok egyik legfontosabb jellegzetessége az általuk sikeresen igényelt presztízs. Pszichológiájuk gyakran levezethető a presztízsre való törekvésből. A presztízsre való törekvést gyakran azért tekintik fő jellemvonásnak, hogy túlhaladják a rétegződés kizárólagosan gazdasági magyarázatát, s ezzel a törekvéssel mi is egyetértünk; de azért is, hogy az egész csoportot egyetlen jelszóval jellemezzék, ezt a törekvést viszont elutasítjuk.

A fehérgallérosok rangjuk által meghatározott presztízsigényeiket öltözködésük és megjelenésük stílusával juttatják kifejezésre. Foglalkozásuk megengedi és megköveteli, hogy munkahelyükön utcai ruhát viseljenek. Elvárják tőlük, hogy sötét ruhát viseljenek, de nem kell egyöntetűen öltözködniük, vagy az utcai ruhától erősen különböző öltözetet hordaniuk. A divatos öltözködés szabványosítása és tömeggyártása nagyon sok olyan különbséget eltörölt, amelyek a 20. század kezdetén még fontosak voltak, de nem küszöbölte ki a különbséget a fehérgallérosok és a bérmunkások között. A bérmunkás is viselhet szabványos utcai öltözéket a munkahelyen kívül, de a fehérgalléros

ugyanezt az öltözéket a munkahelyén is viselheti. A különbséget jól mutatja a bérmunkások és fehérgallérosok, különösen a lányok és asszonyok ruházkodásra fordított költségeinek az eltérése. Az ifjúkor elteltével a hivatalokban dolgozó nők jóval többet költenek ruhára, mint a hasonló jövedelmű munkásnők. Ugyanez érvényes a férfiakra, csak kisebb mértékben.

Az alkalmazottak osztályhelyzete a munkaerőpiacon való, státushelyzetük pedig az árupiacon való lehetőségeiktől függ. Presztízsigényeik alapja a fogyasztás; de mivel a fogyasztást a jövedelem korlátozza, ezért az osztályhelyzetnek és a státushelyzetnek van közös részük. A ruházkodásra fordított kiadások igen fontos indexe mutatja a fehérgalléros réteg megjelenési és életstílusát.

De bárhogyan fejeződjenek is ki a presztízsigények, azokat másoknak el kell ismerniük, végső soron tehát széles körben elismert alapon kell nyugodniuk, olyan alapokon, amelyek az egyik társadalmi réteget megkülönböztetik a másiktól. Bármely réteg presztízse a más rétegekhez való kölcsönösen elismert viszonyán épül. A fehérgallérosok „középen állása" a független munkaadók és a bérmunkások között negatív jellegzetesség — írta *Emil Lederer* 1912-ben — és a fizetésből élő alkalmazottak megkülönböztető vonását és társadalmi jellemét nem technikai funkciójuk, hanem éppen ez adja meg, saját öntudatukban és a közösség megbecsülésében egyaránt.[1]

A fizetett alkalmazottak a vállalkozókhoz, később pedig

[1] A National Opinion Research legutóbbi felvétele szerint 90,8 pontot értek el az államhivatalnokok, 80,6 pontot az értelmiségiek és a fél-értelmiségiek (a szabad foglalkozásúak és a fizetésből élők), 45.8 pontot a nem-mezőgazdasági munkások, 68,2 pontot a kereskedelmi és irodai dolgozók, akik ugyanazt a szintet érték el, mint a művezetők és szakmunkások.

a vállalatokat irányító testülethez kapcsolódnak és presztízsüket azoktól kölcsönzik. A 19. század végén a művezetők, a kereskedelmi alkalmazottak és az irodai dolgozók általában a régi középosztály kisegítőjének számítottak, és ők maguk is annak tekintették magukat. Reményeiket felfokozva azt gondolták, hogy csatlakozhatnak a régi középosztály soraihoz s ennek alapján képesek voltak kölcsönvenni azoknak a presztízsét, akiknek dolgoztak és akikkel szoros, gyakran személyes érintkezésekben voltak. A fehérgallérosok összeházasodtak a régi középosztály tagjaival, közös társadalmi tevékenységekben vettek részt; a fizetett alkalmazott sokszor képviselte a vállalkozót a közönség előtt; gyakran került ki ugyanannak a társadalmi rétegnek, főleg a vidéki középosztálynak a soraiból. Származás, társulás és remény — mindez lehetővé tette, hogy a fizetett alkalmazott átvegye a régi középosztály státusát.

A fehérgalléros dolgozók napjainkban is — a nagy- és kisvárosokban egyaránt — továbbfolytatják a presztízsnek ezt a kölcsönvételét. Igaz, a nagyvállalatokban a régi középosztálybeli vállalkozókkal való személyes érintkezést az új irányító testület alsóbb régióival való személytelen érintkezés váltja fel. De a fehérgallérosok ma is érintkeznek a munkaadókkal; nem mindnyájan dolgoznak nagyvállalatokban, amelyek inkább a jövő, mint a jelen képét mutatják. Azt az általános képet, amelynek alapján a fehérgallérosokat és presztízsigényeket megítélik, a jelen valóságának alapján alkotják meg. Különben is, a nagy hierarchiákban, a fehérgallérosoknak még mindig több kapcsolatuk van a vezetőkkel, mint a gyári munkásokkal s ennek tudatában is vannak.

A „műhely" és az „iroda" közötti presztízs-szakadék teljesen független sok irodai állás alacsony jövedelmétől és rutin-jellegétől, valamint sok műhelyben végzett munka

magas bérétől és képzettségétől. A rendeletek és a bérlisták az irodából jönnek és az irodához kapcsolódnak; s az irodában dolgozóknak kijár valami abból a presztízsből, ami funkciójukhoz kapcsolódik a munkások életében. Az a tendencia, hogy a fehérgalléros kölcsönveszi a magasabb rétegek státusát, olyan erős, hogy a munkahely összes társadalmi érintkezéseiben is érvényesül.

Az áruházi eladók gyakran törekednek arra, bár nem mindig sikeresen, hogy presztízst kölcsönözzenek a fogyasztókkal való érintkezésből, és hogy ezt a presztízst érvényesítsék a munkatársaikkal és a munkahelyen kívüli barátaikkal való érintkezésben. A nagyvárosokban azok a lányok, akik a 34. utcában dolgoznak nem jutnak annyi presztízshez, mint azok, akik a Fifth-Avenue-n, vagy az 57. utcában dolgoznak. Egy megfigyelő írja: „A Bonwit Teller eladója egészen másképpen viselkedik, és másképpen is érez, mint egy elárusító lány a Macynél. Kedvesebb, bájosabb, szívélyesebb ... de ezzel egyidejűleg a méltóság és a tartózkodás, az előkelőség légköre veszi körül, ami körülbelül ezzel a gondolattal fejezhető ki: „több vagyok mint te, mert az én vevőim a Park Avenue-ról jönnek".

Az áruházi eladók presztízsét általában az általuk kedvelt árucikkek határozzák meg, s a rangsor azoknak az embereknek a vásárlóképességétől függ, akik tőlük vásárolnak. A presztízs közvetlenül származhat az árucikkektől, de valószínűbb, hogy a fogyasztóktól származik.

Ha a fehérgalléros viszonya feljebbvalóihoz, fogyasztóihoz és ügyfeleihez olyan személytelenné válik, hogy erősen korlátozza a presztízs kölcsönvételét, akkor a presztízst magától a vállalattól veszi kölcsön. A vállalat bálványozása és a céggel való azonosulás gyakran éppen olyan fontos a fehérgallérosok, mint a managerek számára. Az azonosulást még fokozhatja az a tény, hogy maga a munka kevés lehe-

tőséget nyújt a külső presztízsre és a belső önbecsülésre. Így aztán a munkát, amelyet végez, a cég nevében végzi. A gépírónő vagy az elárusító lány nem annak alapján ítéli meg önmagát, hogy mit csinál, hanem hogy hol dolgozik. A heti 38 dollárt kereső irodai dolgozó egy előkelő cégnél gyakran magasabb presztízsre tarthat igényt, mint egy heti 50 dollárt kereső gépírónő valamelyik kis, piszkos irodában a Hetedik utcában. Az állást felajánló apróhirdetések („csodálatosan felszerelt hivatal a Rockefeller-Centerben", „Országos hirű cég", „A hivatal az Empire-State-Building 32. emeletén van") sokszor tudatosan hivatkoznak az irodai dolgozók státus keresésére. Az ilyen állásokat gyakran könnyebb betölteni, nem a magasabb bér és a gyorsabb előléptetés, hanem a cég nevének vagy elhelyezésének a presztízse miatt.

A céggel való azonosulás során a kezdő tisztviselő gyakran egész jövő pályafutását a céghez köti. Ez azonban inkább a magasabb régiókban van így, mert az alacsonyabb állásokban a biztonság fontosabb, mint a jövőben elérhető siker. Akár így, akár úgy, ezeket az érzéseket ki lehet aknázni a vállalat iránti hűség érdekében.

A személytelen fehérgalléros hierarchiákban az alkalmazottak gyakran megkísérlik, hogy személyesebbé tegyék környezetüket, ilyen módon azonosulhassanak vele és ezáltal presztízsre tehessenek szert. A munkalélektani irodalomban igen sokszor találkozunk szenvedélyes törekvéssel a fontossági érzés megszerzésére — pl. amikor egy lánytól elvették a székét, hogy kényelmesebbé tegyék munkáját, teljesítménye visszaesett. Amikor megkérdezték, hogy miért, így válaszolt: „ki utazik rám?" és elmagyarázta, hogy már öt éve használta a széket és a nevét is belevéste. Amikor a névtábláját áttették az új székre, magatartása megváltozott és teljesítménye újra a régi lett. Hasonló jelenségeket

figyeltek meg az íróasztalok elhelyezésével kapcsolatban, amelyeknél, anélkül, hogy a vállalatvezetés tudta volna, a régi elrendezés egyben a rangsort is visszatükrözte. A nők érzékenyebbek az ilyen presztízskülönbségek iránt, mint a férfiak. Igen sok munkát kereső nő van, akinek számára a legfontosabb a hivatali környezet, a berendezés állapota, a munkahely külseje és azoknak az embereknek a társadalmi állása, akikkel dolgoznia kell. Az ilyen meggondolások sokkal fontosabbak számukra, mint a kezdő fizetés és a várható fizetésemelés. Az ilyen presztízsigények természetesen gyakran összefüggnek azzal a vággyal, hogy házasulásra alkalmas férjet keressenek maguknak, de a státuskörnyezet anyagi jelei önmagukban is fontosak.

A fehérgalléros munka több értelmi képességet és kevesebb izomerőt kíván meg, mint a fizikai munka; a presztízsigényeknek ez is egyik történelmi alapja. A fehérgalléros munkák technikájának az átalakulása és a racionalizálás jelentékenyen csökkentette a fehérgalléros és a gyári munka közti technikai különbséget. Sok fehérgalléros ember manapság könnyű gépeken, a könnyűipari munkások munkaüteméhez és munkakörülményeihez hasonló módon dolgozik, csak éppen overáll helyett utcai ruhát visel. A munka változatosságát és a döntések önállóságát általában mégis a fehérgalléros presztízs alapjának tekintik. És valóban sok ezer hivatalban és üzlethelyiségben a titkárnő, az eladó, sőt még a gépírónő is igen sokféle munkát végez saját munkabeosztása szerint.

A fehérgalléros munka elvégzéséhez szükséges képzettség megszerzésének az időtartama és módja is fontos alapja a presztízsnek, bár a fehérgalléros munka racionalizálása csökkentette a szükséges képzettség megszerzésének az időtartamát. Általánosan elfogadott becslések szerint a dolgozók 80 százaléka olyan munkát végez, amelyet három

hónapnál rövidebb idő alatt meg lehet tanulni. E racionalizálódással párhuzamosan a magasan képzett szakértők száma is növekedett. Az utóbbiakat az egész társadalom fehérgallérosoknak tekinti és munkájukat a fehérgalléros munkával kapcsolja össze, míg a betanított munkát a bérmunkások munkájával párosítja. Így az egészen képzetlen és rutinmunkát végző fehérgallérosok a képzett szakemberek presztízsét élvezik.

Talán még fontosabb az a tény, hogy sok esetben a fehérgalléros munkához szükséges képzettség nem a munkahelyen, hanem az iskolában szerezhető meg. A szakképzésnek az a két módja, amely a legtöbb presztízzsel jár, most a fehérgalléros munkahelyeken egyesül, és a bérmukásoknál ma már egyáltalán nem található meg. A bérmunka világában megszünt a tanonckodás, de a fehérgallérosoknál még mindig érvényben van, szoros érintkezésben a vállalkozói vagy vállalatvezetői szinttel; a középiskola vagy vállalati szakiskola elvégzése vált a tipikus fehérgalléros úttá.

Az önálló kistulajdontól a függő foglalkozások irányába való eltolódás megnöveli a közoktatás súlyát az életviszonyok meghatározásában. Az új középosztály társadalmi helyzetét már nem a tulajdon, hanem az iskolai képzettség biztosítja. A régi középosztály azért takarékoskodott, és azért hozott áldozatot, hogy olyan tulajdont hagyhasson gyermekére, amely biztosítja megélhetését; az új középosztály azért takarékoskodik, és azért hoz áldozatot, hogy gyermekének jó nevelést biztosítson. A vagyon öröklését a foglalkozási ambíció és a képzettség öröklése váltja fel.

Egyes fehérgalléros képzettségek megszerzéséhez húsz évig tartó és igen költséges oktatás szükséges; mások megtanulhatók egy nap alatt és kis képzettséggel sokkal hatékonyabban végezhetők el. Egyes fehérgalléros állásokba nem is vesznek fel olyanokat, akik az általános iskolánál

többet végeztek, mert félnek attól, hogy a számukra unalmas munkától szenvedni fognak; más állásokban viszont előfeltétel a doktori fokozat megszerzése. Ezek a végletek, de a központ, amely körül a fehérgalléros világ kering: a középiskolai érettségi.

1890-ben a 14—17 év közötti korosztálynak csak 7 százaléka járt középiskolába; 1940-ben viszont 73 százaléka. Ebben az ötven évben az ilyen korú gyermekek száma 82 százalékkal nőtt, a középiskolába járók száma viszont 188,8 százalékkal emelkedett. A fehérgallérosok — a középiskolai kultúra nagy tartalékserege az Egyesült Államok ifjúságában — átlagosan 12,4 évig jártak iskolába szemben az önállók 8,4 évével és a bérmunkások 8,2 évével.[2] A fehérgalléros férfiak és nők minden foglalkozási szinten képzettebbek, kivéve a szabad foglalkozásúakat, akik átlagosan 16,4 évig jártak iskolába. Sok irodai dolgozónak van kevésbé képzett, bár tapasztaltabb főnöke; sok áruházi eladó munkáját vizsgálja felül a nála iskolázatlanabb egyén. A fehérgallérosok magasabb képzettsége részben életkorukat tükrözi vissza; mivel általában fiatalabbak, több alkalmuk is volt képzettséget szerezni. De éltek is ezzel a lehetőséggel, mert a fehérgalléros világban a képzettség kifizetődik: a fizetésemelés és az előléptetés feltétele. Itt a tudás, ha nem is hatalom, de legalább is a presztízs alapja.[3]

[2] A farmerek átlagos iskolai végzettsége 7,6 év, a vállalkozóké 9,9, a szabad foglalkozású értelmiségieké 16,4 év, a managereké 10,8 év, a fizetésből élő értelmiségieké 14,9 év, a kereskedelmi dolgozóké 12,1 év, az irodai dolgozóké 12,3 év, a szakmunkásoké 8,5 év, a betanított munkásoké 8,4 év, a segédmunkásoké 8,2 év, a mezőgazdasági munkásoké 7,3 év.

[3] Nem kétséges, hogy a fehérgallérosok presztízsét növeli fiatalságuk; először azért, mert az amerikai etosz szerint a fiataloké a jövő; másodszor azért, mert a fiatalság magábanvéve is presztízzsel jár, várható teljesítménye révén.

Még ma is a fehérgallérosok között van a legtöbb iskolázott ember; huszonöt évvel ezelőtt pedig még inkább ez volt a helyzet. A fehérgallérosok csaknem monopolizálták a közép- és főiskolai oktatást. Huszonöt év múlva már talán nem így lesz; minden jel arra mutat, hogy csökken a képzettségi szakadék a fehérgallérosok és a bérmunkások között.

Ötven évvel ezelőtt a munkaerőpiacon a kínálat csaknem kizárólag általános iskolát végzett emberekből állott; manapság főleg középiskolát végzettekből áll; az ötvenes évek elején 9,5 millió főiskolát végzett fiatal fog jelentkezni a munkaerőpiacon. A legtöbben közülük fehérgalléros állást kapnak és sokan közülük nem lesznek megelégedve vele. *H. K. Tootle* mondta az egyik vezetői tanácskozáson: „Az iskolázott fiatalok sokkal nagyobb mértékben áramlanak a vállalatok felé, mint ahány megfelelő állás nyílik ott számukra ... Nincs elég vonzó állás a főiskolát végzett fiatalok tömegei számára s már látjuk, hogy sötétül el az ég felettünk a legközelebbi években az éhes száskák tömegétől, akiknek olyan állást kell majd elfogadniuk, amely manapság csak az érettségizett fiatalokat elégíti ki, vagy még azokat sem."

Az általános képzettség szintje emelkedik, ugyanakkor a fehérgalléros állások betöltéséhez szükséges képzettség csökken. A húszas évek elején a személyzeti ügyintézők így nyilatkoztak: „azt hiszem, hogy a korszerű hivatalok többségében alapelvvé válik, hogy senki sem alkalmazható, aki legalább nem érettségizett". De csakhamar kezdett elterjedni az a nézet, hogy a legtöbb fehérgalléros állásban nem tanácsos a túl nagy képzettség. A kiművelt intelligencia számára büntetés a rutinmunka s ezért inkább olyanokat keresnek, akik kevésbé unatkoznak és vidámabban dolgoznak. „Ha 2600 hivatalnokot alkalmazol — mondta

egy személyzeti ügyintéző —, akkor ne akard, hogy mind főiskolát végzett legyen. Sokkal jobban szeretem azokat a fiatalokat, akik a középiskolától érintetlenek maradtak, általános iskolát végeztek, telve vannak energiával és igyekezettel, és előre akarnak menni. Sok állásban egyáltalában nem használhatunk fel olyanokat, akik főiskolára jártak." A tanulást egyre inkább elégedetlenségbe ejtő csapdának tekintik.

A hivatal és a kereskedés racionalizálása háttérbe szorítja a tapasztalatra és a tanulásra épülő különleges képzettséget. A betanítás megrövidítésével megkönnyíti az alkalmazott pótlását; s nemcsak keresőképességét, hanem presztízsét is csökkenti. Megnyitja a fehérgalléros állásokat a kevésbé iskolázottak előtt, lerombolja a fehérgalléros munka tanultsági presztízsét, mert a munka jellegéből nem adódik semmiféle presztízs s gyakran, ahogy *Hans Speier* megjegyezte, az emberek kölcsönöznek presztízst a munkának, nem pedig a munka az embernek. Ha a fehérgalléros dolgozók presztízsigényeiket és önbecsülésüket a tanultságra alapozzák, akkor nagyon bizonytalan lelki életre ítélik magukat.

Az Egyesült Államokban a fehérgallérosok nagyobb presztízst igényelhetnek maguknak a bérmunkásoknál, faji, de még nagyobb mértékben és közvetlenebbül nemzeti eredetük alapján.

A négerek száma a fehégalléros állásokban elhanyagolható, de különösen az első világháború óta igen sok néger dolgozik gyárakban, mint betanított vagy segédmunkás. Az új középosztály jóval nagyobb arányban áll fehérekből, mint bármely más foglalkozási réteg. 1940-ben a fehérgallérosok 99,5 százaléka, az önállók 90 százaléka, a városi munkások 87 százaléka és a mezőgazdasági munkások 74 százaléka volt fehér.

A fehérgalléros presztízsnek valószínűleg közvetlenebb alapja a benszülöttek és a bevándorlók arányában mutatkozó különbség. Amikor a „faji veszély" irodalma népszerű volt, akkor az új bevándorlók alantas jelleméről szóló tankönyvi mítosz is el volt terjedve. *Edward Saveth* írja, hogy az 1875 és 1925 közötti időszakban, a legtöbb amerikai történész harcosan hirdette az angolszászok felsőbbrendűségét. Ők maguk angolszász eredetűek lévén, „a bevándorlókról kialakított elképzelésük bizonyos mértékig visszatükrözte azt az érzésüket, hogy az újonnan jött valamilyen ideológiai és anyagi veszélyt jelent arra, ami nekik kedves ..." A népszerű és a tudományos irodalom egyaránt visszatükrözte és terjesztette a benszülött és a bevándorló közötti presztízskülönbséget.

Ha valamilyen társadalmi csoport „amerikai" alkatát a benszülöttek aránya alapján ítéljük meg, akkor a fehérgallérosok a legamerikaibbak valamennyi foglalkozási réteg között. 1930-ban, a tömeges bevándorlás megakadályozása után, a fehérgallérosoknak csak 9 százaléka volt külföldi születésű; ugyanebben az időben az önállók 16 százaléka és a bérmunkások 21 százaléka volt bevándorló. De ma már nincs tömeges bevándorlás: és nemsokára az lesz a helyzet, hogy minden amerikai Amerikában született szülő Amerikában született gyermeke lesz. Az idő nem automatikusan törli el a származáson alapuló presztízskülönbségeket, de a fehérgallérosok és a bérmunkások esetében, minthogy származásukban egyre hasonlóbbá válnak egymáshoz, valószínűleg el fogja törölni. Addig azonban a fehérgalléros csoportok presztízsigényeinek alapjául szolgál.

Egyre törékenyebbek és egyre ingatagabbak azok az alapok, amelyekre a fehérgalléros alkalmazottak presztízsigénye történetileg épült: munkájuk racionalizálódik, szín-

vonala süllyed, ennek folytán a fehérgalléros állások betöltéséhez kisebb képzettségre és tapasztalatra van szükség; a fehérgallérosok jövedelme csökken, a bérmunkásoké növekszik, ennek folytán a két réteg közti különbségek is csökkennek; a fehérgalléros munkaerő-kínálat növekszik, az alacsonyabb származású gyerekek között a középiskolát végzettek aránya emelkedik, tehát nem monopolizálható az állások betöltéséhez szükséges tanultság; a bevándorlók száma csökken s ennek folytán a belföldi születésűek arányában mutatkozó különbségek fokozatosan eltűnnek; a munkanélküliek között egyre több a fehérgalléros; a bérmunkások gazdasági és politikai hatalma szakszervezeti mozgalmuk erősödése révén állandóan növekszik.

A fehérgalléros foglalkozások presztízsének csökkenése a fehérgalléros rétegek számszerű növekedésén és a bérmunkások presztízsének az emelkedésén alapul. Ha mindenki egy társaságba tartozik, akkor a társasághoz való tartozás nem jelent presztízst. A fehérgallérosok számának növekedése magával hozta, hogy egyre több munkás eredetű van közöttük. Presztízsük részben arra épült, hogy osztoztak a vállalat vezetőinek tekintélyében; de a szakszervezeti mozgalom erősödése következtében ez a tekintély maga is csökkent.

A tendenciákat nem szabad összekeverni a befejezett tényekkel. De annyi bizonyos, hogy a tendenciák a fehérgalléros rétegek státusának proletarizálódására mutatnak.

2. *A kisváros*

Ha meg akarjuk érteni a fehérgallérosok presztízsét, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen fajtájú emberek között van presztízsigényeiknek tényleges sikere, mert a különböző embercsoportok nem egyformán tisztelik a fehérgallérosokat, értékeléseik gyakran ellentétesek és éppen ezért nem is egyértelmű a fehérgallérosok presztízse.

A fehérgallérosok városlakók; a kisvárosokban a jobb városnegyedekben laknak és a város külső részén dolgoznak, nagyobb városokban a kertvárosokban laknak és a belvárosban dolgoznak. Környezetük a város s életüket a város alakítja. A város növekedésével egyre több lakója válik fehérgallérossá, s a különböző méretű városokban presztízsigényeik is különböznek.

A kisvárosokban az alacsonyabb osztályok a fehérgalléros kifejezést néha mindazok megjelölésére használják, akik fölöttük vannak. Néha az az álláspontjuk a fehérgallérosokról, hogy naplopók, akik „nem dolgoznak és kiszámítják, hogyan lehet a béreket alacsonyan tartani"; néha pedig így beszélnek róluk: „a hivatalnokok nagyon fontosak. Ők adják tovább a labdát, amelyet mások kapura rúgnak. Sokat vesztenénk, ha ők nem lennének." A felső osztályok viszont nem ismerik el a fehérgallérosokat hozzájuk hasonlónak, sőt néha egyszerűen dolgozónak tekintik őket. Az egyik hatvanezer lakosú város felső osztályához tartozó lakója így beszél például: „a kiskereskedők után következnek a rendőrök, a tűzoltók, az átlagos gyári munkások és a fehérgallérosok ... egész életemben ebben a városban éltem és vasárnapot kivéve mindennap bejövök a bankba, de nem tudnék megnevezni öt belvárosi hivatalnokot sem."

A kisvárosi fehérgalléros presztízsnek ez a helyzete részben abból a tényből származik, hogy a fehérgalléros fog-

lalkozások magasabbakra és alacsonyabbakra oszlanak valamennyi presztízsigény: a társadalmi eredet, a pályafutás, a jövedelem és a tanultság szemszögéből. A felső osztályoknak a fehérgallérosokról alkotott képét nagyjából az alacsonyabb foglalkozások, a hivatalnok és az eladó határozzák meg. Amikor a felsőosztálybeliek magasabb jövedelmű kereskedőkre, értelmiségiekre, vagy vállalatvezetőkre gondolnak, akkor ezeket nem a fehérgallérosok, hanem az üzletemberek közé sorolják. Az alacsonyabb osztályok tagjai viszont nem tesznek különbséget magasabb és alacsonyabb állású fehérgallérosok között, hanem mindegyiküket az üzletemberek közé sorolják.

A kisvállalkozók presztízse ezekben a kisebb városokban részben azért nem egyértelmű, mert az alacsonyabb társadalmi csoportok szerint van hatalmuk, a magasabb társadalmi rétegek szerint nincs. Ami a hatalmat illeti, a fehérgalléros dolgozók státushelyzetének többértelműsége nem a hatalom hiányán, hanem hatalmi helyzetük bonyolultságán alapul. A fehérgalléros alkalmazottaknak nincsenek olyan aktív vezetői, akik őket képviseljék a városi vállalkozásokban; mint réteg nincsenek képviselve a városi tanácsban; nincsenek olyan autonóm szervezeteik, amelyek felhasználásával politikai és polgári célok megvalósítására törekedhetnének; ritkán kerülnek az érdeklődés előterébe. Egyetlen vezető sem fordul hozzájuk és senki sem várja tőlük, hogy támogatásuk növeli befolyását. A közepes nagyságú város szervezett hatalmi intézményeiben nincs autonóm fehérgalléros egység.

Az a néhány szervezet, amelyben fehérgalléros alkalmazottak néha irányító szerepet játszanak — az Értelmiségi és Tisztviselőnők Klubja, a Kereskedelmi Alsó Kamara és a Keresztény Lányok Egyesülete — olyan szorosan kapcsolódnak az üzleti élet csoportjaihoz, hogy alig van autonó-

miájuk. Társadalmilag a fehérgallérosok mindnyájan a „középosztályi kotyvalék" szintjén vannak. Ha valaki vezeti őket, akkor a magasabb jövedelmű kereskedők és más, üzleti vagy társadalmi kapcsolattal rendelkező emberek, akik magukat az üzleti világgal azonosítják és akiknek a tevékenysége nem a fehérgallérosok, hanem az üzletemberek presztízséhez járul hozzá.

Még a kisebb városokban sincs olyan homogén társadalmi színtér, amelyben a fehérgallérosok presztízse egyöntetűen alakulna; a nagyvárosokban pedig ez a tény a fehérgalléros presztízs legalapvetőbb jellemvonása.

3. *A metropolis*

A nagyváros fejlődése módosította a modern társadalom presztízsstruktúráját: kiterjesztette azt a társadalmi teret, amelyre a presztízsigények hivatkoznak; elválasztotta az egyént attól a csoporttól, amellyel könnyen azonosíthatta magát, amelyben presztízsre törekedhetett és amelyben presztízsigényét elismerték: különböző, elkülönült területeket hozott létre, amelyekben az egyén igényeit növelheti; s ezeket a területeket személytelenné tette. A nagyvárosok presztízspiacai gyakran a különcök piaca, olyan környezet, amelyben a presztízzsel összefüggő érintkezések többnyire átmenetiek és tovatűnők.

A kisvárosi ember szomszédjai tudják róla azt, amit tudni lehet. A nagyvárosi ember nem néhány jól ismert csoport szilárd középpontja, hanem véletlen találkozások heterogén köreinek ideiglenes gyújtópontja. A személyes kíváncsiságot hűvös közöny váltja fel; az embernek nincsenek barátai, csak ismerősei: ismeretségei rövid életűek és felületesek. „Minél több embert ismerünk, annál könnyebb kicserélnünk őket."

A nagyvárosi ember életrajza gyakran homályban marad, múltját csak nagyon kevesen ismerik, státusának bázisa gyakran rejtett és több értelmű, és csak mobil, anonim lényének gyors átalakulásában tárul fel. A bensőség és a személyes érintkezés már nem tartoznak belsőleg életútjához, hanem a személytelen manipuláció mesterséges eszközei. Az összetartozás helyére az egyöntetűség, a származás és a tradíció helyére az érdek lép. Ember és ember fizikailag közel kerül egymáshoz, társadalmilag annál távolabb vannak, az emberi kapcsolatok hevesek és személytelenek, s a hasznosság mindig szerepet játszik bennük.

Az oktatási lehetőségektől eltekintve a legtöbb középosztálybeli és munkás státusa egyénivé válik; az egyik generáció teljesen elszakad a másiktól. A vagyontalanok körében a státus minden generáció számára megújul. A kisiparos, a kiskereskedő vagy a farmer fia arra számíthatott, hogy többé-kevésbé biztosított tulajdont örökölhet, mint státusának bázisát; az áruházi ellenőr vagy a cégvezető fia nem örökölhet ilyen családi helyzetet.

A kisvárosokban az emberek életének teljes átlátszósága megkönnyíti, hogy a státus olyan alapjait, mint a társadalmi eredet, foglalkozási szintté alakítsák át. A nagyvárosi élet átláthatatlan érintkezései ezt megnehezítik. A különböző foglalkozású emberek láthatják egymást, sőt találkozhatnak is egymással, de érintkezésük nem személyes, hanem formális. Személytelen összefüggésekben találkoznak, s aztán visszavonulnak társadalmilag elszigetelt személyes életükbe. A kisebb városokban és a kisebb vállalatoknál a fehérgallérosok és a bérmunkások közti választó vonal alighanem élesebb. A nagyváros világában a fehérgallérosok ritkán találkoznak a bérmunkásokkal; a város fizikai szerkezete, a különböző foglalkozások útvonalainak elkülönülése az ismeretségi köröket is élesen elválasztja.

A tömegkommunikációs eszközök — elsősorban a mozi és a rádió —, még jobban kiszélesítették a presztízs érvényesülési terét, és tovább gazdagították a státus kifejezési eszközeit. A kommunikációs eszközök útján a felső tízezer életstílusát olyan mértékig és olyan intenzíven mutatják be az alul levőknek, mint soha eddig.

Valamilyen kommunikációs rendszer mindig szükséges a presztízs érvényesüléséhez, s a modern korban, a presztízs érvényesülési terének a kiszélesülésével, a formális kommunikációs eszközökben való szereplés a státusigényeknek s azok elismerésének az alapja. Amikor a presztízs a helyi társadalmakban összpontosult, akkor a helyi társadalom vezetőinek a presztízsét a helyi lapok terjesztették el. De 1920 óta a rádió, s még inkább a mozi és a tv léptek az újságok helyére. Nemzeti státuspiacot teremtettek, amelyben a régi stílusú úrinők helyére a sokat kereső és nagyban költekező filmszínésznők léptek. A legelőkelőbb divatot és életstílust már nem Boston, Philadelphia, Baltimore, NewPort régi családjai kezdeményezik és szabják meg, hanem Hollywood és a Radio City sztárjai.

„NewPortban és a Fifth Avenuen — írja Lloyd Morris — a vagyon nélkülözhetetlen fegyver volt azoknak a kezében, akik társadalmi hatalomra törtek. Hollywoodban a társadalmi presztízs alapvető eszköz azoknak, akik vagyont akarnak szerezni." Az összes keleti városok társasági riporterei együttvéve sem versenyezhetnek a Hollywoodból tudósító sokszáz újságíróval. Két tucat hetilap foglalkozik a film fővárosával; Luella Parsons 30 millió olvasóhoz jut el. A 18 ezer mozit minden héten 90 millió ember látogatja. A legkülönbözőbb emberek egyformán kíváncsiak a hollywoodi elit életének legapróbb részletére, és a mozik, amelyek őket elitté tették, azért vannak, hogy szünet nélkül szállítsák az új bálványokat. A hivatali gépírónő szeme

előtt ideálként nem a társaságbeli úrihölgy, hanem a filmsztár lebeg.

A régebbi korok gazdagjai nem váltak ilyen könnyen ismertté, életmódjuk csak hallomásból jutott az alul levők tudomására vagy pillanatokra villant fel a függönyök mögül. De az 1920-as években Amerikában a státusdemokrácia víziója jelent meg; a presztízs valóban nemzetivé vált; az alul levők láthatják a felül levőket — legalábbis életüknek azt a változatát, amelyet megmutatnak nekik. Csöppet sem baj, ha a bemutatott élet néha mesterkélt és gyakran teljesen hamis. Az sem baj, ha a felül levők valódi élete még rejtettebb és láthatatlanabb, mint azelőtt. Az alul levőknek a bemutatott élet valódi és káprázatos.

A felül levők életének a növekedése és elevensége, névtelensége és átmenetisége, gyorsabb átalakulása és növekvő láthatósága az emberek életét premier planokkal halmozza el. E változásokkal párhuzamosan az alsó és a középrétegek presztízsének a dinamikájában kevésbé megfigyelt, de hasonlóan nagy változások mennek végbe.

4. *A státus-pánik*

A fehérgalléros presztízs történeti alapjai ma már bizonytalanok. Felfordult az a világ, amelyben a fehérgallérosoknak státusigényeik kielégítését kell keresniük. Helyzetük igény és elismerés oldaláról egyaránt arra kényszeríti őket, hogy hangsúlyozzák a presztízst, és a legkülönbözőbb jelképekkel juttassák azt kifejezésre. A jelek szerint e téren három mechanizmus érvényesül.

1. A fehérgalléros hierarchiákban az egyéneket gyakran finom rangkülönbségek választják el egymástól. Ugyanakkor igen nagy specializálódásnak vannak alávetve. Ez a

bürokratizálódás szétzúzza presztízsük foglalkozásbeli alapját. Minthogy az egyén számára finom különbségek is a státus alapjául szolgálhatnak, ezek a különbségek meggátolnak minden státus-szolidarítást a tisztviselők tömegében, a munkatársakat szembe állítják egymással és fokozzák a státusért folyó versengést. Ez a helyzet a munkától való elidegenedésüket is fokozza, mert a sorban következő rangra törekedve, máris azzal azonosítják magukat, úgy, hogy soha sincs az az érzésük, hogy a helyükön vannak. Akárcsak a pénz, a státus sincs szoros összefüggésben jelenleg végzett munkájukkal, s ezért belsőleg nem érzik a munka jutalmának. A státustörekvések csak akkor nem idegenítik el a munkától a dolgozót, amikor a jelenleg végzett munka a hozzáértés növelése révén vezet egy kitűzött célhoz, s ezért van értelme. A hierarchián belüli státusemelkedés a sikereknek csupán illúziója, mert nem feltétlenül növeli a jövedelmet és nem mindig adja meg a lehetőséget nagyobb hozzáértés megszerzésére. Ami a legfontosabb, a hierarchia gyakran párosul az uralmi szereppel járó státus-delíriummal. *Karl Mannheim* figyelte meg, hogy milyen szenvedélyesen ragaszkodnak státusigényeikhez azok az emberek, akik mindenben, még önbecsülésükben is, az uralmi hierarchiában elfoglalt helyükre támaszkodnak.

Az ipari forradalom óta a városi élet egyik jellegzetessége a munkahely és lakóhely elkülönülése; ez a legvilágosabban a nagyváros kertvárosában jelentkezik, ahol a munkatársak formálisan elkülönülnek szomszédaiktól. Ez azt jelenti, hogy az alárendelt két státus-világban versenyezhet: munkahelyén a városban és lakóhelyén a kertvárosban.

A munkahelyen, még a nagyvállalatokban is, igen nehéz megnövelni a valóságos foglalkozási státust, bár e helyütt

igen nagy státusfeszültségekkel kell számolnunk. Az ember tényleges munkáját és munkahelyén való elhelyezkedését nem nagyon ismerik azok, akikkel munkahelyén kívül találkozik. Ezért elképzelhető, hogy aki munkahelyén nem tudja kielégíteni státustörekvéseit, annál hevesebben törekszik majd megvalósítani azokat munkahelyén kívül. Ha a státusért folytatott küzdelmében a munkahelyi hierarchián belül vereséget szenvedett, akkor felújíthatja ezt a küzdelmet a munkahelyen kívül is; eltitkolhatja, hogy pontosan milyen állást tölt be, presztízst igényelhet címe vagy cége alapján, vagy felnagyíthatja állását, címét, cégét. A névtelen nagyvárosi tömegek között akár munkahelyi alapon, akár más alapon az ember olyan presztízsigényeket támaszthat, amelyek jóval felülmúlják tényleges státusát.

A lakóhely határt szab a státus növelésének, mert jelzi a jövedelmet és az életstílust. A szomszédok a munkatársakhoz hasonlóan nem könnyen ismerik el a magasabb igényeket. De vannak más területek is. Ismeretlenek és éppen csak megismert idegenek, akik nem könnyen tudják az embert „helyére tenni", elismerhetik ezeket az igényeket. Náluk az első, s ez gyakran az egyetlen benyomás a státusigények rövid sikerét eredményezheti, néha kölcsönösen.

II. „Korunkban", írja *Thorstein Veblen*, „a létért való küzdelem igen nagy mértékben átalakult a látszatért folytatott küzdelemmé... A személyes érdem és az integritás számíthat valamit, de az ember jó hírneve ebben az irányban nem jut el elég messzire, abba a nagyon széles környezetbe, amelyben a személyt megítélik a modern társadalomban, még ha nagyon szerény igénye van is arra, hogy tekintélye legyen. Hogy fenntarthassa méltóságát — és önbecsülését — azoknak a szemében, akik társadalmilag nem közvetlen szomszédai, bizonyítania kell gazdasági

érdemességét, ami gyakorlatilag egybeesik ... a gazdasági sikerrel."

Igen sok középosztálybeli ember szabadidejét státusigényeinek rendeli alá. Az ember munkáját értelmetlenné tette az elidegenedés, szabadidejét viszont a sznobizmus és a versengő fogyasztás teszi tartalmatlanná. Pénzbe kerül, ha az ember kellemesen el akarja tölteni a szabadidejét, mert nincsenek belső erőforrásai és, mert írtózik a szórakozás olcsó vagy ingyenes formáitól. A városi fejlődés a zárt társadalmi csoportokat szétzúzta; a presztízsviszonyok személytelenné váltak. Amikor a nagyvárosban a munkahely bizonytalan vagy negatív alappá válik, akkor a szabadidő és a látszat válik fontosabbá.

„Az ember kevesebbnek látszik" a nagy többség szemében, folytatja Veblen, „ha nem tudja szüntelenül biztosítani fizetőképességét. Ez az egyetlen eszköz, amivel tekintélyt tudunk elérni azoknak a személyesen nem ismert emberek körében, akiknek véleményére mégis sokat adunk. Ezért kívánjuk annyira a siker látszatát, sokszor annyira, hogy elébe helyezzük a lényegnek .... a társadalom modern ipari szervezete az egész versenyt gyakorlatilag erre az egy dologra szűkítette le. Ezzel egyidejűleg az önfenntartás és a kényelem eszközei oly könnyen megszerezhetővé váltak, hogy minden emberi erőfeszítést a versengésnek szentelhetnek."

A 18. századi nemességről mondta *Dickens*, hogy „ruházkodásuk volt az a talizmán és csalhatatlan varázserő, amellyel elérték, hogy minden dolog a helyén legyen", de a szilárd státusrendszer nélküli tömegtársadalomban, amelyben oly egyszerű és olcsó az utánzás, a ruházkodás már nem talizmán. A gépírónő csodálatosan szépen öltözött nőt lát a moziban s az utcán ugyanannak a ruhának az utánzatát viselheti, ha keményen dolgozik és sonkás

szendvics helyett csak süteményt eszik ebédre. Az utánzás könnyen leleplezhető, de ez nem azt jelenti, hogy nem tetszik. Ha az ember önmagát tiszteli, ez nem ugyanaz, mintha önmagát tiszteletre méltónak tartja. A személyiségpiacon az érzelmek szertartásszerű gesztusokká válnak, amelyek alapján státus igényelhető, teljesen elidegenedve azoktól a belső érzésektől, amelyeket állítólag kifejeznek. A megjelenés fetisizmusával elkerülhetetlenül vele jár az önmagunktól való elidegenedés.

III. Az egyes fehérgallérosok által élvezett presztízs nem mindig ugyanaz. Sokan mennek keresztül státuskörforgáson. *Tom Harrison* helyesen figyelte meg a státusok ritmikus változását. A státusok váltakozása lehetővé teszi, hogy alacsonyabb osztályhoz és státuscsoporthoz tartozó emberek úgy viselkedjenek, mintha magasabb státusuk lenne és legalábbis ideiglenesen sikert érjenek el vele.

A hét munkanapjain a fehérgalléros dolgozó meghatározott tiszteletet kap egy sor embertől, munkatársaitól, barátaitól, családtagjaitól és azoktól az idegenektől, akikkel egy-egy pillanatra találkozik a közlekedési járműveken. De hétvégén vagy a hónap egyik hétvégéjén megváltoztathatja státusát; ruhát cserél, a legjobb vendéglőbe ül be, vagy másfajta ételeket eszik, a legdrágább színházjegyet veszi meg. Az ember nem költözhet más lakásba hétvégén, de a nagyvárosban messzire mehet lakásától, a kisvárosból pedig a szomszéd városba utazhat. Státusigényeit hangsúlyozottabban fejezheti ki, sőt meg is változtathatja státusát, bár csak a más városokban lakó idegenek szemében. Minden fehérgalléros lány tudja, hogy szigorúan el kell különíteni a különböző udvarló típusokat: azt aki bármely este felugorhat az emberhez, és azt akivel különleges alkalmakkor elegánsan felöltözve elmegy valahová.

Sokkal érdekesebb a státusok évi körforgása, amelynek

csúcspontja a szabadság. A városi tömegek nemcsak úgy várják szabadságukat, mint „egy kis változatosságot", vagy mint „kikapcsolódást" — az ilyen közhelyek tulajdonképpeni értelme gyakran a státusigények sikeres növelése. Szabadságának ideje alatt, bár csak rövid időre, az ember megvásárolhatja magának azt az érzést, hogy magasabb státusa van. A drága szórakozóhely, ahol az embert nem ismerik, az elegáns hotel, ahol az ember három napra száll meg, az elsőosztályú hajójegy egy hétre. Az ilyen státusváltoztatáshoz nagy apparátusra van szükség; a személyzetnek az egész idő alatt úgy kell viselkednie, hogy mindenki sikeresen megőrizhesse illúzióit, és az ilyen szabadsághoz sokszor egész éven át áldozatot kell hozni. A két ragyogó hétről való álmodozás éltet a gyűlöletes robot alatt.

Pszichológiailag a státusok körforgása rövid időre ünnepi énnel lát el bennünket, amely éles ellentétben áll hétköznapi énünkkel. Rövid időre biztosítja, hogy az egyén nagyra becsülhesse magát; ennek viszont az az ára, hogy erősíti benne azt a hamis tudatot, amellyel oly kétségbeesetten csüng státushelyzetén. Azok közé az erők közé tartozik, amelyek racionalizálják és elviselhetőbbé teszik az életet, ellensúlyozzák a gazdasági alsóbbrendűséget, lehetővé téve a fogyasztási vágy ideiglenes kielégítését.

Társadalmilag a státusok körforgása rövid időre felfüggeszti, s ezáltal elhomályosítja az osztály- és presztízs különbségek valóságát. Amikor arról beszélnek, hogy az amerikai státusrendszer cseppfolyós, akkor gyakran csak a státusuk körforgására utalnak, noha az ünnep időszakai csöppet sem módosítják az állandó helyzetek tartós valóságát.

A státusok körforgása elősegíti, hogy a gazdasági törekvések szétforgácsolódjanak, ellaposodjanak és a rövid ideig

tartó költséges fogyasztás során átmenetileg kielégüljenek. A státusok váltakozásához kapcsolódik a takarékoskodás és a költekezés, a munka és a fogyasztás apálya és dagálya. Mint azok a benszülöttek, akik addig éheznek, amíg bálnát nem fognak s aztán lakmároznak, a fehérgalléros dolgozók is státushiányban szenvednek a hónap vagy az év végéig és aztán élvezik a fogyasztás és a presztízssikerek orgiáját.

A státuskörforgás csúcspontja és a szórakoztató gépezet összhangban vannak: az ünnepi én mindkettejük származéka. A moziban a fehérgalléros lány gondosan tanulmányozza azokat a szerepeket, amelyeket szeretne eljátszani, a státuskörforgás csúcspontján viszont eljátssza a magasabb rétegekhez tartozó valakit, azt, aki mindig szeretne lenni. A szórakoztató gépezet és a státus körforgása egyaránt hozzájárul annak az illúzióvilágnak a fenntartásához, amelyben a fehérgallérosok nagyrésze napjainkban él.

Az új középosztály II.*

Mióta az új középosztály számszerűleg kezdte kiszorítani helyéből a régit, politikai szerepe kétség és vita tárgya. A politikai kérdés szorosan kapcsolódik ahhoz a másik kérdéshez, hogy mi az új középosztályi foglalkozások helye a modern rétegződésben.

Politika és rétegződés összekapcsolódását az is alátámasztotta, hogy a fehérgallérosokat szociológiai szempontból első ízben marxista teoretikusok fedezték fel, mint a munkásmozgalom utánpótlását. Ők azt várták, hogy a társadalom polarizálódik osztályöntudatos proletáriátusra és burzsoáziára, és hogy a középrétegek általános hanyatlásuk során az egyik vagy a másik oldalhoz csatlakoznak. Ezek a várakozások azonban nem váltak be, s ezt be kellett látniuk a szocialista teoretikusoknak és a pártbürokratáknak, amikor a jelen század elején kezdték a klasszikus perspektívákat felülvizsgálni.

A pártstatisztikusok megkísérelték, hogy a népességet a harcukat támogatókra és a nem támogatókra osszák; eközben azt találták, hogy a fehérgallérosok száma emelkedik. Ez az emelkedés jelezte, hogy eltolódás következett be a tulajdon és nem-tulajdon dichotomiától a nem-tulajdonos csoportokon belüli differenciálódás irányába. Az érdeklődés

* C. *Wright Mills:* I. m. The New Middle Class: II. c. 13. fejezete, 289—300. pp.

homlokterébe a foglalkozási struktúra került. A fehérgalléros csoportok vizsgálata közben arra is ráébredtek, hogy noha az új középosztály nem rendelkezik tulajdonnal és a kisebb vállalkozók gazdaságilag igen gyakran kerültek hátrányos helyzetbe, e rétegek tagjai még sem voltak fogékonyak a szocialista ideológia iránt. Politikai állásfoglalásuk nem egyezett meg gazdasági helyzetükkel, és merőben eltért közvetlenül várható gazdasági helyzetüktől. A hamis tudattal rendelkező emberek döbbenetes tömegét jelentették, s akadályt képeztek a forradalom terv szerinti megvalósulásának útjában.

1. *Elméletek és nehézségek*

Nagyon egyhangú és teljesen haszontalan lenne mindazoknak az elméleteknek a részletes ismertetése, amelyek e felfedezéseket követték; valamennyi számba jöhető elmélet alapjait már a húszas évek közepén lefektették, s azóta is kevés újat tettek hozzá. Különböző szerzők néhány nagyon fontos részlettel egészítették ezeket ki, a főbb állításokat különbözőképpen kombinálták, egyiket-másikat jobban hangsúlyozták és erősebben támasztották alá. Az új középosztály létezéséből levonható politikai következtetések és irányvonalak négy főbb csoportba oszthatók.

I. Az új középosztály egésze vagy néhány alapvető része számban és hatalomban tovább növekszik; s kellő időben politikailag független osztállyá válik. Más osztályok helyére kerül a modern társadalom fenntartásához szükséges alapvető funkciók ellátásában s ezért az a rendeltetése, hogy új uralkodó osztállyá váljon. A hangsúly az új középosztályon van; a jövő az övék.

II. Az új középosztályok számban és hatalomban tovább növekednek, s bár nem válnak független hatalommá, ők

lesznek a különböző osztályok általános egyensúlyának legfőbb stabilizálói. Mint az osztályegyensúly fontos elemei, a liberális kapitalista társadalom továbbélését szolgálják. Terjedésük gátat vet a proletarizálódásnak; ütközőként hatnak a munka és a tőke harcában. Átveszik a régi középosztály egyes funkcióit, de kapcsolatban állnak a bérmunkásokkal és képesek velük együttműködni; így hidat képeznek az osztályokat elválasztó szakadék felett és egyeztetik az osztályellentéteket. Az osztályérdekek egyensúlyozói, a társadalom stabilizálói, a társadalmi harmónia megteremtői és közvetítői az új társadalmi szolidarításnak, amely véget vet az osztályok küzdelmének. Ezért igyekszik megnyerni őket minden tábor és mozgalom, amely akár választás, akár forradalom útján a hatalom megszerzésére törekszik.

III. Az új középosztály tagjai jellemük és politikai felfogásuk alapján valójában burzsoák és mindig is azok maradnak. Ez különösen kifejeződik abban a tendenciában, hogy ezek a csoportok szívesebben válnak státuscsoportokká, mint gazdasági osztályokká. A náci Németország példája mutatja, hogy elsősorban ők képezik a konzervatív, reakciós, sőt fasiszta mozgalmak emberanyagát. Az új középosztály tagjai a nagytőke természetes szövetségesei és rohamosztagai.

IV. Az új középosztály a klasszikus marxista sémát követi: a fejlődés során minden tekintetben azonosul a proletariátussal és követni fogja a munkásosztály szocialista politikáját. A közbenső időben különböző okokból a késleltetett reakció esetét képviseli — ezeket az okokat a válságok megszüntetik. A történelmi valóságban az új középosztály csupán az új proletariátus egyik fajtája: fő érdekei megegyeznek a munkásosztály érdekeivel. A kapitalista társadalom valóságos osztályai közti osztályharc erősödé-

sével felolvad a munkásosztály soraiban. Vékony felső rétege a burzsoáziához csatlakozik, de ez számban és hatalomban jelentéktelen.

Nehéz összehasonlítani ezeket a gondolatmeneteket, elsősorban azért, mert nem mind ugyanazokat a foglalkozásokat foglalják össze az új középosztály neve alatt. Ha a fehérgalléros világ elmosódott körvonalaira gondolunk, akkor könnyen megérthetjük, hogy a foglalkozásoknak ez a tarka keveréke egymással ellentétes elméletek és egymástól gyökeresen eltérő elképzelések sokaságához vezet. Még elfogadott szó sincs megjelölésükre: felváltva nevezik őket fehérgallérosoknak, alkalmazottaknak, új középosztálynak. A különböző teóriák alapjául szolgáló történelmi időszakban az új középosztályt alkotó foglalkozási csoportok összetétele megváltozott; és adott időpontokban, a különböző teoretikusok elméletük alátámasztására egyik vagy másik csoportot állították előtérbe. A fehérgallérosok politikai szerepéről alkotott ellentétes elképzelések könnyen elképzelhetők egymás mellett (és talán még helyesek is lehetnek). Azok például. akik az új középosztályban a modern társadalom élenjáró rétegét és a jövő uralkodó osztályát látják, nem a kereskedelmi eladókra, a biztosítási ügynökökre és a gépírónőkre gondolnak, hanem a vezető műszaki személyzetre, a nagy kartellek irányítóira és az állam vezető tisztviselőire. Azok viszont, akik szerint a fehérgallérosok a jövőben proletarizálódni fognak, elsősorban a kereskedelmi és az irodai dolgozók tömegét tartják szem előtt. A közvetítői szerepüket hangsúlyozók a magasabb és az alacsonyabb állásban levő fehérgallérosokat egyaránt figyelembe veszik. Az új középosztályban adott leírásunkban ezt a réteget négy alrétegre osztottuk s ezt a felosztást figyelembe kell vennünk, ha a fehérgallérosok politikai szerepét tisztázni akarjuk.

Az új középosztályról és politikai szerepéről szóló munkák legnagyobb része a kapitalista fejlődés menetének általános teóriáival függ össze. Ezért nehéz azon az egyszerű, s egyben rendszeres úton elindulni, hogy az egyes írók mit tartottak a fehérgallérosokról. Nézeteik nem a fehérgallérosok rétegének a vizsgálatára épülnek, hanem először, a politikai programra, amelyet követnek; másodszor, az osztályok politikai viselkedéséről szóló előzetesen elfogadott tantételre, harmadszor, a 20. századi ipari társadalom fejlődési irányvonalával szembeni állásfoglalásukra.

A proletár puristák elutasítják a fehérgallérosokat; a szakszervezeti egységmozgalom úttörői legalább egy részüket egyesítenék a munkásokkal, meghatározott célok elérésére, közben gondosan őrizve a szervezeti függetlenséget, s ami még fontosabb, az elméleti tisztaságot; a népi egység úttörői egyesítenék őket, hogy módosítsák a munkásosztály ideológiáját s aztán új alapon egyesítsék a két réteg mozgalmát; a „népi" liberálisok aféle dogmatikus pluralizmussal egyesíteni szeretnék őket a kisvállalkozókkal, a farmerekkel és mindenféle munkással. S ha az idő és a körülmények engedik, mindegyik tábor elméleteket fejleszt ki a fehérgallérosok jellegéről és arról a szerepről, amelyet eljátszhatnak.

Ami a politikai tanokat illeti, a fehérgalléros probléma definíciója általában abból a többé-kevésbé merev keretből indul ki, amelyet az alapvető osztályok szabnak meg. Az a hit, hogy a nagytőke és a bérmunka közti eljövendő küzdelemben a fehérgallérosok fogják a döntést meghozni feltételezi, hogy lesz a jövőben végső harc a tőke és a munka között. Az a kérdés, hogy ők proletárok vagy burzsoák lesznek-e, — tehát mindkét esetben feladják azonosságukat azzal, amik ők most —, vagy saját független útjukon haladnak, feltételezi, hogy két oldal van, és hogy

a két oldal harca fogja meghatározni a politikai életet. Ugyanakkor az új középosztály növekedéséből születő teoriák megkülönböztetik a proletariátus és a burzsoázia különböző, egymástól független részeit, ezzel utalva, hogy az elemzés egységei túl általánosak. Az új középosztály problémáját olyan összefüggésben kell felvetni, amely nemcsak homogén osztálytömböket ismer.

A fehérgallérosokkal kapcsolatos politikai vita nemzetközi méretekben folyik. Sok tendencia minden modern nemzetnél megtalálható — többek között a fehérgallérosok számának a növekedése — más vonások azonban csak az egyik vagy a másik nemzetnél fordulnak elő. Ha tisztázni akarjuk a fehérgallérosok szerepét az Egyesült Államokban, akkor tanulmányoznunk kell a róluk más országokban, különösen a weimari köztársaságban folytatott vitákat, de mindent hipotetikusan kell kezelnünk és szembesítenünk az Egyesült Államok tényeivel és tendenciáival.

A különböző elméletekben és a jövő alakulására vonatkozó véleményekben szereplő időszakok tartama a legtöbb gondolatmenetben nincs egyértelműen tisztázva. Az időpontok egyformán bizonytalanok, sőt gyakran ellentmondók azokban az elméletekben is, amelyek a fehérgallérosokat csak a proletariátus egyik sajátos fajtájának tekintik és azokban is, amelyek szerint az új középosztály a jövő uralkodó osztálya.

A vita az új középosztályok objektív helyzetéről folyik a modern társadalom különböző rétegein belül és azok között, valamint mentalitásuk politikai tartalmáról és irányáról. Helytálló elképzelésekkel kell rendelkeznünk a rétegződésről és a politikai mentalitásról, ha e vitás kérdéseket úgy akarjuk megfogalmazni, hogy megfigyelésen alapuló válaszokat nyerhessünk.

2. *Gondolkodásmódok*

A fehérgallérosokról szóló elméletekben gyakran szerepel az az állítás, hogy az Egyesült Államokban nincsenek osztályok, mert „az osztályok lényege az osztályok pszichológiája", vagy *Alfred Bingham* szavaival „az osztályok csoportosítása ködbe vész és végső sorban csak az a homályos dolog számít, amit osztálytudatnak nevezünk". Azt is gyakran halljuk, hogy az Egyesült Államok polgárai nem tekintik magukat egyik osztály tagjának sem, nem azonosítják magukat a rájuk jellemző gazdasági szinttel, nem ezek alapján szervezkednek és szavaznak. E szerint az elképzelés szerint Amerika „középosztálybeli egyénekből" áll, akik úgy helyezkednek el egymás mellett, mint homokszemek a homokbuckákban.

Ez a gondolatmenet azonban összekeveri a lelkiállapotokat a társadalmi és gazdasági valóság más fajtáival. Ha nincs is mindenkinek mindenkor és mindenütt „osztálytudata", ez még nem azt jelenti, „hogy nincsenek osztályok", vagy, hogy „Amerikában mindenki a középosztályhoz tartozik". A gazdasági és társadalmi tények egy dolog; érzések és gondolatok megfelelhetnek nekik vagy nem. Ez is, az is fontos, és ha az érzések és a politikai álláspontok nem felelnek meg az osztály gazdasági létének, akkor igyekeznünk kell megmagyarázni, hogy miért nem, ahelyett, hogy a pszichológiai fürdővizzel kiöntenénk a gazdasági gyereket is, elmulasztva annak megértését, hogyan férnek meg mindketten a nemzeti fürdőkádban. Bármit higgyenek is az emberek, az osztálystruktúra, mint gazdasági berendezkedés elhelyezkedésüknek megfelelően befolyásolja életlehetőségüket. Ha ők nem fogják fel magatartásuk okait, ez nem ok arra, hogy a társadalomtudós se ismerje fel azokat.

Ha a politikai gondolkodásmód nincs összhangban az objektív meghatározott rétegekkel, akkor az összhang hiányát meg kell magyarázni; éppen ez a társadalmi rétegek pszichológiájának a nagy problémája. A rétegződés és a politikai gondolkodásmód általános kérdése, hogy az objektíve meghatározott rétegek tagjainak politikai elevensége, látóhatára és hűsége mennyiben homogén, és hogy politikai gondolkodás- és cselekvésmódjuk, mennyiben felel meg az objektív helyzetükből és az általuk elfogadott értékekből adódó érdekeknek.

Adott embercsoport foglalkozási, osztály- és státushelyzetének megértéséhez nem kell tudnunk, hogy vajon menynyiben *1.* osztálytudatosak, amennyiben érzik át összetartozásukat és azt, hogy egyesülésükkel szolgálhatják legjobban racionális érdeküket; *2.* szervezik önmagukat vagy mások szervezik őket egyesületekbe, mozgalmakba, politikai pártokba; *3.* van valamilyen „kollektív magatartásuk", másokkal és önmagukkal, saját közös helyzetükkel szemben; *4.* ellenségesek más rétegekkel szemben és harcolnak ellenük. Ezek a társadalmi, politikai és pszichológiai jellegzetességek hasonló objektív helyzetek alapján létrejönnek vagy nem jönnek létre. Adott esetben az ilyen lehetőségeket fel kell tárni; a szubjektív tulajdonságokat nem szabad az osztály körülhatárolásánál ismérvnek tekinteni, hanem, ahogy ezt *Max Weber* megmagyarázta, az objektíve meghatározott helyzeteken alapuló valószínűségeknek kell kezelni őket.

A rétegződés kérdéseinek ez a megfogalmazása ki nem mondott formában a társadalmi mozgalmak és a politikai dinamika modelljét foglalja magába. Az emberek közti fontos különbségek befolyásolják életrajzukat és gondolataikat; az egyének természetesen minden adott rétegen belül különböznek, de ha rétegüket helyesen értelmeztük,

akkor nagy valószínűséggel várhatjuk bizonyos pszichológiai vonások ismétlődését. Minél homogénebb az emberek osztályhelyzete, foglalkozása és presztízse, annál valószínűbb, hogy hasonló lesz a gondolkodásmódjuk, ideológiájuk és az, hogy majd közös akcióra egyesülnek. Természetesen más tényezők is befolyásolják annak a valószínűségét, hogy objektíve hasonló rétegek ideológiával, szervezettel és öntudattal is rendelkeznek. De ezek a pszichológiai tényezők többnyire *rétegek*hez kapcsolódnak, s e rétegek olyan emberekből állnak, akiket *több* dimenzió találkozása jellemez. Ilyen dimenziók az osztály, a foglalkozás, a státus és a hatalom. Az a feladatunk, hogy a rétegződés e dimenzióit szisztematikusan kezeljük, mindegyiküket elkülönülve vizsgáljuk, majd az egyes dimenziók közti összefüggéseket is feltárjuk.

Nem teljes egészében definíció kérdése, hogy a fehérgallérosok „új középosztály-e", vagy pedig inkább „új munkásosztály", de annyi bizonyos, hogy a kérdés empirikus megoldása csak világos definíciók alapján lehetséges. Több teória tengelye a „proletarizálódás" fogalma, de ennek a fogalomnak a jelentése csöppet sem világos. Egyesek proletarizálódásnak nevezik a középosztályi foglalkozások eltolódását a bérmunkás-sors irányába: jövedelemben, tulajdonban, képzettségben, presztízsben, hatalomban, tekintet nélkül arra, hogy az emberek tudatában vannak-e ezeknek a változásoknak. Proletarizálódásnak nevezhető a tudatban, a látókörben, a szervezett tevékenységben bekövetkezett változás is. Megtörténhetik például, hogy a fehérgallérosok egy része jövedelemben, tulajdonban, képzettségben, a bérmunkásokkal azonos helyzetbe kerül, de presztízsigényeit nem adja fel, és tudata teljes egészében illuzórikus presztízstényezőkre épül. Ha el akarjuk kerülni a bérmunkásokról, a fehérgallérosokról és a társadalmi osztályok általános

pszichológiáiról alkotott igazolhatatlan feltevéseket, és a problémát pontosan akarjuk megfogalmazni, akkor az elemzés során el kell különítenünk az objektív helyzetet és az ideológiai tudatot.

Amikor például a marxista *Anaton Pennekoek* visszautasítja azt a gondolatot, hogy az alacsonyabb jövedelmű, tulajdonnal nem rendelkező fehérgallérosokat, mint képzett munkásokat a proletariátusba sorolja, akkor ideológiai és presztízstényezőkre hivatkozik. Ezeket a tényezőket azonban egészen más értelemben használja, amikor a proletariátusról beszél, mert ő is osztozik abban a csak metafizikainak nevezhető hitben, hogy a proletariátus *elkerülhetetlenül* eljut ahhoz, hogy osztálytudata legyen. Többnyire nem a gazdasági szintet, hanem a presztízst vagy a státust használják meghatározó ismérvnek azok, akik a fehérgalléros csoportokat független, *sui generis* osztálynak látják. A marxista *L.B. Boudin* például azt állítja, hogy a fizetésből élő alkalmazottak „a valóságban éppúgy a proletariátus részei, mint a legegyszerűbb napszámos"; állítása nyilván, valóban gazdasági ismérveken alapul, amint azt általában el is ismerik, amikor azt mondják róla, hogy figyelmen kívül hagyja a pszichológiai tényezőket.

A jövőt illetően a marxisták feltételezik, hogy a bérmunkások, vagy legalábbis igen sokan közülük mindig szocialista módon gondolkoznak a modern történelemben játszott forradalmi szerepükről. Feltételezik továbbá, hogy a középosztály vagy annak nagy része szintén eljut idáig, éppen ezért hasonlóvá válik a bérmunkásokhoz, legalábbis a feltevés szerinti bérmunkásokhoz. Végül feltételezik, hogy a rétegződést a gazdasági dimenzió, elsősorban a tulajdon határozza meg, és a tulajdonoshoz való viszony következtében válnak a középosztálybeliek a bérmunkásokhoz hasonlóvá.

De a tulajdonnal nem rendelkező alkalmazottak (bérmunkások és fizetésből élők) nem automatikusan foglalnak el szocialista álláspontot, s ez a tény mutatja, hogy a tudat és a politikai cselekvés meghatározásában a tulajdonhoz való viszony nem az egyetlen és még csak nem is a döntő tényező. Sem a fehérgallérosokra, sem a bérmunkásokra nem volt, és ma sem jellemző az, hogy kizárólag vagy elsősorban a tulajdon kérdésével foglalkoznának. Az elmúlt évszázad során koncentrálódott a tulajdon, de nem egy nemzedék életében következett be a hirtelen megrázkódtatás, hanem lassú folyamat útján; a legnyilvánvalóbb „kisajátításon" a farmerek fiai és lányai mentek keresztül, figyelmüket mégsem a városon kívüli tulajdonnélküliség, hanem a város varázsa kötötte le. Mint állásvállaló, a fizetésből élő alkalmazottak a lakosság többi részével együtt az életszínvonal állandó emelkedését érték el: a tulajdonnélküliség nem esett egybe az elszegényedéssel. Az emberek a tulajdon centralizálódását, s a velejáró kisajátítást nem veszteségként élték át, és semmi esetre sem fogták fel úgy, mint proletarizálódást.

A fehérgalléros tömegek strukturális helyzete objektív értelemben egyre hasonlóbbá válik a bérmunkások helyzetéhez. Ezek is, azok is tulajdonnélküliek, és jövedelmük is egyre kevésbé különbözik. A fehérgallérosok státushelyzetének mindazok a tényezői, amelyek megkülönböztették őket a bérmunkásoktól, eltűnőben vannak. A fokozódó racionalizálódás csökkenti a fehérgallérosok képzettségét, és munkájukat a gyári munkához teszi hasonlóvá. A középiskolai végzettség egyre jobban terjed a bérmunkások körében, ezzel egyidejűen a fehérgalléros állások betöltéséhez szükséges képzettség egyszerűbbé válik; nyilvánvaló, hogy a fehérgalléros állások megnyílnak a munkásgyerekek előtt is.

A legközelebbi generáció életében valószínűleg „társadalmi osztály" alakul ki az alacsonyabb állású fehérgallérosok és a bérmunkások között, ami a weberi megfogalmazásban azt jelenti, hogy a két réteg között állandó lesz a foglalkozási mobilitás. Ez a mobilitás természetesen nem fogja érinteni az értelmiségieket és a vezető állású tisztviselőket, hanem csak a kereskedelmi és irodai alkalmazottak széles tömegeit. A foglalkozási struktúrának ez az átalakulása jóval fontosabb az érdekeltek számára, mint az a tény, hogy nincs tulajdonuk.

3. *Szervezetek*

A politikai vezető szerep az osztály funkcionális, gazdasági nélkülözhetetlenségének a következménye —, ebből a feltevésből indulnak ki azok a teóriák, amelyek szerint az új középosztály a jövő uralkodó osztálya. A bürokráciáról szóló esszéjében *Max Weber* a következőket írta erről a gondolatról: „Ezt (a hatalom kérdését) a több milliónyivá duzzadt hivatalnoksereg állandóan növekvő „nélkülözhetetlensége" sem dönti el, mint ahogy a proletármozgalom némelyik képviselőjének az a felfogása sem helytálló, hogy a proletárok gazdasági nélkülözhetetlensége meghatározza társadalmi vagy politikai hatalmi helyzetük mértékét. Ha ez így volna, akkor a rabszolgamunka uralmának körülményei között — mivel a szabadok ilyen helyzetben általában becstelennek tekintik a munkát — a legalább ugyanilyen mértékben „nélkülözhetetlen" rabszolgáknak szükségképpen ilyen hatalmi helyzetet kellett volna élvezniük. E tényezők alapján a priori nem dönthető el, hogy a bürokráciának növekszik-e a hatalma."

Ám ezt a feltevést a fehérgallérosokról szóló irodalomban

mindenütt megtaláljuk. Már *Marx* is a kapitalista törekvések élősdi jellegéből és a munkások által végzett munka valóságos funkciójából vezette le, hogy a munkásosztály a jövőben átveszi a hatalmat. Ugyanígy járt el *James Burnham* (és előtte *Harold Lasswell* és még előtte *John Corbin),* amikor feltételezte, hogy mivel az új középosztály képzettségétől egyre inkább függ a modern társadalom, ezért elkerülhetetlen, hogy idő jártával átvegye a politikai hatalmat. A technikában és a vezetésben való nélkülözhetetlenséget összekeverik a politikai harc tényeivel, és a hatalom minden más forrásával szemben túlbecsülik. Ezeknek a gondolatmeneteknek a hiányosságából pozitív tanulságot kell levonnunk: a politikai hatalom és a rétegződés viszonyával kapcsolatban hajlékonyabb modellt kell felállítanunk és használnunk.

Osztály és státus egyre távolabb kerül a szabadpiacon működő erőktől és a tradíció kötöttségeitől, egyre inkább formális szabályoknak van alávetve. Az állam igyekszik irányítani az osztálystruktúrát, enyhíteni az egyenlőtlenséget, és biztonságot nyújtani az alacsony jövedelműeknek. A különböző rétegek osztályhelyzetét és kiváltságait az Egyesült Államokban jóval nagyobb mértékben alakítják az érdekcsoportok, mint a szabad munkaerőpiac erői. Munkaidő és munkabér, szabadság, betegség-, baleset- és öregségi biztosítás, munkanélküli segély, adópolitika, valutaárfolyam, vámok, segélyek, ármaximálás, bérmaximálás stb. — a szó objektív értelmében ezek az „osztályharc" tárgyai napjainkban.

A „jóléti állam" azon igyekszik, hogy az osztályok helyzetéből adódó előnyöket és hátrányokat szabályozza, anélkül, hogy módosítaná az alapvető osztálystruktúrát; a legkülönfélébb gazdaságpolitikai eszközöket használja fel az életlehetőségek újraelosztására, azoknak a javára, akiknek

van elég hatalmuk, vagy a jövőben valószínűleg lesz elég hatalmuk arra, hogy valamit tegyenek ügyükben.

A jóléti állam és a permanens hadi gazdaság politikai színpadán egyaránt a szakszervezetek és a farmerszövetségek uralkodnak; a különböző csoportok helyzetét egyre inkább ezeknek a tömegeknek a belső és egymásközti versengése határozza meg. Leíró szempontból az állam a mérleg nyelve a különböző érdekcsoportok között; s a különböző foglalkozási rétegek kiváltságai és biztonsága a szervezett hatalom határozott eszközeitől függnek.

Részben ezeknek az eszközöknek tulajdonítható, hogy a fehérgallérosok és a bérmunkások objektív helyzete egymáshoz hasonlóvá válik. A proletarizálódás marxista tanában a legnagyobb probléma, hogy nem a fehérgallérosok helyzete romlik, hanem a bérmunkások helyzete javul.

A fehérgalléros foglalkozások hagyományos fémjelzője a havi fizetés a munkabérrel szemben. Bár ma is megvan a presztízsértéke sok fehérgalléros állás esetében, a fizetést a legtöbb fehérgallérosnál inkább tendenciának, mint vízválasztónak kell tekinteni. A hosszabb időre szóló fizetés nagyobb biztonságot jelent, lehetőségeket a tervezésre. De a részvénytársaságok egyre több fehérgalléros fizetését számítják át órára — a hiányzások idejével csökkentve a fizetést. A szakszervezetekben tömörült fizikai dolgozók pedig éppen a fehérgallérosoknak megadott kiváltságokat harcolják ki maguknak.

Mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a különbségek azért tűnnek el, mert a bérmunkások is elérik azt, ami azelőtt csak a fehérgallérosoknak járt. Nem a fizetésből élő alkalmazottak, hanem az acélipari szakszervezeti munkások szervezete kezdte meg a harcot a foglalkoztatottság országos szabályozásáért; és előfordul, hogy a fehérgallérosok olyasmiért harcolnak, ami azelőtt az ő örökölt kiváltsá-

guknak számított: az ujságírók szövetsége például harcot vív a felmondási időért.

A múltban különbségek voltak a fehérgallérosok és bérmunkások között a jövedelem biztonságban, a betegbiztosításban, a fizetett szabadságban és a munkakörülményekben. Most viszont egyre inkább az a tendencia érvényesül, hogy ezek az előnyök elérhetővé válnak a gyári munkás számára. A nyugdíjak, különösen a második világháború óta, a kollektív szerződések legfontosabb problémái közé tartoznak, és a bérmunkások elérték céljukat. A foglalkozási betegségek és a balesetek problémáját illetően a társadalombiztosítás került az egy évszázaddal ezelőtti gyakorlat helyébe, amely az alkalmazottat hibáztatta a balesetért; akkoriban a munkaadó kártérítési kötelezettségét bíróság előtt kellett bizonyítani. Ezek a törvények a fizikai munkások lehetőségeit más rétegek lehetőségeivel egy szintre, vagy azok fölé emelik. Kiváltságok és jövedelmek egyre inkább az állam és a szakszervezetek harcának tárgyai; minden okunk megvan azt hinni, hogy a jövőben még inkább ez lesz a helyzet.

Bármely réteg hatalma három tényező függvénye: akarat és hozzáértés, objektív lehetőség és szervezet. A lehetőséget korlátozza a csoport strukturális helyzete; az akarat függ attól, hogy a csoport mennyire ismeri fel érdekeit és az érdekek megvalósításának a módját. A strukturális helyzet és a tudat kölcsönhatásban vannak azokkal a szervezetekkel, amelyek erősítik a tudatot és amelyeket a strukturális helyzet tesz politikailag hatékonnyá.

Az útitárs-politika*

Bármely társadalmi réteg politikai pszichológiáját befolyásolja tagjainak más rétegekhez való viszonya; minden objektív és szubjektív tényező, amely egyébként hat rájuk, politikai pszichológiájukat is alakítja. Az új középosztály a legkülönfélébb foglalkozási csoportok sokaságából áll, éppen ezért a legkülönbözőbb irányokból érkező befolyások érik, s azok a nagyobb erők is alakítják, amelyek többékevésbé meghatározzák a modern társadalom struktúráját és atmoszféráját.

Ha meg akarjuk érteni a fehérgalléros gondolkodásmód politikai formáját és tartalmát, akkor először azt kell megértenünk, hogy mit jelent a politikai tudatosság, illetve annak hiánya; meg kell értenünk továbbá, hogy miként befolyásolja a kommunikációs eszközök, a társadalomtörténeti struktúra és az Egyesült Államokban fennálló politikai intézmények és hagyományok hatása.

* *C. Wright Mills:* I. m. The Politics of the Rearguard c. 15. fejezete, 324—354. pp.

1. *A tudatosság modelljei*

A politikai tudatosság számunkra legismertebb modellje a liberalizmus, amely a politika jogaiért, valamint a politikai tevékenység formális lehetőségeiért harcoló egyes állampolgárra összpontosítja figyelmét. Abból a feltevésből indul ki, hogy ha egyszer megadták a politikai jogokat, akkor az egyes állampolgár természetszerűleg politikailag tudatossá válik, és politikai érdekeinek megfelelően cselekszik. Elképzelhető, hogy ehhez nagyobb műveltségre van szüksége, de a művelés egyike azoknak a jogoknak, amelyeket a liberalizmus egyetemessé akart tenni.

A tevékeny állampolgárról szóló liberális feltevést *Walter Lippmann* vonta kétségbe. Kimutatta, hogy az állampolgár képtelen követni a politika eseményeit vagy azokra értelmesen hatni. Hatalmas szakadék tátong az egyes ember és a hatalom döntései között; ezt a szakadékot a kommunikációs eszközök töltik ki, amelyek a közölnivalókat egyszerű jelszavakba tömörítik, közhelyekből álkörnyezetet teremtenek, amely mintegy a láthatatlan politikai világot pótolja az állampolgár számára. A nagy társadalomban az állampolgárnak nincs ideje tanulmányozni a dolgokat, politikailag hasznos érintkezése másokkal és a kommunikációs eszközökkel napi tizenöt vagy húsz percre van korlátozva. E tényekhez járul még a kommunikációs eszközök belső cenzúrája, s a félelem attól, hogy szembenézzenek a valósággal, ami megzavarná a megszokott életet. Mindez együttvéve azt mutatja, hogy az állampolgárnak a liberális elméletben megkövetelt aktivitása szánalomraméltóan utópisztikus pszichológián alapult, amelynek lehetett értelme egyszerűbb demokratikus viszonyok között, de teljes képtelenséggé vált a modern társadalomban. A liberálisok nem tudták visszautasítani *Lippmann* elemzését.

A politikai tudatosság másik ismerős modellje a marxizmus, inkább az osztályra, mint az egyénre fordítja figyelmét. Ez a szellemes modell az anyagi viszonyokból, a tulajdonból indul ki, s a hasonló osztályhelyzetben levő emberek belső tudatáig jut el. Az osztálytudatot az ember racionális osztályérdekét és más osztályok érdekeivel való ellentétét kifejező politikai tudatnak látja. A gazdasági lehetőség politikailag realizálódik: „a magában való" osztály „magáért való" osztállyá válik. Így az osztálytudathoz három feltétel szükséges: *1.* a saját osztályérdek felismerése és a vele való azonosulás; *2.* más osztályok érdekeinek felismerése és jogtalanokként való elutasítása; *3.* a készség kollektív politikai eszközök felhasználására az osztályérdek kollektív politikai céljainak a megvalósítására.

Ez a három követelmény különböző módon függ össze, mindig a mozgalom állásától s a marxizmus adott irányzatától függően. *Lenin* és *Trockij* például elődjeiknél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a pártmunkásoknak, a tömegek politikai tudatossága kialakítóinak. Az általános marxista modellnek azonban mindenképpen alapelve az, amit *Louis Clair* így fejezett ki: „a velünk született lehetőségek tudatossá válása". Ez a gondolat pszichológiai feltevéseiben éppen oly racionalista, mint a liberalizmus, mert a harc azon alapul, hogy az egymással versengő osztályok racionálisan felismerik anyagi érdekeik összeegyeztethetetlenségét; a gondolkodás az anyagi tényeket és az érdekelt tudatot az előnyök racionális mérlegelésével kapcsolja össze. *Veblen* helyesen mutatta ki, hogy ez a gondolat utilitárius és közelebb áll *Benthamhez,* mint *Hegelhez.*

Igaz, *Marx* feltételezte, hogy van „hamis tudat", amin az érdekek téves mérlegelését értette. A hamis tudatot úgy értelmezte, mint racionalista tévedést, a tudatlanságnak vagy a helyes proletár propaganda hiányának a következ-

ményét. A hamis tudat az előző korszakok mentális maradványa és már nem felel meg a jelen érdekeinek; helytelen értelmezés, amely eltakarja a valódi világot, ahelyett, hogy helytálló módon feltárná a hatékony cselekvés érdekében.

A marxizmus és a liberalizmus egyaránt abból a racionalista feltevésből indul ki, hogy az emberek, ha van rá lehetőségük, érdekeik tudatára ébrednek, akár önérdekről, akár osztályérdekről legyen szó. A maga módján mindkettő arra törekszik, hogy elhárítsa az emberek elől az akadályokat, és megnyissa az utat a politikai életben való részvételükhöz, s kevesebbet törődik azzal, hogy az emberek esetleg nem akarnak, vagy nem képesek résztvenni a politikai életben. Minthogy a különböző társadalmi rétegek politikájával kapcsolatban föltett kérdéseknek és válaszoknak mindig e két modell valamelyike az alapja, ezért a jelenlegi elméletek általában nem is tételezik fel, hogy valamelyik társadalmi rétegnek esetleg nincs is politikai irányvonala, hanem politikailag passzív. Pedig a politikai közönyösség a legfőbb jele a liberalizmus túlhaladottságának és a szocialista remények összeomlásának, egyben pedig korunk politikai betegségének a lényege.

A politikai közönyösség azt jelenti, hogy az ember idegen a politikai szimbólumokkal szemben, elidegenedik a politikától, mint a szolidaritás, a követelések és a remények világától. A politikailag közönyös ember elszakad az uralkodó politikai szimbólumoktól, de nem csatlakozik az ellen-szinbólumokhoz sem. Félelmeit, igényeit és reményeit nem kapcsolja össze a politikával, személyes vágyait és aggodalmait elkülöníti a politikai szimbólumoktól és tekintélyektől. Sem az objektív események, sem a belső feszültségek nem válnak benne politikailag tudatossá.

A politikai közönyösség nem feltétlenül jelenti a politikai kilátások teljes megsemmisülését; nem feltétlenül a re-

mény, lemondás, kétségbeesés, apátia létrájának a legutolsó foka; csupán út ehhez a véghez, csak egyik módja ennek a fejlődésnek. A politikai közömbösség nem feltétlenül irracionális; lehet átgondolt cinizmus is, amely bizalmatlan minden politikai ragaszkodással és reménnyel szemben és leleplezi azok naivitását. Vagy lehet ez ember számára elérhető lehetőségek figyelembevétele is, annak átgondolása — *Max Weberrel* —, hogy az ember élhet politikailag értelmetlen világban hit nélkül és végezheti pártatlanul intellektuális munkáját. Kevésbé éleslátó és bizonytalanabb osztályhelyzetben levő emberek számára a közömbösség gyakran azt jelenti, hogy a lehető legkevesebbet áldozzák önmagukból és idejükből valamilyen értelmetlen cél szolgálatára, s minél többet igyekeznek olyan magáncélokra és magántevékenységekre fordítani, amelyeknek értelme a közvetlen kielégülésben, izgalomban, élményben és vidámságban lelhető fel.

A politikailag tudatos ember — akár a lojális, akár a lázadó saját félelmeiben és vágyaiban politikai értelmet lát, önmagát politikai erőnek fogja fel, amely bár kicsi, hozzájárul ahhoz, hogy az emberek reményei valóra váljanak. A politikailag közönyös ember nem lát politikai értelmet saját életében vagy az őt körülvevő világban, és kerüli a politikai sikereket és csalódásokat. A politikai szimbólumok nem ösztönzik cselekvésre, és nem igazolják az intézmények létezését.

2. *A politikai közömbösség*

Az Egyesült Államokban a 20. század közepén természetesen vannak emberek, akik megközelítik az állampolgárról alkotott liberális képet, különösen a művelt felső

középosztálybeliek között, vannak osztálytudatos emberek is, marxista értelemben, különösen a magasabb rangúak és az értelmiségiek között. Vannak emberek, akik kitűnnek a politikai lojalitásban, mások pedig eleget tesznek minden követelménynek, amelyet egy lázadóval szemben támasztani lehet.

De a legfontosabb, amit el lehet mondani az Egyesült Államok politikai helyzetéről, az a politikai közönyösség elterjedése, amely egyformán háttérbe szorítja a lojalitást és a lázadást.

Politikai irodalmunkban kevesen kísérelték meg a politikai közönyösség tényeinek magyarázatát, talán azért, mert mind a marxizmusnak, mind a liberalizmusnak más kérdések a fontosak. Napjainkban igen sokan szakadnak el azoktól a kötelezettségektől, amelyekhez eddig ragaszkodtak anélkül, hogy újabbakat vállalnának magukra, idegen nekik mindenfajta politika. Nem radikálisak, nem liberálisak, nem konzervatívak, nem reakciósok; egyszerűen passzívak; nem politizálnak. Ha elfogadjuk a görög meghatározást, amely szerint az idióta a magánéletbe visszavonult ember, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy napjainkban az Egyesült Államok legtöbb polgára idióta.

Mindezt sokkal jobban tudjuk, minthogy valami egzakt bizonyítási eljárással igyekeznénk bizonyítani. Elég, ha arra a szakadékra gondolunk, amely a politikai események jellege és jelentősége, valamint a közönség érdeklődése között van.

A második világháborút a legérzékenyebb megfigyelők úgy fogták fel, mint különösen irreális valamit. A férfiak elmentek és harcoltak a világ minden részében; a nők azt tették, amit háború alatt várni lehet a nőktől. Az emberek keményen és kitartóan dolgoztak, és hadi kölcsönt vásároltak; mindenki hitt Amerikában, ügyének igazságosságában

és senki sem lázadt fel ellene. Mégis úgy tűnt, mintha az eredmény hiábavaló lett volna. Valamilyen zsibbadtság megakadályozta, hogy az emberek felfogják az események nagyszerűségét és mélységét. Nem volt se álom, se lidércnyomás. És ha volt düh, félelem és gyűlölet, és volt, az érzéseket és meggyőződéseket alig érintette. Két műszak között beültek a moziba, tartózkodva, sőt látható közönnyel figyelték miként bombázzák agyon a gyerekeket az európai városok szűk pincéiben. Az ember tárggyá vált, mégpedig olyan fokig, hogy azok, akiknek a számára tárgy volt, csak színjátéknak tekintették az egészet, és az emberek erőtlenségüket érezték, azt, hogy nagyobb erők hatalmában vannak, hogy semmi részük mindebben, hogy mindez túl van napi szükségleteik és kielégüléseik közvetlen világán. Az alvajárás kora volt ez.

Az emberek nem voltak panasz nélküli érzéketlen fadarabok, de a tárgyilagos hatékonyság világában nem szabadultak el az érzelmek, nem tombolt a düh és a kétségbeesés; s a panaszok nem az egyetemes önfeláldozás és brutalitás politikai jelentőségének szóltak. Az emberek nem süllyedtek apátiába; éppen ellenkezőleg, gyakran tele voltak reménnyel, de soha sem politikailag, és amit legmélyebb meggyőződésüknek neveztek, az olyan folyékony volt, mint a víz.

Minden olyan volt, mintha a kamera éles szeme és a rádióbemondó melodrámai, dagályos hangja kisajátította volna magának azt a jogot, hogy valaminek a „nagyságát felfogja". Minden olyan volt, mintha a fül érzékeny hangfallá, a szem precíziós kamerává, a tapasztalat a mikrofon és a lencse pontosan időzített együttműködésévé vált volna s a gépek magukra vállalták volna a tapasztalás feladatát. És a mechanizált tapasztalatnak ez a világa megszázszorozódott, az egyén pedig mindennek inkább csak a szemlélője volt, mint önmaga útja által meghatározott aktív meg-

értője. A felháborodásnak és a lázadásnak nem voltak céljai; s a hűvös nagyvárosi modor úgy lépett be a hatalomtól leigázott emberek lelkébe, hogy tökéletesen magányossá és blazírttá tette őket, egész mivoltukban és örök időkre.

Sokan figyelték meg és jegyezték fel, hogy már nincs meg az emberekben a jövőbe vetett bizalom, ami annyira jellemző volt az Egyesült Államok lakóira ötven évvel ezelőtt. A bizalom helyére aggodalom, pesszimizmus, szorongás, kiábrándulás került. Nem sokkal az első világháború után az amerikai demokrácia sokak bizalmának és őszinte meggyőződésének a tárgyából a hivatalos propaganda eszköze lett. Hivatalossá és konvencionálissá vált. Az utolsó fél évszázadban, jegyezte meg találóan *Lloyd Morris,* az amerikaiak olyan néppé váltak, amelynek a „szabadságát, hatalmát, anyagi jólétét és életmódját az egész világon irigylik, de amelynek a jövőbe vetett hite és bizalma erősen csökkent". Az óriási haladással párhuzamosan enyhe kiábrándulás ment végbe.

A formális demokrácia tényét ritkán vonják kétségbe, de megvalósulásának a módja, hogy a dolgok maguktól mennek. Auden egyik költeményével kapcsolatban állapítja meg egy magát meg nem nevező szerző: „Az összes bizottságok és választmányok ... a szövetségi kormányban és annak minisztériumaiban, az összes állami, megyei, városi és községi alkalmazottak a mi alkalmazottaink és ügyeinket tetszésük szerint intézik. Bíráinkat, rendőreinket mi magunk ruházzuk fel hatalommal, hogy olyan módon szolgáltassanak igazságot, ahogy azt évszázadok során elhatározták ... magunk választjuk ki vezetőinket és ők nem szorítanak le bennünket a járdáról. Nem feledkezhetnek meg rólunk, mert ellenőrzésünk alatt állnak és megfoszthatjuk őket állásuktól ... Miénk a legjobb rendszer a világon, de gyakran eszünkbe jut, hogy nem vagyunk többek, mint

nézők a színházban — azzal a joggal, hogy nézhetjük a színészeket (a vezetőket) amint bejönnek a színpadra és kimennek onnan, megtapsolhatjuk és kifütyülhetjük őket, sőt más színészeket tehetünk a helyükre. De nem írhatunk egy másik darabot. Mert a darabot egyszer és mindenkorra megírták — és nem mi írtuk meg."

„Az a borzasztó, hogy nem is vezetőink írták ... (a két háború) nem akaratunk ellenére következett be; bekövetkezését olyan tényezők okozták, amelyeket nem volt módunk mégcsak befolyásolnunk sem: a háború nem akaratunkból és nem akaratunk ellenére tört ki. Vezetőink a helyükön voltak, a háború úgy jött, mint a köd a tengerről ... A kínzó kérdés az, hogy mit irányítanak a mi vezetőink? Nélkülük: anarchia lenne. Velük: néha az az érzésünk, hogy nem ők vannak távol tőlünk, hanem az ügy, amelyet intéznek — az élet és a halál ügye van távol tőlük."

Azt gondolhatnók, hogy a politikai aktivitás őseinktől örökölt normája túlságosan magas és csak válságok idején teljesíthető. De aki így gondolkozik, nem néz szembe a probléma igazi mivoltával, és nincs helytálló elképzelése a válságról. A válságok együttjárnak azzal, hogy a többnyire kényszerű alternatívák közismertté válnak. De mi történik akkor, ha az uralom erői a nyilvánosság kizárásával vesznek tudomást az alternatívákról és választanak közülük? Olyan centralizált hatalmi rendszerben mint a mienk, a szó régi értelmében vett válságokra csak hiba vagy tévedés esetén kerül sor; egyébként az életfontosságú döntéseket a hátunk mögött hozzák. Tisztáznunk kell a válság szó jelentését, mielőtt reménykedve kijelentenénk, hogy válságok idején a politikai elidegenedést felváltja a tevékenység. Mert manapság vannak olyan válságok, amelyeket nem tárnak a nyilvánosság elé, de amelyeknek sokkal

súlyosabb következményeik vannak, mint a múlt sok nyilvánosság előtt megtárgyalt válságának.

Általános viszonyaink megítélésén alapul az a véleményünk, hogy a politikai elidegenedés Amerikában széles körű és alapvető. Ezt a véleményünket pontosabb, bár felszínesebb érvekkel is alátámaszthatjuk, így például a szavazatok értelmével és mértékével. A választásban való részvétel még nem jelent politikai tudatosságot; és a választásoktól való távolmaradás sem jelenti a politikától való elidegenedést. A szavazóknak talán nyolcvan százaléka családi hagyományok alapján dönti el, hogy kire szavaz. Az esetek többségében a szavazás hagyományos hűséget jelent nem elvekhez, vagy pártálláspontho z, hanem a család csatlakozásához az egyik vagy másik párt benevezéséhez. A szavazás többnyire nem azt jelenti, hogy valaki nagy remények beteljesülését várja. A választható polgároknak nem sokkal több mint fele szavaz, ami azt jelenti, hogy az Egyesült Államok kormányát épp annyira választják negatív, mint pozitív szavazással: a nem szavazó ötven millió éppúgy meghatározza a választás eredményét, mint a szavazók állásfoglalása.

A szakszervezetek előretörése a dolgozók egyharmadát érinti, s a politikai lázadás kezdetleges formájának is tekinthetők. De az amerikai szakszervezetek általában nem vonták kétségbe az uralkodó szimbólumokat, s nem is hirdettek meg új, ellentétes szimbólumokat. Követelésük nem több, mint nagyobb darab kenyér, igényeik a közvetlen anyagi helyzet megjavításának rövid lejáratú igényei, s nem esik szó bennük a munka és az élet rendszerének megváltoztatásáról.

Jelen formájukban tehát a politikai pártok és a szakszervezetek nem járulnak hozzá a politikai tudatosság fokozásához, sem a rendszer iránti hűség elmélyítéséhez, sem a rendszerrel szembeni lázadás ösztönzéséhez.

A fehérgallérosok politikai elidegenedése nem kisebb és nem nagyobb, mint más rétegeké; a rendelkezésre álló jelekből ítélve átlagos lehet. A vállalkozók és az értelmiségiek 59 százalékáról, a bérmunkások 33 százalékáról és a fehérgallérosok 41 százalékáról mondják, hogy tartósabban foglalkoztatta őket 1948-ban az elnökválasztás problémája. A fehérgallérosok viselkedése e téren megegyezett az országos átlaggal. Ugyanez áll a választásban való részvételre; minden jel azt mutatja, hogy viselkedésük a választás során középen áll a vállalkozók és a munkások között.[1]

Régebben azt tartották, hogy a munkások egységes tábort alkotnak, s ezen az alapon állították azt is, hogy a fehérgallérosok lelkileg tehetetlenek, mert nem találnak utat a munkásokhoz, pedig a középosztályi elképzelések és érzések összeomlottak. De bármilyen házat is akartak a munkások építeni maguknak, nem építették fel. Most nincs olyan szilárd és egyöntetű központ, amellyel azonosulni lehessen. A politikai elidegenedés és a szellemi otthontalanság lett úrrá mindenütt.

Hogyan alakult ki ez a politikai közönyösség? Milyen tényezők szabályozzák a politikai elidegenedés állapotát a mai Amerikában? Mindaddig nem érthetjük meg az új

[1] A negyvenes évek végén a fehérgallérosok egyharmada szavazott a köztársasági pártra, egyharmada a demokrata pártra; a többi pedig azon a véleményen volt, hogy a két párt között nincs különbség, vagy pedig nem tudott választani közülük. Az 1948-as választás foglalkozási statisztikája megbízhatatlan. Az 1936-os, 1940-es és 1944-es elnökválasztások azt mutatják, hogy a fehérgallérosok mindig középen álltak a vállalkozók és a képzetlen munkások között. 1936-ban Rooseveltre szavazott a vállalkozók 47%-a, a fehérgallérosok 61%-a, a képzetlen munkások 81%-a. 1940-ben Rooseveltre szavazott a vállalkozók 34%-a, a fehérgallérosok 48%-a és a képzetlen munkások 69%-a. 1944-ben Rooseveltre szavazott a vállalkozók 35%-a, a fehérgallérosok 49%-a és a képzetlen munkások 59%-a.

középosztály politikai szerepét, amíg meg nem tudjuk magyarázni. hogy miért vált a legtöbb ember politikailag közönyössé. E jelenség magyarázatához mindenek előtt a kommunikációs eszközök politikai tartalmával és funkciójával kell foglalkoznunk; azután az Egyesült Államok társadalomtörténeti struktúrájának egyes vonásaival, amelyek politikai életének jellegét megszabják; végül az Egyesült Államok politikai intézményeinek legfontosabb jellegzetességeivel.

3. *A kommunikációs eszközök*

A kommunikációs eszközök pozitív szerepét teljesen figyelmen kívül hagyja az a nézet, amely szerint „az anyagi élet ellentmondásaiból" kell megmagyarázni „az ideológiai formákat, amelyekben az összeütközés tudatossá válik, s amelyekben azt megvívják". Az emberek tudata nem határozza meg létüket, de anyagi létük sem határozza meg tudatukat. Tudat és lét között áll a kommunikáció, amely befolyásolja az ember tudatát és létét egyaránt. Az emberek „meghatározott, szükségszerű, saját akaratuktól független viszonyokba lépnek egymással", de a kommunikációs rendszerek befolyásolják ezeknek a viszonyoknak a jelentését és értelmét azok előtt, akik résztvesznek bennük. A politikai tudat formái végső soron a termelési eszközre, de kezdetben a kommunikációs eszközök tartalmára vonatkoznak.

Marx idején nem volt rádió, nem volt mozi, nem volt televízió, csak nyomtatott szó volt és a vállalkozó hajlandóságú emberek számára mindig volt lehetőség, hogy újságot vagy hetilapot alapítsanak. Abban az időben könnyebb volt figyelmen kívül hagyni, vagy lebecsülni a kommunikációs eszközök szerepét, mert nem voltak olyan

elterjedtek, sem olyan hatékonyak, és a cenzúra ellenére jóval nagyobb volt köztük a verseny.

Amit *Edward Ross* mond a szokásról, az a kommunikációs eszközökre is érvényes: fő támaszuk „az öncsonkítástól való félelem. Mert, ha feladjuk szokásainkat (vagy eltérünk a kommunikációs eszközök megszokott rutinjától), ez azt jelenti, hogy önmagunktól idegenítünk el valamit, hogy eldobjuk a páncélt, ami védett bennünket." Az üzleti jazz, a reklámműsor, a ponyva, a tréfás rajzsorozat, a mozi rögzíti a városi tömegek modorát, elképzeléseit, normáit és céljait. E kulturális gépezetek előtt mindenki egyenlő; s akár a technika, szinte egyetemesek: mindenütt megjelennek és mindenkihez szólnak. Az előre gyártott tömegérzelmek közös nevezőjéül és sémájául szolgálnak.

A tömegművészetekben a forma helyére a formula lép; a végső kinyilatkoztatás elmarad, közvetlen hatásukban kimerülnek. *Milton Klonsky* figyelte meg: „a tömegművészetek és a mai élet oly kevéssé különböznek egymástól, annyira híven tükrözik vissza egymást, vonásról vonásra, hogy csaknem lehetetlen megmondani, melyik a kép és melyik a forrás. Közreműködnek közös mítosz létrehozásában... Ennek a mítosznak a fiktív hősei azok az ősképek, amelyekhez a tömegek hasonlítani akarnak, azok a minták, amelyeket viselkedésükbe vésnek. „Annyira elmerültünk a kommunikációs eszközök által teremtett képek világában, hogy már nem látjuk reálisan őket, még kevésbé a tárgyakat, amelyeket képviselnek. Az az igazság, hogy a kommunikációs eszközök kisajátították látásunkat.

Életünk mozgalmas színháza válaszokra szólít fel bennünket. De színház és válasz közé áll a kommunikációs eszközök által megformált kép. A heti rutin szűk színterén kívüli események ismeretlenek és értelmetlenek maradnak, vagy csak a kommunikációs eszközöktől visszaverve és

megcsonkítva jutnak el hozzánk. Az Egyesült Államok kommunikációs rendszere nem autonóm: a társadalmat tükrözi vissza, de szelektív módon; egyes vonásokat általánosít és megerősít; a válogatással és az aláhúzással új világot teremt. Amennyiben az emberek kilépnek közvetlen környezetükből, ebben a kommunikációs eszközök által teremtett világban kell élniük.

Csak a kommunikációs eszközök által teremtett és fenntartott világra hivatkozva érthetjük meg a politikai tudatosság hiányát, vagy meglétének formáit és tartalmait. A strukturális helyzetekből és történelmi átalakulásokból eredő hiány és bizonytalanság csak akkor válik politikai szimbólummá, ha ezek az eszközök a megfelelő összefüggésekben elhelyezik s ezen a réven általánosított, közölhető értelmet adnak neki. Az osztálytudat vagy annak hiánya nem fakadhat csupán abból, hogy az egyén átéli objektív osztályhelyzetét, hanem szükséges hozzá a kommunikációs eszközök hatása is. Az ember legkülönbözőbb kérdésekről való felfogása úgy alakul ki, hogy hat rá mindaz, amit maga tapasztalt, aztán hatnak rá más emberekkel való közvetlen kapcsolatai és végül hatnak rá a kommunikációs eszközök. És gyakran az utóbbiak adják meg a valóság és a tapasztalat normáját.

A kommunikációs eszközök tartalma az amerikai tapasztalatok, érzések, meggyőződések és törekvések közös nevezője. A legkülönbözőbb anyagi és társadalmi környezetben, a gyerekektől kezdve a legkülönbözőbb életkorokig érvényesül. A kommunikációs eszközök tartalma behatol önmagunkról kialakított képünkbe, magától értetődővé válik, oly észrevétlenül és ellenállhatatlanul, hogy erőteljes átalakítása egy vagy két generáció alatt korunk emberének tevékenységét és jellemét is átalakítaná.

A kommunikációs eszközök műsorában nagyon kis sze-

repet játszik a politikai vélemények cseréje, nem is beszélve azok összecsapásáról, a követelések és a prespektívák éles megfogalmazásáról. A politikai műsorban e helyett hírek, krónika, innen-onnan, kerekasztal és kommentár szerepel. A kommunikációs eszközök ezekben a uralkodó politikai szimbólumokat és személyiségeket reklámozzák; azon igyekezve, hogy erősítsék a hozzájuk való konvencionális ragaszkodást, addig szabványosítják és ismétlik ezeket a szimbólumokat és személyiségeket, amíg teljesen közhelyszerűvé nem válnak úgy, hogy az emberek végül csakúgy ragaszkodnak hozzájuk, mint az áruvédjeggyel ellátott ruhákhoz, merőben konvencionális módon. Az üzleti szándék a fennálló klisékbe van rejtve; a politikai formulákba van préselve, amelyeket újra meg újra ismételnek; a reklám kézikönyv szavaival: „először kapcsolatot teremtesz, aztán feltámasztod az érdeklődést, felébreszted az igényt, meghatározott javaslatokat teszel, végül pedig megkötöd az üzletet." „Propaganda hadjáratot indítanak", „az amerikai rendszer népszerűsítésére", ezen belül „különleges feladatot" ellátó irodát szerveznek, amelynek legfőbb dolga, hogy hangsúlyozza a szabad vállalkozás jelentőségét és bebizonyítsa az amerikai népnek: a tőkések, a munkások, minden társadalmi csoport egyetértenek, az amerikai rendszernek tovább kell működnie alapvető célja, a jobb élet érdekében ..." és így tovább. Az uralkodó szimbólumokat az iskolás könyvek erőltetett és dagályos nyelvén mutatják be, vagy olyan hamis emberi megvilágításba helyezik, hogy ezzel teljesen lehetelenné teszik átérzésüket.

A kommunikációs eszközök ugyanakkor nem ismertetnek semmi olyan eszmét, amely a rendszerrel szemben hűséget igényelhetne magának. A türelem és a nagylelkűség álarcában közönyösek, és csak azokat tüntetik fel kedvezőtlen szinben, akik „a dolgok ellen" vannak. Az elvi vitákat

köznapivá teszik azzal, hogy személyi perpatvarnak tüntetik fel őket, ahelyett, hogy emberi tartalmukat éreztetnék. Az uralkodó szimbólumokhoz való ragaszkodást az elcsépelt frázisok jámbor ismétlésével formálissá teszik, és mikor „komolyan" vesznek valamit, akkor csupán részletesebben mondják el ugyanazt, ahelyett, hogy a politikai események vagy döntések emberi értelmét mutatnák be, premier planban. A részletező közlés csak az érdeklődőknek szól, valamilyen álláspont ismertetése pedig csak azoknak, akik azzal egyetértenek. Alátámasztják az érdeklődést és a beállítottságot, de nem támasztanak új érdeklődést igazi összecsapások bemutatásával. Az uralkodó szimbólumokat annyira felnagyítják, az ideológiai gyorsulás oly nagy, hogy ezek a szimbólumok felnagyított méretükben, intenzitásukban és rábeszélő igyekezetükben elcsépeltté válnak és bizalmatlanságot keltenek. A kommunikációs eszközök monopolizálják az ideológiai hulladékot; adást szőnek a politikai ürességből. Ellaposítani az uralkodó szimbólumokat, elejteni az ellen-szinbólumokat, és mindenek felett, elfordítani az embereket a politikától, a politikát más dogokkal szemben unalmasnak és érdektelennek bemutatni — ilyen a kommunikációs eszközök politikai helyzete, és ez csak visszatükrözi és alátámasztja a nemzet politikai helyzetét.

A politikai rovat azonban nagyon kis részét foglalja el a kommunikációs eszközök rendelkezésére álló időnek és térnek. Ennek a rosszul kezelt anyagnak a szórakoztatás egész gépezetével kell versenyre kelnie a piaci bizalmatlanság keretei között. A legügyesebb szakemberek és a legjobban fizetett tehetségek a sport és a szórakozás csillogó világának szentelik magukat. Ezek az egymással is versengő világok, amelyek modern formájukban csak 30 évesek, elfordítják a figyelmet a politikától, mert mitikus alakjaikkal és gyorsan változó sztereotípjeikkel folyamatos

érdeklődést tudnak kiváltani. A kisvállalkozók hajdani világában a politika távolról sem volt alapvető, de akkor nagy esemény volt a politikai nagygyűlés; a mai világban, amikor a politika objektíve alapvető, akkor helyére ragyogó alternatívák kerülnek, amelyekhez mozdítani sem kell sem a testet, sem az agyat.

A mozivászon képei uralkodnak a megzavart publikumon; a rádió zengő, erotikus, titokzatos, mulatságos hangja beszél mindenkihez; a krimi izgalma pihenteti a fáradt embereket. Egyszerűen lenyűgöznek bennünket. És hatásuk mélyre hatol: a tömegkultúrát nem a propaganda jellemzi, hanem a szórakozás; az emberek éppen akkor vannak kitéve hatásának, amikor szellemükben és testükben a legfáradtabbak; jellemük könnyű célpontot nyújt az azonosulásnak, könnyen rábírhatók a személyes problémák uniformizálására.

A siker és a siker pszichológiája a tömegkultúra legjellegzetesebb és legapolitikusabb oldala. Tulajdonképpen a tömegkultúra minden darabja egyénekkel foglalkozik, sőt különleges egyénekkel, akik egyéni úton követik egyéni céljaikat. Irodalom és nem-irodalom, film és rádió — a mai kommunikáció minden műfaja — az *egyéni* sikert húzza alá. Minden, ami történik, egyéni erőfeszítés eredménye, és ha valamilyen közösség részt vesz a dologban, akkor ez a közösség csak a különlegesen tehetséges vezetőt követheti. Nincs felfelé emelkedés valamilyen politikai célra irányuló kollektív cselekvés következtében, hanem csak egyéni siker, szigorúan személyes erőfeszítés, ellenséges környezetben, személyes gazdasági és érzelmi célokért.

A tömegművészetekben mindig a társadalmi élet személyiségei szerepelnek, noha a lehetőségekről helytálló képet csak statisztikailag megbízható portrékkal lehet adni. A kommunikációs eszközök modellként nem a tömeges té-

nyeket, hanem az egyéni kivételt mutatják be, terjesztik és általánosítják. A Horatio Alger történetek a rikkancsról, aki személyes erényeinél fogva milliomos lett, giccsnek látszódhat a személytelen depresszió áldozatainak szemében, de Mickey—Mouse-t és Superman-t milliók igyekeznek teljes erővel követni, pedig világos az összekötőkapocs Horatio és Mickey között. Mindketten „kisemberek", akik úgy teszik meg útjukat felfelé, hogy nem törődnek semmivel. Az ilyen totemszerű egyének a személyes siker csodás szertartásában szörnyű akadályokat könnyedén tólnak félre. A siker újabb, korunkbeli hőseinek gyakorlata keményebb; furfanggal győznek, és gyakran úgy, hogy hátba döfik az ellenfelet; harcuk nem olyan tiszta, mint Horatio harca volt.

A cowboy és a detektív, a tömegkultúra szabvány típusai szintén céltalan figurák. Az ember gyakran kénytelen erőszakos módszereiket azzal szentesíteni, hogy motívumaikat távolabbi célokkal köti össze. De ők autonóm emberek: „Én saját magam akarok lenni", mondják, „úgy akarok tenni, ahogy nekem tetszik".

Az egyéni sikerrel való azonosulásnak megvan a fonákja. *Gunnard Myrdal* figyelte meg „az önmagát fegyelmező szervezett tömegmozgalom feltűnő hiányát Amerikában". A tömegművészetekben nem játszanak szerepet kollektív kalandok, és az egyéni fantázia ábrándképei, hanem csak az egyéni siker. Ez a nemes sikerromantika azon alapszik, hogy nagyon könnyű azonosulni a sikeres emberekkel és kétségkívül csökkenti a gazdasági egyenlőtlenség pszichológiai nyomását, amely különben a nagyobb vagyoni és hatalmi egyenlőség társadalmi ideáljának megvalósítására irányuló politikai cselekvésben találhatná meg kollektív levezetődését.

A filmeken megjelenő fontosabb szereplők ritkán követ-

nek társadalmi célokat; legtöbbjük saját körében forog. „Az egyének érdeklődése — fogalmazza meg általánosabban *Leo Lowenthal* — afféle pletykává vált." Ez az érdeklődés és kielégítésének módja azonban távol áll a 18. és 19. század reményeitől. A népszerű életrajzok hősei már nem abban az értelemben ideálok, hogy önmagukat valamilyen komoly egyéni törekvés szolgálatába állítanák; éppen ellenkezőleg, a szabad idő és a fogyasztás bálványai, az irásmű magánéletükkel, barátaikkal, kedvteléseikkel, fogyasztási stílusukkal foglalkozik, azokkal a „pszichológiai eszközökkel", amelyekkel sikerüket elérik. Ábrázolásukban *Lowenthal* szerint „az értékelés helyére az érvényesülés lép. Csak az árcédula hiányzik." Álegyének, komolytalan világban. „Problémáik" egyéni problémák és egyénileg oldódnak meg, saját bűneik és saját erényeik révén és az általuk ébresztett irigység is inkább egyéni, mint társadalmi. Az egyéni siker ragyogásához nem irigység vagy kollektív gyűlölet tapad, hanem tisztelet és félelem.

Gyakran hivatkoznak arra, hogy a kommunikációs eszközök a közönség politikai tudatlansága miatt nívótlanok. Valóban igaz, hogy csak a közönség 21 százalékának van pontos tudomása arról, ahogy mi a Bill of Rights;* és csak a közönség felének van fogalma arról, hogy mit nevezünk lobby-nak**, s ezek nagy része sem tud megnevezni egyetlen olyan csoportot sem, amely megvesztegetéssel igyekezné befolyásolni a törvényhozást. A múltban azonban a politikai aktivitás nem volt a magasan képzett emberek kiváltsága, a lázadás meg különösen nem. De különben is választ

* Bill of Rights, az amerikai alkotmány. Módosítása 1791-ben. *(A ford. jegyzete)*

** lobby: a kongresszusi képviselőket vagy a szenátorokat befolyásolni akaró érdekszövetkezet. *(A ford. jegyzete)*

kel találnunk arra a kérdésre, hogy miért olyan tudatlanok az emberek, éppen akkor, amikor ilyen méretű a kommunikáció és annyival többen végeznek iskolákat.

Ami a közoktatást illeti, a leghelyesebb, ha ezt is kommunikációs eszköznek tekintjük, amelyet a többi kommunikációs eszköztől az különböztet meg, hogy a közönség meghatározott csoportjához, a fiatalokhoz szól. Az oktatási intézmények politikai anyaga a legliberálisabb törekvések esetén is nélkülöz minden képzelőerőt, s arra szolgál, hogy előkészítse más kommunikációs eszközök útját a politika ellaposításához, összefüggéstelenné tételéhez és összezavarásához. Az állampolgári ismeretek bonyolult unalmassága és ideológiai érdektelensége nem versenyezhet a tömegkultúrával és csillogó bálványaival. Az iskola néha felfogja ezt, utánozni akarja a tömegkultúrát, át akarja venni módszereit, de ezzel csak végképp ellaposítja tananyagát, ugyanakkor csöppet sem teszi élvezhetőbbé. Aligha nem a tömegoktatáson keresztülment ember a legérdektelenebb a politikával szemben, mert a politikával az iskolai tananyagban ismerkedett meg. Fulladásig gyömöszölték bele az Egyesült Államok politikájának konvencionális bálványait. A tömegkultúra az amerikai népesség minden osztályát áthatja, de talán leginkább a fehérgalléros lányokat és a tisztviselőket — már csak azért is, mert ezek között nagyobb arányban szerepelnek a fiatalabb korosztályok. Ezekre a rétegekre a középiskolás műveltség a jellemző, s éppen ezt a műveltséget veszik célba a kommunikációs eszközök; az új középosztály pedig hálás közönsége termelésüknek.

Miért ragaszkodnak olyan makacsul a rádió, a televízió, a film tulajdonosai és vezetői a politikamentességhez vagy a hazug politikához? Ezeket az intézményeket néhány ember birtokolja és irányítja, akiknek inkább érdekük egyéni

sikerekről, mint kollektív sikerekről és tragédiákról szóló művek bemutatása.

De ezeknek az embereknek az érdekeltsége nem magyarázza meg kielégítően a kommunikációs eszközök tartalmát. Az ugyan semmi esetre sem igaz, hogy műsoruk a fogyasztók izlését követi, de az igaz, hogy ha elég sokan bojkottálnák műsoraikat, akkor a producerek, filmrendezők, reklámügynökségek politikájuk megváltoztatására kényszerülnének. Szegény embereknek nem lehet elképzelésük arról, hogy milyen egy kényelmesen berendezett, szép lakás, mert még sohasem láttak olyat; ugyanígy a mozilátogatóknak és a rádió hallgatóknak sincs fogalmuk arról, hogy milyen lehetne a mozi és a rádió. Az emberek belenyugodnak a jelenlegi műsorokba és meg is vannak azokkal elégedve, mert el sem tudnak mást képzelni; minden arra készteti őket, hogy azt lássák, hallják és olvassák, aminek a látására, hallására és olvasására nevelték őket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ennek a bámulatba ejtő befogadóképességnek a társadalmi alapjait.

Ha meg akarjuk érteni a kommunikációs eszközök iránti mai lelkesedést, akkor nem elégedhetünk meg az apatikus és tájékozatlan egyének pszichológiájára, valamint a rádió, a film, a televízió gazdáinak érdekeire való hivatkozással. A kommunikációs eszközök tendenciákat is tudnak teremteni, de többnyire csak a már fennálló tendenciákat erősítik meg, a fennálló igényeket elégítik ki, a már azelőtt is meglevő impulzusok és szükségletek útját egyengetik. Szoros kölcsönhatás van a kommunikációs eszközök és a közönség között; a vágyak fokozásának és kielégítésének a jegyében. Ha meg akarjuk érteni a kommunikáció hatását a közönségre, akkor a kommunikációs eszközökön túlmenően meg kell vizsgálnunk az Egyesült Államok politikai életének társadalomtörténeti hátterét is.

4. *A társadalmi struktúra*

A politikai elidegenedés nagyon is súlyos problémáinak magyarázatához olyan tényezőket kell alapul vennünk, amelyek nem csak egy generáció életére hatnak. Mert az elidegenedés az egész társadalom alakulásából származik és korszakos eltolódások teszik érthetővé.

Igen sok, általunk megvizsgált, és az új középosztály átalakulásával kapcsolatos pszichológiai tendencia járul hozzá a politikai közönyösség eluralkodásához. A mai amerikai társadalmi struktúra egyik legjellegzetesebb pszichológiai vonása a társadalomtól való elidegenedés szisztematikus létrehozása és fenntartása. Csak ebben a széles háttérben érthetjük meg azokat a különleges tényezőket, amelyek e tendenciákat a politikai életben érvényesítik.

Az Egyesült Államokat történetileg a reáljövedelmek rohamos növekedése jellemzi. E növekedést hosszabb időre csak a harmincas évek válsága szakította meg, hogy aztán az életszínvonal újra emelkedni kezdjen a második világháború során. A konjunktúrát kezdetben a határvidék nyugatra tolódása, később pedig az óriási ipari átalakulás táplálta. Ami a háborúkat illeti, e téren az Egyesült Államok olyan szerencsés volt, hogy az a legtöbb európai ország számára elképzelhetetlen. Az amerikai emberek tehát az anyagi jólét folytonos növekedését élték át, soha nem volt okuk arra, hogy gazdaságilag hátrányos helyzetről panaszkodjanak, ezért politikai intézményeik sem váltak idológiai konfliktusok színterévé.

A szükségletek és a kielégítése közti szakadék egyetlen társadalmi csoport esetében sem vált olyan tartóssá és hatalmassá, hogy súlyosan érintse az Egyesült Államok életének általános hangvételét. A felfelé emelkedés lehetőségei reálisak voltak legalább a jelentékeny kisebbség szá-

mára, s az alacsonyabb jövedelműek politikai igényeit csökkentette a gazdasági és társadalmi mobilitás. Amikor a kisvállalkozás kezdett háttérbe szorulni, akkor megnyíltak a lehetőségek a fehérgallérosok előtt. Bár ezek a foglalkozások nem járnak nagy jövedelemmel, mégis többet nyújtanak a mezőgazdasági és a bérmunkánál. E tények következtében az amerikaiak a rétegződést nem érezték állandó elnyomásnak, hanem természetes és rendjén való dolognak. *Karl Mannheim* szerint a kibékíthetetlen osztályharc gondolata a javak ritkasága korszakának a gyümölcse. Az Egyesült Államokban a bőség hosszú korszaka nem adott tápot az ilyen gondolatoknak.

A bőség gazdasági tényeit, az életszínvonal emelkedését és a felfelé való mobilitást a növekvő státuspiac és a viszonylag folyékony presztízsrendszer egészíti ki. Az 1920 előtti évtizedekben az Egyesült Államokba beözönlő 35 millió bevándorló minden egyes hulláma alul lépett be a társadalmi struktúrába, a legnehezebb munkát kapta, s a legkisebb megbecsülést élvezte, s erről a pontról emelkedett aztán fölfelé. Az előbb jöttek mindig lenézhették a később érkezetteket. A bevándorlók igényei nem az Egyesült Államok társadalmának felső régióit vetették össze az alsókkal, hanem az Egyesült Államok társadalmát szülőföldjükkel; nem osztályok közötti, hanem nemzetközi mértékegységet használtak. Szülőföldjük életszínvonala mélyebben állott mint az Egyesült Államoké: Európában milliók számára Amerika az ígéret földjét jelentette, még akkor is, ha Amerikában a társadalmi struktúra alján helyezkedhettek el. Ezen felül a bevándorlás méretei következtében mindig újabb bevándorlókra nézhettek le az előbb érkezettek, fenyegető versenytársat is látva bennük. Egyéni emelkedés és nacionalizmus így kapcsolódtak egybe és háttérbe szorították az osztályegyenlőség gondolatát. A köz-

ponti pszichológiai hajtóerő nem az osztályharc volt, hanem az amerikanizálódásért folytatott küzdelem. Ezek a szabad intézményeken, valamint a foglalkozási struktúra átalakulásán alapuló tanulási lehetőségeket Amerikára jellemző kulturális emelkedésnek tekintették: ez is hozzájárult a státusegyenlőség érzéséhez.

A földrajzilag mérhetetlen változatos felszínhez a bevándorlók nyelvi, kulturális és vallási színeket adtak hozzá. Az alsóbb néposztályok számára ezek a különbségek fontosabbnak látszottak, mint a közös foglalkozási és osztályhelyzet. Ez akadályozta a legjobban az alsóbb osztályok pszichológiai és politikai összetartozását. Ehhez járult még az Amerikára oly jellemző mérhetetlen földrajzi és foglalkozási mobilitás. Az ellentétes foglalkozási környezetek és a mozgás az egyik környezetből a másikba, sokszínűvé és töredékessé tette az anyagi életviszonyokat és szétzúzta a potenciális szolidaritás alapjait. Az osztálytudat és a politikai akarat, írja *Edmund Milson,* lokális és szórványos marad, „nem válik társadalmi szakadékká, amely az egész lakosságot két részre osztaná . . ."

A nagy szabadtérben végbemenő technikai haladás gyors változást és átalakulást hoz magával, s rendkívüli sokszínűséghez és mobilitáshoz vezet. Az embereket nem kötik hagyományok, ezért elidegenednek társadalmi származásuktól. A státuspánik és az üzleti szellem is a kötetlenség irányába hat, eltávolítva az egyént politikai követeléseitől, de önmagától is. Mert a politikai apátia problémája szociológiai szempontból az emberek önmaguktól való elidegenedésének és a társadalom értelmetlenségének a része. Az apátia és az elidegenedés azon alapul, hogy nincsenek szilárd legitimációk, az eljátszott szerepekért járó elfogadott jutalmak — s e szerepeket mégis eljátsszák.

Az említett történeti tényezők és tendenciák közül jó

néhány napjainkban fordulóponthoz, vagy végpontjához érkezett el, de az emberek gondolkodásmódja erről még nem vett tudomást. A politikai rendszer sem ösztönzött és ma sem ösztönöz arra, hogy szembenézzenek az új valósággal.

5. *Az amerikai politika*

A politikai tudatot legközvetlenebbül a politikailag rendelkezésre álló eszközök és szimbólumok határozzák meg. A politikai közönyösség magyarázatának homlokterében magának a politikai életnek kell lennie, intézményeinek és hagyományainak, szavainak és gyakorlatának, az egész struktúrában elfoglalt helyének, mert éppen ezekre vonatkozik a politikai tudat.

A kommunikációs eszközök és a társadalomtörténeti struktúra minden más tényezője belejátszik a politikai életbe és kölcsönhatásban áll vele.

Az amerikai emberek életcéljaiban kétségkívül nagyobb szerepet játszanak a gazdasági, mint a politikai intézmények. A politikát általában úgy fogják fel, mint gazdasági célok elérésének eszközét. Ennek az elképzelésnek a gyökere a laissez-faire hagyomány, amelyet épp oly következetesen hangoztattak, mint amilyen következetlenül érvényesítettek. A szavak fellengzőssége ellenére kétségtelen tény, hogy a „politikai küzdelmek" nem politikai alapelvekért, hanem gazdasági és regionális érdekekért folytak. Ez a politikai rendszer nem az ideológiai alapon álló, hanem az állások szétosztásán nyugvó pártrendszernek, nem a munkásmozgalomnak, hanem a szakszervezeti mozgalomnak kedvezett. A pártok nem a tulajdonért vagy a tulajdon eltörléséért, hanem a tulajdon különböző fajtái és méretei

közti választásért harcoltak. A szakszervezetek nem a pártok ellen léptek fel, hanem az egyik vagy a másik párthoz csatlakoztak.

Összefoglalva: az Egyesült Államokban a politika sohasem volt autonóm erő. A gazdasági életben gyökerezett, s a politikai eszközöket gazdasági célok elérésére és biztosítására használta fel. A benne szereplő érdekek ritkán voltak politikai érdekek, és ritkán mentek túl a közvetlen anyagi hasznon és veszteségen.

Matthew Josephson szerint a nagy amerikai államférfiak főleg azzal foglalkoztak, hogy a nagyvállalatok érdekeit összeegyeztessék az egész közösség érdekeivel. A helyi politikusok viszont igen gyakran arra összpontosítják erejüket, hogy kisebb, de közvetlen haszonnal járó gazdasági célokat érjenek el. S ezek a helyi törekvések gyakran magasabb szinten is jelentkeznek. Az országos botrányok az államférfiak magánerkölcsével kapcsolatban nem nagyon növelték a közvélemény érzékenységét és nem mélyítették el a politikai életet, nem tették központibbá, hatékonyabbá és érdemlegesebbé.

Robert és *Helen Lynd* kimutatta, hogy helyileg a politikai részvétel váltakozik a közönnyel, sőt a megvetéssel. Az irányítás a „hivatásos politikusok" kezében van, a többiek kedvüket vesztik és elfordulnak a politikától, ami viszont csak növeli a pártemberek esélyeit. Azután eljön a tisztogatás ideje, és megkísérlik, hogy a politikát megszabadítsák a panamáktól. Sokszor az ilyen tisztogatás sem elég alapvető, hanem moralizáló: a politikából el akarják távolítani a rossz embereket, és azt szeretnék elérni, hogy jó emberek csinálják a politikát. Az egyének erkölcsében és státusában gondolkodnak, ahelyett, hogy az intézményes rendszerre gondolnának, amely kiválasztja és alakítja az egyéneket. Így fokozatosan újra megindul a régi gépezet

vagy hozzá hasonlóan alakul ki, és tovább folyik a felháborodás és a cinikus apátia váltakozása.

Az amerikai politikus ambivalens státusa és a bizalmatlanság vele szemben, a szavazási rendszerben gyökerezik, amely az ismeretlen nevek hosszú listájával lehetővé teszi, hogy a pártgépezet a közösség szempontjából kevéssé értékes vagy értéktelen, de hűséges embereket válasszon ki. Sokan közülük bevált emberek, akik formális szentesítés vagy propaganda nélkül is elérik céljukat; másokat viszont éppen azért választanak ki, mert egyedül nem boldogulnának és így ide-oda tologatható bábuk a pártvezér kezében. A pártvezérnek és a pártgépezetnek azért van szüksége pénzre, mert a hivatalokat gyakran adják és veszik. A decentralizált pártgépezet a provincializmust országos vezetői pozícióval jutalmazza: olyan emberek — többnyire kormányzók, — akik gondosan ügyelnek arra, hogy országos vagy nemzetközi kérdésekhez ne szóljanak hozzá, a választási hadjárat során országos státushoz jutnak, amit pedig semmiképpen sem érdemelnek meg. Az üzleti szempontok uralma és „szentsége" azt jelenti, hogy amikor a gazdasági életben bajok vannak, akkor nem az üzletembereket szidják, hanem a politikusokat. A sikeres jelöltet tehát többnyire azok közül választják ki, akik nem vállalnak kötelezettséget és mindenben átlagosak.

Tehetségesebb emberek jobban boldogulnak más pályán — így aztán az emberek elvesztik a politika iránti érdeklődésüket. Kivételek többnyire csak olyan helyzetekben fordulnak elő, amikor a politikus rá van kényszerítve a cselekvésre, — válság vagy háború idején. *Lincoln, Wilson* és *Franklin Roosevelt* ilyen helyzetben voltak és a politikusnak kijáró általános megvetés nem is jutott osztályrészükül.

Napjainkban azt tartják, hogy a panamák leleplezése

— bár égető szükség lenne ilyen leleplezésekre — olyan korszak integráns része volt, amely véget ért a Teapot Dome botrányának leleplezésével.* *Lincoln Stefens* ma nem számíthatna sikerre annak részletes bizonyításával, hogy „olyan országban, amelyben az üzlet uralkodik, az üzletemberek meg fogják vesztegetni a kormányt, s a törvényeket azért fogják hozni, hogy elősegítsék vagy akadályozzák az üzletet". Ez, ahogy *Walter Schannon* kifejezte, a „régi nóta", vagyis az emberek nem lázadnak fel ellene, hanem cinikusan belenyugszanak.

A társadalmi struktúra konfliktusai nem mindig tevődnek át a politikai életbe; nagy átalakulások mehetnek végbe politikai küzdelmek nélkül. Az Egyesült Államok politikai rendszere állandó maradt több mint 150 éven át, és ezért az állandóságért sok belső kompromisszummal kellett fizetni az alapelvek vagy a szimbólumok nyílt újra formulázása nélkül. A politikai intézmények rendkívül rugalmasak, a hagyományok hasznosak; a nagy politikusok megcsontosodott opportunisták.

Az amerikai politikai rendszer sohasem ismert olyan mozgalmakat és pártokat, amelyek az egész politikai struktúra átalakítására törekedtek volna, vagy egyáltalában lett volna arra módjuk. Százhatvan éven át vitatkoztak a pártok olyan kérdésekről és szimbólumokról, amelyek mindig beilleszkedtek az uralkodó rendszerbe. Soha sem jutott komolyan szóhoz olyan harmadik párt, amelyik kétségbevonta volna a rendszert, sem olyan hazai politikai elmélet, amely ilyesfajta politikai mozgalom kiindulópontja lehetett

* 1923-ban a St. Louis Post-Dispatch leleplezte, hogy az akkori belügyminiszter és tengerészeti miniszter a tengerészeti minisztérium Teapot Dome olajlelőhelyét 300 ezer dollár megvesztegetési összeg fejében egy magáncégnek átengedte. *(A ford. jegyzete)*

volna. Az amerikai politikai élet és a kétpárt-rendszer alkudozó pártjainak opportunista politikusait tenyésztette ki.

Mindkét párt különböző érdekekre hivatkozik és különböző rétegekhez fordul; ezért csak igen általános, széles körben elfogadott kérdésekkel foglalkozik. Egyikük sem juttathatja kifejezésre meghatározott csoportok érdekeit vagy véleményeit; versengésükben nem ütköznek meg adott rétegek egymással küzdő ideológiái, hanem csak általános felhívások, fogadalmak, üres szavak hangzanak el. Minél sokszínűbb a közönség, amelyhez a pártok fordulnak, annál üresebb és ellentmondóbb az előterjesztett programjuk. A program elkeni azokat a kérdéseket, amelyekkel foglalkozik és felhígítja azokat a vágyakat, amelyeket szolgál. Rettegve attól, hogy bárkit is mozgósítson, addig beszél mellé, hogy végül nem mond semmit. Így aztán a mindennapok valóságából kinövő izgató kérdések nem is szerepelnek a pártok vitáiban.

A politikai kiválasztás, írja *Robert* és *Helen Lynd*, „azt jelenti, hogy az ember vagy az egyik oldalon sorakozik fel, vagy a másikon. A kilencvenes évek óta eléggé elhomályosult, hogy miért támogatja az ember az egyik oldalt vagy a másik oldalt . . .” Ennek az erőltetett helyzetnek a következtében „a választások már nem állnak annyira a közérdeklődés központjában, mint a kilencvenes években. 1890-ben Middletownban minden egyes választás előtt heteken át vidám versengés és éles vita folyt . . . Ma már nincsenek fáklyás felvonulások, a trombiták hangja nem sürgeti meg a választókat és az újonnan megválasztott tisztviselőket, s bár a beszédek megőriznek valamit a régi lendületből, új érdekek gyakorolnak nyomást a politikára, az egyesületekre, a szakszervezetekre és az egyházakra.”

A kompromisszumokat gyakran a pártokon belül kötik meg; amikor a pártok egymással kötik, gyakran nem hoz-

zák nyilvánosságra őket, és sokszor nem is hozhatók nyilvánosságra. A tömegek akarata nem olyan hatékony, mint a szervezett kisebbségek befolyása; a hatalom eloszlása rendkívül egyenlőtlen, s a titkos egyezségek még jobban növelik a hatalmasok hatalmát.

Az *alkudozó* kompromisszumos párt azt jelenti, hogy két ellentétes eredetű csoport összhangba hozza politikáját úgy, hogy minden érdek a lehető legnagyobb mértékben érvényesüljön. Az alku sikere nagyrészt attól függ, hogy milyen mélyek az ellentétek. A *megalkuvó* párton *belül* viszont már oly sok kiegyezésre és megalkuvásra került sor, hogy vezetői nem képesek semmit sem elhatározni, és senkinek sem tudnak nemet mondani. A párt irányítói igyekeznek a minimumra csökkenteni az alapvető kérdésekről folytatott nyilvános vitákat; a politikusok személyes érintkezések és magánbeszélgetések útján oldják meg őket. A megalkuvó párt mindenkinek barátja.

Az Egyesült Államok két nagy pártja között nagyon kevés valóságos különbség van, de harmadik pártnak vagy mozgalomnak nincs esélye nagyszabású politikai szervezetre és propagandára. Ez a pártrendszer ideális olyan népnek, amely lényegében elégedett és a politikában nem lát a valóságos problémák megoldására szolgáló hatalmi eszközt.

Ezt a politikai elégedettséget alátámasztja a foglalkozási, anyagi és társadalmi emelkedés általános ténye. Különösen nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy a felfelé vezető mobilitás útjai nyitva állnak azok előtt, akik az alsóbb rétegek mozgalmait vezethetnék. *Gunnar Myrdal* hívta fel a figyelmet arra, hogy ezért nem válnak ellenzéki vezérekké. A két pártrendszerben a „legalkalmasabb emberek" valószínűleg az uralkodó és régóta fennálló helyi pártba lépnek és ott érvényesülnek. A nagy válság után a szakszer-

vezetek játszottak hasonló szerepet. A szakszervezetek hamar bürokratizálódtak és megszelidültek; de megnyitották a nagyobb jövedelemhez, presztízshez és hatalomhoz vezető utat sok „harcos" fiatalember előtt, azok előtt a munkásfiúk előtt, akik alkalmazkodni tudtak a szakszervezeti életben szokásos eljárásokhoz. Szervezők és meghatározott érdekek szóvivői megnövelhetik a politikai élet elevenségét, viszont az alsóbb körök tehetségeinek ez az elszívása csökkenti az érdeklődést.

A fontosabb politikai döntéseket nem helyi, hanem szövetségi szervek hozzák. Azt tartják, hogy az emberek leginkább a helyi politika kérdései iránt érdeklődnek: e kérdéseket többnyire a központi és a helyi hatalmak közötti tárgyalások során döntik el. „A húszas években — mondta egy liberális szervezet vezetője — helyi nyomást gyakorolhattunk a kongresszus befolyásolására. A harmincas években nem volt erre szükség. A kongresszus a politikai élet központjába került, és mi tőle függtünk. Aztán a háború megbénította a politikai erőfeszítéseket... Most viszont jó ideje az a helyzet, hogy ha meg akarunk szavaztatni egy törvényt, akkor nem vagyunk képesek ehhez helyi erőket, szervezeteket mozgósítani, vagy bármiféle helyi aktivitást kiváltani. A helyi erők elsorvadtak."

Az emberek és a hatalom központja közti távolság megnövekedett, s az egyén teljesen erőtlennek érzi magát. A politikai remény és annak megvalósulása között áll a két párt és a szövetségi bürokrácia, s ezek, mint a politikai cselekvés eszközei minden politikai érdeklődést elfojtanak. A közöny tulajdonképpen érthető válasz a hatalomnélküliség állapotára. *Barbara Wootton* szavaival: „A politikai apátia sokszor csak a józan ész kifejeződése. Nem azoknak a közönye, akik képesek lennének valamit tenni, de nem akarnak, hanem azoké, akik felfogják, hogy nem tehetnek

semmit. Nem akarnak választ keresni olyan kérdésekre, amelyekről tudják, hogy nincs rájuk válasz." Az egyén átérzi az irtózatos távolságot mindennapi élete s a politika között, és tisztában van azzal, hogy nincs hatalma.

Ma gyakran halljuk: a politika olyan bonyolulttá és technikaivá vált, hogy az egyén aligha értheti meg és aligha érdeklődhet iránta. *Jeffersonnak* kétségtelenül igaza van abban, hogy az emberek inkább vesznek részt a politikában, ha a felmerülő kérdések mindennapi tapasztalatukon belül vannak. De helyesebb lenne azt mondani, hogy a ma működő politikusok és politikai szervezetek nem akarnak ilyen kérdésekkel foglalkozni. Nem is képesek erre, nem tudják a különböző megoldásokat könnyen érthető gondolatokkal összekötni, nem tudják a kommunikációs eszközökben azokat érdekesen és helytállóan ismertetni; röviden nem képesek a bonyolult kérdések emberi és politikai következményeit az érintetteknek elmagyarázni. A bürokratikus gondolkodásmódra (amely a politikai kérdésekben egyszerűen igazgatási problémákat lát) és a demokrácia leegyszerűsítő fogalmára (amely a közönségben nem a mindenki számára fontos döntések meghozóját, hanem a kormány végrehajtó szervét látja) jellemző az a gondolat, hogy a problémák túlzott bonyolultsága miatt az emberek nem oldhatják meg őket.

Azok az idők, amikor a hivatali állásokat a győztes párt megbízható embereivel töltötték be,* a kormányt legalább a nép véleményét irányító körökhöz hozták közelebb. A képzett hivatalnok többnyire távolabb van a néptől; mivel állása nem függ a választók és a pártvezérek véleményé-

* spoils system: Jackson amerikai elnök által bevezetett politikai rendszer, amely szerint választás után a régi tisztviselőket eltávolítják s helyükre a győztes párt megbízható emberei kerülnek. *(A ford. jegyzete)*

től, ezért nem is épít ki velük személyes kapcsolatot. *Jackson* azt hitte (akárcsak *Lenin*): „hogy minden közhivatalnok kötelességei olyan egyszerűvé és érthetővé tehetők, hogy bármely értelmes ember vállalkozhat elvégzésükre". E rendszer előnyös oldala az volt, hogy több embert juttatott a kormányzati tevékenységek világába; az állam már nem volt „kevesek eszköze sokak költségére." Azóta a pártokban és az állami végrehajtó szervekben a bürokrácia szűkítette a politikai döntések és növelte az adminisztratív rendszabályok körét.

A kapitalizmus előtti társadalmakban a hatalom személyes és ismert volt. Az alattvaló személyesen ismerte a hatalom birtokosát, és tisztában volt a hatalom eszközeivel is. Engedelmessége és félelme bevallott és konkrét volt; és ha fellázadt, lázadásának céljait világosan és konkrétan megfogalmazta. *D. H. Lasswell* írja: „Ha megpillantasz egy indiánt, amint egy fa mögül les rád, akkor azonnal megérted, hogy mit csinál. De ha látsz egy modern bankárt az íróasztalánál dolgozni napokon és éveken át, akkor még sejtelmed sincs arról, hogy milyen bonyolult biztonsági rendszerrel igyekszik felderíteni a beruházók titkait." Ha az egyik embernek van földje, és a földjén vize, másoknak pedig állataik itatásához vízre lenne szükségük, akkor ezek tisztán látják a tulajdon hatalmát; de amikor a bér, az ár és a profit arányát úgy irányítják, hogy mások életszínvonala csökkenjen, akkor ez utóbbiak egyáltalán nem tudják, hogy kit szidjanak.

Az irányítás személytelen és anonim rendszerében nyilvánvaló és egyértelműen megfogalmazott válaszok nem lehetségesek: a félelem helyére a szorongás kerül; a gondokat és a bajokat a bizonytalanság váltja fel. Sokszor nem tudni, hogy kié a hatalom, mert az összekuszált és rejtett rendszer bonyolult, és szervezett felelőtlenséget hord magában.

Amikor a hatalmat távoli központ ruházza át helyi megbízottjára, akkor az ember közvetlen feljebbvalója nem nagyon különbözik az embertől magától: hiszen nem dönt személyesen, hanem csak az embert irányító bonyolult hálózat része. És ha az ember fellázad, nem könnyen találja meg a célpontokat. Nincsenek olyan szimbólumok, amelyek kihívnák a hatalmat — hiszen a hatalomnak sincsenek olyan szimbólumai, amelyekkel szembe kellene szállni.

A politikai hatalom centralizálódott, a felmerülő problémák racionalizálódtak és a kétpárt rendszer alkudozásainak tárgyaivá lettek, az uralmat a személytelen manipuláció váltotta fel. Az uralomnak szüksége van igazolásra, hogy biztosítsa alattvalóinak hűségét; a manipulációnak nincs szüksége igazolásra, mert döntései titkosak. Manipulációra akkor kerül sor, amikor a hatalom centralizálását nem lehet a közvélemény előtt igazolni, s a hatalom birtokosai nem is hisznek abban, hogy ez sikerül nekik. A manipulációt a tömegek közönye táplálja. Egyre szűkebb az igények és ellenigények köre, s már nincsenek olyan célok, szimbólumok, alapelvek, amelyekről széles körben vitatkoznának. Az ellentétes álláspontok vitájára azért kerül olyan ritkán sor a kommunikációs eszközökben, mert a politika a két nagy párt, a gazdaságpolitika pedig a szakszervezetek és a tőkés szervezetek monopóliuma. A kommunikációs eszközökben, a szakszervezetekben és a pártokban csak néhány álláspontnak nyílik tér. A bizonytalansági érzések és a törekvések nem kapcsolódnak politikai szimbólumokhoz, hanem levezeti őket a szórakozások és az áruk utáni féktelen hajsza, vagy kielégületlenség formájában az én felé fordulnak. Nincs szervezett erőfeszítés a közös érdekek közös tudatának a kifejlesztésére; az emberek úgy érzik, hogy távol vannak az eseményektől, és még távolabb attól, hogy befolyásolhassák azok menetét.

A hatalom centralizálódása és növekedése miatt objektív értelemben a politikai intézmények fontosabbá váltak, de a tömegek elidegenedése miatt az embereknek a politika iránti szubjektív érdeklődése egyre kisebb. A politika bürokratizálódik, a tömegek közönyössé válnak. Ezek a mai politika legfontosabb jellemvonásai. Mindennek következtében a politikai kifejezésmód ellaposodik, a politikai elmélet meddő részletekben vész el, a történelmet az emberek háta mögött csinálják. Ebben a politikai helyzetben játssza el az új középosztály passzív szerepét.

6. *Az útitársak*

Bármilyen fontos is a politika, mégis csak egyik területe a társadalmi rendszernek, s a társadalmi rendszernek nem feltétlenül van szüksége politikai hűségre. Még az is elképzelhető, hogy olyan individualista és haszonra beállított társadalomban, mint az Egyesült Államoké, a politikai közönységgel úgy is számolhatnak, mint várható pszichológiai jelenséggel. Ez a magánember bürokratizált társadalma, s a politikai közönység nagyon jól megfelel ennek az állapotnak.

A régi középosztályok hanyatlása nem jelenti azt, hogy már nem kapitalista demokráciában élünk. Csupán annyit jelent, hogy a rendszer régi legitimálásának nincs már hitele, s azok az intézmények, amelyek életünk keretét adják, senkiből sem váltanak ki lelkesedést. Arról természetesen nincs szó, hogy normák nélküli helyzetben, az anómia* állapotában lennénk, de teljesen nyilvánvaló, hogy

* anómia: Durkheim által, először 1895-ben használt fogalom, annak az állapotnak a megjelölésére, amikor a normák értéktelenné válnak, és a társadalom tagjai a normákat elvetik. *(A ford. jegyzete)*

korszakunk az erkölcsi válság kora. A társadalmi rendszer nem csak erkölcsi és ideológiai egyetértésre támaszkodhat. Nem teljesen és szilárdan legitimált hatalmi rendszerben az előnyök és a konvenciók hálózata is összetarthat olyan társadalmat, amelyben nagy anyagi jólét és kényelem uralkodik.

Azt természetesen el kell ismernünk, hogy ez nem a régi középosztályok által megalapozott és ismertté vált demokratikus gondolat; ha az emberek fejében nem is, de fejük fölött küzdelem folyik; hogy bürokratizált társadalmunknak megvannak a maga ellentmondásai és válságai, s a jövőben ezek súlyosabbá válhatnak.

A középosztályok átalakulása szétforgácsolta a középosztályt úgy, hogy „középosztályi politika" kialakítására valószínűleg még akkor sem kerülne sor, ha minden más előfeltétel rendelkezésre állna. A politikai mozgalmak általában arra törekednek, hogy az általuk képviselt csoportok érdekeit érvényesítsék; ebben az értelemben nincs elkülönült középosztályi mozgalom az Egyesült Államok életében. Mert a középosztályok anyagi érdekei ellentétesek, életformájuk eltérő, ideológiai illúzióik különböznek; nincs olyan homogén alap, amelyre valamilyen közös politikai mozgalom támaszkodhatnék.

A farmerek védővámokat és magasabb termelői árakat kívánnak; a fehérgalléros hivatalnokok viszont olcsó fogyasztói árakat. Az államhivatalnokok nagyobb fizetést, a kiskereskedők alacsonyabb adókat szeretnének. A bér- és szociálpolitikában az új középosztálybeliek egyre inkább magukévá teszik a munkavállalók beállítottságát; a régi középosztálybeliek a munkaadókkal értenek egyet. A régi középosztálybeliek időről időre a kistulajdon nevében harcoltak a monopóliumok ellen; az új középosztálybeliek állásának biztonsága a nagy monopóliumoktól függ, s nem

egyszer tanúsítanak hűséget a céggel szemben. A kistulajdonosok, különösen a kiskereskedők harcolnak a kereskedelmi központok, az állam és a szakszervezetek ellen, s e harcukban a nagyvállalatokat támogatják. A fehérgalléros, ha egyáltalában szervezhetők, szakszervezetekben tömörülnek, s a bérmunkások soraihoz csatlakoznak. Mind a régi, mind az új középosztálybeliek, hatalmasabb és tagoltabb érdekcsoportoknak a rohamcsapatai.

Nincs olyan közös szimbólum, igény vagy remény, amelyet az egész középosztály magáévá tehetne. Különböző töredékei a már fennálló tömbökhöz csatlakoznak, hogy a párton és az államon belül befolyásért versengjenek. A főbb politikai intézmények nincsenek úgy differenciálódva, hogy bármilyen sajátos politikai harcot vállalhassanak.

Munkahelyi tapasztalataik nem ösztönzik őket önálló politikai szervezetek kialakítására. Az ilyen mozgalmak társadalmi rugói életükből hiányzanak. A fehérgalléros alkalmazottakra kétszeresen igaz *Leninnek* az a megjegyzése, hogy a politikai osztályöntudat csak „a munkások és a munkáltatók kölcsönös viszonya körén", kívül eső területről származhat. Munkahelyi ideológiájuk politikailag passzív; nincsenek gazdasági harcra kényszerítve, legföljebb a legszétszórtabb és legtöredékesebb értelemben; gazdasági és politikai érdekeiknek még a legkezdetlegesebb módon sincsenek tudatában; nem élnek át semmiféle éles válságot, amely rétegükre lenne jellemző. A pártokhoz, szakszervezetekhez, osztályokhoz való viszony problémái nem vethetők fel velük szemben, mert nem alkotnak homogén osztályt; közülük csak kevesen tömörülnek szakszervezetbe; egyik nagyobb párt sem fordul különösképpen hozzájuk; olyan gondolat pedig fel sem merül, hogy önálló pártot alkossanak.

A politikai erő a szervezett gazdasági hatalmon alapul;

czért a fehérgalléros dolgozók erejüket csak a „tőkéből", vagy a „munkából" meríthetik. A hatalom struktúrájában függő változók. Politikai jövőjük attól függ, hogy mi lesz a kimenetele a tőke és a munka harcának. Ha a „munka" nyilvánvalóan „győz", akkor az alacsonyabb beosztású fehérgallérosok mind belépnek a szakszervezetbe; ha a munkásvezérek egyeztető bizottságokban vesznek részt, akkor a fehérgallérosok is követik példájukat.

A fehérgallérosok növekvő hatalmáról szóló elméletek általában számszerű növekedésükre és a tömegtársadalom bürokratikus és elosztó apparátusban való nélkülözhetetlenségükre hivatkoznak. De valamely réteget számszerű növekedése csak akkor juttathatná el a hatalomhoz, ha a tiszta számszerűség automatikus demokráciája uralkodnék. És a technikai nélkülözhetetlenség csak akkor vezethet el a hatalomhoz, ha mágikus ugrást tételezünk fel a foglalkozási funkcióból a politikai hatalomba.

Fordítsuk le ezeket az elméleti kérdéseket az amerikai élet mindennapi valóságára. Azonnal szembeötlik, hogy a számszerű növekedésből és a funkciók fontosságából a politikai hatalom megszerzéséhez csak a politikai tudatosság és szervezet útján lehet eljutni. A fehérgallérosok dolgozókra egyik sem jellemző. Előretörésük az amerikai társadalomban különben sem vezethet a szabadság és az ésszerűség növekedéséhez. A fehérgallérosokat nem az ésszerűség, hanem az illúzió jellemzi; nem szabadságra vágyódnak, hanem aggodalomtól szenvednek. Társadalmilag meddő életútjuk kiszélesedése nem hozhatna szabadságot vagy ésszerűséget sem az egyén, sem a társadalom életébe.

Ezek azonban meddő okoskodások; semmi valószínűsége sincs annak, hogy az új középosztályok politikai mozgalmat alkossanak vagy vezessenek. Nem él bennük állandó elégedetlenség életviszonyaikkal szemben, s nincs is ben-

nük felelős törekvés azok megváltoztatására. Az elégedetlenséghez képzelőerőre van szükség, vagy legalább arra, hogy az ember kinyissa a szemét; felelős harc pedig elképzelhetetlen vezetés nélkül.

Az új középosztályokkal kapcsolatban felmerülő politikai kérdés így szól: „Melyik tömbnek vagy mozgalomnak lesznek az uszályában?" És a válasz: „Amelyikről azt hiszik, hogy győzni fog."

Nem járhatnak el politikailag „proletár módon" már csak azért sem, mert Amerikában nincs politikai proletármozgalom. Nem járhatnak el „középosztályi módon" sem, mert nincs középosztályi politika és mert gazdaságilag nem is lennének képesek ezt a státust fenntartani. Nem léphetnek fel önálló tömbként vagy pártként, mert nem egységesek és nincsenek meg hozzá az eszközeik. Nem válhatnak a mérleg nyelvévé, mert csak akkor tudnak választani, amikor a küzdelem már eldőlt.

Mivel nincs közéleti pozíciójuk, az egyes egyének magánpozíciója dönti el, hogy milyen irányban mennek; de mint egyének, nem tudják merre menjenek. Ingadoznak, haboznak, véleményeik zavarosak és tétovák, cselekedeteik szétfolyók és szeszélyesek. Gondterheltek és bizalmatlanok, de mint annyian mások, nem tudják kit okoljanak gondjaikért és kivel szemben legyenek bizalmatlanok. Politikailag ingerlékenyek, de nincs bennük politikai szenvedély. A kórus szerepét játsszák, közönyösen ahhoz, hogy felháborodjanak, de hisztérikus tapsokra készen. Ők az útitársak. Szédülten futnak a presztízs után, de végső soron a hatalom nyomában járnak, mert mindent összevetve, a presztízst a hatalom határozza meg. Addig pedig az amerikai társadalom politikai piacán megvásárolhatók; aki elég tekintélyes és elég erős, megveheti őket. Eddig senki sem tett erre komoly kísérletet.

A szociológiai szemlélet*

A mű a modern polgári szociológia kritikája. Mills végigvezeti az olvasót e szociológia legfontosabb jellemzőin: bemutatja az elméletképzésre irányuló kísérleteket, elsősorban Talcott Parsons munkásságán keresztül e kísérletek eredménytelenségét, az empirizmus jellemzőit és összefüggéseit a modern tudományos kutatóintézmények jelenségeivel, elsősorban az ott tapasztalható bürokratikus tendenciákkal, a tudományos munkastílus megváltozásával stb. Végül felvillant valamit a kivezető útból is, elsősorban a történeti szemlélet mai lehetőségeinek elemzése kapcsán. Mills e könyvének minden jelentős fejezete helyet kap válogatásunkban.

* C. Wright Mills: The sociological imagination. (A szociológiai szemlélet) Oxford University Press, New York, 1959.

A nagy elmélet*

„A nagy elmélet" bemutatására alighanem Talcott Parsons *A társadalmi rendszer* című műve a legalkalmasabb. Ezt a könyvet általában a legkiválóbb teoretikus legfontosabb könyvének tekintik.

„A különböző helyzetekben megnyíló alternatívák közül úgy választunk, hogy valamilyen általánosan elfogadott szimbolikus rendszert használunk fel normának vagy kritériumnak. Ennek a szimbolikus rendszernek az elemeit nevezzük értéknek... De a cselekvés teljességének ettől a motivációs oldalától — a szimbolikus rendszerek szerepének szempontjából nézve a dolgot — meg kell különböztetnünk az „értékre irányuló" oldalt. Ez utóbbi nem az ügyek várható állásának értelmezésével foglalkozik az aktor számára a kielégülés és kielégületlenség szempontjából, hanem maguknak a szelektáló normáknak a tartalmával. Az értékre irányuló fogalma ebben az értelemben logikai eszközként szolgál, hogy megfogalmazhassuk a kulturális tradícióknak a cselekvési rendszerbe való beillesztését, illetve ennek egyik legfontosabb vonatkozását.

* C. *Wright Mills:* I. m. Grand Theory c. 2. fejezete. 25—49. pp. Mills *„A nagy elmélet*-nek nevezi az ember és a társadalom természetéről szóló absztrakt, statikus, formalista elméleti rendszereket. *(A ford. jegyzete)*

A normatív beállítottság fenti levezetéséből és az értékeknek a cselekvésben játszott szerepéből következik, hogy érték nincs társadalmi viszonyítás nélkül... Minden cselekvési rendszer elválaszthatatlan alkotórésze, hogy a cselekvés „normákhoz igazodó". Ez következik, ahogy már kimutattuk, az elvárás fogalmából és a cselekvés elméletében elfoglalt helyéből, különös tekintettel az „aktív" időszakra, amelyben az aktor célokat követ. Az elvárások az interakció folyamatának úgynevezett kettős kontingenciájával kombinálódva a rend alapvetően parancsoló problémáját teremtik meg. Meg kell különböztetnünk a rend e problémájának két oldalát; a szimbolikus rendszerek rendje teszi lehetővé a kommunikációt; ettől különbözik a „hobbesi" rend-probléma, a motivációs irányulásnak és az elvárások normatív oldalának a kölcsönös rendje.

A rend-probléma, tehát a társadalmi interakció szilárd rendszerei integrálódása jellegének problémája, vagyis a társadalmi struktúra, az aktorok motivációjának a normatív kulturális előírásokhoz való illeszkedésével összpontosul —, ezek a normatív kulturális előírások integrálják a cselekvési rendszert, mégpedig interperszonálisan. Ezek az előírások az előző fejezetben használt fogalmak szerint az értékek követésének módjai és mint ilyenek, a társadalmi rendszer kulturális tradíciójának legalapvetőbb részei."[1]

Egyes olvasók most talán hajlandóságot éreznek arra, hogy tovább lapozzanak. Remélem, hogy nem engednek az impulzusnak. *„A nagy elmélet"* — a fogalmak társítása és szétbontása — megérdemli, hogy foglalkozzunk vele. Igaz, hatása nem olyan jelentős, mint a módszertani irányé, amelyet a következő fejezetben vizsgálunk meg, mert,

[1] *Talcott Parsons:* The Social System, Glencoe, Illinois, The Free Press, 1951. 12. 36—37. pp.

mint munkastílus nehezen követhető. Tény, hogy nem könnyen érthető; és gyanú ébred bennük, hogy nem is értelmes. Ez védelmet jelent a támadásokkal szemben, de akadályozza, hogy kijelentései befolyásolják a társadalomtudósok munkaeljárásait. Komolyra fordítva a szót, el kell ismerni, hogy a társadalomtudósok négyféleképpen fogadják ezeket a tanításokat.

Egyesek azt vallják, hogy értik és szeretik ezt a tanítást, és a legnagyobb tettek közé sorolják a társadalomtudomány egész történetében.

Mások azt vallják, hogy értik, de nem szeretik, jelentéktelennek és ostobának tartják (nagyon kevesen vannak ilyenek, valószínűleg azért, mert az ellenszenv és a türelmetlenség igen sok embert megakadályoz a tanítás megértésében).

Sokan nagyon szeretik ezt a tanítást, de nem állíthatják, hogy értik. Számukra *„A nagy elmélet"* csodálatos útvesztő, amely éppen az érthetőség hiánya miatt oly elragadó.

Végül vannak olyanok, akik nem értik a tant és nem is szeretik, és ha van bátorságuk bevallani meggyőződésüket, akkor azt állítják, hogy a király meztelen.

A fentieken kívül természetesen igen nagy az átmeneti változatok száma is, sokan pedig nem foglalnak állást, várva, hogy mi lesz az egész dolognak a kimenetele. És bármennyire megdöbbentő is, a legtöbb szociológus semmi egyebet nem tud az egészről, csak azt, hogy nagyon sokat beszélnek róla.

Az ugrópontja az egész kérdésnek az értelmesség problémája. Ez természetesen nemcsak *„A nagy elmélet"*-tel kapcsolatban vethető fel, de *„A nagy elmélet"* képviselőivel szemben a legjogosabb a kérdés: Csupán zavaros fecsegésről van-e szó, vagy végül is valami mégis van benne? A válasz véleményem szerint: Valami van benne, de na-

gyon mélyre temetve. A kérdés így is fogalmazható: Ha a megértés összes akadályait eltávolítottuk, akkor végül mi az, amit megérthetünk benne?

1

A kérdésre csak egyféleképpen felelhetünk: Le kell fordítanunk e gondolatvilág egyik jellemző darabját, és aztán tanulmányoznunk kell a fordítást. Maradjunk meg választott példánknál. Szeretném hangsúlyozni, hogy e helyen nem kívánok Parsons egész életművének értékelésével foglalkozni. Ha hivatkozom más írásaira, akkor ezt csak azért teszem, hogy a szóban forgó kötet egyes részleteit jobban megvilágítsam. Nem állítom, hogy *A társadalmi rendszert* kitűnően fordítottam angolra, de állítom, hogy hűségesen. Fordításom tehát mindazt tartalmazza, ami az eredetiből felfogható. Igyekezni fogok következtetéseket levonni a szavak jelentéséből és a szavak kapcsolatából. Mindkettő fontos; összekeverésük végzetes lenne. Hogy megvilágítsam, mire van szükség, mindenek előtt közlöm néhány részlet fordítását; aztán két változatot javaslok az egész könyv rövidített fordítására.

A fejezet élén álló idézetet a következőképpen fordítom le: Az emberek gyakran ugyanazokat az előírásokat követik és elvárják egymástól, hogy betartsák ezeket. Ameddig így tesznek, addig rendezett társadalommal van dolgunk. (Fordítás vége.)

Parsons szövege:

„E 'bekötésnek' is kettős struktúrája van. Először, az előírás internalizálása útján a vele való konformitás arra hajlik, hogy az ego számára személyes, expresszív és/vagy instrumentális jelentőséget kapjon. Másodszor az alter

reakcióinak strukturálódása, mint az ego cselekvéseinek szankciója, az előírásokkal való konformitásának függvénye. Ezért a konformitás, mint a szükségletek kielégítésének közvetlen módja egybeesik a konformitással, mint mások kedvező reakciói előidézésének és kedvezőtlen reakciói meggátolásának feltételével. Akkor nevezünk egy előírást „institucionalizáltnak", amikor az aktorok sokasága cselekvését illetően, az értékre irányuló sztenderddel való konformitás megfelel mindkét kritériumnak, vagyis a rendszerben helyet foglaló bármely aktor részéről egyrészt a saját szükséglete kielégítésének módja, másrészt más fontos személyek reakciói „optimalizálásának" feltétele.

Valamely értékminta ebben az értelemben mindig valamilyen interakciós összefüggésben van institucionalizálva. Ezért vele összefüggésben az elvárási rendszernek mindig két oldala integrálódik. Az egyik oldalon vannak azok az elvárások, amelyek a kiindulópontul választott aktor, ego viselkedésével foglalkoznak és számára előírásokat állítanak fel: ezek a 'szerepelvárások'. A másik oldalon vannak a kiinduló pontul választott ego szemszögéből mások (alterek) vele összefüggő valószínű reakcióit illető elvárások — ezeket nevezzük 'szankcióknak'; ez utóbbiak viszont pozitív és negatív szankciókra oszthatók, aszerint, hogy az ego kielégülést elősegítőnek vagy kielégülést akadályozónak fogja fel őket. A szerepelvárások és a szankciók közötti viszony kölcsönös. Ami szankció az ego számára, az szerepelvárás az aktor számára és vice versa.

A szerep, az egyéni aktor teljes orientációs rendszerének szektora, meghatározott interakciós összefüggésekre vonatkozó elvárásokból szerveződik, tehát azokhoz a meghatározott értékelőírásokkal integrálódik, amelyek irányítják egy vagy több alter interakcióját a megfelelő kiegészítő szerepekben. Ezek az alterek nem feltétlenül képezik

egyének meghatározott csoportját; bármely alter szóba jöhet, ha és amennyiben az egoval olyan partikulárisan kiegészítő interakciós viszonyba lép, amely a közös érték orientációs sztenderdekre vonatkozó elvárások kölcsönösségét foglalja magában.

A szerepelvárások és a megfelelő szankciók institucionalizálása nagyságrendi kérdés. Az institucionalizálás foka változók két halmazának a függvénye: a változók egyik sora az értékorientációs minták tényleges elfogadását illeti, a változók másik sora a motivációs orientációt vagy a fontos elvárások teljesítésének kötelezettségét határozza meg. Számos tényezővel lesz dolgunk, amelyek befolyásolhatják az institucionalizáltság fokát e csatornákon keresztül. A teljes institucionalizáltság poláris antitézise az *anómia*, az interakciós folyamat strukturált komplementaritásának hiánya, vagyis más szóval a normatív rend teljes felborulása mindkét értelemben. Ez azonban csak határfogalom, amely ténylegesen sohasem fordulhat elő, semmiféle konkrét társadalmi rendszerben sem. Éppen úgy, ahogy az institucionalizálódásának, az *anómiának* is megvannak a fokozatai. Az egyik a másik fordítottja.

Institúciónak nevezzük azt az institucionalizált szerepegyüttest, amelynek a szóbanforgó társadalmi rendszerben stratégiai-strukturális jelentősége van. Az institúció tehát a társadalmi struktúrában magasabb rendű egység, mint a szerep, és valóban kölcsönösen függő szerepmintáknak vagy azok komponenseinek sokaságából áll".[2]

Vagy más szavakkal: Az emberek együttműködnek egymással vagy egymás ellenére tesznek. Mindkét esetben figyelembe veszik azt, amit mások várnak tőlük. Amikor a kölcsönös elvárások elég tartósak és határozottak, akkor

[2] I. m. 38—39. pp.

előírásoknak (sztenderdeknek) nevezik őket. Mindegyik résztvevő számít arra, hogy a másik hogyan reagál arra, amit ő csinál. Ezeket a várt reakciókat szankcióknak nevezzük. Némelyik közülük örömet okoz, mások nem. Amikor az emberek viselkedését sztenderdek és szankciók irányítják, akkor azt mondjuk, hogy szerepeket játszanak. Ez ésszerű metafora. Azt, amit intézménynek nevezünk, valószínűleg a legjobb úgy meghatározni, mint többé-kevésbé szilárd szerepegyüttest. Amikor valamilyen intézményen belül, vagy ilyen intézményekből álló egész társadalmon belül, az emberek már nem engedelmeskednek a sztenderdeknek és szankcióknak, akkor *Durkheimmel anómiáról* beszélhetünk. Az egyik véglet az intézmények, amelyekben az előírások és a szankciók mind rendben vannak; a másik véglet az anómia: az az állapot, amelyben mint *Yeats* mondja nincs meg az összetartó centrum vagy ahogy én mondom: a normatív rend felbomlott. (Fordítás vége.)

El kell ismernem, hogy ez a fordítás nem teljesen hűséges, kicsit javítottam a szövegen, mert ezek nagyon jó gondolatok. Valóban gyakran fordul elő, hogy nagy teoretikusok gondolatai megfelelő fordításban többé-kevésbé sztenderd gondolatokká válnak a szociológiai tankönyvekben. De az „intézményekről" fent adott definíció nem teljes. Ahhoz, amit lefordítottunk, hozzá kell adnunk, hogy az intézményeket alkotó szerepeket általában nem jellemzi „az elfogadott elvárások komplementaritása". Volt ön valaha a hadseregben, vagy valamelyik gyárban, vagy akár egy családban? Igen, ezek intézmények. Ezekben az intézményekben egyesek elvárásai fontosabbak, mint másokéi. Ez azért van így, mert ezeknek az embereknek nagyobb a hatalmuk. Vagy szociológiaibb nyelven, noha nem tökéletesen: valamely intézmény az uralom különbözőképpen részesülő szerepek együttese.

Parsons eredeti szövege:

„A közös értékekhez való ragaszkodás motivációs szempontból azt jelenti, hogy az értékmintákat az aktorok közös 'érzései' támasztják alá, ami viszont úgy definiálható, hogy a fontos elvárásokkal szembeni konformitást 'jó dolognak' kezelik, úgy szólván tekintet nélkül az efféle konformitásból származó specifikus instrumentális előnyökre, így például valamilyen negatív szankció kikerülésére. Továbbá, a közös értékekhez való ragaszkodásnak —, miközben egybekapcsolódhat az aktor közvetlen szükségleteinek kielégítésével —, mindig van 'morális' oldala, mégpedig abban a mértékben, amilyen mértékben ez a konformitás meghatározza az aktor 'felelősségét' szélesebb értelemben, vagyis abban a társadalmi cselekvésrendszerben, amelyben résztvesz. A felelősség specifikus fókusza nyilvánvalóan a kollektivitás, amelyet valamilyen közös értékorientáció konstituál.

Végül nyilvánvaló, hogy a közös értékeket alátámasztó érzelmek specifikus struktúrájukban rendszerint nem az organizmus alkatilag adott hajlamainak a kifejeződései. Ezeket általában megtanulják, vagy megszerzik. Továbbá, a cselekvés orientációjában játszott szerepük elsősorban nem az, hogy a kulturális tárgyakat az aktorok megismerik és adaptálják, hanem, hogy a kulturális mintákat internalizálják; az aktor személyiségrendszere struktúrájának alkotó részét képezik. Az ilyen érzelmek, vagy értékattitüdök, ahogy őket nevezik, ezért a személyiség hiteles szükséglet-diszpozíciói. Csak az institucionalizált értékek internalizációja útján valósul meg a viselkedésnek a társadalmi struktúrában való hitelek motivációs integrációja, a motiváció mélyebb rétegeinek a szerepelvárások teljesítésére való felhasználása. Csak akkor beszélhetünk erősen integrált társadalmi rendszerről és csak akkor mondhatjuk,

hogy a kollektivitás érdekei és a kollektivitást alkotó tagok magánérdekei megközelítőleg egybeesnek, ha az alábbi folyamatok nagymértékben mennek végbe.

A társadalmi rendszerek dinamikájának alapjelensége a közös kulturális munkák rendjének integrációja, a személyiségek internalizált szükséglet-diszpozíciós struktúrájával. A legtöbb tovatűnő interakciós folyamat kivételével bármely társadalmi rendszer stabilitása az ilyen integráció fokától függ: ezt a tételt a szociológia alapvető dinamikus tételének nevezhetjük. Ez a legfontosabb kiindulópont minden olyan elemzés számára, amely a társadalmi folyamat dinamikus elemzése akar lenni."[3]

Fordításban: Amikor az emberek ugyanazokat az értékeket követik, akkor hajlamosak úgy viselkedni, mint ahogy azt egymástól elvárják. Az ilyen konformitást gyakran jó dolognak tartják —, még akkor is, amikor az látszólag szemben áll közvetlen érdekeikkel. Az általánosan elfogadott értékeket nem öröklik, hanem megtanulják s ez nem csökkenti az emberi motivációban játszott szerepüket, éppen ellenkezőleg, magának a személyiségnek válnak a részeivé. Mint ilyenek, összetartják a társadalmat, mert a társadalmilag várhatót egyénileg igényeltté teszik. Ez olyan fontos bármely társadalmi rendszer stabilitásához, hogy kiindulópontnak fogom használni minden olyan esetben, amikor valamilyen társadalmi rendszert kell elemeznem. (Fordítás vége.)

*

Ugyanilyen módon lefordítható *A társadalmi rendszer* 555 lapja 150 világos angol lapon. Az eredmény nem lenne nagyon megkapó, de tartalmazná azokat a fogalmakat,

[3] I. m. 41—42. pp.

amelyekben a könyv kulcsproblémái és az e problémákra nyújtott megoldások világosan megfogalmazhatók. Magától értetődik, hogy bármilyen gondolatot vagy könyvet meg lehet fogalmazni egy mondatban és húsz kötetben. Az a kérdés, hogy hogyan kell megfogalmazni ahhoz, hogy világos legyen és mennyire fontos ahhoz, hogy a terjedelmet megérdemelje; mennyi bizonyító anyagra van szükség, s hány probléma merül fel, amelyet meg kell oldani vagy legalább érinteni kell.

Parsons könyvét például megfogalmazhatjuk két vagy három mondatban: Hogyan lehetséges társadalmi rend? A válasz: a közösen elfogadott értékek teszik lehetővé. Ez minden? Természetesen nem, de ez a legalapvetőbb. De nem méltánytalan ez így? Nem lehetne minden könyvet ugyanígy kezelni? Hogyne lehetne. Például az én egyik könyvemet: végül is ki uralkodik Amerikában? Senkinek a hatalma sem kizárólagos, de ha valamilyen csoport uralkodik, akkor ez a hatalmi elit. Vagy a jelen könyv rövid kivonata: Miről szólnak a társadalomtudományok? Az emberről és a társadalomról kellene szólniuk és néha arról is szólnak. Azon igyekeznek, hogy segítsenek nekünk megérteni az egyéni életet és a történelmet, s a kettő összefüggését a változó társadalmi struktúrában.

Az alábbiakban Parsons könyvének fordítását négy bekezdésben adjuk:

Képzeljünk el valamit, amit társadalmi rendszernek nevezhetünk; ebben az egyének számot vetnek egymással. A cselekvések elég gyakran szabályszerűek, mert az egyének közös értéksztenderdeket követnek, és ennek megfelelően járnak el a gyakorlatban. Némelyik előírást normának nevez; azok, akik norma szerint járnak el, hasonló alkalmakkor hasonló módon cselekednek. Amennyiben ez a helyzet, akkor társadalmi szabályszerűségekről beszélhe-

tünk; ezeket megfigyelhetjük, és gyakran azt tapasztaljuk, hogy tartósak. A tartósan fennálló és szilárd szabályszerűségeket strukturálisnak nevezhetjük. A társadalmi rendszer valamennyi szabályszerűségét felfoghatjuk nagy és bonyolult egyensúlynak. Igyekszem megfeledkezni arról, hogy ez hasonlat, mert nagyon reálisnak tekintem alapvető fogalmamat, a társadalmi egyensúlyt.

A társadalmi egyensúly fenntartásának két fő módja van, és bármelyikük hiánya az egyensúly felborulását eredményezi. Az elsőt társadalmasításnak, „szocializálódásnak" nevezzük. Ezen mindazokat a módokat értjük, amelyeken keresztül az újonnan született egyén társadalmi személlyé válik. A személyek társadalmivá tételének része, hogy motívumokat kapnak a mások által megkívánt vagy várt társadalmi cselekedetek véghezvitelére. A társadalmi egyensúly másik fő eszköze a társadalmi kontroll. Ide tartozik mindaz, amivel az embereket a megfelelő viselkedésre ösztönzik, és amellyel ők maguk saját magukat ugyanerre rábírják. Megfelelő viselkedésen értjük mindazokat a cselekedeteket, amelyek az adott társadalmi rendszerben általában várhatók és elfogadottak.

A társadalmi egyensúly fenntartásának első problémája annak elérése, hogy az emberek azt kívánják, amit tőlük megkövetelnek és tőlük várnak. Ha ez hiányzik, akkor kerül elő a második probléma: azoknak az eszközöknek az alkalmazása, amelyekkel az embereket a megfelelő viselkedésre rá lehet bírni. A társadalmi kontroll legjobb meghatározását és osztályozását *Max Weber* adta meg, és ez a könyv keveset ad hozzá az ő nézeteihez, valamint azokhoz, amelyek halála óta e tárgyban elhangzottak.

Egy probléma zavar egy kicsit engem: ha megvan a társadalmi egyensúly, és megvan a szükséges szocializálás és kontroll, akkor hogyan lehetséges, hogy bárki valami

rendelleneset tegyen? Ezt nem nagyon tudom megmagyarázni, legalábbis Rendszeres és Általános Elméletemmel nem. Van még egy kérdés, amely nem olyan világos, mint ahogy én azt szeretném: hogyan magyarázzam a társadalmi változást — a történelmet? Ha önök ezzel a két problémával találkoznak, akkor azt javaslom, hogy végezzenek empirikus kutatásokat. (Fordítás vége.)

*

Ennyi talán elég is. Fordításom lehetne teljesebb is, de a teljesebb fordítás nem feltétlenül jelent pontosabb fordítást. Kérem az olvasókat, hogy maguk tekintsenek bele *A társadalmi rendszerbe* és keressenek benne több mondanivalót. Addig is három feladatunk van: Először is jellemeznünk kell *„A nagy elmélet"* gondolkodásmódját és logikai stílusát, másodszor, tisztáznunk kell azokat a fogalmakat, amelyeket Parsons összekever; harmadszor jeleznünk kell, hogy a legtöbb társadalomtudós miként állítja fel és oldja meg *Parsons* rendproblémáját. A magam részéről arra törekszem, hogy segítsem a nagy teoretikusokat leszállni a haszontalan magasságokból.

2

A társadalomtudósok közti komolyabb nézeteltérések nem azok között fordulnak elő, akik megfigyelnek gondolkodás nélkül, és akik gondolkodnak megfigyelés nélkül; a viták inkább arról szólnak, miként kell gondolkodni, miként kell megfigyelni, és hogy miként kell a két dolgot összekapcsolni.

„A nagy elmélet" alapvető problémája, hogy a kiinduló gondolkodási szintet nagyon általánosan választotta meg,

s ezért művelői logikusan nem juthatnak el a megfigyeléshez addig, ameddig nagy teoretikusok, nem jutnak el az általánosságoktól a történeti és strukturális összefüggésekig. A valódi problémák iránti egészséges érzéknek ez a hiánya teszi oly feltűnővé könyveik irrealitását. A végső eredmény egyik jellegzetessége a megkülönböztetések láthatólag önkényes sokasága, amely semmivel sem könnyíti megértésünket, és nem teszi áttekinthetőbbé tapasztalatunkat. Ez tulajdonképpen úgy értelmezhető, mint bizonyos mértékig tudatos lemondás arról az erőfeszítésről, hogy az emberi magatartást és a társadalmat félreérthetetlenül írjuk le, és magyarázzuk meg.

Amikor azt vizsgáljuk, hogy egy szó mit jelent, akkor *szemantikus* szempontból foglalkozunk vele; amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolatban van más szavakkal, akkor *szintaktikus* vonásaival foglalkozunk.[4] Azért alkalmazom ezeket a kifejezéseket, mert lehetővé teszik számomra, hogy gazdaságosan és pontosan kifejezésre juttassam: *„A nagy elmélet"* tiszta szintakszis és vak a szemantikával szemben. Művelői képtelenek felfogni, hogy amikor meghatározunk egy szót, akkor csupán ennyi történt: azt javasoljuk másoknak, hogy abban az értelemben használják, amiben mi szeretnénk használni; hogy a definíció célja a gondolatmenetek egybevetése a tényekkel; hogy a jó definíció megfelelő eredménye a gondolatmenet átalakításának olyan kifejezésekké, amelyeknek a tényektől való eltérése a további kutatásokhoz nyitja meg az utat.

[4] Vizsgálhatjuk a szavaknak használóikhoz való viszonyát is — ez a progmatikus szempont, amellyel itt nem kell foglalkozni. A szavak jelentésének e három dimenzióját Charles M. Morris világosan rendszerezte „Foundations of the Theory of Signs" című hasznos írásában. International Encyclopedia of United Science, Vol.I. 2. sz. University of Chicago Press. 1938.

A nagy teoretikusok oly nagy előszeretettel foglalkoznak a szintakszissal, és annyira érzéketlenek a szemantikai problémákkal szemben, oly mereven ragaszkodnak az absztrakciónak e magas szintjéhez, hogy az általuk kialakított tipológiák és a tipológiák felhasználásával készített művek gyakran inkább látszanak üres fogalmi játéknak, mint a valóságos problémák rendszerezésének, világos meghatározásának és a megoldásukra irányuló erőfeszítésnek.

*

A nagy tanulság, amelyet levonhatunk abból, hogy a nagy teoretikusok munkáiban mindenütt hiányát érezzük: minden öntudatos gondolkodónak mindig tudatában kell lennie, hogy milyen absztrakciós szinten dolgozik, és éppen ezért mindig képesnek kell lennie arra, hogy önmagát kontrollálja.

Az ilyen kifejezéseknek, mint kapitalizmus, középosztály, bürokrácia, hatalmi elit, totalitárius demokrácia, oly sok a kusza és zavaros mellékjelentése, hogy e fogalmak használata közben jelentésüket mindig gondosan kell ellenőrizni és kontrollálni. Ezekben a kifejezésekben gyakran keverednek a tények és a viszonylatok a feltételezésekkel és a sejtésekkel. Mindezt gondosan tisztázni kell meghatározásunkban.

A fogalmak szintaktikus és szemantikus dimenzióinak tisztázásához tisztában kell lennünk ezek hierarchiájával és a hierarchia minden szintjét szemügyre kell vennünk. Például: amikor a kapitalizmus szót használjuk, akkor csupán arra gondolunk, hogy minden termelési eszköz magánkézen van? Vagy a fogalomba beleértjük a szabad piacot is, mint az árakat, a béreket és a profitot meghatározó mechanizmust? És mennyiben vagyunk jogosultak annak feltéte-

lezésére, hogy a kifejezés meghatározásánál fogva állításokat foglal magában a politikai rendre és a gazdasági intézményekre vonatkozólag?

Véleményem szerint ezek a szokások a rendszeres gondolkodás előfeltételei és hiányuk a fogalmak fetisizálásához vezet. E szokások hiányának egyik eredményét jobban szemügyre vehetjük, ha *Parsons* könyvének egyik fő tévedését tárgyaljuk meg.

3

Az általános szociológiai elmélet kifejtése közben a nagy teoretikusok a fogalmak birodalmát tárják elénk, de ebből a birodalomból hiányzik az emberi társadalomnak sok olyan strukturális vonása, amelyről régóta azt tartják, hogy megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Ez láthatólag azért van így, mert a szociológiát a közgazdaságtantól és a politikától élesen elkülönülő tudománnyá akarják tenni. A szociológia *Parsons* szerint „a társadalmi rendszerek elméletének egyik oldalával foglalkozik, ti. az értékorientációs minták institucionalizálásának jelenségeivel a társadalmi rendszerben, ennek az institucionalizálásnak a feltételeivel, a minták változásának jelenségeivel, a mintákkal való konformitás és a tőlük való elhajlás feltételeivel és a mindezekben szerepet játszó motivációs folyamatokkal.[5] Fordítsuk le ezt a szöveget és szabadítsuk meg attól az elképzeléstől, hogy ez definíció: a magamfajta szociológusokat az érdekli, hogy az emberek mit kívánnak és mit szeretnek. Az is érdekel, hogy mi határozza meg ezeknek a rendszereknek a körét és miért változnak. Ha az értékek-

[5] I. m. 55. pp.

nek többé-kevésbé egységes rendszerét megtaláltuk, akkor szeretnénk megmagyarázni, hogy egyes emberek miért fogadják el ezeket az értékeket és mások miért nem. (Fordítás vége.)

Ahogy *David Lockwood* megjegyezte,[6] ez a megállapítás felmenti a szociológust attól, hogy a hatalommal, a gazdasági és politikai intézményekkel foglalkozzék. A magam részéről ennél továbbmennék. Ez a megállapítás és *Parsons* egész könyve sokkal többet foglalkozik azzal, amit hagyományosan legitimálásnak nevezünk, mint bármilyen intézménnyel. Azt hiszem, az egész dolognak az az eredménye, hogy az intézményeket valamiféle morális világba viszi át — vagy még pontosabban arra a területre, amelyet szimbolikusnak nevezzünk.[7] Ennek megvilágítására valamit mondanunk kell erről a területről; továbbá meg kell vizsgálnunk feltételezett autonómiáját; végül jeleznünk kell, hogy Parsons fogalmai milyen nehézzé teszik a társadalmi struktúra elemzésében a legfontosabb problémák felállítását.

*

Az intézmények fölött uralkodó emberek arra törekednek, hogy uralmuk igazolására azt széles körben vallott erkölcsi szimbólumokkal, szent jelképekkel, törvényes formulákkal kössék össze, sőt úgy tüntessék fel, mintha uralmuk azokból származnék. Istenre, vagy istenekre, a „nép szavára", a „többség akaratára", a „tehetség és a vagyon arisztokráciájára", a „királyok isteni jogára" vagy az ural-

[6] Some Remarks on „The Social System" (Néhány megjegyzés „A társadalmi rendszer" c. könyvről.) The British Journal of Sociology, Vol. VII. 2. June 1956.

[7] *H. H. Gerth — C. Wright Mills:* Character and Social Structure, New York, Harcourt, Brace, 1953. 274—277. pp.

kodó lángelméjére hivatkoznak. E fogalmakat a társadalomtudósok *Weber* óta „legitimálásnak", néha „igazoló szimbólumoknak" nevezik.

A különböző gondolkodók különböző kifejezéseket használnak e jelenségre. *Mosca* „politikai formuláról" vagy „nagy babonáról" beszél, *Locke* a „szuverénitás elvéről", *Sorel* az „uralkodó mítoszról", *Thurman Arnold* „folklórról", *Weber* „legitimálásról", *Durkheim* „kollektív tudatról", *Marx* „uralkodó gondolatokról", *Rousseau* „közakaratról", *Lasswell* az „uralom szimbólumairól", *Mannheim* „ideológiáról", *Herbert Spencer* „közös érzelmekről". Mindezek és más hasonlók mutatják az uralkodó szimbólumoknak a központi szerepét a társadalmi elemzésben.

A pszichológiai elemzésben viszont az ilyen uralkodó szimbólumok akkor válnak fontossá, amikor az egyének elsajátítják őket; indokokká és motívumokká válnak, amelyek a személyeket a szerepek eljátszására ösztönzik. Ha például a gazdasági intézményeket a közvélemény öncélúaknak tekinti, és mint ilyeneket jogosultnak elfogadja őket, akkor az önérzetre való hivatkozás az egyéni viselkedésnek elfogadható igazolása. De ha a közvélemény úgy érzi, hogy az ilyen intézmények csak akkor jogosultak, ha a köz szolgálatában állanak, akkor az önérdek régi motívumait bűnösnek, vagy legalábbis kényelmetlennek érzik. A közéletben hatásos legitimálások többnyire hatásos motívumnak bizonyulnak az egyéni életben is.

*

Az, amit *Parsons* és más nagy teoretikusok értékorientációnak és normatív struktúrának neveznek, főleg a legitimálás szimbólumaival foglalkozik. Ez valóban hasznos és fontos kérdés. A társadalomtudomány legfontosabb problémái közé tartozik az ilyen szimbólumok viszonya az in-

tézmények struktúrájához. Ezek a szimbólumok azonban nem alkotnak önálló államot a társadalmon belül; társadalmi fontosságuk abban rejlik, hogy a hatalmi berendezkedés és a hatalmasok igazolására vagy destruálására használják fel őket. Pszichológiai fontosságuk abban a tényben rejlik, hogy a hatalmi struktúra elfogadására vagy ellenzésére ösztönöznek.

Nincs jogunk annak feltételezésére, hogy valamilyen értékrendszernek vagy legitimáló rendszernek működnie *kell*, különben a társadalmi struktúra felbomlik, és azt sem tételezhetjük fel, hogy a társadalmi struktúrát valamilyen normatív struktúrának kell összefüggővé és egységessé tennie. Azt sincs jogunk feltételezni, hogy az ilyen normatív struktúra — ha egyáltalán van valami jelentése e szónak — autonóm. A legtöbb nyugati társadalomban — és különösen az Egyesült Államokban — nagyon sok jel mutat az ellenkezőjére. Gyakran, bár nem az Egyesült Államokban, a második világháború óta, az is előfordul, hogy igen jól szervezett ellenzéki szimbólumok működnek lázadó mozgalmak igazolására, és az uralkodó hatalmasságok megsemmisítésére. Az amerikai politikai rendszer folytonossága páratlan jelenség; ezt a politikai rendszert az egész amerikai történelem során csak egyszer fenyegette erőszak. Éppen ez vezette félre *Parsonst* Az Értékorientáció Normatív Struktúrájának megalkotásában.

A kormányzat — Emerson hitével ellentétben — nem feltétlenül gyökerezik az emberek morális azonosságában. Ha ebben hinnénk, összetévesztenénk a kormány legitimálásait tényleges indokaival. Az ilyen morális azonosságok gyakran, vagy többnyire azon a tényen alapulnak, hogy az intézményes uralom birtokosai sikeresen monopolizálják az uralkodó szimbólumokat.

Egy évszázaddal ezelőtt sikeresen cáfolták meg azt a tév-

hitet, hogy a jelképek világa önmagát határozza meg, és hogy az értékek uralkodnak a történelemben. E hit szerint az uralmat igazoló jelképek függetlenül léteznek az uralmat gyakorló tényleges személyektől és rétegektől. Nem a gondolatokat használó személyek és rétegek uralkodnak, hanem maguk a gondolatok. Hogy az egymást követő jelképek folytonosságát megadják, e jelképeket egymáshoz kapcsolódónak mutatták be, és a jelképeket önmagukat meghatározónak tekintették. Hogy ezt a furcsa elképzelést hihetőbbé tegyék, a jelképeket gyakran megszemélyesítették és „öntudatnak" nevezték. Úgy fogták fel őket, mint Történelmi Eszméket vagy, mint nagy gondolkozók sorát, akiknek gondolkodásmódja meghatározza az intézmények dinamikáját. Tehát fetisizálták — tehetjük hozzá — „a normatív rend" Fogalmát. A fentiekben természetesen *Marx és Engels* Hegel bírálatát foglaltam össze.[8]

A társadalom értékei — bármilyen fontosak is egyéni szempontból — történetileg és szociológiailag csak akkor fontosak, ha intézményeket igazolnak, és személyeket ösztönöznek szerepük eljátszására. Az igazoló jelképek, az uralkodó hatalmasságok és az engedelmeskedő személyek természetesen kölcsönhatásban állnak egymással. Nem kell visszariadnunk attól, hogy az uralkodó jelképeknek reális hatást tulajdonítsunk, de nem szabad visszaélnünk ezzel a gondolattal, és nem szabad úgy bemutatnunk, mint a társadalmi rend, vagy a társadalmi egység elméletét. Sokkal jobb módszereink vannak az „egység" megteremtésére, olyan módszerek, amelyek felhasználhatók a társadalmi struktúra fontos problémáinak megfogalmazására, és nem távolodnak el a megfigyelhető valóságtól.

[8] *Karl Marx és Friedrich Engels:* The German Ideology (A német ideológia), New York, International Publishers, 1939. 42. és köv. pp.

Amennyiben a „közös értékek" érdekelnek bennünket, akkor az a helyes eljárás, ha fogalmunkat róluk úgy alkotjuk meg, hogy az adott társadalmi struktúra intézményes rendjei legitimitásának a vizsgálatából *indulunk ki,* ahelyett, hogy először megkísérelnénk őket megragadni, s aztán ennek fényében a társadalom összetételét és lényegét magyarázni.[9] Akkor beszélhetünk közös értékekről, amikor az intézményes rend tagjainak nagy része elfogadja annak legitimálását, s e legitimálások alapján az engedelmességet eredményesen lehet megkövetelni, vagy legalább a nyugalmat biztosítani. Ezeket a szimbólumokat használják fel a különböző szerepek eljátszása során felmerülő „helyzetek meghatározására", valamint a vezetők és vezetettek értékelésére. Az ilyen egyetemes és központi jelképekkel büszkélkedő társadalmi struktúrák természetesen szélső és tiszta típusok.

A másik végletet azok a társadalmak képviselik, amelyekben az intézmények uralkodó rendszere erőszakkal, illetőleg fenyegetéssel ellenőrzi az egész társadalmat és kényszeríti rá saját értékeit. Ez nem feltétlenül jelenti a társadalmi struktúra felborulását, mert az emberek hatásosan alakíthatók formális fegyelmezéssel; és alávetik magukat a fegyelem intézményes követelményeinek, ha másképp nem találhatnak megélhetést maguknak.

„Egy reakciós újságnál dolgozó szakképzett szedőnek fegyelmezetten teljesítenie kell a munkaadó utasításait, ha meg akarja tartani állását. Szívében és a munkahelyen kívül lehet radikális agitátor. Sok német szocialista volt szívében a forradami marxizmus híve, s ezzel egy időben a

[9] Az amerikai üzletember által elfogadott értékekről részletes beszámolót ad Sutton, Harris, Kaysen and Tobin: The American Business Creed (Az amerikai üzleti hitvallás) Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1956.

császár tökéletesen fegyelmezett katonája. Hosszú út vezet a jelképektől a magatartásig és vissza, és nem minden integrálódás alapul jelképeken."[10]

Az ilyen érték-konfliktusok hangsúlyozásával nem tagadjuk a „racionális összefüggések erejét". A szó és a tett eltérése gyakran jellemző, de épp így jellemző az összeegyeztetésükre való törekvés. Az „emberi természet" vagy „a szociológia elvei" vagy *„A nagy elmélet"* legyenje alapján a priori nem dönthető el, hogy valamilyen adott társadalomban melyik kerekedik felül. Elképzelhetjük a tökéletesen fegyelmezett társadalmi struktúra tiszta típusát, amelyben az alávetett emberek különböző okokból nem szabadulhatnak meg előírt szerepeiktől, de nem hisznek a vezető réteg értékeiben és az uralkodó rend törvényességében. Ez a társadalom hasonlítana a gályarabok által hajtott hajóra, amelyen az evezőlapátok fegyelmezett mozgása az evezősöket egy gépezet alkatrészévé teszi, és ritkán van szükség a korbácsra. A gályarabnak nem kell ismernie a hajó célját és irányát, noha a hajó minden irányváltozása kiváltja a felvigyázó dühét, az egyetlen emberét a fedélzeten, aki látja, hogy merre megy a hajó. De úgy veszem észre, hogy az elképzelésről kezdek rátérni a leírásra.

A két szélső típus — a „közös értékrendszer" és a kikényszerített fegyelem — között a „társadalmi integráció" számos fajtája helyezkedik el. A legtöbb nyugati társadalomban igen sok „értékorientáció" él egymás mellett; egységük a legitimálás és a kényszer legkülönbözőbb egyvelegeit tételezi fel. Ez természetesen nem csak a politikai és gazdasági, hanem valamennyi intézményes rendre érvé-

[10] *H. H. Gerth és C. Wright Mills:* Character and Social Structure, 300. p.

nyes. Egy apa rákényszerítheti családjára az akaratát az örökségből való kitagadás fenyegetésével, vagy felhasználhatja mindazt az erőszakot, amit a politikai rendszer megenged neki. A közös értékek egysége még az olyan „szent" és bensőséges csoportokban sem szükségszerű, mint a család: bizalmatlanság és gyűlölet lehet az a kötőanyag, amely összetartja a családot. A társadalom is teljes virágzásnak örvendhet a nagy teoretikusok által egyetemesnek hitt „normatív struktúra" nélkül.

E helyen nem próbálom kifejteni a rend problémájának megoldását; megelégszem azzal, hogy kérdéseket teszek fel. Ha nem kérdezünk, akkor el kell fogadnunk azt, amit az egészen önkényes definíció legyenje kíván tőlünk, és *fel kell tételeznünk* — mint *Parsons* teszi —, hogy a társadalmi rendszer szívében a „normatív struktúra" helyezkedik el.

4

A „hatalom" a társadalomtudományban jelenleg használt értelmében az intézményekben élő embereknek az intézményekkel és korszakuk történetének eseményeivel kapcsolatban hozott döntéseivel függ össze. Események történnek úgy is, hogy az emberek döntései nem játszanak bennük szerepet, s a társadalmi intézmények átalakulnak anélkül, hogy bárki akarta volna ezt. De mindaddig, amíg döntések születnek (vagy elmaradnak, de megszülethettek volna), a bennük szerepet játszó probléma a hatalom fő problémája.

Napjainkban nem tételezhetjük fel, hogy az embereket végső soron csak saját beleegyezésükkel lehet kormányozni. A hatalom ma működő eszközei között az egyik legfontosabb az emberek beleegyezésének kezelése és mesterséges befolyásolása, manipulálása. Nem ismerjük ennek a hata-

lomnak a határait — reméljük, hogy vannak határai —, de ez nem változtat azon a tényen, hogy manapság sikeresen lehet gyakorolni a hatalmat az engedelmeskedő eszének vagy tudatának igazolása nélkül.

Korunkban nem kell hosszasabban bizonyítani, hogy a hatalom „végső" formája az erőszak. De nem mindig van szükség arra, hogy ehhez a végső eszközhöz nyúljanak. Az erőszakkal együtt hat az uralom (az önként engedelmeskedők hite által alátámasztott hatalom) és a manipuláció, (az elnyomottra — de számára nem észrevehetően gyakorolt hatalom). Ezt a három típust állandóan szem előtt kell tartanunk, amikor a hatalom jellegével foglalkozunk.

A mai világban a hatalom ritkán lép fel olyan parancsoló módon, mint a középkorban; a hatalom gyakorlásához a jelek szerint nincs szükség igazolásra. Korunk sok döntéséhez — különösen nemzetközi szinten — nem volt szükség a tömegek meggyőzésére; egyszerűen végrehajtották. A hatalmasok sokszor azokat az ideológiákat sem használják fel, amelyek rendelkezésükre állanak. Az ideológiák keletkezése rendszerint válasz a hatalom elleni támadásokra; az Egyesült Államokban a hatalom ellenzéke még nem olyan erős, hogy az új ideológiák iránt szükségletet teremtsen.

Manapság sok ember adta fel régi kötelezettségeit anélkül, hogy újakra cserélte volna őket, s így semmiféle politikai tevékenységet sem folytat. Ezek az emberek nem radikálisak és nem reakciósak. Egyszerűen passzívak. Ha elfogadjuk a görögök meghatározását, amely szerint az idióta a politikától teljesen visszavonult ember, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy manapság sokan valóban idióták. Ez a szellemi légkör a magyarázata véleményem szerint sok modern betegségnek a politikai értelmiség körében, valamint a politikai fejvesztettségnek a mo-

dern társadalomban. A hatalom struktúrájának a fennmaradásához és virágzásához nincs szükség intellektuális meggyőződésre és morális hitre. Ami az ideológiák szerepét illeti, a modern nyugati társadalmak két legfontosabb ténye az elfogadott legitimálás hiánya és a tömegek politikai apátiája.

*

Bármilyen komoly kutatás során igen sok problémával kell szembenézniük azoknak, akik a hatalom kérdését az általam javasolt szemszögből kívánják nézni. De *Parsons* téves elképzelései egyáltalában nem segítenek ki bennünket a bajból. Semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy minden társadalomban fennáll az az értékhierarchia, amelyet ő elképzel. Ez az elképzelés erősen akadályozza az alábbi fontos problémák világos megfogalmazását:

E séma elfogadása azt követeli tőlünk, hogy hagyjuk ki a képből a hatalmat és minden intézményes struktúrát, többek között a gazdasági, a politikai és a katonai intézményeket. Ebben a furcsa „általános elméletben" ezek az uralmi struktúrák nem kapnak helyet.

Az elmélet fogalmi nyelvén nem tehető fel az az empirikus kérdés, hogy az intézményeket milyen mértékben és milyen módon legitimálják. A normatív rend gondolata, illetőleg annak kifejtése a nagy teoretikusok által, ahhoz a föltevéshez vezet bennünket, hogy tulajdonképpen minden hatalom legitimálva van. „A szerepelvárások komplementaritásának fenntartása, ha már egyszer létrejött, nem problematikus... A komplementer interakciós orientáció fenntartásának magyarázatához semmiféle különleges mechanizmusra nincs szükség."[11]

[11] Parsons I. m. 205. p.

Ezekben a fogalmakban a konfliktus gondolata nem fogalmazható meg. Strukturális antagonizmusok, lázadások, forradalmak nem képzelhetők el. Az elképzelés szerint a rendszernek, ha már egyszer létrejött nemcsak szilárdnak, hanem harmonikusnak is kell lennie; e nyelvezet szerint a zavarok kívülről lépnek be a rendszerbe.[12] A normatív gond gondolata ahhoz a feltételezéshez vezet bennünket, hogy az érdekek harmóniája minden társadalomnak természetes vonása; ez a gondolat, a rendszer metafizikai magva, és hasonló szerepet játszik, mint a 18. század filozófusainál a természeti rend gondolata.[13]

A konfliktus mágikus kiküszöbölése, a harmónia varázsos megvalósítása megakadályozza ezt a „rendszeres" és „általános" elméletet abban, hogy a társadalmi változással, a történelemmel foglalkozhassék. A nagy teoretikusok normatíven megteremtett társadalmi struktúráiban nincs helye a terrorizált tömegek és a felizgatott csőcselék, a sokaság és a mozgalom kollektív viselkedésének, amellyel annyira telve van korszakunk. De a történelem menetének bármilyen rendszeres gondolata épp ily felfoghatatlan a nagy teória számára, és *Parsons* véleménye szerint a társadalom számára is: „A szociológia beteljesülése lesz, ha ilyen elméletekhez eljutunk. Nem kerülhet rá sor a mi korunkban és talán sohasem."[14] Ez tagadhatatlanul merész megállapítás.

„*A nagy elmélet*" megfogalmazásában egyetlen lényeges

[12] I. m. 262. p.

[13] *Carl Becker:* The Heavenly City (A megyei város) és *Lewis A. Coser:* Conflict, Glencoe, Illinois, The Free Press, 1956.

[14] Parsons idézi Alvin W. Gouldner: Some observationson Systematic Theory (Néhány megfigyelés a rendszeres elméletről), 1945—55; Sociology in the United States of America, Paris. UNESCO 1956. 40. p.

problémát sem lehet világosan körvonalazni. S ami még rosszabb: a megállapításokat értékelések terhelik, és szószaporítás homályosítja el. Nehéz elképzelni haszontalanabb erőfeszítést, mint az amerikai társadalom elemzését az „univerzalisztikus siker értékminta" alapján, anélkül, hogy bármiféle említés történnék a modern kapitalizmus siker vonása változó természetéről, értelméről és formáiról, vagy magának a kapitalizmusnak a változó struktúrájáról; vagy mint az Egyesült Államok rétegződésének elemzését az uralkodó értékelmélet alapján anélkül, hogy említés történnék a tulajdon és a jövedelem alapján készített életszínvonal-statisztikáról.[15]

Senki számára sem lehet meglepő az az állításom, hogy ha a nagy teoretikusok munkáiban valódi problémák realisztikus kezelésével találkozunk, akkor olyan fogalmakat használnak fel, amelyeknek nincs helye a nagy teóriában, sőt többnyire ellentmondanak annak. „Valóban —, jegyzi meg *Alvin Gouldner* —, Parsons erőfeszítései a változás teoretikus és empirikus elemzésére, arra késztetik őt, hogy meghökkentő módon egész sor marxista fogalmat és feltevést alkalmazzon ... Szinte úgy tűnik, mintha két könyvvel lenne dolgunk, egyikük az egyensúly elemzését, másikuk a változás vizsgálatát tartalmazza."[16] *Gouldner* tovább megy és idézi, hogy *Parsons* javaslata szerint a levert Németországban a junkerek alól a társadalmi alapot, „az exkluzív osztálykiváltságokat" kell kirántani, és ennek kapcsán a közszolgálatot „az utánpótlás osztályalapja" szerint elemzi. Vagyis hirtelen észreveszi az egész gazdasági és foglalkozási struktúrát — s azt egyáltalában nem „*A nagy elmélet*" nyelvén, hanem szinte marxista módon fog-

[15] Ld. *Lockwood:* I. m. 138. p.
[16] *Gouldner:* I. m. 41. p.

ja fel. Az emberben igazán felébred a remény, hogy a nagy teoretikusok sem vesztették el minden érzéküket a történelmi realitással szemben.

5

Térjünk vissza a rend problémájára, amely hobbesi változatban *Parsons* könyvének fő problémája. Rövidek lehetünk. mert a probléma a társadalomtudomány fejlődésében újra fogalmazódott, s a legtöbb hasznos megállapítást ezzel kapcsolatban most úgy tartják számon, mint a társadalmi integráció problémáját; ez természetesen megköveteli a társadalmi struktúra és a történelmi fejlődés értelmezésének munkahipotézisét. A felmerülő problémára a legtöbb társadalomtudós — véleményem szerint — körülbelül az alábbi módon felel:

Először is nincs válasz arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a társadalmi struktúrát. Nincs válasz, mert a társadalmi struktúrák egységének foka és milyensége alapvetően különbözik. A társadalmi struktúrák igen jól tipizálhatók egységbe rendeződésük különböző módjai szerint. Amikor leszállunk *„A nagy elmélet"* szintjéről a történelmi realitáshoz, közvetlenül felfoghatjuk a teória monolitikus fogalmainak érdektelenségét. E fogalmakkal nem ragadhatjuk meg az emberi történelem változatait, a náci Németországot 1936-ban, Spártát a 7. században időszámításunk előtt, az Egyesült Államokat 1938-ban, Japánt 1866-ban, Nagy Britanniát 1950-ben, Rómát Diokletiánus korában. E változatoknak már a megnevezése is azt sugallja, hogyha van valami közös ezekben a társadalmakban, akkor azt empirikus vizsgálatban kell feltárni. Ha a társadalmi struktúra történeti változatairól a legüresebb formalitásoknál

többet akarunk mondani, akkor nem helyettesíthetjük az empirikus vizsgálatot a spekulációval.

A társadalmi struktúra különböző típusait jellemezhetjük a politikai, a rokonsági, a katonai, a gazdasági és a vallási intézményes rendszerek alapján. Miután mindegyiket úgy határoztuk meg, hogy az adott történeti társadalomban felvázolhassuk körvonalaikat, meg kell állapítanunk, hogyan viszonyulnak egymáshoz, hogyan alkotnak társadalmi struktúrát. A válaszokat munkahipotézisek formájában fogalmazhatjuk meg; ezek világosabbá tehetik előttünk a különböző társadalmak különböző korszakokban való vizsgálata során a társadalmat összetartó kötelékeket.

Elképzelhető olyan „modell", amely szerint mindegyik intézményes rendben ugyanaz a strukturális alapelv uralkodik: ilyen például *Tocqueville* Amerikája. A klasszikus liberális társadalomban minden intézményes rendet autonómnak fognak fel, szabadságuk nincs alávetve a más intézményes rendekkel való koordinációnak. A gazdasági életben a laissez fair elv uralkodik; a vallásos életben szekták és egyházak sokasága versenyez az üdvösség piacán; a rokonsági intézmények olyan házasodási piacon alapulnak, amelyen az egyének szabadon választhatják egymást. A státus világában nem családján keresztül, hanem saját erejéből érvényesül az ember. A politikai rendben a pártok versengenek az egyének szavazataiért; és még a katonai életben is elég nagy szabadság érvényesül a milícia toborzásában, s igen tág és nagyon fontos értelemben egy ember egy puskát jelent. Az egységbe rendeződés, az integráció elve — vagyis a társadalom alapvető legitimációja — az egymással versenyben álló független emberek szabad kezdeményezésének az érvényesülése valamennyi intézményes rendben. Ennek a hasonlóságnak alapján érthetjük meg a klasszikus liberális társadalom egységessé válásának útját.

De a „hasonlóság" csak az egyik válasz a „rend problémájára". Egész másfajta egység is van. A náci Németországban például „egybehangolással" hozták létre az egységet. Az általános modellt a következőképpen fogalmazhatjuk meg: A gazdasági renden belül az intézmények erősen centralizáltak; néhány nagy egység többé-kevésbé ellenőriz minden műveletet. A politikai rendben nagyobb a részekre osztottság. Sok párt verseng az állam befolyásolásáért, de egyikük sem elég hatalmas ahhoz, hogy a gazdasági koncentráció eredményeit szabályozhassa, hiszen az egyik eredmény — többek között — a válság. A náci mozgalom sikeresen kihasználja a tömegek, különösen az alsó középosztályok elkeseredését, és szoros hasonlóságot teremt a politikai, a gazdasági és a katonai rend között. Egy párt monopolizálja és újjáalakítja a politikai rendet. Eltörli vagy magába olvasztja az összes többi pártot, amely versenyezhetne a hatalomért. Ennek megvalósításához a náci pártnak meg kellett találnia a megegyező érdekeket a monopóliumokkal a gazdasági rendben és bizonyos vezető rétegekkel a katonai rendben. Ezekben az intézményes rendekben először létrejön a hatalom koncentrálódásának a párhuzamossága; aztán a hatalom birtokosainak találkozása és együttműködése. Hindenburg elnök hadserege nem volt érdekelve abban, hogy megvédje a weimari köztársaságot vagy szétzúzza egy népszerű háborús párt menetelő tömegeit. A vezető üzleti körök szívesen támogatták pénzügyileg a náci pártot, amely többek között azt ígérte, hogy megsemmisíti a munkásmozgalmat. S az elit három típusa gyakran kényelmetlen koalícióban egyesül, hogy mindegyikük megszilárdítsa saját hatalmát abban a rendben, amelyben működik, s egybehangolja azt a többiekével. A versengő politikai pártokat elnyomják, törvényen kívül helyezik, vagy pedig maguktól feloszlanak. Behatolnak a

rokonsági és vallásos intézményekbe, a rendeken belüli és a rendek közötti szervezetekbe, egybehangolják vagy legalábbis semlegesítik őket.

A totális pártállam az az eszköz, amelynek segítségével a három uralkodó rend vezető képviselői egybehangolják saját rendjüket más intézményes rendekkel. Ez az a mindenre kiterjedő szervezeti keret, amely célokat kényszerít minden intézményes rendre, és már nem elégszik meg azzal, hogy a kormányt a törvénnyel támassza alá. A párt hatalma egyre nő, mindenütt ott van, mindenütt megtalálja „segítő társait" és „szövetségeseit". A különböző szervezetekbe vagy behatol, vagy megsemmisíti őket, mindenképpen úrrá lesz rajtuk, beleértve a családot is.

Az intézmények jelképes világát is a párt szabályozza. A vallásos rend részleges kivételével semmiféle versengő igényt sem engedélyeznek valamiféle autonómia legitimálására. A kommunikációs és oktatási intézmények is a párt monopóliumává válnak. Minden jelképet úgy alakítanak át, hogy az egybehangolt társadalmat legitimálja. Az abszolút és mágikus vezetés elvét (karizmatikus szerep) terjesztik el abban a társadalomban, amelyet nagyrészt a gengszterizmus tart össze.[17]

Ennyi bizonyára elég annak megvilágítására és bizonyítására, hogy nincs „nagy teória", nincs univerzális séma, amelynek alapján *überhaupt* megérthetnénk a társadalmi struktúra egységét, és választ adhatnánk a társadalmi rend agyonnyúzott régi problémájára. Hasznos munkát e területen akkor végezhetünk, ha különböző munkahipotéziseket dolgozunk ki, — úgy ahogy ezt a fentiekben előadtam

[17] *Franz Neumann:* Behemoth, New York, Oxford 1942. Nagyszerűen mutatja be, hogy miként kell a strukturális elemzést alkalmazni adott történelmi társadalomra. A fentiekre nézve ld. Gerth és Mills: I. m. 363. és köv. p.

— és ezeket a munkahipotéziseket a történeti, valamint a jelenlegi társadalmi struktúrákkal szoros és empirikus kapcsolatban alkalmazzuk.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az egységessé válás, az „integráció említett módjait" a történeti változás értelmezésére is felhasználhatjuk. Ha például megfigyeljük az amerikai társadalmat Tocqueville idejében és a 20. század közepén, akkor látjuk, hogy a 19. században a társadalmi integráció egészen másféle volt, mint a huszadikban. Feltesszük a kérdést: Hogyan változtak az egyes intézményes rendek? Hogyan változott egymáshoz való viszonyuk? Milyen ütemben mentek végbe ezek a strukturális változások? Mi volt a változások szükséges és elégséges oka? A kielégítő okok megkeresése természetesen összehasonlító és történeti munkát kíván. A társadalmi változás ilyen elemzését összegezhetjük és ilyen módon az átfogóbb problémákat tömörebben fogalmazhatjuk meg, jelezve, hogy a változások eredményeképpen az egyik fajta integráció más fajta integrációvá alakul át. Így például az utolsó évszázad amerikai társadalmi struktúrája a hasonlóság integrációjából az egybehangoltság integrációjába ment át.

A történelem elméletének általános problémáját nem választhatjuk el a társadalom elméletének általános struktúrájától. Véleményem szerint nyilvánvaló, hogy a társadalomtudósok számára nem okoz elméleti nehézséget, hogy a kétféle struktúrát egységes módon fogják fel. Ezért egy *Behemoth* felér húsz *Társadalmi rendszerrel.*

*

E kérdések tárgyalásakor, természetesen, nem törekedhetem a rend és a változás, vagyis a társadalmi struktúra és a történelem részletes tárgyalására. Csupán e problémák

körvonalait és megoldásuk irányát jelezhetem. E megjegyzések talán arra is alkalmasak, hogy a társadalomtudomány egyik feladatát közelebbről világítsák meg. Természetesen azért fejtem ki őket, hogy megmutassam: milyen helytelenül kezelik a nagy teoretikusok a társadalomtudomány egyik legfontosabb területét. A *társadalmi rendszerben* Parsons nem volt képes eljutni a tényleges társadalomtudományi munkához, mert bűvöletbe ejtette az a gondolat, hogy a társadalmi rend általa megalkotott modellje univerzális modell: mert fétist csinált saját fogalmaiból. *„A nagy elmélet"*-ben egyetlen rendszeres dolog van: az a mód, ahogy túlteszi magát minden konkrét és empirikus problémán. *„A nagy elmélet"* nem arra való, hogy valamilyen fontos, új problémát pontosabban vagy helytállóbban fogalmazzon meg. Megalkotóit nem az a becsvágy fűtötte, hogy a társadalmi világot nagyobb távlatból figyeljék meg, s ennek alapján világosabban lássák: hogy annak a történelmi valóságnak a nyelvén fogalmazzák meg a problémákat, amelyben az emberek és az intézmények ténylegesen léteznek. Problémáik és a problémák megoldásai mindig teoretikusak maradnak.

*

A fogalmak rendszerezésébe való elmerülés csupán formális mozzanat lehet a társadalomtudós munkájában. E helyen érdemes arra emlékeztetni, hogy Németországban a formális szociológia eredményeit már nagyon régen alkalmazták a történelemre. Ez a *Max Weber* által irányított alkalmazás képezte a tetőpontot a német klasszikus hagyomány történetében. E munka során a társadalomról alkotott általános elképzeléseket szorosan összekapcsolták a történeti kifejtéssel. A klasszikus marxizmus központi sze-

repet játszott a modern szociológia fejlődésében: Max Weber és megannyi más szociológus a Marxszal folytatott párbeszédben alakította ki saját nézeteit. De az amerikai tudós amnéziája mindenki előtt ismert. *„A nagy elmélet"* a fogalmak formalista rendszerezése, de ebben az esetben a munka egyetlen mozzanata kiszorította a többit. Ahogy Spanyolországban mondják: „Sokan keverik a kártyát, akik nem tudnak játszani vele."[18]

[18] Nyilvánvaló, hogy a Parsons szövegeiből kihámozható társadalomszemlélet közvetlenül ideológiai természetű; az ilyenfajta gondolatok általában konzervatív gondolkodásmóddal párosulnak. A nagy teoretikusok ritkán szállnak le a politikai arénába; bizonyos, hogy problémáik többnyire nem a modern társadalom politikai összefüggésében helyezkednek el. De mindez nem változtat munkájuk ideológiai természetén. Nem elemzem Parsons szövegét ebből a szempontból, mert *A társadalmi rendszer* politikai értelme helyes fordításban oly nyilvánvaló, hogy nincs szükség kommentárra. *„A nagy elmélet"* nem játszik közvetlenül bürokratikus szerepet, és amint azt már megemlítettem, az érthetőség hiánya valószínűtlenné teszi, hogy valaha is azt játszhasson. Ez természetesen előnyére is válhat: a homályosság nagy ideológiai potenciált is jelenthet. *„A nagy elmélet"* ideológiai értelme az uralom szilárd formáinak legitimálása, de csak akkor volna esélye arra, hogy politikailag fontossá váljék, ha a konzervatív csoportok igényelnék az eddiginél jobban kidolgozott legitimálásokat. E fejezetet azzal a kérdéssel kezdtem, hogy *„A nagy elmélet"* tiszta szószaporítás-e vagy pedig van benne valami? Válaszom a kérdésre: 50 százalék szószaporítás; 40 százalék szociológiai közhely. A többi tíz százalékot empirikus vizsgálatnak lehet alávetni. Saját vizsgálataim azt mutatják, hogy a maradék tíz százalék ideológiailag felhasználható, ha valaki veszi magának ehhez a bátorságot.

Az absztrakt empirizmus*

Ugyanúgy, mint *„A nagy elmélet"*, az absztrakt empirizmus is megakad a munkafolyamat egyik mozzanatánál, és annak bűvöletébe esik. Mindkét irányzat meghátrál a társadalomtudomány feladatai elől. A módszeren és az elméleten természetesen gondolkoznunk kell, ha meg akarjuk oldani feladatainkat, de ebben a két irányban ez a gondolkodás akadállyá válik: a módszertani szabályok hasonló szerepet játszanak, mint a fogalom fetisizmusa.

*

Természetesen nem összegezhetem az absztrakt empirizmus minden eredményét, csupán arra törekedhetem, hogy munkastílusuk általános jellemvonásait világossá tegyem, és néhány feltevésüket ismertessem. Az irányzat elismert munkái egy többé-kevésbé sztenderd sémát elégítenek ki. Az új iskola általában úgy jár el, hogy mintavételi eljárással kiválogatnak bizonyos számú egyént, ezekkel interjút készítenek, s az interjúkból származó adatokat tekintik alapvető forrásnak. A megkérdezettek válaszait kódolják,

* *C. Wright Mills:* I. m. Abstracted Empiricism. c. 3. fejezete, 50—75. pp.

lyukkártyákon rögzítik, majd a megfelelő statisztikai eljárás útján összefüggéseket állapítanak meg. Az irányzat sikerét nagyban elősegíti, hogy az eljárás bármely értelmes ember által könnyen elsajátítható. Az eredményeket rendszerint statisztikai állítások formájában fogalmazzák meg: a legegyszerűbb esetben egyszerű megoszlásokat rögzítenek; bonyolultabb esetekben a különböző kérdésekre adott válaszokat kombinálják és különböző módokon komplex skálákat készítenek belőlük. Az ilyen adatok kezelésének számos bonyolult módját ismerjük, de ezekkel nem foglalkozunk, mert tekintet nélkül a bonyolultság fokára, mindig a már említett anyagból indulnak ki.

1

A reklám és a kommunikációs eszközök kutatásán kívül az irányzat legtöbb művét talán a közvéleményről írták, noha kísérletet sem tettek a közvélemény újrafogalmazására és a kommunikációnak mint értelmes vizsgálati tárgynak a meghatározására. E kutatások egyszerűen a következő kérdésekre keresnek feleletet: ki beszél, kihez, milyen módon és milyen hatással? Az alapfogalmak elfogadott definíciói:

„... a közvélemény szóban a „köz" szó a nagyságra utal, vagyis arra, hogy nemcsak az ember egyéni, magán érzelmeiről és válaszairól van szó. A közvéleménynek ez a jellegzetessége teszi szükségessé a mintavételt. „Véleményen" nemcsak a szó megszokott értelmét értjük, vagyis az aktuális, időszerű és tipikusan politikai kérdésekről alkotott véleményt, hanem a beállítottságot, az értékeket, az érzelmeket, az értesüléseket és a hozzájuk kapcsolódó tetteket. Megfelelő kezelésükhöz nem elégségesek a kérdőívek és az

interjúk, hanem projektív eszközökre és skálákra is szükség van."[1]

Ezekben az állításokban félreismerhetetlen az a tendencia, hogy összekeverjék a vizsgálat tárgyát a javasolt módszerekkel. A fenti sorok körülbelül a következőket jelentik: A köz-, közönség szón sokaságot kell érteni, olyasmit, amiből statisztikailag mintát lehetne venni; s mivel véleményük az embereknek van, ezért a véleményt akkor ismerjük meg, ha beszélünk az emberekkel. De véleményüket nem mindig akarják megmondani, ezért van szükség „projektív eszközökre és skálákra".

A legtöbb közvéleményről szóló vizsgálat az Egyesült Államok társadalmán belül marad és csak a legutóbbi évtizedekkel foglalkozik. Valószínűleg ez is hozzájárul ahhoz, hogy nem kísérlik meg a közvélemény fogalmának a finomítását, vagy a főbb problémák újraformulázását. Az adott történeti és strukturális határok között ezt nem is tehetik meg, még hozzávetőleges módon sem.

A közönség problémája a nyugati társadalmakban a középkori társadalom hagyományos és konvencionális koncenzusának átalakulásával keletkezett; tetőpontját napjainkban érte el a tömegtársadalom gondolatában. A 18. és 19. század közönsége a tömegek társadalmává alakult át. A köz strukturális jelentősége is hanyatlóban van, mióta az emberek hatalom nélküli környezetben tömegemberré válnak. Éppen ez, vagy valami ehhez hasonló adja meg a szükséges keretet a közönségről, a közvéleményről és a kommunikációról szóló vizsgálatoknak. Ezekhez a vizsgálatokhoz pontosan tisztázni kellene a demokratikus társadalmak történelmi korszakait, különösen azt a korszakot,

[1] *Bernard Berelson:* The Study of Public Opinion (Tanulmány a körülményről), The State of the Social Sciences, edited by Leonard D. White. Chicago, Illionis. University of Chicago Press, 1956. 229. p.

amelyet demokratikus totaliarizmusnak vagy totalitariánus demokráciának nevezhetünk. Az absztrakt empirizmus által ma kijelölt területen és ma gyakorolt módon a társadalomtudomány problémái nem fogalmazhatók meg.

Sok, a kutatók által vizsgált probléma — így például a kommunikációs eszközök hatása — nem fogható fel helyesen a strukturális összefüggések tisztázása nélkül. Remélheti-e az ember, hogy megérti a kommunikációs eszközök hatását — nem is beszélve a tömegtársadalom fejlődésében játszott szerepéről —, ha vizsgálódásait, bár a legpontosabban végzi azokat, olyan népességre korlátozza, amely csaknem egy generáció óta telítve van e kommunikációs eszközökkel? A propaganda szempontjából rendkívül érdekes lehet, ha az egyéneket aszerint különböztetjük meg, hogy egyik vagy másik kommunikációs eszköznek kisebb vagy nagyobb mértékben kerülnek a hatása alá, de ez nem alkalmas alap olyan elmélet kidolgozásához, amelynek tárgya a kommunikációs eszközök társadalmi jelentősége.

*

Az irányzat legkedvesebb témája a választók magatartása, véleményem szerint azért, mert statisztikai szempontból ez megközelíthető. Az eredmények vérszegény voltát a módszerek aprólékos kidolgozottsága ellensúlyozza. Mi jelentősége lehet például a politika tudománya számára annak a vizsgálatnak, amely a választásokról mindent elmond, de meg sem említi a szavazatokért harcoló pártgépezetet és egyetlen más politikai intézményt sem? Pedig éppen ez történik *A nép választ* című, az 1940-es, Ohio, Erie megyei választásról szóló híres és ünnepelt könyvben. Ebből a könyvből megtanuljuk, hogy a gazdag, mezőgazdasággal foglalkozó, protestáns személyek a republikánusokra szavaznak; a velük ellentétes típusok a demokratákra, és így

tovább. De keveset tudunk meg az amerikai politika dinamikájáról.

A legitimálás gondolata a politikai tudomány egyik központi problémája; ez különösen a vélemény és az ideológia területén igaz. A politikai vélemény kutatásának sajátos érdekességet ad az a körülmény, hogy az amerikai választási politika tulajdonképpen vélemény nélküli politika —, ha a politika szó tartalmát komolyan vesszük. De az említett politikai kutatások ilyen kérdésekkel nem foglalkoznak, és a kutatásokkal kapcsolatban ilyen kérdések nem is tehetők fel. Az ilyen kérdések feltevéséhez és megválaszolásához történeti ismeretekre van szükség, és pszichológiai reflexióra, ami tilos az absztrakt empirizmusban, és amire sem igénye, sem érzéke nincs művelőinek.

*

Az utolsó két évtized legfontosabb eseménye a második világháború volt; történeti és pszichológiai következményei határozzák meg a kort, amelyben élünk. Annál meglepőbb, hogy még egyetlen alapos munka sem született a háború okairól. Vannak viszont kísérletek a második világháború jellemzésére, mint a hadviselés történetileg különleges formájára és korszakunkban való elhelyezésére. A hivatalos munkákon kívül, a legrészletesebb kutatást az amerikai hadsereg számára végezték, több éven keresztül, *Samuel Stouffer* irányításával. Véleményem szerint e vizsgálat eredményei bizonyítják, hogy a társadalomkutatás eredményei akkor is felhasználhatók az igazgatásban, ha semmi közük a társadalomtudomány problémáihoz. Az eredmények elkedvetlenítők mindazoknak, akik szeretnének valamit is megérteni abból, hogy milyen volt az amerikai katona a háborúban, különösen pedig azoknak, akik szeretnék megtudni: hogyan nyerhettünk annyi csatát ilyen „ala-

csony" morállal. De az ilyen kérdések megválaszolása nem tartozik a hiteles tudomány tárgykörébe, hanem a „spekuláció megbízhatatlan birodalmába" való.

Alfred Vagt egykötetes műve *A militarizmus története* valamint S. L. A. Marshall *Emberek a tűzben* című könyvének csodálatos riport-technikája többet ér, mint Stouffer négy kötete.

*

Az új stílusban eddig készült rétegződési tanulmányok semmiféle új elképzelést sem nyújtottak. A más felfogásban készült művek kulcsfogalmait még nem „fordították le"; általában a „társadalmi-gazdasági státus" egyértelműséget nélkülöző indexeit használják fel. Még csak nem is foglalkoztak olyan problémákkal, mint az osztálytudat, a „hamis tudat"; a státus és az osztály különbsége vagy Weber statisztikailag megfogható elképzelése a „társadalmi osztályról". S ami talán a legnagyobb baj, a kis városokat választják ki mintaterületül, noha egészen nyilvánvaló, hogy az ilyen tanulmányok összegezéséből nem alkotható meg az osztály, a státus és a hatalom országos képe.

*

A közvéleményről szóló vizsgálatok átalakulásáról *Bernard Berelson* olyan megállapítást tesz, amely — véleményem szerint — a legtöbb absztrakt empirikus kutatásra érvényes.

„Ha összehasonlítjuk a huszonöt évvel ezelőtti tanulmányokat a maiakkal és a különbségeket összegezzük, akkor a közvélemény kutatásának területén forradalmi átalakulásról számolhatunk be: technikaivá és kvantitatívvá, elméletnélkülivé és elméletellenessé, részekre osztottá és részletezővé, specializálttá és intézményessé, modernizálttá és csoportszerűvé vált az egész terület — egy szóval: jel-

legzetesen amerikai viselkedéstudománnyá. Huszonöt évvel ezelőtt, és még korábban a kiváló írók a közvéleményt nem önmagáért kutatták, hanem a társadalom természete és működése iránti általános érdeklődésük részeként tág történeti, elméleti s filozófiai összefüggésekben. Manapság szakértők csoportja részletkérdésekből kutatási tervet készít és beszámol az eredményről. Húsz évvel ezelőtt a közvélemény kutatása a társadalomtudományok része volt. Ma a természettudomány egyik ága."[2]

Ebben a rövid kísérletben az absztrakt empirizmus jellemzésére nem csupán azt állítom: Ezek az emberek nem foglalkoznak azokkal a fontos problémákkal, amelyek engem érdekelnek" s nem is csak ezt: „Nem foglalkoznak azzal sem, amit a legtöbb társadalomtudós fontosnak tart." A valóságos helyzet az, hogy az absztrakt empirizmus problémáival foglalkoznak, hogy önkényes empisztemológiájuk önmagukra kényszerített korlátain belül fogalmazzák meg kérdéseiket és válaszaikat. S legjobb hitem szerint nem ok nélkül írtam le róluk: *módszertani gátlás* rabjai. Ez többek között azt is jelenti, hogy a részletek összeállításában és megszerkesztésében nem sokat törődnek a formával, műveiknek gyakran nincs is más formája, mint amit a szedő és a könyvkötő ad nekik. S bármily sok részletet is adjanak elő, nem győznek meg bennünket semmiről sem, amiről érdemes lenne meggyőződni.

2

Az absztrakt empirizmust — mint társadalomtudományos stílust — semmiféle lényeges állítás vagy elmélet sem jellemzi. Nem alapul semmiféle új elképzelésen vagy tény-

[2] I. m. 304—305. pp.

csoporton sem, az ember és a társadalom természetéről. Felismerhetővé teszik a problémák, amelyeket az irányzathoz tartozó kutatók általában kiválasztanak és az a mód, ahogyan kutatásuk tárgyához közelednek. De bizonyos, hogy nincs ok arra az ünneplésre, amellyel manapság fogadják őket.

Az iskola eddigi eredményeinek jellege azonban nem megfelelő alap az ítélkezésre. Mint iskola, csak nemrég léptek fel, módszerük csak idő jártával hozhat eredményeket; munkastílusuk most terjed át újabb területekre.

Legfeltűnőbb — bár nem feltétlen legfontosabb — vonásuk az az adminisztratív apparátus, amelyet kutatásaik közben alkalmazni kell és azok az intellektuális típusok, amelyeket ezekhez a munkákhoz kiválasztanak és kiképeznek. Az apparátus egyre nagyobbá válik, egyre elterjedtebbé és egyre befolyásosabbá. Az intellektuális adminisztrátor és a kutatási technikus egészen új értelmiségi típus, s versenyben áll a professzorok és tudósok hagyományos típusaival.

Ez a fejlődés rendkívül fontos a jövő egyetem jellege, a társadalomtudományos hagyomány, s az amerikai és tudományos életben előretörőben levő gondolkodás szempontjából, de még mindig nem elég alap az ítélkezésre. Sokkal többről van itt szó, mint amivel az absztrakt empirizmus sok követője szeretné magyarázni az irányzat előtérbe kerülését. Eddig nem ismert mértékben nyújtanak alkalmazást félig képzett technikusoknak; megadják nekik a régebbi, egyetemi életpálya biztonságát, anélkül, hogy ezért cserébe egyéni teljesítményt kellene nyújtaniuk. Az új kutatási irányzatot tehát adminisztratív demiurgosz kíséri, amely meghatározhatja a társadalomtudomány jövőjét, és előidézheti teljes bürokratizálódását.

A legfontosabbak azonban az absztrakt empirizmus in-

tellektuális jellegzetességei. Ezek közül is ki kell emelnem művelőinek tudományfilozófiai felfogását, azt az elképzelést, amit a tudományról és annak használatáról kialakítottak. Ez a tudományfilozófia az alapja a vállalt kutatások természetének és a kutatásokban alkalmazott adminisztratív apparátusnak. A kutatások vérszegénysége és apparátusigénye intellektuális igazolását ebben a tudományfilozófiában kapja meg.

Hogy e kérdést egészen világossá tegyük, képzeljük el, hogy a filozófiai tantételek nem játszanak központi szerepet abban a vállalkozásban, amely ennyire hangsúlyozza a természettudománnyá való válás igényét. Ezt azért érdemes végig gondolnunk, mert az irányzat követői általában nincsenek is tisztában azzal, hogy filozófiai alapon állanak. Valószínűleg az irányzat egyetlen képviselője sem merné tagadni, hogy közülük nagyon sokan foglalkoznak saját tudományos státusuk kérdésével; legszívesebben úgy gondolnak önmagukra, mint természettudósra. A társadalomtudomány filozófiai kérdéseiről folytatott vitákban minduntalan azt hangsúlyozzák, hogy ők természettudósok, vagy legalább azt, hogy a természettudomány álláspontját képviselik. Magasabb színvonalon folyó vitákban, gúnyosan mosolygó vagy lelkes fizikusok jelenlétében, meg kell elégedniük azzal, hogy egyszerűen tudósnak nevezzék magukat.[3]

[3] Az alábbi példa történetesen kéznél van. Különböző filozófiai kérdésekről, különösen az értelmi jelenségek természetéről, s idevágó nézeteinek episztemológiai következményeiről szólva *George A. Lundberg* írja: „Figyelembe véve az iskola fogalmának a határozatlanságát, még inkább azt a sok furcsa asszociációt, amely sokakban a pozitivizmus fogalmával párosul, álláspontom jellemzésére inkább használom a *természettudomány* kifejezést, mintsem hogy a hagyományos filozófia bármelyik konvencionális iskolájával, így

Az absztrakt empirikusok többet foglalkoznak a tudomány filozófiájával, mint a társadalom kutatásával. Az, amit adnak, röviden abban foglalható össze, hogy választanak egy tudományfilozófiát maguknak és ezt így nevezik: A Tudományos Módszer. Ez a kutatási modell lényegében episztemológiai konstrukció; a társadalomtudományokban legfontosabb eredménye egy módszertani gátlás. Gátlásnak azt nevezem, hogy az általuk kiválasztott problémát és módszerek körét szigorúan korlátozza A Tudományos Módszer. Röviden, a metodológia meghatározza a problémákat. S ez végül is nem meglepő. A Tudományos Módszer nem a klasszikus társadalomtudományi munkából nőtt ki és nem annak az általánosítása. Kisebb módosításokkal lényegében a természettudomány filozófiájából származik.

A társadalomtudományok filozófiái nagyban-egészben kétféle erőfeszítésből tevődnek össze. *1.* A filozófusok megkísérelhetik annak megvizsgálását, hogy ténylegesen mi megy végbe a társadalomkutatás során, aztán a legjobbnak látszó kutatási módszereket általánosíthatják, és egyértelművé tehetik. Ez nehéz munka és könnyen kudarchoz vezethet, de jóval nehezebb, ha minden társadalomtudós külön végzi el. Éppen ezért van értelme ennek a munkának; e téren eddig még kevés történt és csak egyes módszerekkel foglalkoztak. *2.* Az absztrakt empirizmus lát-

---

például a pozitivizmussal — legalábbis a Comte-félével — azonosítsam." Továbbá: „Dodd és én egyetértünk az összes többi természettudóssal abban, hogy az empirikus tudomány adatai az emberi érzékszervek által közvetített szimbólikus reakciók." Továbbá: „Más természettudósokkal egyetértésben elutasítjuk azt a fogalmat..." „The Natural Science Trend in Sociology (Természettudományos törekvések a szociológiában), The American Journal of Sociology, Vol. LXI. No. 3. November, 1955. 191. p. és 192. p.

hatólag arra törekszik, hogy a természettudományra vonatkozó filozófiai nézeteket átvegye, újrafogalmazza és belőlük a társadalomtudomány programját és kánonját teremtse meg.

A módszerek olyan eljárások, amelyeknek segítségével az emberek valamit meg akarnak érteni, vagy meg akarnak magyarázni. A módszertan, a metodológia a módszerek tudománya; elméleteket nyújt arra vonatkozólag, hogy mit csinálnak az emberek kutatás közben. A módszerek sokaságában a módszertan általánosítások segítségével igazodik el, ezért csak kivételképpen nyújt meghatározott módszereket egyes kutatások folytatásához. Az episztemológia még általánosabb, mint a módszertan, mert művelői a tudás alapjaival és határaival foglalkoznak. A mai episztemológusok hajlanak arra, hogy az irányvonalat annak alapján határozzák meg, amit a modern fizika módszerének hisznek. Mivel a tudással kapcsolatos általános kérdéseket és válaszokat elsősorban a fizikai tudomány alapján fogalmazzák meg, a gyakorlatban a fizika filozófusaivá válnak. Egyes természettudósok érdeklődnek a filozófia iránt, mások mulatnak rajta; egyesek egyetértenek a jelenleg divatos modellel, amelyet a filozófusok elfogadnak, mások nem, és valószínűnek látszik, hogy a legtöbb sokat dolgozó tudós alig hallott valamit ezekről a dolgokról.

A fizika olyan stádiumba jutott, amikor az egzakt és szigorú kísérletezés problémái szigorúan matematikai elméletből vezethetők le. Nem azért jutott el ebbe a stádiumba, mert az episztemológusok hatására a fizikusok a tőlük javasolt úton jártak. A valóságos sorrend a fordított volt: az episztemológia a természettudomány élősdijeként lépett fel, felhasználva a teoretikus és a kísérleti fizikusok módszereit.

Polykarp Kusch Nobel-díjas fizikus mondta egyszer, hogy

nincs tudományos módszer és, hogy az, amit annak neveznek, csak egészen egyszerű problémákra alkalmazható. Még tovább megy *Percy Bridgman,* egy másik Nobel-díjas fizikus: „Nincs tudományos módszerünk, mint olyan, de egy dolgot a tudósnak mindig szem előtt kell tartania: *minden meg van engedve.*" „A felfedezés mechanikája", írja *William S. Beck* „ismeretlen előttünk... Azt hiszem, hogy a teremtő folyamat olyan szorosan kötődik az egyén érzelmi struktúrájához, hogy semmi általánosat nem lehet mondani."[4]

3

A módszertan specialistái többnyire specialisták a társadalomfilozófia egyik vagy másik fajtájában is. Ebben nem az a fontos számunkra, hogy specialisták, hanem az, hogy szakértelmük egyik eredményeképpen előmozdítják a specializálódás folyamatát a társadalomtudományokon belül. Ez összefügg a metodológiai gátlással és azzal a kutatási intézettel, amelyben tevékenységüket folytatják. Nem olyan specializálódásról van szó, amely a kutatás autonóm területein, vagy a társadalmi struktúra átalakulásának problémáin alapul. A specializálódás kizárólag a Módszerre épül, tartalomtól, problémától, területtől függetlenül. Ezek nem kusza impressziók, hanem szilárdan dokumentálható állítások.

Az absztrakt empirizmus munkamódszerét és a társadalomtudományon belül játszott szerepét a legvilágosab-

[4] *William S. Beck:* Modern Science and the Nature of Life (A modern tudomány és az általános természet). New York, Harcourt, Brace, 1957.

ban és a leghatározottabban *Paul F. Lazarsfeld* fejtette ki, aki különben az iskola legnevezetesebb képviselője.[5]

Lazarsfeld a szociológiát mint szaktudományt nem a rá jellemző különleges módszerek alapján határozza meg, hanem úgy, hogy a szociológia nem más, mint metodológia. Szerinte a szociológus valamennyi társadalomtudomány metodológusa.

„Ez a szociológus első funkciója: amikor az emberi élet újabb területe válik az empirikus tudományos kutatások tárgyává, akkor a társadalomtudósok előre haladó útkeresője a szociológus. Ő teszi meg az első lépéseket. Ő a híd egyrészről a társdalomfilozófus, az egyéni megfigyelő és a kommentátor, másrészről az empirikus kutatók és elemzők szervezett csoportja között... Történetileg szólva: a társadalmi problémák szemléletének három módját különböztetjük meg: az egyéni megfigyelők által gyakorolt társadalmi elemzés; a teljesen kifejlődött, szervezett empirikus tudomány; s az az átmeneti állapot, amelyet a társadalmi viselkedés minden területén szociológiának nevezünk... Ezen a ponton hasznos lesz néhány szót szólnunk arról, hogy mi megy végbe a társadalomfilozófiából az empirikus szociológiába való átmenet korában."[6]

Igen érdekes, hogy az „egyéni megfigyelőt" azonosítja a „társadalomfilozófussal". Jegyezzük meg azt is, hogy ez

[5] What is Sociology? [Mi a szociológia? Universitets Studenkontor, Skrivemaskinstua, Oslo, September, 1948 (mimeo)]. Az előadás olyanoknak készült, akik vezérfonalat akartak kapni kutatóintézet felállításához. Éppen ezért rövid, világos, ellentmondást nem tűrő, céljaimnak a legjobban megfelel. Részletezőbb és elegánsabb megállapítások találhatók: The Language of Social Research, edited by Lazarsfeld and Rosenberg (A társadalomkutatás nyelve), Glencoe, Illionis, The Free Press, 1955.

[6] I. m. 4—5. pp.

az elképzelés nemcsak intellektuális program, hanem adminisztratív terv is: „Az emberi viselkedés egyes területei szervezett társadalomtudományok tárgyaivá váltak, amelyeknek megvan a nevük, költségvetésük, intézményhálózatuk, adataik, személyzetük, stb. Más területek e szempontból még fejletlenek." Bármely terület kifejleszthető, vagy szociologizálható. Például: „Nincs még neve annak a társadalomtudománynak, amely a népesség boldogságával foglalkoznék. De semmi sem teszi lehetetlenné ilyen társadalomtudomány létrehozását. Nem lenne nehezebb és költségesebb a boldogságról, mint a jövedelemről, a megtakarításról és az árakról gyűjteni adatokat."

*

A szociológia tehát azoknak a specializált, „társadalomtudományoknak" a bábája, amelyek félúton vannak ahhoz, hogy a Módszer tárgyává legyenek és „teljesen érett társadalomtudománnyá" váljanak. Sajnos, egyáltalában nem világos, hogy mit tekintsünk teljesen érett társadalomtudománynak, de kivehető, hogy csak a demográfia és a közgazdaságtan érdemli meg ezt a nevet: „Nem kétséges, hogy szükségszerű és lehetséges az emberi problémákkal tudományos módon foglalkozni. Több mint száz éve állnak rendelkezésünkre az emberi viselkedés egyes szektorainak tanulmányozásában olyan teljesen kifejlett tudományok, mint a közgazdaságtan és a demográfia." Lazarsfeld tanulmányának húsz lapján semmiféle más meghatározást nem találtam arról, hogy mit nevezünk teljesen érett tudománynak.

Amikor a szociológia elé azt a feladatot tűzik ki, hogy a filozófiát tudománnyá alakítsa át, egyben azt is feltételezik, hogy a Módszer szelleme fölöslegessé teszi az átala-

kítandó területen a hagyományos műveltséget. Az ilyen tudás megszerzéséhez valamivel több időre lenne szükség. Az egész elképzelésre bizonyos mértékig rávilágít egy elszólásszerű megjegyzés a politikai tudományról: „. . . a görögöknek volt tudományuk a politikáról, a németek *Staatslehre*ről beszélnek, az angolszászok pedig politikai tudományról. De még senki sem készített e könyvekről jó tartalmi elemzést, (content analysis) amelynek alapján ténylegesen megmondhatnánk, hogy mi is található bennük . . ."[7]

Tehát egyik oldalon állnak a teljesen kifejlődött empirikus társadalomtudósok szervezett brigádjai; a másik oldalon a szervezetlen, egyéni társadalomfilozófusok. A szociológus pedig, másképpen a metodológus, az egyiket átalakítja a másikká. Ő a tudományszervező, intellektuális, tudományos és adminisztratív szempontból egyaránt.

„Az átmenetet (a társadalomfilozófiától és az egyéni megfigyelőktől a teljesen érett szervezett tudományhoz) a tudósok munkájában végbemenő négy fordulattal lehet jellemezni."

1. „Eltolódás az intézmények és gondolatok történetétől az emberek konkrét viselkedésének irányába." Ez nem egészen ilyen egyszerű; az absztrakt empirizmus nem azonos a hétköznapi empirizmussal. Az emberek konkrét viselkedése nem vizsgálódási egység. Ki fogom mutatni, hogy a gyakorlatban szembetűnően jelentkezik a pszichologiz-

[7] I. m. 5. p. Valamilyen anyag tartalmi elemzése lényegileg abból áll, hogy *a priori* kategóriák alapján a dokumentumokat kis egységekre (szavakra, mondatokra, témákra) osztjuk. Peter H. Rossi: Methods of Social Research (A társadalomkutatás módszere) 1945—1955. Sociology in the United States of America (Szociológia az USA-ban), edited by Hans L. Zetterberg, Paris, France, UNESCO, 1956. 33. p.

mus tendenciája, és a környezetet mindenütt előtérbe helyezik a struktúra problémáival szemben.

2. „Második vonásként — folytatja Lasarsfeld — azt a tendenciát emeljük ki, hogy az emberi problémák elszigetelt területek helyett, azok összefüggését vizsgálják." Nem hiszem, hogy ez igaz; ami rögtön kiviláglik, ha összehasonlítjuk az absztrakt empiristák munkáit Marx, Spencer vagy Weber munkáival. Lazarsfeld másra gondol; az összefüggés szónak ugyanis különleges értelmet kölcsönöz: csak statisztikai összefüggéseket ismer el.

3. A társadalmi helyzetek és problémák tanulmányozásánál csak egyszer előfordulókkal szemben előnyben részesítik az ismétlődőket. Ezt az állítást felfoghatnánk úgy is, mint kísérletet strukturális szempontok, a megszilárdult struktúrákban gyökerező ismétlődések és szabályszerűségek figyelembevételére. Az amerikai választási hadjáratok megértéséhez például meg kell értenünk a pártok struktúráját és a gazdasági életben játszott szerepüket. De *Lazarsfeld* nem erre gondol; arra gondol, hogy a választásokon sok ember vesz részt hasonló módon és, hogy a választások ismétlődnek: ezért a választók viselkedése statisztikailag vizsgálható, és újra és ismét vizsgálható.

4. „Végül inkább kutatják a mai, mint a történeti társadalmi eseményeket..." Ez az ahistorikus szemlélet episztemológiai előítéletnek tulajdonítható: „... a szociológus azért foglalkozik előszeretettel mai eseményekkel, mert meg tudja szerezni a kutatásaihoz szükséges adatokat..." Az ilyen episztemológiai beállítottság éles ellentétben áll azzal az álláspontal, amely a lényeges problémákat igyekszik megfogalmazni.[8]

*

[8] *Lazarsfeld:* I. m. 5—6. pp.

Mielőtt ezeket az állításokat részletesebben megvizsgálnánk, ki kell egészítenem beszámolómat a szociológia elé általa kitűzött két további feladattal:

„... A szociológiai kutatás abból áll, hogy tudományos eljárásokat új területekre alkalmazunk. E megfigyelések azt az atmoszférát akarják hozzávetőlegesen jellemezni, amely a társadalomfilozófiából az empirikus társadalomkutatásba való átmenet idején valószínűleg uralkodni fog. Amikor a szociológus az emberi dolgok új területeit kezdi el tanulmányozni, mindenekelőtt a szükséges adatokat kell összegyűjteni... Ezzel a helyzettel van összefüggésben a szociológus másik fő feladata. Jelenleg afféle *szerszámkészítő* a többi társadalomtudomány számára. Idézzünk fel néhányat azok közül a problémák közül, amelyekkel a társadalomtudós adatainak összegyűjtésekor találkozik. Gyakran kell megkérdezni az embereket, hogy mit csináltak, mit láttak, mit kívántak. Az emberek nem mindig emlékeznek ezekre a dolgokra szívesen. Máskor elutasítják, hogy elmondják nekünk. Megint mások nem értik, hogy mit akarunk tőlük. Így fejlődik ki az interjúkészítés fontos és nehéz mestersége...

...De a szociológusnak történetileg van még egy harmadik funkciója is: az interpretálás... igen hasznos, ha megkülönböztetjük egymástól a társadalmi kapcsolatok leírását és interpretálását. Az interpretáció szintjén főleg olyan kérdéseket teszük fel, amelyeket a mindennapi nyelv a miért szóval fejez ki. Miért van az embereknek kevesebb gyerekük, mint azelőtt? Miért tapasztaljuk, hogy egyre többen költöznek faluról városra? Miért győznek egyesek a választásokon, és miért vesztenek mások?

Az ilyen magyarázatok megkeresésének a technikája alapvetően statisztikai. Összehasonlítjuk a sokgyerekes és a kevésgyerekes családokat: összehasonlítjuk a rendszere-

sen dolgozó munkásokat azokkal, akik elmaradnak a munkából. De *miben* kell őket összehasonlítani?"[9]

Ezek szerint a szociológusnak valósággal enciklopédikus feladatokat kell magára vállalnia. Minden társadalomtudományban vannak interpretációk és teóriák, s most azt halljuk, hogy az interpretáció és a teória a szociológus dolga. Akkor fogjuk fel, hogy ez mint jelent, ha megtudjuk, hogy ezek az egyéb interpretációk még nem tudományosak. A szociológus olyan interpretációkkal dolgozik, amelyek felhasználhatók a filozófia tudománnyá való átalakításában, vagyis a statisztikai kutatásban hasznos független változók. Ezenfelül megfigyelhetjük a fenti idézet közvetlen folytatásában azt a tendenciát, amely a szociológiai valóságot pszichológiai változókká redukálja: „Fel kell tételeznünk, hogy van valami az emberek személyiségében, tapasztalatában és magatartásában, amelynek következtében ugyanezen helyzetben eltérően viselkednek. Az empirikus kutatás során ellenőrizhető magyarázó gondolatokra és fogalmakra van szükségünk . . ."

A „társadalomelmélet" egészében ilyen fogalmak, vagyis a statisztikai eredmények interpretálásában hasznos változók rendszeres gyűjteményévé válik.

„Ezeket a fogalmakat szociológiának nevezzük, mert az emberi viselkedés különböző változataira alkalmazhatók . . . A szociológus feladata ezeknek a fogalmaknak az összegyűjtése és elemzése. Egyaránt felhasználhatók olyan különböző területeken, mint az árak, a bűnözés, az öngyilkosság vagy a választások statisztikája. A társadalomelmélet szót néha az ilyen fogalmak és összefüggéseik rendszeres bemutatására használjuk."[10]

[9] I. m. 7—8. és 12—13. pp.

[10] I. m. 17. p.

Meg kell jegyeznem, hogy nem teljesen világos: a fentiek a szociológusok által játszott tényleges szerep teljes elméletét kívánják-e nyújtani — ebben az esetben nyilvánvalóan nem állják meg a helyüket; vagy csupán javasolják, hogy a szociológusok játsszák el a technikus és a bába szerepét, és nyújtsanak interpretációt mindenre — ebben az esetben természetesen a szociológusnak szabad a saját problémáival is foglalkoznia. Vagyis nem tudjuk, hogy Lazarsfeld tényeket rögzít-e vagy pedig programot terjeszt elő. Talán a technika filozófiájának propagandájáról van szó, az adminisztratív energia csodálatáról.

Ez az elképzelés a szociológusról, aki kutatóintézetben dolgozik, tudományszervezéssel, szerszámkészítéssel és interpretációk gyártásával foglalkozik; ez az elképzelés a szociológus munkastílusáról — számos problémára utal, s ezeket az alábbiakban rendszerezve akarom tárgyalni.

4

Két mai apológiát ismerünk az absztrakt empirizmus mellett; ha ezeket elfogadnók, az azt jelentené, hogy az eredmények vérszegénysége nem a Módszernek köszönhető, hanem véletlen okoknak, tehát az idő- és pénzhiánynak.

Igaz, mivel ezek a vizsgálatok sokba kerülnek, ezért témájukat befolyásolja azoknak az érdeke, akik a vizsgálatokat fizetik; s ezek az érdekek eléggé szétszórt problémákat érintenek. Ezért a kutatóknak nincs arra módjuk, hogy a problémák kiválogatásával az eredmények felhalmozásához, összegezéséhez és jelentőségük fokozásához jussanak el. A legjobbat teszik, amit tehetnek; mivel nem foglalkozhatnak igen sok lényeges problémával, ezért módszereik fejlesztésével foglalkoznak.

Vagyis az igazság gazdaságossága — a kutatás költsége — összeütközik az igazság politikájával — a valóban lényeges kérdések megvilágításával és a politikai vitáknak a valósághoz való közelebb hozásával. Mindebből azt a következtetést vonják le, hogyha a társadalomtudományi kutatóintézetek a nemzet tudományos alapjainak 25 százalékával rendelkeznének, és ha ezt a pénzt tetszésük szerint költhetnék el, akkor a dolgok sokkal jobban mennének. El kell ismernem, hogy nem tudom megállapítani: ez az állítás ésszerű-e vagy sem. Más sem tudja megállapítani, bár valószínűleg ez a meggyőződése azoknak a vezető munkakörben elhelyezkedett értelmiségieknek, akik lelkiismereti okokból abbahagyták a társadalomtudományi kutatómunkát. De ha ezt tekintjük az alapvető kérdésnek, akkor minden intellektuális kritikát kiküszöbölünk. Annyi bizonyos, hogy a Módszer költségessége miatt művelői gyakran kénytelenek munkájuk során üzleti és bürokratikus érdekeket figyelembe venni, s ez valóban befolyásolja munkamódszerüket.

Azt is gyakran halljuk, hogy a kritikusok türelmetlenek, s a magam részéről tisztában vagyok azzal, hogy a „tudományos követelményekről" folyó nagy vita nem évtizedek, hanem évszázadok alatt dől el. Igen hihetőnek látszik az a gondolat, hogy ezek a kutatások a maguk idejében eljutnak a társadalomról szóló fontos eredményekig. Az igazolásnak ez a módja a társadalomtudomány fejlődését úgy képzeli el, mintha az építőkockákból épülne fel. Feltételezi, hogy az ilyen vizsgálatok jellegüknél fogva arra alkalmas „egységek", hogy belőlük a jövőben „összegeződjék", „egybeillesztődjék", vagy „felépüljön" valamilyen egész megbízható és hiteles képe. Ez nem csupán feltevés, hanem megfogalmazott álláspont. „Az empirikus tudományoknak — mondja *Lasarsfeld* — különös proble-

mákkal kell foglalkozniuk, és szélesebb tudást kell felépíteniük, aprólékos gonddal végrehajtott, részletező és időrabló vizsgálatok sokaságából. Bizonyára kívánatos, hogy minél többen foglalkozzanak társadalomtudományokkal. De nem azért, mert az egy csapásra megváltja a világot; hanem azért, mert valamennyire meggyorsítja annak a nehéz feladatnak az elvégzését, hogy végül is egységes társadalomtudományhoz jussunk el, amely segíthet bennünket a társadalmi kérdések megértésében és szabályozásában."[11]

Figyelmen kívül hagyva ennek a programnak a politikai tisztázatlanságát, a társadalomtudományi kutatómunkát részletvizsgálatokra szűkíti le azzal a feltevéssel, hogy eredményeikből egységes társadalomtudományhoz lehet eljutni. Hogy bizonyíthassam ennek az elképzelésnek a tarthatatlanságát, nem szabad megelégednem az elért eredmények vérszegénységére utaló kívülről jövő bírálattal, hanem munkamódszerük és programjuk lényegével kell foglalkoznom.

*

Mindenekelőtt az elmélet és a kutatás közti különbséggel kell foglalkoznom, vagyis: milyen álláspontot foglaljanak el a társadalomtudósok az általános elmélet és az empirikus részletek elsőbbségének részletében.

Nincs olyan iskolája a társadalomtudománynak, amely ne hangoztatna igen bölcs nézeteket az elmélet nélküli empirikus adatok vakságáról és az adatok nélküli elmélet ürességéről. De jobban tesszük, ha a szép szavak helyett a tényleges gyakorlatot és annak eredményeit vizsgáljuk. Az olyan őszinte megnyilatkozásokban, mint Lazarsfeldé, az „elmélet" és az „empirikus adatok" szerepe egészen vi-

[11] I. m. 20. p.

lágos: „elméletnek" nevezi a statisztikai eredmények interpretálására alkalmas változókat; „empirikus adatoknak" pedig elméletileg, de különösen gyakorlatilag, a nagyszámú, ismételhető, mérhető, statisztikailag meghatározott tényeket és összefüggéseket. Ha az elmélet és az adatok jelentését így leszűkítjük, akkor mindaz, amit kölcsönhatásuk gazdag világáról elmondhatunk nyomorúságos tudomásulvétellé szegényedik, sőt a valóságban még tudomásulvételt sem jelent. Semmi okot sem találunk arra, sem a filozófiában, sem a társadalomtudományi kutatómunkában, hogy így leszűkítsük e fogalmak értelmét.

Ha valamilyen átfogó elképzelést akarunk ellenőrizni és átalakítani, akkor részletes kifejtésre van szükségünk, de a kifejtett részletek összeillesztése még nem alkot átfogó elképzelést. Mit kell kiválogatnunk a részletes kifejtéshez? Melyek a válogatás ismérvei? és mit jelent az összeillesztés, az egyesítés? Ez nem olyan mechanikus feladat, mint ahogy a megszokott szókapcsolat sejteti. Az átfogó elképzelés és a részletinformációk (az elmélet és a kutatás) kölcsönhatásáról beszélünk, de a problémákról is beszélnünk kell. A társadalomtudomány problémáit olyan nyelven fogalmazzuk meg, amely általában társadalomtörténeti struktúrákhoz kapcsolódik. Ha ezeket a problémákat valóságos problémáknak fogadjuk el, akkor bolondság lenne valamilyen részletkérdés tanulmányozásába fogni, mielőtt nem tisztáztuk magunk előtt, hogy annak eredményei hozzásegíthetnek-e a strukturálisan jelentős problémák megoldásához és tisztázásához. Nem jelenti-e problémák lefordítását, ha feltételezünk valamilyen perspektívát, amelyben mindezen problémák elszigetelt igényeknek tekinthetők, elszigetelt környezetben élő elszigetelt emberekről szóló elszigetelt információkra.

Ha gondolatokról van szó, akkor valamilyen részletező

kutatásból többnyire csak annyit meríthetünk, mint amennyit beletettünk. Az empirikus kutatásból információt nyerhetünk, de hogy mit tudunk tenni az információval, az attól függ, hogy meghatározott empirikus vizsgálatunkat átfogóbb rendszer ellenőrzésére választottuk-e ki. Mihelyt a tudománycsináló hozzáfog, hogy a társadalomfilozófiát empirikus tudománnyá alakítsa át s az utóbbit kutatóintézetekbe költöztesse, egymás után születnek az új meg új vizsgálatok. A valóságban nincs olyan elv vagy elmélet, amely megmondaná, hogy mi lehet ezeknek a vizsgálatoknak a tárgya. Láttuk, hogy a boldogság éppen úgy lehet téma, mint a piacon való viselkedés. Csak feltételezik, hogy a Módszer alkalmazása esetén a Zágrábtól Sanghai-ig folyó vizsgálatok végső eredménye az emberről és a társadalomról szóló „teljesen kifejlődött, szervezett tudomány" lesz. Addig pedig egyik vizsgálattól megyünk a másikhoz.

*

Amikor azt állítom, hogy e vizsgálatok összegezéséből valószínűleg nem születik pontos eredmény, számításba veszem azt a társadalomelméletet, amelynek irányába az absztrakt empirizmus jelenleg halad. Mindenféle empirizmus metafizikai választást hord magában — annak a kiválasztását, hogy mit tart reálisnak — s most szólnunk kell valamit az absztrakt empirizmus választásáról. Elég meggyőző példákat hozhatunk fel annak az állításnak az igazolására, hogy ezekre a vizsgálatokra gyakran jellemző a pszichologizmus.[12] A legdöntőbb érv állításunk mellett

[12] Pszichologizmusnak nevezem azt a kísérletet, amely a társadalmi jelenségeket az egyénekkel kapcsolatos tények és elméletek alapján akarja magyarázni. Mint összefüggő tanítás, történetileg a társadalmi struktúra létezésének metafizikai tagadásán alapul. Egyes képviselői a struktúra fogalmát környezetek halmazára korlátozzák.

azon alapul, hogy az alapvető információs forrás a megkérdezett egyének köréből kiválasztott minta. Az egyéneknek feltett kérdések viszont a pszichológiai reakciók nyelvén vannak megfogalmazva. Vagyis abból a feltevésből indulnak ki, hogy a társadalom intézményes struktúráját, legalábbis ezekben a tanulmányokban, ilyen egyéni adatok alapján lehet megérteni.

A struktúra problémáinak és az egyéni viselkedésre gyakorolt magyarázó hatásuknak megértéséhez átfogóbb empirizmusra van szükség. Az amerikai társadalomban — vagy korunk valamelyik amerikai városában, amelyet vizsgálódásuk területéül rendszerint kiválasztanak — oly sok a közös társadalmi és pszichológiai nevező, hogy a számba veendő viselkedések sokasága a társadalomtudós számára nem könnyen elérhető. Ez a sokaság és a problémák valódi megfogalmazása csak akkor érhető el, ha látókörünket úgy tágítjuk ki, hogy az összehasonlító és a történeti-társadalmi struktúrák is beleférjenek. De az episztemológiai dogma miatt az absztrakt empirikusok szisztematikusan ahistorikusak és összehasonlítás-ellenesek. Kis területegységekkel foglalkoznak és pszichologizmusra hajlanak. Problémáik meghatározásában és mikroszkopikus eredményeik magyarázatában egyaránt elmulasztják a történeti-társadalmi struktúra alapvető gondolatának a felhasználását.

Az ilyen kutatások még a környezettanulmányokban sem lehetnek igazán hasznosak. Magától értetődik, és az eddigi kutatásokból is tudjuk, hogy a környezetváltozások okai gyakran ismeretlenek az adott környezetben élő em-

---

Egészen általánosan így fogalmazhatjuk meg — összefüggésben tulajdonképpeni érdeklődésünkkel, a társadalomtudományban jelenleg uralkodó kutatási iránnyal: a pszichologizmus azon a gondolaton alapul, ha egyének és környezetek sokaságát vizsgáljuk meg, akkor az eredmények összegezése megadja a társadalmi struktúra képét.

berek (a megkérdezettek) előtt, s ezért e változások csak strukturális átalakulások alapján érthetők meg. Ez a szemlélet természetesen a pszichologizmus poláris ellentéte. Következményei módszerünk szempontjából világosak és egyszerűek: a részletes vizsgálat számára a környezetet úgy kell kiválasztani, hogy rávilágítson a strukturálisan fontos problémákra. Az adott környezeten belül a változókat úgy kell izolálni és megfigyelni, hogy struktúra-vizsgálatunk szempontjából fontosak legyenek. A struktúra- és a környezetvizsgálatoknak kétoldali kölcsönhatásban kell lenniük egymással. A társadalomtudomány fejlődése nem képzelhető el úgy, mint mikor elszigetelten és szétszórtan dolgozó nők nagy csapata valamilyen óriási szőnyeget készít: a társadalomtudomány kis darabjai bárhogy is határozzuk meg őket, nem kapcsolhatók össze ilyen mechanikusan és külsőségesen.

Az absztrakt empirizmus gyakorlatában azonban igen megszokott eljárás, hogy az adatokat többé-kevésbé szabványosított statisztikai elemzésen „futtatják át"; olyan elemzésen, amelyet betanított rutinelemzők végeznek. Azután szociológust vagy szociológusokat hívnak, hogy a tényleges elemzést elvégezzék. Ezzel a soron következő kérdéshez jutottunk.

*

Az absztrakt empiristák körében újabban gyakran tapasztalható, hogy az empirikus vizsgálatokat olyan fejezettel vagy fejezetekkel vezetik be, amelyek összefoglalják a probléma irodalmát. Ez természetesen jó jel és azt hiszem, hogy nagyrészt a hagyományos társadalomtudományok oldaláról jövő bírálatnak köszönhető. De a tényleges gyakorlatban ezt a munkát többnyire az adatok összegyűjtése és „feldolgozása" után végzik el. Ezenkívül, minthogy

a feladat teljesítésére sok időre és türelemre van szükség, a kutatóintézetekben gyakran a szorgalmas asszisztensre bízzák rá. Az általa elkészített memorandumot aztán átdolgozzák, hogy elméleti hátteret adjon a már kész empirikus tanulmányoknak vagy — ahogy gyakran mondják —, hogy jobb storyt kapjanak. Talán az is jobb, mint a semmi. De a kívülállót gyakran félrevezeti, mert azt az elhamarkodott következtetést vonja le, hogy az adott empirikus vizsgálatot azért választották ki, és úgy folytatták le, hogy empirikusan igazoljanak átfogóbb elképzeléseket vagy feltevéseket.

Nem hiszem, hogy ez a szokásos gyakorlat. Ez csak olyan emberek kezében válhat szokásossá, akik komolyan veszik a társadalomtudományok „irodalmát" és elég alaposan és elég hosszan tanulmányozzák ahhoz, hogy felfogják fogalmait, elméleteit és problémáit. Csak akkor fogják megérteni, hogy e problémák és fogalmak értelme elhagyás nélkül lefordítható azoknak a meghatározott részletproblémáknak a nyelvére, amelyek a Módszer számára megközelíthetők. Természetesen minden társadalomtudós készít ilyen fordításokat, noha az empirikus szót nem korlátozzák a mai egyénekről szóló absztrakt statisztikus információra és az elméletet nem tekintik interpretáló változók összességének.

Ezekben a vitákban érdekes fogásokat alkalmaznak. Ha logikai szempontból elemezzük az absztrakt empiristák tanulmányait, azt tapasztaljuk, hogy az adatok értelmezésére és magyarázatára használt „érdekes fogalmak" majdnem mindig két irányba mutatnak: *1.* Olyan strukturális és történeti „tényezőkre", amelyek az interjúk szintje fölött állnak; *2.* olyan pszichológiai „tényezőkre", amelyek mélyebbek, mintsem hogy a kérdező számára elérhetők legyenek. A lényeg azonban az, hogy strukturális

vagy mélypszichológiai fogalmakat sem a kutatás megtervezésénél, sem az adatok összegyűjtésénél nem használnak fel. A kutatás nagyon megközelítő módon egyik vagy másik irányba mutat, de ezek a fogalmak nem szerepelnek azok között a „tiszta" és specifikus változók között, amelyeket ez az irányzat hitelesnek elfogad.

A fő oka ennek magától értetődő: az információ alapvető forrása kisebb vagy nagyobb számú interjú: ez rendszerint a társadalmi behaviorizmus sajátos fajtáját hozza magával. Figyelembe véve a kutatás adott adminisztratív és pénzügyi tényeit, ez csaknem elkerülhetetlen. Mert nyilvánvaló, hogy a legjobb esetben félig betanított kérdezők húsz perc alatt, vagy akár egy egésznapi interjú során sem érhetik el az anyagnak azt a mélységét, ami a legképzettebb személyektől származó és leghosszabb ideig tartó interjúkban rendelkezésünkre áll.[13] És a megszokott mintavételi eljárás segítségével semmi esetre sem kaphatunk olyan információt a struktúráról, amilyet a kifejezetten történeti célzatú tanulmányok nyújtanak nekünk.

A struktúra és a mélypszichológia fogalmait mégis belepréselik az absztrakt empirikus tanulmányokba. A különleges megfigyeléseket *ad hoc* általánosítások segítségével magyarázzák. Általános fogalmakat használnak fel arra, hogy a vizsgálat feldolgozásának végső eredményéhez a strukturális és pszichológiai problémákat megfogalmazzák.

[13] Mellékesen meg kell jegyeznem, hogy ezeket a tényeket halmozó kutatások részben azért olyan formalisták, sőt üresek, mert a kutatók a közvetlen megfigyelés munkájában alig, vagy egyáltalán nem vesznek részt. Az empirikus tényeket többnyire félig képzett egységnek bürokratikusan irányított csapata gyűjti össze. Az iskola megfeledkezik arról, hogy a társadalmi megfigyeléshez magas képzettség és nagyfokú érzékenység kell; felfedezésre akkor kerül sor, amikor nagy képzelőerővel meghatározott ember közvetlenül foglalkozik a társadalmi valósággal.

Egyes kutatóintézményekben a „világos" szót használják, ha részletényeket vagy részletösszefüggéseket átfogó feltevések segítségével magyaráznak. Ha viszont átfogó problémákat úgy magyaráznak, hogy az egészen kicsiny változók jelentését kitágítják, akkor az eredményre azt mondják, hogy „ravasz". Mindennek említésével jelezni akarom, hogy új műhelynyelv van kialakulóban a fenti eljárások jellemzésére.

Vagyis a statisztikát arra használják, hogy illusztrálják az általános kérdéseket, és az általános kérdéseket arra használják, hogy illusztrálják a statisztikát. Az általános állításokat nem igazolják és nem konkretizálják. A számokhoz igazítják őket, a számok elrendezését pedig az általános nézetekhez igazítják. Az általános állítások és magyarázatok más számokkal is felhasználhatók; és ugyanazok a számok, más általános nézetekkel is összeegyeztethetők. Ezek a logikai fogások arra valók, hogy strukturális, történeti és pszichológiai értelmet adjanak azoknak a vizsgálatoknak, amelyek absztrakt mivoltuknál fogva eredetileg kizárták az ilyen értelmet. A jelzett módon és még más hasonló módokon lehetővé válik, hogy az ember ragaszkodjék a Módszerhez, de eltitkolja az eredmények trivialitását.

Ilyen eljárásokra bőven találhatunk példákat az általános bevezetésekben, a magyarázó és értelmező fejezetekben, vagy bekezdésekben. Nem lehet célom a szóban forgó tanulmányok részletes vizsgálata; csupán az olvasó éberségét akarom felébreszteni, amelyet azután kedvére gyakorolhat különböző vizsgálatok során.

Mindent összevéve: a társadalomtudományt a gondolatok viszik előbbre, és a tények ösztönzik. Ez éppen úgy igaz az absztrakt empirikus felmérésekre, arra, hogy az emberek miért szavaznak úgy, ahogyan szavaznak, mint a történész

tanulmányára a 19. századi orosz értelmiség helyzetéről és perspektívájáról. Az absztrakt empirizmus szertartáskönyve kidolgozottabb és egészen bizonyosan nagyhangúbb. De az eredmény logikai státusa mindkét esetben ugyanaz.

*

Van még egy magyarázata az absztrakt empirizmus szegényes eredményeinek, s ez a magyarázat újabb kérdést vet fel. Van-e valami szükségszerű összefüggés, amely szerint ami igaz, az nem fontos, és ami fontos az nem feltétlenül igaz? Helyesebb, ha a kérdést így tesszük fel: a bizonyítás, milyen szintjén dolgozzék a társadalomtudós? A pontosságra irányuló igényeinket fokozhatjuk annyira, hogy végül már csak néhány részletre szorítkozunk; de válhatunk annyira pontatlanná is, hogy végül már csak nagyon nagy és távolról sem bizonyítható általánosságoknál kötünk ki.

A metodológiai gátlásban szenvedők gyakran utasítják el maguktól azt a gondolatot, hogy bármi mást mondjanak a modern társadalomról, mint ami keresztülmegy a statisztikai szertartáskönyv nagyon finom szűrőjén. Szeretik azt mondani, hogy eredményeik igazak, még akkor is, ha nem fontosak. Nem értek egyet ezzel; egyre jobban kételkedem abban, hogy ezek az eredmények igazak. És kérdezem: hogyan lehet összekeverni a pontosságot, az álprecizitást az igazsággal, és hogyan lehet az absztrakt empirizmust az egyedüli és igazi empirizmusnak elfogadni? Ha valaki valaha komolyan tanulmányozott — egy vagy két éven át — néhány ezer gondosan kódolt és lyukasztott, órákig tartó interjút, akkor kezdi látni, hogy milyen könnyen formálható a tények birodalma. Ami pedig a fontosságot illeti, azt hiszem, elég fontos tény, hogy korunk legenergikusabb

elméi közül néhányan a részletek tanulmányozásának szentelik magukat, mert az általuk dogmatikusan elfogadott Módszer erre kötelezi őket. Meg vagyok győződve arról, hogy sok ilyen munka egyszerűen a szertartáskönyv előírásainak követése, üzleti vagy presztízs célokból, s távolról sem a „tudomány kemény követelményeinek a kielégítése", mint ahogy az iskola szóvivői ezt hangoztatják.

A pontosság nem az egyetlen ismérv a módszer megválasztásánál; és a pontosságot semmi esetre sem szabad összekeverni, mint ahogyan az gyakran megtörténik, az empíriával vagy az igazsággal. A bennünket érdeklő problémák vizsgálatában olyan pontosaknak kell lennünk, amilyen pontosak csak lehetünk. De a módszer nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a bennünket érdeklő problémákkal foglakozzunk, már csak azért sem, mert a módszer legérdekesebb és legnehezebb problémái éppen ott vetődnek fel, ahol a bevált technikák nem alkalmazhatók.

Ha van érzékünk a történelem által felvetett valóságos problémák iránt, akkor másképp látjuk, hogy mi az igaz, és mi a pontos: akkor a valóságos problémákkal foglalkozunk, a lehető legnagyobb gondossággal és szabatossággal. A valamire való munka a társadalomtudományokban mindig abban állott, és ma is abban áll, hogy az ember átgondolt hipotéziseket állít fel, s a döntő pontokon ezeket minél több adattal támasztja alá. A gyakorlatban nincs más mód arra, — legalábbis ma még —, hogy az általában fontosnak elfogadott témákat és területeket kutassuk.

Mit jelent az az igényünk, hogy fontos, vagy ahogy a szociológiában mondani szokták, szignifikáns problémákkal kell foglalkozni? Szignifikáns — de milyen szempontból? Nem egyszerűen arra gondolok, hogy e problémáknak politikai, gyakorlati, vagy erkölcsi jelentőséggel kell jelent-

kezniük, bármilyen értelmet tulajdonítsunk is e kifejezéseknek. Elsősorban arra gondolok, hogy a társadalmi struktúráról és a benne lezajló folyamatokról alkotott elgondolásunk szempontjából kell lényegi fontossággal rendelkezniük. „Lényegi fontosságról" beszélek, ha kutatásaink logikai kapcsolatban vannak elgondolásainkkal. „Logikai kapcsolatról" viszont akkor beszélek, ha mind a probléma megfogalmazásának szakaszában, mind pedig magyarázó munkánk során világos és egyértelmű szál köti össze az átfogó elveket a részletes adatokkal. A „szignifikancia" politikai értelmével később foglalkozom. Alighanem addig is nyilvánvaló, hogy az absztrakt empirikusok aggályos és merev empirizmusa a nagy társadalmi kérdéseket és korunk emberi problémáit kiküszöböli a kutatásból.

5

Az empirizmus sajátos — a filozófiától különböző — módszerei nyilvánvalóan alkalmasak és előnyösek sok probléma megoldásában, s nem tudom elképzelni, hogy valaki ésszerű kifogásokat találjon alkalmazásukkal szemben. Megfelelő absztrahálás után bármilyen problémát kezelhetünk egzakt módszerekkel. Lényege szerint semmi sincs, ami ne lenne mérhető.

Ha olyan problémákkal foglalkozunk, amelyek statisztikai módszerekkel megközelíthetők, akkor élnünk kell ezekkel a módszerekkel. Ha például valaki az elit elméletével foglalkozik, és ismerni akarja a tábornoki kar tagjainak társadalmi eredetét, akkor természetesen valamilyen módszerrel meg kell tudnia, hogy milyen arányban származtak a különböző társadalmi rétegekből. Ha ismerni akarjuk a fehérgallérosok jövedelmének alakulását 1900 óta, akkor

idősorokat kell készítenünk a jövedelmekről, foglalkozások szerint, valamilyen árindex figyelembevételével. De senki sem állíthatja, hogy csak ilyen eljárások alkalmazhatók; senki sem teheti az ilyen eljárásokat általánosító modellt mindig és mindenkor érvényes kánonná. Ezek csupán az empirikus megközelítések egyik fajtáját jelentik.

Intenzív és egzakt kutatásra részletekbemenő, aprólékos vonásokat választunk ki, az egészről alkotott képünk viszont kevésbé lesz szabatos. A választás problémáink követelményeiből adódik, s nem valamilyen episztemológiai dogmából.

Nem hiszem, hogy bárkinek joga lenne kifogásokat emelni kisebb problémák részletes vizsgálatával szemben. A fókusz szükségszerű közelsége az ilyen vizsgálatokban lehet része a pontosság és bizonyosság csodálatraméltó keresésének; lehet része olyan intellektuális munkamegosztásnak és specializálódásnak, amellyel szemben senki sem emelhet kifogást. De egészen bizonyosan jogunk van föltenni a kérdést: Ha ezek a kutatások valamilyen munkamegosztás részei, s ez a munkamegosztás alkotja egészében a társadalomtudományt, akkor hol van a többi rész, amelyekkel együtt ezek a kutatások valamilyen egészbe beillenek, és hol van az az egész, amelynek részei?

*

Tisztában kell lennünk azzal, hogy csaknem minden munkastílus képviselői hajlamosak ugyanazoknak a jelszavaknak a használatára. Manapság az is tudatában van az elméleti nehézségeknek és a fogalmi problémáknak, aki a gazdasági épületeket számolja össze (ez egyáltalában nem tréfa); s mindazok, akik finom megkülönböztetések kidolgozására összpontosítják erejüket (igen sokan vannak ilye-

nek) tudják, hogy nézeteiket empirikusan igazolniuk kell. Az is általánosan elismert, hogy minden rendszeres megértési kísérletnél választani kell az empirikus befogadás és a teoretikus asszimilálás között: hogy a fogalmak és gondolatok útmutatást adnak a tényleges vizsgálathoz és, hogy a részletek kutatását kell felhasználni e gondolatok ellenőrzésére és átformálására.

A metodológiai gátlásnak az a sajátossága, hogy áldozatait csökönyössé teszi, nem annyira az empirikus befogadásban, mint inkább a módszer lényegileg episztemológiai problémáiban van. Mivel sokan közülük, különösen a fiatalabbak, keveset tudnak az episztemológiából, ezért könnyen válnak egészen dogmatikussá, annak a kánonnak a vak hívőivé, amelyet ismernek.

A fogalom fetisizmusában szenvedők viszont gyakran az általánosítás többnyire igen magas, rendszerint szintaktikus szintjén rekednek meg, és képtelenek eljutni a tényekig. Mindkét tendencia vagy iskola a társadalomtudományi kutatómunka szakaszai közti cezúrákból indul ki. De a cezúrának csak egészen kicsinek szabadna lennie, viszont náluk a meddőség küszöbévé válik.

Intellektuális szempontból ezek az iskolák lemondást jelentenek a klasszikus társadalomtudományról. A lemondás módja a módszer vagy az elmélet erőszakos túlhangsúlyozása. A lemondás oka az alapvető problémákkal való szilárd kapcsolat hiánya. Ha az elvek és módszerek diadalmaskodása és bukása a köztük folyó intellektuális versengés eredményén múlna (a helytállóbb és gyümölcsözőbb győzne, a kevésbé helytállót és kevésbé gyümölcsözőt mellőznék), akkor *„A nagy elmélet"* és az absztrakt empirizmus nem diadalmaskodhatott volna ennyire. *„A nagy elmélet"* kisebbségi irányzat lenne a filozófusok, vagy legfeljebb néhány akadémikus beállítottságú ember között; az

absztrakt empirizmus pedig az egyik tudományfilozófiai irányzat lenne csak a sok közül, egyben a társadalomkutatás számos módszere közül a nem túlságosan jelentősek, de hasznosak egyike.

Ha csak ez a két irányzat léteznék, és semmi más, fenségesen trónolva egymás mellett a magasságban, akkor valóban nagyon szomorú lenne a helyzetünk: Gyakorlati eredményeik vajmi keveset mondanak az emberről és a társadalmi helyzetről — az első irányzat formális és ködös maradisága, a másik irányzat formális és üres ügyeskedése miatt.

A gyakorlat típusai*

A zűrzavar a társadalomtudományokban épp annyira morális, mint tudományos, épp annyira politikai, mint intellektuális. Az igyekezet, hogy ne ismerjék fel ezt a tényt, az egyik oka a zűrzavar folytatódásának. Hogy ítéletet alkothassunk a különböző társadalomtudományi iskolák problémáiról és módszereiről, egész sor politikai értéket és intellektuális kérdést kell tisztáznunk, mert nem vethetjük fel helyesen a problémákat, amíg nem tudjuk, hogy *kinek* a problémái. Az egyik ember problémája nem probléma a másik embernek; az emberek különböző dolgokban vannak érdekelve és különbözőképpen vannak tisztában érdekeikkel. Ezen felül sajnálatos etikai kérdés származik abból, hogy az embereket nem mindig érdekli, hogy mi az érdekük. Nem mindenki olyan racionális, mint ahogy a társadalomtudósok azt gyakran hiszik. Mindebből az következik, hogy az ember és a társadalom minden kutatója munkája természeténél fogva morális és politikai döntésekből indul ki, illetőleg ilyenekhez jut el.

* *C. Wright Mills:* I. m. Types of Pracicality c. 4. fejezete, 70—99. pp.

A társadalomtudományi kutatómunkát mindig kíséri az értékelés problémája. E tudományok múltjában igen sok dogmatikus döntést találunk, sok kísérletet a döntés kikerülésére, sok elgondolt és józan szempontot. A probléma gyakran nem közvetlenül vetődik fel, hanem csak kiolvasható a szétszórt válaszokból, mint a szerződéskötésre készen álló kutatási technikusok által folytatott alkalmazott szociológiában. Az ilyen gyakorló szociológus technikájának feltételezett semlegessége folytán nem kerülheti ki ezt a problémát, a valóságban átengedi más embereknek, hogy megoldják neki. Az értelmiségi szakember azonban bizonyára megkísérli, hogy tisztázza maga előtt, milyen feltevésekre épül munkája, és milyen következtetés adódik belőle, többek között, milyen erkölcsi és politikai jelentősége van munkájának a társadalom számára, és mi a szerepe abban a társadalomban, amelyben él.

Ma már szinte közhelynek tekinthető az a nézet, hogy ténymegállapításokból vagy fogalmi meghatározásokból nem vonhatók le értékítéletek. De ez nem azt jelenti, hogy az ilyen meghatározások és megállapítások lényegtelenek az értékítéletek szempontjából. Könnyű belátni, hogy a legtöbb társadalmi kérdést ténybeli tévedések, homályos fogalmak és előítéletek zűrzavara homályosítja el. Csak ennek a zűrzavarnak tisztázása után állapítható meg, hogy az adott kérdések valóban értékkonfliktussal járnak-e.

Társadalomtudósok gyakran vannak meggyőződve arról, hogy első feladatuk annak megállapítása: ilyen értékkonfliktusról van-e szó. Ha igen, szükséges a tények és az értékek megkülönböztetése. Az ilyen tisztázás a kérdés újrafogalmazását eredményezheti, megnyitva a megoldás útját, s az azonos érdekeket kifejező értékek konfliktusát tárhatja

fel: például valamilyen újonnan fellépő érték csak akkor érvényesülhet, ha valamilyen régi értéket feláldoznak, ehhez viszont az érdekelteknek tisztázniuk kell, hogy mi az, amit a legtöbbre értékelnek.

De véget ér az értelem szerepe az emberi dolgokban, amikor az értékek lényegük szerint harcban álló érdekekhez kapcsolódnak, mégpedig szilárdan és egyértelműen, úgy, hogy az ellentétek harca nem oldható fel logikai elemzés és tények vizsgálata útján. Tisztázhatjuk az értékek jelentését és a belőlük fakadó következtetéseket, egyeztethetjük őket egymással, felállíthatjuk rangsorukat, tényekkel világíthatjuk meg őket —, végül mégis a csupasz állításhoz és tagadáshoz jutunk el; s perbe szállhatunk az egyik vagy a másik mellett. S legvégül, ha eljutunk a legvégülhöz, az erkölcsi problémák hatalmi problémákká válnak, a hatalom legvégső fegyvere pedig — ha sor kerül rá —, a kényszer.

Nem tudjuk megmondani — *Hume* híres mondásának értelmében —, hogy miért kell meggyőződésünk szerint cselekedni. S azt sem tudjuk megmondani, hogy miért kell másoknak a mi meggyőződésünk szerint cselekedniük. A végén, ha eljutunk eddig a végig, fejbe verjük azokat, akikkel nem tudunk megegyezni; reméljük, hogy ritkán jutunk el eddig a végig. Addig érvelnünk kell, hiszen képességeink határai között értelmes lények vagyunk.

Az értékek szerepet játszanak a kutatási probléma kiválasztásában; a problémák megfogalmazásához használt alapfogalmakban és a problémák megoldásában. Amikor fogalmi kérdésekről van szó, igyekeznünk kell lehetőleg „értékmentes" kifejezéseket alkalmaznunk, s magunk és mások előtt kifejezetten tisztáznunk a problémákba beleértett értékeket.

Egyes kritikusok aszerint ítélik meg a társadalomtudo-

mányi kutatómunkát, hogy következtetései borúlátók vagy derűlátók, negatívak vagy konstruktívak-e. Ezek a napsugár-moralisták legalább a kutatás végén lírai magasbaemelkedést szeretnének látni; boldoggá teszi őket az életerős és komoly optimizmus hangulata, amelyből frissen és vidáman lépünk ki a napsütésbe. De a világ, amelyet igyekszünk megérteni nem mindig tölt el mindnyájunkat politikai reményekkel és morális önelégültséggel, vagyis őszintén szólva, a társadalomtudósnak néha nehezére esik a vidám idióta szerepét eljátszani. Ami engem illet, kifejezetten optimista típus vagyok, de be kell vallanom, hogy sohasem voltam képes gondolatvilágomat arra beállítani, hogy kutatásom a jó kedélyt szolgálja-e vagy sem. Az ember először meg akar érteni valamit, helytálló megállapításokhoz akar jutni — ha ezek komorak, az baj; ha reménnyel töltenek el, az jó dolog. De, ha közben folyton konstruktív programra és reményteljes hangra áhítozunk, ez többnyire annak a jele, hogy képtelenek vagyunk szembenézni a tényekkel, különösen a határozottan kellemetlen tényekkel, — mindenesetre nem ez az igazság útja.

*

Az a társadalomtudós sem mentesítheti munkáját korának politikai konfliktusaitól, aki minden szellemi erejét kis körben folyó vizsgálatokra összpontosítja: legalább közvetve és ténylegesen elfogadja azt a keretet, amit a társadalom nyújt számára. De nem elégedhet meg e struktúra előfeltételként való elfogadásával az a tudós, aki a társadalomtudomány intellektuális feladatait teljes egészében teljesíteni akarja. A társadalomtudósnak az a feladata, hogy a társadalmi struktúrát félreértést kizáróan feltárja és egészében tanulmányozza. E feladat vállalása egyértelmű az-

zal, hogy ítéletet mond. És mivel annyit hazudtak már az amerikai társadalomról, a tárgyilagos és semleges leírást is gyakran vad naturalizmusnak tekintik. A társadalomtudós természetesen könnyen eltitkolhatja azokat az értékeket, amelyeket vall vagy elfogad. Jól tudjuk, hogy az apparátus mindig kéznél van: a társadalomtudomány, elsősorban a szociológia zsargonja gyakran az el nem kötelezettség divatjának különös szenvedélyéből származik.

Akár akarja, akár nem, akár tudatában van ennek, akár nem, aki életét a társadalom tanulmányozására fordítja és eredményeit publikálja, az erkölcsileg, politikailag hat és cselekszik. Csupán az a kérdés, szembenéz-e ezzel a helyzettel és bevallja-e önmagának, vagy pedig elrejti-e önmaga és mások elől. Sok mai amerikai társadalomtudós, talán a legtöbb, így vagy úgy liberális. Osztozik az uralkodó félelemben bármilyen szenvedélyes elkötelezettségtől. *Ez* és nem a „tudományos objektivitás" vezeti valójában őket, amikor ellenszegülnek annak, hogy „értékítéleteket alkossanak".

Véleményem szerint a tanítás más dolog, mint az írás. Amikor az ember könyvet tesz közzé, akkor a könyv köztulajdonná válik; a szerző senki másnak nem tartozik felelősséggel, csak az olvasóközönségnek; olyan jó könyvet kell írnia, amilyet csak tud, s ennek elbírálására egyedül ő illetékes. De, aki tanít, arra további felelősség hárul. A diákság bizonyos mértékig fogolyközönség; bizonyos mértékig függnek tanáruktól, aki valamennyire modell számukra. Legfőbb feladata, hogy a lehető legnagyobb mértékben tárja fel nekik: miként dolgozik egy fegyelmezett elme. A tanítás művészete nagyrészt a hangos, de értelmes gondolkodás művészete. Egy könyv írója igyekszik meggyőzni olvasóit gondolkodásának eredményeiről; a tanár azt igyekszik megmutatni tanítványainak, hogyan gondol-

kodik az ember — egyben azt is, hogy milyen jó érzés tölti el az embert, ha helyesen gondolkodik. A tanárnak véleményem szerint félreérthetetlenül ki kell fejtenie a feltevéseket, a tényeket, a módszereket, az ítéleteket. Nem kell semmit sem elhallgatnia, de mindent igen lassan kell előadnia, s minden alkalommal el kell ismételnie az összes morális alternatívákat, mielőtt a sajátját kiválasztja közülük. Írásban mindez mérhetetlenül unalmas lenne és elképzelhetetlenül nagyképű. Ez az egyik oka annak, hogy a sikeres előadások többnyire rosszul hatnak nyomtatásban.

*

Nehéz lenne egyetérteni *Kenneth Boulding* optimisztikus nézetével: „Pozitivistáink minden kísérlete ellenére, hogy dehumanizálják az emberről szóló tudományokat, ezek mégis morális tudományok maradtak." Annál könnyebb egyetérteni *Lionerl Robbins*-szal: „Nem túlzás azt állítani, hogy napjainkban a civilizáció egyik legnagyobb veszélye onnan származik, hogy a természettudományokban képzett emberek képtelenek észlelni a különbséget a gazdasági és a műszaki világ között."[1]

2

Mindebben semmi új sincs. Széles körben elismerik, ha nem is mindig mondják ki. Korunkban a társadalomkutatás gyakran tábornokok, jóléti szervek, vállalatvezetők és börtönigazgatók közvetlen szolgálatában áll. A társadalom-

[1] *Barzun and Graff:* The Modern Researcher (A modern kutatás), New York, Harcourt, Brace, 1957. 217. p.

kutatás *bürokratikus felhasználása* napról napra nő; nincs kétség, hogy ez a növekedés a jövőben is folytatódik. A társadalomtudósok és más emberek a társadalomtudományokat gyakran *ideológiai célra* használják fel. A társadalomtudomány ideológiai jelentősége létéből, mint társadalmi tényből adódik. Minden társadalom képet alkot önmagának saját természetéről — képeket és jelszavakat, amelyek igazolják hatalmi rendszerét és a hatalmasok magatartását. A társadalomtudósok által alkotott képek és gondolatok összhangban lehetnek ezekkel az uralkodó képekkel, vagy eltérhetnek tőlük, de mindenképpen összefüggnek azokkal. Amennyiben ezek az összefüggések az emberek előtt ismertek, többnyire az alábbiakra használják fel őket:

A hatalmi berendezkedés és a hatalmasok diadalának igazolására: olyan képek és gondolatok előadása, amelyek a hatalmat tekintélyes uralommá változtatják át.

A fennálló berendezkedés és az uralkodó körök bírálatára és leleplezésére: megfosztva őket a tekintélytől.

Elterelve a figyelmet a hatalom és az uralom kérdéseiről, ezzel egyszersmind a társadalom strukturális valóságáról is elterelik a figyelmet.

A társadalomtudósok mindezt nem feltétlenül szándékosan csinálják. Az azonban elég általános a társadalomtudósok körében, hogy tisztában vannak munkájuk politikai jelentőségével.

Az egyértelmű ideológiai igazolásra irányuló igény erősen megnőtt, részben azért, mert mérhetetlen hatalommal rendelkező új intézmények keletkeznek, amelyek még nincsenek legitimálva, másrészt azért, mert a régebbi hatalmasok régebbi szentesítései idejüket múlták. A modern monopólium hatalmát pl. nem igazolják automatikusan a 18. századtól örökölt liberális tanítások, amelyek az ura-

lom igazolásának legfőbb eszközei az Egyesült Államokban.

Minden érdek és minden hatalom, minden szenvedély és minden előítélet, minden gyűlölet és minden szeretet ideológiai apparátust igyekszik magának kialakítani, amelyet sikeresen használhat fel más érdekek jelszavaival és jelképeivel, tantételeivel és hivatkozásaival szemben. A propaganda, a kommunikáció kiterjed és gyorsul, hatékonyságát fokozza az ismétlés; ezzel párhuzamosan állandóan növekszik az igény és a kereslet új jelszavakra, hitelekre. ideológiákra. A kommunikációnak és az intenzív propagandának e korszakában valóban különös lenne, ha a társadalomtudományok immunisak maradnának az ideológiai felvértezettségre irányuló igényekkel szemben. Még különösebb lenne, ha a társadalomkutatók elmulasztanák az ilyen igények kielégítését.

De akár tisztában vannak vele a társadalomtudósok, akár nem, már azzal a ténnyel, hogy társadalomtudósként dolgoznak, bizonyos mértékig bürokratikus vagy ideológiai szerepet töltenek be. S az egyik szerep könnyen átvezet a másikhoz. A legformálisabb kutatási technikáknak bürokratikus célokra való felhasználása könnyen vezethet azoknak a döntéseknek az igazolásához, amelyek feltehetőleg a kutatás alapján születtek. Másrészről a társadalomtudomány eredményeinek az ideológiai felhasználása könnyen válhat a bürokratikus tevékenység részévé: a hatalom legitimálására és meghatározott eljárások elfogadtatására irányuló kísérletek manapság nagyrészt a személyzeti és propagandaosztályok feladatai.

*

A társadalomtudomány, története során inkább játszott ideológiai, mint bürokratikus szerepet; alighanem még ma

is ez a helyzet, noha a mérleg egyre inkább a másik irányba billen. A társadalomtudomány ideológiai szerepe részben annak a ténynek tulajdonítható, hogy a megjelent művek nagy része — be nem vallottan — *Marx* munkásságával vitatkozik, s a szocialista mozgalmak és kommunista pártok kihívására igyekszik felelni.

A kapitalizmusnak, mint hatalmi rendszernek fő ideológiája a klasszikus közgazdaságtan. Igaz, ez nagyrészt „gyümölcsöző félreértés" eredménye — ugyanez történik ma Marx munkásságával a szovjet publicisztikában. A klasszikus és neoklasszikus tanítások kritikusai, a közgazdaságtan történeti és institucionális iskoláinak képviselői tették világossá, hogy milyen kitartóan ragaszkodtak e közgazdászok a természetjog metafizikájához és az utilitarizmus etikájához. Viszont ezeket az iskolákat is csak akkor érthetjük meg, ha a konzervatív, a liberális vagy a radikális társadalomfilozófiákkal való összefüggésüket ismerjük. A harmincas évek óta egyre több közgazdász működik tanácsadóként a kormányok és a nagyvállalatok mellett, s ilyen minőségben adminisztratív technikákat dolgoztak ki, állást foglalnak politikai kérdésekben, kialakítják a részletes közgazdasági beszámolók rutinját. Mindez igen élénk, bár nem mindig bevallott ideológiai és bürokratikus tevékenységgel jár.

A közgazdaságtan mai zűrzavara kihat a gazdaságpolitikára, a módszerekre és a szemléletre egyaránt. Kiváló közgazdászok ellentétes nézőpontok mellett foglalnak állást. *Gardiner C. Means* például azzal támadja kollégáit, hogy az atomisztikus vállalatok 18. századi képéhez ragaszkodnak, és sürgeti olyan új modell kialakítását, amelyben a nagy monopóliumok alakítják az árakat. *Wassily Leontief* viszont a tiszta elmélet és a tényeken való rágódás közti szakadék miatt támadja kollégáit, s az input és output bonyolult táb-

lázatait hívja segítségül. *Colin Clark* viszont ezeket a táblázatokat fölöslegesen részletező, alapos és időpazarló elemzéseknek tartja; az ő véleménye szerint a közgazdászoknak az anyagi jólét emelésén kell fárodozniuk s az adókat kell csökkenteniük. Éppen az ellenkező véleményen van *John H. Galbraith,* aki szerint a közgazdászoknak most már nem kellene fogalkozniuk az anyagi jólét emelésével, Amerika ugyanis túlságosan gazdag s a termelés további növelése ostobaság. Ő azt javasolja, hogy a közszolgáltatásokat fejlesszék és az adókat emeljék.[2]

Még a demográfia is, ez a statisztikai szaktudomány, mélyen át van itatva politikai vitákkal *Thomas Malthus* ideje óta. Sok demográfiai probléma összpontosul a hajdani gyarmati területeken. Ugyanezeken a területeken az etnológia behatóan foglalkozott a gyarmatosítás tényeivel és szellemével. Liberális vagy radikális szempontból ezeknek az országoknak a gazdasági és politikai problémáit általában a gyors gazdasági haladásra irányuló szükséglet határozza meg, tehát az iparosítás és mindaz, amit az iparosítás jelent. Az etnológusok viszont óvatosságot javasolnak és akárcsak a régi gyarmatosító hatalmak, azoknak a felfordulásoknak és feszültségeknek a kerülését, amelyek napjainkban szinte elkerülhetetlenül kísérik a fejletlen területek átalakulását. Az etnológia tanítását és történetét természetesen nem magyarázhatjuk meg a gyarmatosítás tényeivel, noha ezek a tények nyilván hatottak az etnológiára. Ugyanakkor liberális és radikális célokat is szolgált, azzal, hogy a primitív népek integritása, az emberi jellem társadalmi relativitása mellett foglalt állást, és harcolt a nyugati emberek szűk látóköre ellen.

Egyes történészek nagy buzgalommal értékelik át a múl-

[2] V. ö. Business Week, 1958. augusztus 2, 48. p.

tat a jelen ideológia céljának a szolgálatában. Jellegzetes példája ennek a polgárháború utáni amerikai üzleti életnek az újraértékelése. Ha gondosan tanulmányozzuk a közelmúlt amerikai történelmét, akkor megértjük, hogy bármi is történik a történelemben, abból mindig lehet nemzeti vagy osztálymítoszt csinálni. Mióta a társadalomtudományt kezdik bürokratikus célok szolgálatába állítani, de különösen a második világháború óta, egyre több szó esik „Amerika történelmi hivatásáról", s ebben az ünneplésben egyes történészek a történelmet a konzervatív szellem és anyagi haszonélvezőinek szolgálatába állítják.

A politika tudósait, különösen a második világháború utáni viszonyokat tanulmányozókat, igazán nem lehet azzal vádolni, hogy az Egyesült Államok politikáját ellenzéki szemszögből vizsgálják. Legmesszebbre talán *Neal Houghton* megy: A politikai tudomány igen sok alkotása alig több, mint a politikai intrikák lábjegyzetekkel ellátott igazolása és indokolása"[3], de az az esete, amelyet ismertet alapos vizsgálatot igényel. És *Arnold Rogow* kérdésére: „Mi fontos történt"?[4] csak akkor válaszolhatunk, ha tudomásul vesszük, hogy a politika tudománya az utóbbi időben érdektelenné vált annyiban, hogy nem képes megérteni a politikai élet lényegét, annál értékesebb viszont, mint a hivatalos politika dicsőítése és védelmezése.

E néhány esetet és összefüggést nem kritikai szándékkal és nem is azért adtam elő, hogy bizonyítsam az előítéletek fennállását. Csak arra akartam emlékeztetni az olvasót, hogy a társadalomtudomány elkerülhetetlenül kapcsolódik bürokratikus rutinokhoz és ideológiai kérdésekhez, hogy ez

[3] Beszéd a Western Political Science Association-ben 1958. április 12.

[4] American Political Science Review, 1957. szeptember.

a kapcsolat része a mai társadalomtudomány zűrzavarának és, hogy jobb lenne, ha bevallanák a politikai szándékokat, mint a jelenlegi eljárás, amikor elrejtik azokat.

3

A 19. század második felében a társadalomtudomány Amerikában közvetlenül kapcsolódott a reformmozgalmakhoz, és a telekérték adó melletti agitációhoz. Az Amerikai Társadalomtudományi Társaság (1865) és az általa szervezett társadalomtudományi mozgalom 19. századi kísérlet volt a tudománynak a társadalmi problémákra való alkalmazására, anélkül, hogy egyértelmű politikai taktikával rendelkezett volna. Röviden szólva, a társaság tagjai igyekeztek az alsóbb néposztályok bajait a középosztályi közönséget érdeklő problémákká átalakítani. A 20. század első évtizedeiben ez a mozgalom továbbhaladt a maga útján. Már nem volt valamilyen radikális középosztályi reformideológia képviselője; a jólét átfogó sürgetése speciális tevékenységekké alakult át jótékonysági társulatokban, gyermekvédelmi intézményekben, börtönreformban. De az Amerikai Társadalomtudományi Társaságból nőtt ki számos értelmiségi társulat és jónéhány az egyetemeken tanított társadalomtudomány.

Így a korai középosztályi reformszociológia kettéhasadt: az egyik oldalon egyetemi szaktudományok, a másik oldalon intézményes jóléti intézmények váltak ki belőle. Ez a szakadék azonban nem azt jelenti, hogy az egyetemi szaktudományok erkölcsileg semlegessé és tudományosan antiszeptikussá váltak.

*

Az Egyesült Államokban jóformán minden társadalomkutatásnak közös nevezője és jóformán minden politikai retorikának és ideológiának forrása ősidők óta a liberalizmus. Ez az általánosan ismert tény a történelmi körülményeknek tulajdonítható, legfőképpen talán a feudalizmus hiányának, ami azzal egyértelmű, hogy az antikapitalista elitnek és az értelmiségieknek nem volt arisztokratikus bázisa. Politikailag ma is hatóerő, ma is mélyen befolyásolja a gazdasági vezetők nagy részét a klasszikus közgazdaságtan liberalizmusa; gyakran még a legszínvonalasabb közgazdasági elemzésekben is igen nagy szerepet játszik a gazdasági egyensúly gondolata.

Valamivel nehezebben megfogható módon, de a szociológiát és a politikai tudományt is erősen befolyásolta a liberalizmus. Európai elődjeikkel szemben az amerikai szociológusok mindig is hajlottak arra, hogy empirikus részletekkel, adott környezet adott időpontjaival foglalkozzanak és azoknak szenteljék magukat. Egy szóval: hajlottak arra, hogy szétszórják figyelmüket. A tudás demokratikus elméletének alapján feltételezték, hogy isten a tényeket egyenlőnek teremtette. Mélyen hittek abban, hogy minden társadalmi jelenség számos apró ok következménye. Ez a pluralisztikus okozatiság igen használható a liberális politika foldozgató reformjai esetében. Az a gondolat, hogy minden társadalmi eseménynek számos szétszórt és apró oka van, tipikusan jellemző arra a perspektívára, amit liberális gyakorlatnak nevezhetünk.[5]

Ha van valamilyen hagyomány az amerikai társadalomtudományban, akkor ez a szétszórt kutatásra, a tények fel-

[5] Lásd: *Mills:* The Professional Ideology of Social Pathologists, (A társadalom-pathológusok szakmai ideológiája), American Journal of Sociology, 1943. szeptember.

mérésére irányuló hajlandóság s az ehhez kapcsolódó dogma az okok pluralizmusáról. A liberális gyakorlatnak, mint társadalomkutatási stílusnak ezek a legjellemzőbb vonásai. Mert, ha minden jelenség számtalan tényező következménye, akkor minden gyakorlati tevékenységünkben nagyon gondosan kell eljárnunk. Behatóan kell foglalkoznunk a részletekkel és mielőtt valamilyen kis darabot megreformálunk, tisztán kell látnunk, hogy mi lesz a reform következménye. És a legfontosabb, hogy ne legyünk dogmatikusak és a leghelyesebb, ha nem dolgozunk ki túlságosan átfogó cselekvési tervet. A kölcsönhatások tengerébe annak türelmes tudatában kell belépnünk, hogy még nem minden okot ismerünk jól, és talán sohasem fogjuk őket ismerni. A környezet tanulmányozása során mindig sok kis okra kell gondolnunk; ha okos, gyakorlati emberek módján akarunk eljárni, akkor a környezetet lépésről lépésre, toldozgatva-foldozgatva kell megjavítanunk.

Lassan járj, tovább érsz — mondja a közmondás. Ha a társadalmat nagyon pici tényezőkre bontjuk, akkor valaminek a magyarázatára ezek közül néhányat sorolunk fel és sohasem lehetünk bizonyosak abban, hogy valamennyi tényezőt ismerjük. A fennálló struktúra megértését nagyon megnehezíti a szerves egész formális hangsúlyozása, a valódi — többnyire strukturális — okok figyelembevételének mellőzése, a kényszerű ragaszkodás mindig egyetlen helyzet adott időpontban való vizsgálatához. Hogy tisztán láthassunk, idézzük eszünkbe az alábbiakat:

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a pluralizmus, mint alapelv éppen olyan dogmatikus lehet, mint a monizmus. Másodszor is, az okok tanulmányozása nem azonos az okok tengerébe való belefulladással. Éppen, hogy ezt elkerüljük, a társadalmi struktúrából kell kiindulnunk. Ha így járunk el, akkor igyekszünk megkeresni az adott társadalmi jelen-

ség kielégítő magyarázatát nyújtó okokat, majd azokat a stratégiai tényezőket kutatjuk fel, amelyek lehetőséget nyújtanak az emberi ügyek ésszerű alakítására politikai és adminisztratív cselekvés útján.

De a liberális gyakorlat organikus metafizikájában mindig a harmóniát és az egyensúlyt hangsúlyozzák. Mindent megszakítás nélküli folyamatnak látnak, a hirtelen átalakulásokat és forradalmi változásokat —, amelyek oly jellemzőek korunkra — figyelmen kívül hagyják, vagy ha nem hagyják figyelmen kívül, akkor patologikusnak, nem megfelelőnek tekintik. Az olyan ártatlan kifejezések, mint az „erkölcsök" vagy a „társadalom", csak látszólag teszik egységessé az iskola tanításait, a valóságban megnehezítik a modern társadalmi struktúra áttekintését.

*

Mi az oka a liberális gyakorlat töredékes jellegének? Miért vált a liberális társadalomtudomány szétszórt környezetek szociológiájává? Az egyetemek amerikai szervezete hozzájárulhatott ahhoz, hogy a társadalomtudósok részekre darabolják a problémákat. Szociológusok különösen gyakran tapasztalják, hogy a régebbi társadalomtudományok képviselői nem szívesen adnak helyet a szociológiának. *Auguste Comtehoz* és a *Talcott Parsons*-féle nagy teoretikusokhoz hasonlóan, talán a szociológusok is úgy érzik, hogy szükségük van valamilyen saját területre, amely elkülönül a közgazdaságtantól és a politikától. De a magam részéről nem hiszem, hogy az egyetemi fakultások és tanszékek harca, vagy a tehetség hiánya megfelelő magyarázat az alacsony absztrakciós szintre és a társadalmi struktúra vizsgálatának az elhanyagolására a liberális gyakorlatban.

Nézzük a közönséget, amelynek a szociológiai könyveket

írják. A legtöbb szisztematikus, vagy teoretikus művet tanárok írják egyetemi előadások céljaira és tulajdonképpen tankönyvek. A szociológiai egyetemi tankönyvek iránti szükségletet még növeli, hogy a szociológia egyetemi rangját a többi tanszékekkel való harcban nyerte el. A tankönyvek viszont az anyagot didaktikai szempontból rendezik el, s nem a kutatás és a felfedezés fő kérdései körül. Ennek következtében a tankönyvek többé-kevésbé mechanikus ténygyűjtemények, többé-kevésbé átgondolt rendszerezések illusztrálására. A részletek összegyűjtésénél aránylag kevéssé veszik figyelembe az új kutatási lehetőségeket, az új gondolatokat, a tények és a gondolatok kölcsönhatását. A régi gondolatok és az új tények gyakran fontosabbak, mint az új gondolatok — ez utóbbiak különben is azzal a veszéllyel fenyegetnek, hogy a tankönyvet kevesebb egyetemen fogadják el használatra. A professzorok döntik el, hogy egy tankönyvet elfogadnak-e vagy sem, s így döntenek a mű sikeréről is. Az új gondolatok térhódításához mindenesetre idő kell.

De kik azok a diákok, akiknek a könyveket írják? Főleg középosztálybeli fiatalok; sokan közülük — különösen a középnyugati főiskolákon — a farmerek vagy kisvállalkozók gyermekei; s azon igyekeznek, hogy értelmiségiekké vagy kisebb vezető állású alkalmazottakká váljanak. Aki nekik ír, fölfelé törő középosztályi közönségnek ír. A szerzőnek és a közönségnek, a tanárnak és a diáknak ugyanazok a társadalmi tapasztalatai. Ugyanonnan indultak, ugyanoda tartanak, ugyanazon az úton járnak.

*

A környezet régebbi gyakorlati szociológiájában a politika problémáit ritkán tárgyalták radikálisan. A liberális

gyakorlat hajlott arra, hogy apolitikus legyen, és hogy valamiféle demokratikus opportunizmusra törekedjék. Amikor követői valamilyen politikai kérdést érintettek, rendszerint annak patologikus vonásait hangsúlyozták, és olyan kifejezéseket használtak, mint antiszociális, vagy korrupció. Más összefüggésben viszont a politikát azonosították a politikai status quo megfelelő működésével, a törvényhozással és az igazgatással. A politikai rendszert ritkán vizsgálták; egyszerűen adott keretnek tekintették.

A liberális gyakorlat nagyon is megfelelt azoknak az embereknek, akik többnyire bizonyos tekintéllyel és uralommal járó — társadalmi helyzetüknél fogva individuális esetek sokaságával foglalkoztak. Bírák, népjóléti és egészségügyi dolgozók, tanárok, várospolitikusok igen hajlamosak arra, hogy helyzetekben gondolkozzanak. Látókörük a fennálló keretekre és normákra korlátozódik, munkájuk egyre inkább képtelenné teszi őket arra, hogy felülemelkedjenek az esetek sokaságán. Tapasztalataik, nézőpontjaik túlságosan hasonlóak és homogének ahhoz, hogy megengedjék a gondolatok versengését, a vélemények küzdelmét, ami az egész áttekinthetőségét eredményezhetné. A liberális gyakorlat tulajdonképpen moralizáló környezet-szociológia.

*

Ennek az utópisztikus és progresszív gondolkodás módnak része a „kulturális elmaradás" forgalma. A gondolat azt fejezi ki, hogy valamit meg kell változtatni, „összhangba kell hozni" a haladó technikával. Bármi is legyen az elmaradás oka a jelenben, a jelenség fennállásának okai a múltban találhatók meg. Az értékítéleteket ilyenformán az időben bekövetkezett eltolódásokról szóló megállapítások álruhájába öltöztették. Mint az egyenlőtlen haladásról szóló értékítéletet, a kulturális elmaradottságot liberális és óhajtó

módban használják fel: a kulturális elmaradottság szükségessé teszi a változásokat, a változásoknak be kell következniük, az elmaradottság mértéke dönti el, hogy hol kell bekövetkezniük a változásoknak és hol nem. A patologikus elmaradottság felderítését bizonyos mértékig komplikálja a történeti álöltözet, amelyben bemutatják, és a kis programocska, amely olyan bántóan van álobjektív közhelyekbe burkolva.

Ha a problémákat a kulturális elmaradottság kifejezésében fogalmazzák meg, ez azt jelenti, hogy az értékítéleteket álruhába öltöztetik. De még fontosabb számunkra, hogy miféle értékelésekre hajlamos a liberális gyakorlat? Nagyon népszerű az a gondolat, hogy az intézmények általában elmaradnak a technika és a tudomány mögött. A gondolatba beleértetődik a tudomány pozitív értékelése és progresszív haladásának feltételezése; röviden: ez a gondolat a felvilágosodás liberális folytatását jelenti, teljes racionalizmust, a fizikai tudománynak, mint a gondolkodás és cselekvés modelljének messzianisztikus és politikailag naiv csodálatát és az idő azonosítását a haladással. Ez a haladás-gondolat a skót erkölcsbölcseletből jutott az amerikai egyetemekre és főiskolákra. A polgárháború korától az egy nemzedékkel ezelőtti időkig az amerikai városi középosztály részben üzletemberekből és vállalkozókból állott, akik termelőeszközökkel, politikai hatalommal és társadalmi presztízzsel rendelkeztek. A régebbi szociológus professzorok közül sokan ebből a rétegből származtak s életük során is tevékeny kapcsolatban maradtak vele. Diákjaik — gondolataik közönsége — ugyancsak e rétegből származtak. A haladás fogalma, mint már annyian megfigyelték ezt, nagyon megfelelt azoknak az embernek, akiknek jövedelme és társadalmi helyzete emelkedőben volt.

A kulturális elmaradás fogalmát használók többnyire

nem sokat törődnek az érdekcsoportok és a döntést meghozó rétegek helyzetével, pedig e nélkül nehezen érthető meg a társadalmi élet különböző területein a fejlődés ütemének eltérése. Ha a kultúra különböző területeit fejlődési fok szerint vizsgáljuk, akkor gyakran éppen a technika elmaradását tapasztaljuk. Egész bizonyosan ez volt a helyzet a harmincas években és még ma is ez a helyzet sok területen, így pl. a háztartási munkában és a személyszállításban.

A kulturális elmaradás szociológusaival szemben Veblent témája, „az elmaradás, az egyenlőtlenség és a súrlódás" az ipar és az üzleti vállalkozás ellentétének strukturális elemzéséhez vezette. Kérdésfeltevése: hol fogható meg az elmaradás? Válasza: hogy az üzletember hozzá nem értése és az üzleti vállalkozás szabályai együttesen a termelés és a termelékenység hatékony szabotálásához vezetnek. Tudatában volt a profit jelentőségének a magántulajdon rendszerében, és nem sokat törődött a „szakszerűtlenség" vádjával. Fő érdeme azonban az volt, hogy feltárta a kulturális elmaradás strukturális mechanikáját. A kulturális elmaradás politikailag divatjamúlt fogalmát azonban sok társadalomtudós használja, holott ennek a fogalomnak ma már semmiféle tartalma sincs: e tudósok a gondolatot mindenre alkalmazták s mindig nagyon töredékes módon.

4

A gyakorlati problémák észlelése nem képzelhető el értékelés nélkül. A liberális gyakorlat többnyire azt tekinti problémának, ami *1.* eltér a középosztályi kisvárosi életformától, *2.* nem egyezik meg a rend és a stabilitás ősi alapelveivel, *3.* ellentmond a kulturális elmaradottság opti-

misztikus progresszív jelszavának, 4. nincs összhangban a társadalmi haladással. De a liberális gyakorlat problémalátásának a lényege a 5. beilleszkedés és be nem illeszkedés fogalma.

E fogalomnak gyakran semmiféle tartalma sincsen; többnyire azonban a kisvárosi középosztály normáival és eszményeivel való azonosulás propagandáját jelenti. Ezeket a társadalmi és erkölcsi elemeket azonban az alkalmazkodás biológiai metaforájának álruhájába öltöztetik; és ezt a fogalmat gyakran körítik olyan társadalmilag tartalmatlan kifejezésekkel, mint létezés és fennmaradás. A beilleszkedés fogalmát a biológiai metafora formálissá és egyetemessé teszi. A fogalom jelenlegi használata azonban gyakran a kisvárosi környezet céljainak és eszközeinek elfogadását jelenti. Sok szociológus adott célok elérésének érdekében olyan eljárásokat javasol, amelyek más eljárásoknál kevésbé bomlasztóak; keveset törődnek azzal, hogy kedvezőtlen helyzetben levő csoportok vagy egyének elérhetik-e ezeket a célokat az intézményes keretek teljes átalakítása nélkül.

A beilleszkedés fogalma közvetlen alkalmazható olyan társadalmi szintérre, amelyen az egyik főszereplő a társadalom és a másik a bevándorló. A bevándorlónak be kell illeszkednie a társadalomba. A bevándorló problémája annak idején a szociológusok figyelmének központjában volt, s az ezzel kapcsolatban használt fogalmak minden probléma megfordulásánál szerepeltek, mint valami általános modell részei.

A be nem illeszkedés különböző illusztrációinak részletes vizsgálatából könnyen megalkotható annak az embernek a képe, aki ideálisan beilleszkedett.

A szociológusok régebbi nemzedékének és általában a liberális gyakorlatnak eszményi embere a szocializált, tár-

sadalmasított ember. Ez gyakran az önző ember etikai ellentétét jelenti. A szocializált ember gondol másokra és szívélyes velük szemben, nem töpreng és nem szomorkodik; extravertált, készségesen résztvesz közösségének életében, segíti a közösséget a megfelelő mértékű haladásban; néhány közösségi szervezetben résztvesz és támogatja azokat. Ha nem is megrögzött mozgalmi ember, de egész bizonyosan sok egyesületnek tagja. A konvencionális erkölccsel és motívumokkal azonosítja magát; a tiszteletreméltó intézmények fokozatos haladásában résztvesz. Apja és anyja nem váltak el egymástól; otthona nem felbomlott otthon. Sikeres ember, legalább szerény mértékben, mert ő maga mérsékelten ambiciózus, de nem törődik túl sokat azzal, ami távolesik tőle és legkevésbé sem álmodozó. Tisztességes és egyszerű ember, nem fut a pénz után. Néhány erénye annyira általános, hogy azt sem tudjuk megmondani, hogy mit jelent. Más erényei azonban nagyon is különlegesek és ezek alapján ismerhetjük fel, hogy a helyi környezet beilleszkedő emberének erényei megfelelnek az amerikai kisvárosok protestáns eszmények szerint élő önálló középosztálya normáinak és igényeinek.

Kellett valahol léteznie a liberális gyakorlat e kellemes kis világának, mert ha nem létezett volna, akkor ki kellett volna találni. Erre a kitalálásra egyetlen emberfajta sem volt olyan alkalmas, mint az amerikai szociológusok legutóbbi nemzedéke, és egyetlen gondolkodásmód sem volt olyan jól felhasználható, mint a liberális gyakorlaté.

5

Az utóbbi évtizedekben a régi gyakorlatiasság mellett számos újfajta gyakorlat keletkezett. A liberalizmus ma már nem annyira reformmozgalom, mint inkább a társadalmi

szolgáltatások adminisztrációja a jóléti államban; a szociológiai elvesztette reformáló szenvedélyét; a töredékes problémák és a szétszórt okok iránti érdeklődése konzervatív színezetet kapott a nagy monopóliumok, a hadsereg és az állam szolgálatában. Ahogy ezek a bürokráciák uralkodóvá lettek a gazdasági, a politikai, a katonai rendszerben, a gyakorlati szó értelme átalakult: azt nevezik gyakorlatinak, ami e nagy intézmények szolgálatában áll.[6]

*

Az új illiberális gyakorlatnak jó példája az „iparban levő emberi kapcsolatok" iskolája.[7] Ha megvizsgáljuk a managerekre és a munkásokra vonatkozó összes kifejezéseket az iskola munkásságában, azt találjuk, hogy a managereket többnyire így jellemzik: intelligens vagy unintelligens, racionális vagy irracionális, hozzáértő vagy hozzá nem értő. A munkások jellemzésénél viszont az alábbi kifejezések a divatosak: boldog — boldogtalan, termelékeny — nem termelékeny, jó erkölcsű — rossz erkölcsű.

[6] Még a „társadalmi problémák" — a liberális gyakorlat kedvenc témája — területén is észlelhető az eltolódás a régi gyakorlattól az új gyakorlat irányába. „A társadalmi felbomlás" tantárgyát ma már nem úgy tanítják, mint régen. A téma kutatói 1958-ban már nagyon is tisztában vannak annak értékével, amit csinálnak. A terület politikailag az általános ideológia részévé vált, és a jóléti állam adminisztratív szerveinek, valamint az ellenzéki érdekcsoportoknak harci területévé.

[7] A Mayo-iskola részletes tárgyalását lásd Mills: The Contributions of Sociology to Studies of Industrial Relations (A szociológia hozzájárulása az ipari kapcsolatok tanulmányozásához), in Proceeding of First Annuel Meeting of Industrial Relations Research Association, Cleveland, Ohio, 1948.

Az iskola kimondott és ki nem mondott tanácsait az alábbi egyszerű formulában összegezhetjük: Intelligens, racionális, hozzáértő managerekre van szükségünk, ha a munkásokat boldoggá, termelékennyé és együttműködésre késszé akarjuk tenni. Vajon ez-e az emberi kapcsolatok politikai képlete az iparban? Ha nem, akkor mi más? Ha igen, akkor ez a formula, gyakorlatilag szólva, vajon nem az ipari kapcsolatok problémájának a pszichologizálását jelenti-e? Vajon nem az érdekek természetes harmóniájának klasszikus képletéről van-e szó, amelyet szerencsétlenül megbolygatott az emberi kapcsolatok törékenysége, a vállalatvezetők unintelligenciája és a munkások boldogtalan irracionalitása? Vajon ez a tanács azt jelenti-e, hogy a személyzeti vezető adja fel tekintélyt parancsoló modorát és erősítse manipulatív befolyását az alkalmazottakra, azzal, hogy jobban megérzi és számításba veszi a vállalatvezetéssel szembeni nem formális szolidaritásukat, s mindezzel simábbá és zavartalanabbá tegye a vezetést? Mindez szoros összefüggésben van az erkölcs fogalmával.

*

A modern iparban végzett munkahierarchián belül végzett munkában függőségi és engedelmeskedési rendszer érvényesül. A munka nagyrésze félig rutinmunka, vagyis a nagyobb eredményesség érdekében a munkások a szétdarabolt munka szabványosított alkatrészeivé váltak. Ha a két tényt kombináljuk, vagyis az ipari struktúra hierarchikus jellegét és a végzett munka rutinjellegét, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a modern gyár elképzelhetetlen fegyelem: az uralomnak való gyors és egyöntetű engedelmeskedés nélkül. Az emberi kapcsolatok szakértői által oly

szemérmesen kezelt hatalmi tényező a legfontosabb, ha meg akarjuk érteni az erkölcsi problémákat.

Mivel az üzemek végül is munkahelyek és társadalmi kapcsolatok formálódásának helyei, ezért objektív és szubjektív ismérveket kell figyelembe vennünk. *Szubjektíven* az az erkölcs a jelek szerint készséget jelent a munkára, arra, hogy a dolgozó a munkát készségesen, örömmel, sőt vidáman végezze. *Objektíven* az erkölcs, úgy látszik, azt jelenti, hogy a munka termelékenyen folyik, hogy a legtöbb munkát végzik a legrövidebb idő alatt, a legkevesebb pénzért, a legkevesebb bonyodalommal. Ennek következtében a modern amerikai üzemben az erkölcs a vezetés szempontjából a munkás vidám engedelmeskedését, hatékony termelését jelenti.

Bárhogyan is fogalmazzuk meg az erkölcsöt, feltétlen meg kell állapítani a kritériumnak használt értékeket. Két fontos értéknek látszik, egyrészt a munkás vidámsága vagy a munkában való öröme, másrészt arra való hatalma, hogy meghatározza munkáséletének a menetét. Ha kissé kiszélesítjük nézőpontunkat, akkor emlékezhetünk az önmagát irányító kézműves jellegzetes moráljára, aki dönt saját munkája felől és boldog, hogy ezt teheti. Ez az *Adam Smith-Jefferson* féle el nem idegenített ember, vagy ahogy *Whitmann* nevezte őt, „a szabadban élő ember". Arra is emlékeznünk kell, hogy az ilyen ember létezéséhez szükséges feltételek abszurdummá válnak a nagyméretű hierarchikus munkaszervezetek bevezetésével. Ha ezt a tényezőt beiktatjuk, akkor a klasszikus szocializmus szigorú logikával levezethető a klasszikus liberalizmusból. Egészen másfajta morál is felvázolható, és fel is vázolták ezt a morált a munkásellenőrzés klaszikus fogalmában. A nagyméretű kollektív munka objektív viszonyai között ezt a formát képzelték el az el nem idegenedett ember számára.

E két típussal szemben az emberi kapcsolatok szakértőjének morálja, annak a munkásnak a morálja, aki erőtlenségét vidámsággal egyesíti. Természetesen igen sok ember esik ebbe a kategóriába, de az a legfontosabb, hogy a hatalmi struktúra megváltoztatása nélkül kollektív kézművesség vagy önigazgatás elképzelhetetlen. Az emberi kapcsolatok szakértői által felvázolt morál az elidegenedett emberek morálja, akik alkalmazkodnak irányítottságukhoz és a velük szemben támasztott konvencionális erkölcsi igényekhez. Az emberi kapcsolatok szakemberei nem vizsgálják a modern ipar uralmi szerkezetét és a munkásnak abban eljátszott szerepét, hanem egyszerűen feltételezik, hogy az ipar jelenlegi kerete változhatatlan. Az erkölcs problémáját nagyon szűk határok között tárgyalják, és különböző technikákkal igyekeznek manageri klienseik segítségére sietni az adott hatalmi rendszeren belül az alkalmazottak moráljának a megjavításában. Törekvésük manipulatív. Meg akarják engedni az alkalmazottnak, hogy kiengedje a gőzt anélkül, hogy megváltoztatná azt a struktúrát, amelyen belül él. Amit fölfedeztek, az alábbiakban foglalható össze: *1.* a modern ipar uralmi struktúráján (formális szervezetén) belül státusképződmények (nem formális szervezetek) vannak; *2.* ezek gyakran ellenállnak az uralomnak és védelmezik a dolgozót az uralom gyakorlóival szemben; *3.* ezért a hatékonyságot nem azzal kell növelnünk és a kollaboratív tendenciákat (szakszervezetek és munkás szolidarítás) nem azzal kell elhárítanunk, hogy ezeket a nem formális szervezeteket szétzúzzuk, hanem e helyett a vállalatvezetés céljainak (az egész szervezet kollektív céljainak) szolgálatába kell őket állítanunk; *4.* e szervezeteket tehát el kell ismerni, tanulmányozni kell őket, hogy a bennük résztvevő munkásokat ezáltal befolyásolni lehessen. Röviden, az emberi kapcsolatok szakértője kiszélesíti

a modern társadalom általános tendenciáját a manageri elit szolgálatában való racionalizálódásra.[8]

Az új gyakorlatiasság újfajta társadalomtudományhoz és újfajta társadalomtudósokhoz vezet. Új intézmények keletkeznek, amelyekben az illiberális gyakorlat kap székhelyet: az ipari kapcsolatok kutatóközpontjai, az egyetemek kutatóintézetei, a nagy vállalatok, a légierők és a kormány kutatóosztályai. Ezek nem foglalkoznak a társadalom alján élő elesett emberekkel —, a csavargó gyerekekkel, a prostituáltakkal. Éppen ellenkezőleg, ténylegesen vagy fantáziájukban, a társadalom vezető köreivel, a felvilágosult nagyvállalati ügyvezetőkkel, a sok pénzzel rendelkező tábornokokkal vannak kapcsolatban. A társadalomtudomány történetében először kerül arra sor, hogy

[8] Nem szabad azt hinnünk, hogy a társadalomtudósok e területen nem nyújtottak jobbat annál, mint amit az emberi kapcsolatok iskolája alkotott. Éppen ellenkezőleg, igen sok kiváló munka jelent már meg és van megjelenés alatt, többek között Charles E. Lindblom, John T. Dunlap, William Form, Delbert Miller, Wilbert Moore, V. L. Allen, Seymour Lipset, Ross Stagner, Arthur Kornhauser, William F. Whyte, Robert Dubin, Arthur M. Ross munkája.

A 19. századi társadalomtudomány egyik fontos állítása volt, hogy a strukturális változások az embereket hatalom nélkülivé és elnyomottá, ennek következtében lázadóvá és követelővé teszik. Ennek megfelelően a történeti fejlődés menetét előreláthatónak hitték: a racionális ismeretek és öntudat terjedésével a munkás új kollektív szintézist alkot, az elidegenedés állapotából a győzelmes proletariátus moráljához jut el. Karl Marx helyesen látta a strukturális változásokat, de tévedett a pszichológiai következmények megítélésében.

Az ipari szociológia teoretikus problémája, amely a morál fogalmában jut el intellektuális és politikai csúcspontjához: a hatalom struktúrájának és az egyéni munkáséletre gyakorolt hatásának a rendszeres vizsgálata alapján feltárni az elidegenedés és a morál különböző típusait. Ehhez meg kell vizsgálnunk, hogy a strukturális változásokat mennyiben és miért kísérik pszichológiai változások.

a társadalomtudósok a magánéletben és a közéletben egyaránt a jóléti intézmények és a megyei hivatalok fölötti szinttel kerülnek hivatásszerű kapcsolatba.

Helyzetük egyetemiből bürokratikussá vált; közönségük a reformmozgalmak híveiből a döntést meghozók köreivé alakult át; az általuk kiválasztott problémák helyére az új kliensek által kiválasztott problémák kerültek. Maguk a tudósok kevésbé intellektuálisak, kevésbé lázadók, inkább ügyintézők, inkább gyakorlatiak. Általában elfogadják a status quot és igyekeznek azokat a problémákat megfogalmazni, amelyek megoldását az ügyintézők felvetik és kitűzik. Kutatásaik azokkal a munkásokkal foglalkoznak, akiknek nem elég szilárd a munkaerkölcsük, akik nyugtalanok és azokkal a vállalatvezetőkel, akik nem értik meg, hogyan kell kezelni az emberi kapcsolatokat. A hírközlés és propaganda iparágainak kereskedelmi és vállalati érdekeit nagy buzgalommal képviselik.

*

Az új gyakorlat a tudomány válasza azokra az igényekre, amelyeket az emberi kapcsolat szakértői támasztanak, adminisztratív technikusokat keresve, és a nagyvállalatok támasztanak, hatalmi rendszerüknek új igazolást keresve. Ezek a személyzeti és ideológiai igények az amerikai társadalom új jelenségeiből erednek, olyanokból, mint a szakszervezetek előretörése, s az emberek támogatásáért való versengése; a közvélemény ellenszenve a nagyvállalatokkal szemben a válság idején; a modern nagyvállalatok hatalmának mérhetetlen koncentrálódása; a jóléti állam organizációjának növekedése, a gazdasági ügyekbe való növekvő beavatkozása, s a jóléti feladatok megnövelésének az elfogadása az állampolgárok részéről. Ezek az új jelenségek az üzleti világ átalakulásának részei a szűk értelemben vett

gazdasági gyakorlatiasságtól a politikailag kifinomult konzervativizmus irányába.

A gyakorlati konzervatívok megőrizték ragaszkodásukat az utópisztikus laissez-faire kapitalizmushoz és sohasem fogadták el a szakszervezeteket a gazdasági élet szükséges és hasznos részeinek. A lehetőségektől szinte függetlenül sürgették a szakszervezetek megtörését vagy visszaszorítását. A gyakorlati konzervatívok politikai célja a magán nyereség szabadsága. Ez a nyílt beszéd uralkodik a kisvállalkozók — különösen a kiskereskedők — nagy részénél, de még a nagyobb vállalatoknál is előfordul. A General Motors és a US Steel, tehát éppen a legnagyobb vállalatok, kitűnnek a többiek közül hangsúlyozott konzervativizmusukkal. Történetileg a gyakorlati konzervativizmus azon a tényen alapul, hogy az üzletembereknek nem volt szükségük új, vagy kifinomult ideológiára: ideológiájuk tartalma a legszorosabban egybeesett a mindenki által elfogadott és kétségbe nem vont közhelyekkel.

Új igazolást nyújtó ideológiákra akkor van szükség, amikor még nem legitimált, új hatalmi centrumok alakulnak ki, amelyek nem képesek az uralom megszilárdult jelképeit felhasználni. A kifinomult — a liberális szimbólumokat felhasználó — konzervativizmus első jelentkezésére a századforduló idején került sor, amikor a tőkét megtámadták a keresztes hadjáratot hirdető újságírók és a panamák leleplezői. A nagy válság atmoszférájában és a Wagner-törvény idején újból jelentkezett; a második világháború alatt és után pedig uralkodóvá vált.

Az egyszerű jobboldalitól eltérően a kifinomult konzervatív nagyon éber a profitgyártás politikai feltételeivel szemben, abban a gazdasági életben, amelyben hatalmas szakszervezetek harcolnak a nagyvállalatokkal a megnövekedett állam adminisztratív keretei között. A kifinomult

konzervatív jól tudja, hogy hatalmának igazolása új szimbólumokat igényel olyan korszakban, amikor a szakszervezetek és a kormány harcolnak egymással a munkások és az állampolgárok támogatásának az elnyeréséért.

*

Az üzletember érdeke az új gyakorlatban többnyire világosnak látszik. De mi van a professzorokkal? Miért lennének ők érdekeltek? Eltérően az üzletembertől, őket elsősorban nem a célszerűség üzletszerű, ügyvezetői, politikai értelme érdekli. Számukra ezek az eredmények elsősorban eszközök más célok szolgálatában, amelyek véleményem szerint pályafutásukban összpontosulnak. Igaz, a professzorok bizonyára örömmel üdvözlik fizetésük valamelyes emelkedését az új kutatási tevékenységek és szakértői szolgálatok nyomán. A vállalatok jövedelmezőbb és zavartalanabb irányításához nyújtott segítségük ellenszolgáltatását érezhetik kielégítőnek vagy nem kielégítőnek; eltöltheti őket öntudattal, hogy a fennálló üzleti hatalomnak új és elfogadhatóbb ideológiákat teremtettek. De amíg tudósok maradnak, nem extra intellektuális célkitűzéseik elsősorban mások. Érdekeltségüket elsősorban az új állások alapozzák meg, amelyek a vállalatok és állami szervek növekedésének, bürokratizálódásának, valamint a vállalatok az állam és a szakszervezet közötti új intézményes kapcsolatoknak a termékei. E fejlődés következtében több szakértőre van szükség, és megnövekednek az előremeneteli lehetőségek az egyetemeken belül és kívül. E külső igények hatására az oktatási központok egyre inkább hajlanak arra, hogy látszólag apolitikus szakembereket képezzenek ki.

Azok számára, akik az egyetemen maradnak, a régi típusú professzori pályafutástól eltérő, újfajta pályafutás válik elérhetővé: „az új vállalkozóé". Ez az ambiciózus ta-

nácsadó típus gyorsan halad előre egyetemi pályáján, azáltal, hogy presztízst, sőt hatalmat szerez magának az egyetemen kívül. Ezen a módon elérheti, hogy az egyetem keretei között nagy költségvetéssel ellátott oktató- és kutatóintézetet állít fel, amely az egyetemi közösséget szorosan egybekapcsolja az üzletemberek világával. Visszavonultabb életet élő kollégái szívesen látják, hogy az új vállalkozó válik az egyetemi ügyek irányítójává.

El kell ismernünk, hogy az egyetemi tanári foglalkozás Amerikában az ambiciózus embereket kevéssé elégíti ki. A foglakozás presztízse nincs arányban a gazdasági áldozattal; a fizetés és ennek következtében az életstílus gyakran nyomorúságos, s a tudósok elégedetlenségét az is növeli, hogy tisztában vannak vele: sokkal tehetségesebbek, mint azok az emberek, akik más területeken hatalomhoz és presztízshez jutottak. Ezeknek a boldogtalan professzoroknak a társadalomtudomány adminisztratív használata lehetővé teszi, hogy vezető állást szerezzenek anélkül, hogy kari dékánnak kellene lenniük.

Egyes jelek mégis azt mutatják, még a gyorsan érvényesülő fiatalok körében is, hogy ezek az új karrierek kiemelik ugyan a professzorokat az egyetemi robotból, de nem teszik őket elégedetté. Végül is mindezzel nagyon sok baj van és az új egyetemi vállalkozók gyakran, mintha nem is tudnák, hogy mit akarnak; néha mintha még a kifejezések is hiányzanának, amelyekkel az e ködös célokban elért siker megfogalmazható lenne. Heves nyugtalanságuk és aggodalmuk forrása talán éppen ez.

Erkölcsileg az amerikai egyetemi közösség kapui nyitva vannak az új gyakorlat előtt. Az egyetemen belül és kívül az oktatóközpontok dolgozói adminisztratív gépezetek szakértőivé válnak. Ez kétségkívül szűkíti érdeklődési körüket és politikai horizontjukat. Mint csoport, az amerikai

társadalomtudósok ritkán vagy sohasem foglalnak állást valami mellett; a technikusi szerepkör erősítette apolitikusságukat, csökkentette a politikai életben való részvételüket (ha ugyan lehetett ezt még tovább csökkenteni), s az aktivitás hiánya még a politikai problémák felfogására való képességüket is rontotta. Ezért találkozunk gyakran újságírókkal, akik politikailag éberebbek és tanulékonyabbak, mint a szociológusok, a közgazdászok és főként, mint a politika tudósai. Az amerikai politikai egyetemi rendszer ritkán vagy sohasem ad politikai oktatást; ritkán tanít meg arra: miként kell felmérni, hogy mi folyik a modern társadalomban a hatalomért folytatott általános harc során. A legtöbb társadalomtudósnak alig van kapcsolata, vagy semmiféle kapcsolata sincs lázadó körökkel; nincs olyan baloldali sajtó, amellyel az átlagos egyetemi oktató pályafutása során kölcsönösen tanulságos kapcsolatba kerülhetne. Nincs olyan mozgalom, amely a politikával foglalkozó értelmiségieket támogathatná vagy presztízst adhatna nekik, állásról nem is beszélve, s az egyetemi közösségeknek ritkán vannak gyökerei a munkások körében.

Az amerikai tudós helyzete tehát lehetővé teszi, hogy az új gyakorlatot magáévá tegye ideológiai átalakulás vagy politikai bűn nélkül. Nagyon naiv lenne és csöppet sem találó, ha kiárusításról beszélnénk: durva kifejezések csak akkor alkalmazhatók, amikor valamit tényleg megvásárolnak.

A bürokratikus etosz*

A 19. század utolsó negyedében döntő eltolódás következett be a társadalomtudomány adminisztratív használatában és politikai értelmében. A „társadalmi problémák" régebbi liberális gyakorlata továbbra is érvényben van, de háttérbe szorul az újabb, konzervatív, manageri és manipulatív felhasználás mögött. Az új liberális gyakorlat különböző formákban jelentkezik, de olyan általános tendencia, amely valamennyi humán tudományt érinti. Szellemének tárgyalását *Lazarsfeld* írásának ismertetésével kezdem: „figyelmeztető szó a tanulóhoz, aki szociológus akar lenni."

„Valószínűleg nyugtalankodni fog a világ állapota miatt. Az új háború veszélye, a társadalmi rendszerek közötti konfliktus, a saját országában végbemenő gyors társadalmi változás valószínűleg felkelti benne azt az érzést, hogy a társadalmi problémák tanulmányozása igen sürgős. A veszély abban áll, hogy azt hiheti: képes megoldani mindezeket a problémákat, ha néhány évig tanulmányozza a szociológiát. Sajnos nem így áll a helyzet. Amit megtanulhat, az az, hogy jobban érti a világot maga körül. Alkalmilag utat találhat a sikeres társadalmi cselekvéshez. De a szociológia ma még

* *C. Wright Mills:* I. m. The Bureaucratic Ethos c. 5. fejezete, 110—118. pp.

nincs abban a stádiumban, hogy *szilárd bázist nyújtson a társadalmi szervezéshez...* A természettudományoknak 250 évre volt szükségük Galilei és az ipari forradalom kezdete óta, hogy komoly hatást gyakorolhassanak a világtörténelemre. Az empirikus társadalomkutatás 3—4 évtizedes múltra tekinthet vissza. Ha gyors megoldásokat várunk tőle a világ legnagyobb problémáira, vagy ha semmi mást nem kívánunk tőle, mint közvetlen gyakorlati eredményeket, akkor eltorzítjuk természetesen fejlődését."[1]

Amit a közelmúltban „Új társadalomtudománynak" neveztek el az nemcsak az absztrakt empirizmusra, hanem az új és illiberális gyakorlatra is utal. A kifejezés a módszerre és a használatra egyaránt utal, és ez jól is van így, mert az absztrakt empirizmus technikája és bürokratikus felhasználása a legszorosabban összekapcsolódnak. Véleményem szerint összekapcsolódásuk a bürokratikus társadalomtudomány fejlődésében valósul meg.

Az absztrakt empirizmus létezése és befolyása minden tekintetben bürokratikus fejlődést képvisel. *1.* A társadalomkutatás minden fázisának szabványosítására és ésszerűsítésére törekedve az absztrakt empirizmus intellektuális műveletei bürokratikusakká válnak. *2.* Ezek a műveletek az emberről szóló tudományt kollektívvé és rendszerezetté teszik: a kutatóintézetekben, amelyekben az absztrakt empirizmus meghonosodott, a rutinszerű eljárásokat éppen úgy racionalizálják, mint a nagyvállalatok könyvelési részlegeiben, ha másért nem, legalább a hatékonyság kedvéért. *3.* Mindez befolyásolja a kutató személyzet kiválogatását, intellektuális és politikai szempontból egyaránt. Az új társadalomtudomány, akár a fegyveres erők, akár a nagyvállalatok — különösen a hírközlés és propaganda — akár az

[1] *Paul Lazarsfeld:* I. m. 19—20. pp. Kiemelés tőlem.

egyetemek keretén belül gyakorolják, mindig kénytelen bürokratikus ügyfeleinek a szempontjait figyelembe venni. Az új kutatási stílus fejlesztői és követői bürokratikus ügyfeleik és főnökeik politikai perspektíváját ismerik. A perspektíva ismerete gyakran annak elfogadását is jelenti. 5. Amennyiben az ilyen kutatási erőfeszítés a meghirdetett gyakorlati célt eléri, akkor növeli a bürokratikus formák uralma hatékonyságának a tiszteletét és ezzel együtt érvényrejutását. De még ha nem is éri el célját, akkor is terjeszti a bürokrácia etoszát a kulturális, és az intellektuális világban.

1

Ironikusnak látszik az a tény, hogy éppen az „alkalmazott társadalomtudomány" és a „mérnöki gazdaságtan" legfőbb művelői sürgetik legjobban az erkölcsileg antiszeptikus módszerek kialakítását. Mivel az absztrakt empirizmus jegyében folyó munka nagyon költséges, csak nagy intézmények képesek ezeket a költségeket megfizetni. Ilyen nagy intézmények a nagyvállalatok, a hadsereg, az állam, illetőleg ezek részlegei, a propaganda és a reklám. Vannak alapítványok is, de személyzetük többnyire az új gyakorlat szellemében dolgozik, vagyis bürokratikusan. Mindennek eredményeképpen az absztrakt empirizmus nagy intézménye központokban üti fel székhelyét: a húszas években a nagy reklám és propaganda ügynökségeken; a harmincas években a nagyvállalatokban és a közvéleménykutató-intézetekben; a negyvenes években az egyetemek kutatóintézeteiben: a második világháború alatt a szövetségi kormány kutatóközpontjaiban. Új és új intézmények létesülnek, de a régiek szilárd bástyák maradnak.

E költséges technikák formalizmusa különösen alkalmassá teszi őket arra, hogy olyan információt nyújtsanak, amilyenért fizetik őket. Az alkalmazott tudomány elsősorban különleges szakkérdésekkel foglalkozik, amelyek tisztázzák a gyakorlati — pénzügyi vagy adminisztratív — cselekvés alternatíváit. Egyáltalában nem igaz, hogy a társadalomtudomány az általános alapelvek alapján „egészséges gyakorlati vezérfonalat nyújt; az adminisztrátor igen gyakran meghatározott részletényekre és összefüggésekre kíváncsi, és ez minden, amit tudni akar. Mivel az absztrakt empirizmus követői nem nagyon foglalkoznak lényeges kérdésekkel, a legnagyobb készséggel mondanak le saját problémáik tanulmányozásáról más problémák javára.

Az alkalmazott társadalomkutató többnyire nem fordul a közönséghez; megvannak a saját, különleges érdeklődésű és igényű ügyfelei. Ez az eltolódás a közönségtől az ügyfelek irányába nyilvánvalóan elnyomja az objektivitásra és tárgyilagosságra való törekvést, amely a határozatlan, szétszórt nyomással szembeni ellenállást fejezi ki, ilyenformán a kutató egyéni érdeklődésén alapult.

A különböző tudományos iskolák mindegyikének van jelentősége az egyetemen dolgozó tudós vagy oktató pályafutásának szempontjából. A jó munka kritériumait minden iskola másképp fogalmazza meg és a pálya sikere az uralkodó iskola tantételeinek az elfogadásától függ. Amíg különböző iskolák vannak és növekszik az értelmiségiekre irányuló kereslet, addig ez a követelmény nem túlságosan terhes.

A legmagasabbrendű elméleti munkában az egyéni kutatót csak saját szubjektív adottságai korlátozták. De a csoportokhoz nem tartozó ember nem folytathat absztrakt empirikus kutatást megfelelő méretekben, mert az utóbbi-

hoz kutatóintézetre, egyetemi nyelven szólva, alapítványra van szükség, amely azután biztosítja a megfelelő mennyiségű adatot és anyagot. A kutatási költségek növekedésével, a kutatócsoportok létrejöttével, magának a munkastílusnak a költségessé válásával, létrejön a munkamegosztás társulati ellenőrzése is. A régi egyetem egyenlő rangú professzorok köre volt, mindegyiküknek megvoltak a saját tanítványai, és mindegyikük a saját mesterségét folytatta. Az új egyetem kutatóintézetekből áll, minden kutatóintézetben munkamegosztás uralkodik, és mindegyikben a munkamegosztásnak alávetett értelmiségi technikusok uralkodnak. E technikusok hatékony kihasználására modifikálni kell az eljárásokat, hogy könnyebben lehessen elsajátítani őket.

*

Az első típus, az intellektuális adminisztrátor és kutatási mélyekhez hasonlóan meghatározott intelligencia típusokat választ ki, és jutalmazási rendszerével meghatározott értelmi adottságokat pártol. A régi típusú tudósok és kutatók mellett ezekben az intézményekben két újfajta ember lép az egyetemi élet színpadára.

Az első típus, az intellektuális adminisztrátor és kutatási szervező, akiről nem mondhatok semmi olyat, ami ne lenne ismert az egyetemi körökben. Egyetemi tekintélye hatalmán alapul. Tagja az egyetemi tanácsnak, az igazgatói testületnek, ő osztja el az állásokat, a kiküldetéseket, a kutatói ösztöndíjakat. Ez szokatlanul újfajta bürokrata. Propagandista, aki alapítványokra specializálta magát. Szemében, mint más vezető tisztviselők és tájékoztatási szakemberek szemében, a memorandum helyettesíti a könyvet. Új kutatási tervet, vagy intézményt állít fel a leghatékonyabb módon, és szervezi a könyvek termelését. Az idő-

egység, amelyben gondolkozik: „egy milliárd műszaki munkaóra". A lényeget illető kérdésekkel nem sokat törődik: az első helyen állnak a módszertani kutatások, aztán következnek a próbafelvételek. Az alapítványok vezetői szívesebben adnak pénzt nagyméretű és könnyebben adminisztrálható kutatásokra, mint sok kisebb, kézműves módszerrel folyó kutatásra; és szívesebben adnak pénzt, olyan tudományos kutatásra, amely bebizonyítja a már úgy is tudottat, a közhelyet, minthogy olyasmit támogassanak, ami politikai szemszögből érdekes. A nagy alapítványok tehát a kis problémák nagy apparátussal folyó bürokratikus kutatását pártolják, és intellektuális adminisztrátorok iránt támasztanak szükségletet.

A második típus, a fiatalabb újonc típusa, aki inkább kutatási technikus, mint társadalomtudós. Tudatában vagyok annak, hogy ez nagyon merész általánosítás, de kellő gondossággal fogalmaztam meg. Ha valamilyen gondolkodásmód, vagy tudományos iskola társadalmi jelentőségét meg akarjuk érteni, akkor mindig meg kell különböztetnünk a vezetőket a követőktől, az újítókat a rutinmunkásoktól, az alapítók első generációját a továbbvivők második és harmadik generációjától. Minden sikeres iskolában megtaláljuk mind a két embertípust; éppen ez a sikeres iskola egyik kritériuma, ugyanakkor fontos kulcs a siker intellektuális következményének a megértéséhez.

Többnyire igen nagy a különbség kitaposott úton járó követők és az újítók, illetőleg az alapítók között. E pontot illetően a különböző iskolák nagyon is eltérnek egymástól. A különbségek elég nagy mértékben attól a társadalmi szervezettől függenek, amelyet az egyes iskolák munkastílusa megenged, vagy bátorít. Az iskola alapítói és vezetői közül sokan igen művelt emberek. Ifjúságukban, még az iskola megszületése előtt, magukba szívták a nyugati tár-

sadalom nagy gondolkodási rendszereit; sok évet töltöttek intenzív intellektuális munkával. Minden szempontból kulturált emberek: tisztában vannak saját képességeikkel, van képzelőerejük és képesek a folyamatos önképzésre.

De a második generáció, azok a fiatalemberek, akik — véleményem szerint — az amerikai középiskola intellektuálisan sivár világában nevelkedtek, nem rendelkeznek ilyen intellektuális tapasztalatokkal. Egyetemi tanulmányaik során sem pótolták a hiányokat, s minden okom megvan azt hinni — bár bizonyítani nem tudom —, hogy nem a legkiválóbbakat választották ki közülük a kutatóintézetek.

Ritkán, vagy sohasem láttam a fiatalemberek valamelyikét olyan állapotban, hogy tényleg töri a fejét valamin, és sohasem tapasztaltam náluk szenvedélyes érdeklődést valamilyen nagy probléma iránt, azt a fajta érdeklődést, amely arra kényszeríti az elmét, hogy mindenhová eljusson, minden erőfeszítést megtegyen, és minden áron *kitalálja* a megoldást. Ezek a fiatalemberek inkább módszeresek, mint nyugtalanok, inkább türelmesek, mint fantáziadúsak; s ami a legfontosabb, dogmatikusok, — a szónak történeti és teológiai értelmében egyaránt. Néhány vonásuk csupán az amerikai egyetemek, főiskolák és kollégiumok szomorú intellektuális hagyományának része, de azt hiszem, hogy az absztrakt empirikusok kutatási technikusai között ez a legerősebb hagyomány.

A társadalomkutatást életpályának tekintik; igen korán specializálták magukat, méghozzá a legnagyobb mértékben; teljesen közönyösek vagy elutasítóak a társadalomfilozófiával szemben, amelyről az a véleményük, hogy „tiszta spekuláció" vagy, hogy „tíz könyvből írnak egy tizenegyediket". Ha az ember beszélgetéseiket hallgatja, felmérni akarva érdeklődésük minőségét, akkor az elme szörnyű korlátoltságát tapasztalja.

A bürokratikus társadalomtudomány vonzerejének nagy része annak köszönhető, hogy a Tudományos Módszernek hirdeti magát; de annak is, hogy aránylag könnyű megtanulni ezt a szakmát, és biztos pályafutást ígér. Mindkét esetben az egyértelműen kódolt s a technikusok számára könnyen elérhető módszerek a siker legfőbb magyarázatai. Az iskola néhány alapítójánál az empirikus technika a képzelőerő szolgálatában állott. Igaz, az utóbbit, gyakran teljesen érthetetlen módon elnyomták, de létezése mindig érezhető maradt. Ha valamelyik alapítóval beszél az ember, akkor mindig gondolkodó emberrel társalog. De azok a fiatalemberek, akik ezt a szakmát három-négy éven át tanulmányozták, egy szót sem tudnak szólni a modern társadalom kutatásának problémáiról. Helyzetük és pályafutásuk, ambíciójuk és önbecsülésük, egyetlen perspektívára, egyetlen szótárra, egyetlen technikára épül. Az az igazság, hogy semmi mást sem tudnak. Némelyiküknél az intelligencia teljesen elkülönül a személyiségtől, s valamiféle mechanizmusnak tekintik, amelyet igyekeznek jó áron eladni. Humanisztikus szempontból nincstelenek, s olyan értékek előtt hódolnak, amelyeknek semmi kapcsolatuk sincs az emberi értelem tiszteletével. Energikus és törekvő technikusok, akiket a rossz nevelés és a hibás kereslet képtelenné tett arra, hogy szociológiai képzelőerőt szerezzenek maguknak. Az ember csak abban reménykedhet, hogy amikor e fiatalemberek pályafutásuk során elérik a társprofesszori* szintet, akkor valamilyen intellektuális mutáció révén ráébrednek arra, hogy már nem függnek a királytól, aki különben is meztelen.

* associate professor — megfelel a mi egyetemi docens címünknek. *(A ford. jegyzete.)*

Az absztrakt empirizmus, az általa kifejlesztett metodológiai gátlás gyakorlatának iránya, az általa kiválasztott embertípusok és azok képzése — mindezek a fejlemények a legsürgetőbb kérdéseket támasztják a társadalomtudományok társadalompolitikájával szemben. A bürokratikus munkastílus és intézményes megtestesülései összhangban vannak a modern társadalmi struktúra uralkodó tendenciáival és jellegzetes gondolkodásmódjaival. Ugyanezek a társadalmi tendenciák nemcsak a társadalomtudományokat érintik, hanem az Egyesült Államok egész szellemi életét, és az értelemnek az emberi ügyekben játszott szerepét is.

Nyilvánvaló, hogy a társadalomtudomány nem lehet közéleti szempontból felelős vállalkozás, ha nem autonóm. Ahogy a kutatási eszközök méreteikben növekednek és költségesebbé válnak, egyre valószínűbb, hogy „kisajátítják" őket; vagyis a társadalomtudomány csak akkor válhat autónommá, ha a társadalomtudósok valamilyen kollektív módon ellenőrzést gyakorolhatnak a kutatási eszközök fölött. Amennyiben az egyes társadalomtudós munkájában a bürokráciától függ, fokozatosan elveszti egyéni autonómiáját; amennyiben a társadalomtudomány bürokratikus munkából áll, fokozatosan elveszti társadalmi és politikai autonómiáját.

Hangsúlyozni szeretném ezt az „amennyiben"-t. Mert a fentiek csak egyetlen tendenciát világítanak meg és nem a teljes helyzetet.

2

Ha meg akarjuk érteni, hogy mi megy végbe a kulturális és a szellemi munka területén, akkor meg kell értenünk a közvetlen társadalmi összefüggéseket. Ennek érde-

kében röviden ki kell térnünk az egyetemi klikkek szerepére. Természetesen igaz az, hogyha valamilyen gondolat tartós és jelentékeny, akkor bármilyen személyiség, vagy klikk eljátszhatja ideiglenes szimbólumának a szerepét. De a klikkek, személyiségek és iskolák szerepe több ennél: befolyásolják a társadalomtudomány fejlődését, s tisztában kell lennünk ennek miértjével és miképpenjével. Ha másért nem, már csak azért is szembe kell néznünk ezzel, mert minden kulturális tevékenységnek pénzügyi támogatásra van szüksége, tehát a közvélemény kritikájára is. A pénzügyi támogatás és a kritika nemcsak objektív értékítéleteken alapul, noha saját álláspontját mindenki szeretné objektív álláspontnak feltüntetni.

Az egyetemi klikknek nemcsak az a szerepe, hogy szabályozza a versenyt, hanem az is, hogy megállapítsa a verseny feltételeit és kiszabja a feltételek alapján a jutalmakat. A klikk legfontosabb intellektuális vonásai azok a szabályok, amelyek alapján az embereket és munkájukat megítélik. A fentiekben szóltam a bürokratikus társadalomtudomány technikusainak a szelleméről —, értelmi képességeikről a presztízsre, ennek alapján a társadalomtudományban uralkodó divatokra s a kritikai megítélés érvényben levő szabályaira gyakorolt hatásukról —, most csak azoknak az eszközöknek az ismertetését kell ezekhez hozzáadnom, amelyek segítségével a klikk belső feladatait ellátja: a szíves tanácsadás a fiatalabbaknak; állások nyújtása és előléptetésre való ajánlás; könyvek nyújtása a dicsőítő szemleírónak; cikkek és könyvek készséges elfogadása közlésre; kutatási alapok elosztása; a professzori társaságokon és a szakfolyóirat szerkesztőségeken belül a tiszteletreméltó pozíciók elosztása. Mivel ezek az eszközök alkotják a presztízst, a presztízs viszont a maga részéről fontos tényezője az egyetemi pályafutásnak, végső soron

egyformán befolyásolják a tudós várható jövedelmét és professzori tekintélyét.

*

Valaha az egyetemi professzor tekintélye általában könyveken, tanulmányokon, monográfiákon alapult —, tehát gondolatok termelésén és egyetemi munkásságon, valamint e munkásságnak egyetemi kollégái és a művelt nagyközönség részéről történő megítélésén. Így aztán a humán- és a társadalomtudományokban a hozzáértés, vagy a hozzá nem értés ellenőrizhető volt, mert az idősebb nemzedék nem volt privilegizált helyzetben. Elég nehéz megítélni a nagyvállalat vezérigazgatójának vagy elnökének feltételezett hozzáértését, és megállapítani, hogy tekintélyét személyes képességeinek, vagy a helyzete által nyújtott hatalomnak és lehetőségeknek köszönheti-e. Ilyen kétségeknek nincs helye a régi típusú, kézműves módjára dolgozó professzorok munkájával szemben.

Az új egyetemi államférfi azonban a vállalatvezetőhöz és a tábornokhoz hasonlóan olyan presztízsre, s a hozzáértés olyan eszközeire tesz szert, amelyeket meg kell különböztetni személyes képességeitől — de tekintélyében ez a megkülönböztetés nem érvényesül. Állandó professzori titkárság, külön alkalmazott a könyvtárközi kölcsönzés lebonyolítására, gépírónő elektromos írógéppel, diktafon, sokszorosítógép, három-négyezer dollárból álló kis költségvetés évente könyvek és folyóiratok vásárlására — még az ilyen kisebb tanszéki berendezés és személyzet is mérhetetlenül megnöveli a tudós tekintélyét, s a hozzáértés látszatát kölcsönzi neki. Minden vállalati vezető nevetne ezeknek az eszközöknek a kicsinyességén; a professzorok azonban nem nevetnek, mert kevés professzornak vannak meg ezek a lehetőségei. Ez a berendezés is a hozzáértés

és az előremenetel eszköze — s a szilád klikktagság inkább biztosítja, mint bármilyen nagy tudomány, ha valaki nem tartozik egyik csoporthoz sem. A klikk presztízse hozzásegít ahhoz, hogy ilyen berendezéshez jusson az ember, s ha megvan a berendezés, akkor már nincs messze a tisztelet sem.

Ez egyike azoknak a helyzeteknek, amelyek megértetik velünk, miként szerezhetnek emberek jelentékeny elismerést anélkül, hogy túl sokat produkáltak volna. Valamelyik ilyen elismert emberről jegyezte meg igen barátságosan az utódlásban közvetlenül érdekelt kollégája: „Amíg él, a szakterületén ő lesz a legkiválóbb ember, de két héttel halála után senki sem fog emlékezni rá." Ez az állítás a maga durvaságában némiképpen talán jelzi azokat a kínzó aggodalmakat, melyek oly gyakran kísértik az egyetemi klikkek világának államférfiait.

Ha ugyanazon a területen több klikk verseng egymással, akkor a klikkek stratégiáját a versengők viszonylagos helyzete határozza meg. A kis és jelentéktelen klikkekről mindenki azt várja, hogy csendesen kimúljanak. Tagjai ismeretlenek maradnak, a tudományos versengésben vereséget vagy visszautasítást szenvednek, és meghalnak anélkül, hogy a következő nemzedéket kiképezték volna. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a klikk egyik fontos funkciója a következő egyetemi nemzedék formálása. A klikket akkor nevezhetjük jelentéktelennek, ha nincs szerepe ebben az alakításban. Ha viszont valamilyen területen két vezető iskola működik, s mindegyiküknek a vezetője hatalmas és nagy presztízsnek örvend, akkor előbb-utóbb fölmerül az egyesülés és a nagyobb kartell kialakításának a problémája. És magától értetődik, hogyha valamelyik iskolát kivülállók és más iskolák részéről támadások érik, akkor a legjobb védekezés: egyszerűen tagadják az iskola

vagy a klikk létezését: ilyen alkalmakkor lép az államférfi a maga területére.

A klikk szempontjából fontos feladatok gyakran összekeverednek a tényleges munka szempontjából fontos feladatokkal. A fiatalabb emberek esetében jövőjükről van szó; az öregebbeknél a klikk jutalmazza az adminisztratív, a politikai, a propaganda képességeket és a baráti összeköttetéseket. Az öregebb nemzedéknél különösen kétségessé válik az elismertség megalapozottsága. Munkája intellektuális értékének tulajdonítható-e — kérdezheti a kívülálló — ennek az embernek az elismertsége, vagy a klikkben elfoglalt helyzetének?

Amikor a klikkek közötti viszonyt tanulmányozzuk, soha sem találkozunk olyanokkal, akik bevallottan valamelyik klikk szószólói lennének, hanem mindenki az egész szakterület nevében lép fel. Nem vallják be, hogy egyik vagy másik cég vezetői, ők az egész ipar szószólói akarnak lenni. Aki arra törekszik, hogy valamilyen területen az államférfi szerepét játssza, annak tagadnia kell a területen működő vezető klikkek között az intellektuális különbségek létezését. A másik klikk szószólójával együtt legfőbb intellektuális feladata annak megmutatása, hogy „valójában mindnyájan ugyanazért a célért küzdenek". Annak válik presztízs-szimbólumává, amit mindegyik klikk a maga sajátjának tart, egyszersmind tényleges vagy legalább is esetleges egységüknek a szimbólumává. Presztízst kölcsönöz mindegyik klikktől, és presztízst juttat mindegyiknek. A közvetítő szerepét játssza, aki elosztja a presztízst a különböző csapatok között.

Tételezzük fel például, hogy valamelyik területen két vezető iskola működik. Az egyiket nevezzük Elméletnek, s a másikat Kutatásnak. A sikeres államférfi mindkettővel szorgalmasan fenntartja a kapcsolatot. Olyan látszatot kelt,

mintha mindkét iskolához tartoznék, s egyben felettük is állna. Presztízsénél fogva mintegy záloga annak, hogy az Elmélet és a Kutatás nemcsak összeegyeztethetők egymással, hanem a társadalomtudománynak, mint egésznek integráns részei is. Személye jelképezi ezt az igéretet. Az igéret nem alapul semmiféle általa írt könyvön vagy tanulmányon sem. Hanem ez történik: a Kutatás minden ünnepelt művében az államférfi az Elméletet keresi — igen meggyőző módon, megmásíthatatlanul fel is találja. Az Elmélet minden ünnepelt művében az államférfi a Kutatást keresi, és megint igen meggyőző módon meg is találja. Ezek a „megtalálások" hosszúra nyújtott könyvszemle színvonalán állanak, és sokkal többet foglalkoznak a presztízs elosztásával, mint maguknak a tanulmányoknak a vizsgálatával. A tökéletes tanulmány, amelyben Elmélet és Kutatás teljesen eggyé válnak: az igéret, a szimbólum. Az államférfi tekintélye azonban nem az igéret megvalósításán alapul, és rendszerint nem alapul semmiféle tanulmányon sem.

Azt hiszem, minden ilyen államférfiúi szerep tragikus tényt hord magában. Akik eljátsszák, gyakran elsőrangú tehetségek — középszerű emberek nem képesek eljátszani ilyen szerepet, noha közülük sokan legalább szavakban utánozzák. Az államférfi által eljátszott szerep elszakítja őt a tényleges munkától. Az általa megszerzett presztízs annyira nincs arányban tényleges teljesítményével, az általa kilátásba helyezett igéret oly nagy, hogy éppen nagyságánál fogva meggátolja őt „a Tanulmány" megírásában; s amikor valamilyen tanulmány vagy könyv nagy részével elkészült, akkor megakadályozza a befejezésben vagy a közzétételben, noha mások azt befejezettnek gondolják. Ilyenkor panaszkodik a bizottságokra, és más államférfiúi elfoglaltságaira és terheire, ugyanakkor további elfoglalt-

ságokat és terheket vállal és keres. Államférfiúi szerepe oka és egyben mentsége is annak, hogy nem jut munkához. Csapdába esett, ahogy ő maga gyakran mondja; és továbbra is folyamatosan csapdába ejti önmagát; különben államférfiúi szerepét mások és ő maga is csupán ürügynek látnák.

*

A klikkek világa nem azonos a teljes egyetemi világgal. Vannak csoportokhoz nem tartozók is, a legkülönbfélébb változatokban. A vezető klikk szempontjából a csoporthoz nem tartozó ember barátságos vagy legalábbis semleges jelenségnek is értékelhető; munkássága eklektikusnak minősíthető, személyiségéről azt lehet mondani, hogy nem társas hajlamú. Ha fel tudja kelteni a figyelmet önmaga iránt, s ha munkáját értékesnek tartják, akkor a klikktagok igyekezhetnek arra, hogy őt a klikkbe vonzzák.

De a csoporthoz nem tartozók között vannak olyanok is, akik nem vesznek részt a játékban, nem harcolnak a presztízsért. Néhányan közülük csupán közömbösek és munkájukba merültek, mások azonban kifejezetten ellenségesek, az iskola munkásságának kritikusai. Ha lehetséges, a klikk semmibe veszi őket és munkásságukat. De ez az egyszerű stratégia csak akkor követhető, ha a klikk nagyon nagy presztízsnek örvend. Ez az eljárás csak akkor válik igazán méltóságteljessé, ha a klikk a kutatás egész területét kizárólagosan ellenőrzi. Többnyire nem ez a helyzet; sok semleges és eklektikus kutató, valamint sok más klikk dolgozik ugyanazon a területen. Vannak kapcsolódó kutatási területek is; s mindezen túl a nem egyetemi közönség érdeklődése is felborítja a presztízs, az elismertség és a siker monolitikus ellenőrzését.

Ha a kritikát nem lehet semmibe venni, akkor más stra-

tégiát kell alkalmazni. Az iskola tagjainak belső irányítására felhasznált eszközök természetesen az ellenséges kívülállókkal szemben is felhasználhatók; csak röviden említek meg egyet közülük: a könyvkritika a legközönségesebb eszköze a presztízs elosztásának. Tételezzük fel, hogy valamely iskolához nem tartozó tudós könyve túlságosan nagy érdeklődést vált ki ahhoz, hogy semmibe lehessen venni. A legdurvább megoldás, ha a könyv bírálatát a klikk valamelyik vezető tagja írja, különösen, ha olyan valaki, aki közvetlenül verseng, vagy éppen kifejezetten ellentétben áll a könyv írójával, vagy legalább vele ellentétes álláspontot foglal el. Finomabb megoldás a könyvet a klikk valamelyik fiatalabb törekvő tagjának adni, aki még nem sokat publikált, és akinek a nézetei még nem elég széles körben ismertek. Ennek sok előnye van. A fiatalember hűsége elismerésének tekinti, valamint jó alkalomnak hírnév szerzésére, hogy idősebb és jól ismert ember könyvét bírálhatja. A könyv jelentőségét már az is csökkenti, hogy bírálatát nem neves tudós írja. A bírálatot író ifjú ember biztonságban érezheti magát; a jól ismert ember valószínűen nem kíván felelni a bírálatra; nem is szokásos, hogy a könyv szerzője a professzori bírálatra feleljen; a szaklapok ezt igyekeznek is elkerülni, és vannak olyan lapok, amelyek meg sem engedik ezt. De még ha felelnek is a bírálatra, az sem baj. Mindenki, aki valaha írt könyvet vagy bírálatot könyvről, tudja jól, hogy a legkönnyebb intellektuális feladat „lerántani" egy könyvet — bármely könyvet — egy két- vagy háromhasábos bírálatban, és hogy gyakorlatilag lehetetlen válaszolni az ilyen bírálatra ugyanabban a terjedelemben. Nem volna lehetetlen, ha a könyvet is gondosan elolvasnák a vita olvasói; de mivel ez nem tételezhető fel, a bíráló igen nagy előnyben van.

Ha viszont a szóban forgó könyv a szakterületen belül vagy kívül vagy mindenfelé igen nagy sikert ér el, akkor csak egyet lehet tenni: a könyv bírálatát a klikk vezető tagja írja, lehetőleg valamelyik államférfi, aki köteles hódolattal adózik a könyvnek, anélkül, hogy túl sok figyelmet fordítana tartalmára, és megmutatja, hogy mennyiben járul hozzá a könyv az egész tudományterület uralkodó és ígéretes tendenciáihoz. Az egyetlen dolog, amitől minden komoly és magára valamit adó klikk őrizkedik: a könyvet valamilyen csoporthoz nem tartozó tudósnak kiadni bírálatra, aki mindenekelőtt pontosan ismertetné a könyv tartalmát, azután pedig iskoláktól, klikkektől és divattól független módon bírálná.

3

A különböző társadalomtudományi iskolák által használt jelszavak közül a leggyakrabban használt: „A társadalomtudomány célja az emberi viselkedés előrelátása és ellenőrzése". Igen sokat hallunk az „embertervezésről", erről a határozatlan kifejezésről, amelyet gyakran világos és nyilvánvaló célnak minősítenek. Azért hiszik világosnak és nyilvánvalónak, mert analógiát látnak a természet és a társadalom fölötti uralom között. E kifejezések használói többnyire szenvedélyes hívei annak a törekvésnek, hogy a „társadalomtudományokat reáltudományokká tegyék", és saját munkájukat politikailag semlegesnek, erkölcsileg közömbösnek tekintik. E körökben egészen magától értetődő az a gondolat is, hogy a társadalomtudomány elmaradt a fizikától, és a legsürgősebb feladat ennek az elmaradásnak a felszámolása. Ezek a műszaki kifejezések helyettesítik a politikai filozófiát azoknál a tudósoknál, akikről már meg-

emlékeztem. Azt hiszik, hogy ugyanúgy bánhatnak a társadalommal, mint ahogy elképzelésük szerint a fizikusok bánnak a természettel. Politikai filozófiájuk lényege az az egyszerű elképzelés, hogy ha az atomfizikában felhasznált Tudományos Módszert a társadalmi viselkedés szabályozására használnánk fel, akkor az emberiség problémái hamarosan megoldódnának, és béke és bőség köszöntene mindenkire.

E frázisok mögött furcsa elképzelések rejlenek a hatalomról, az észről, a történelemről — egyikük homályosabb a másiknál, és mindegyik egyformán zavaros. E frázisok használata racionalista és üres optimizmusra utal; ez pedig azon alapul, hogy sejtelmük sincs az ész számos lehetséges szerepéről az emberi dolgokban, a hatalom természetéről, a tudás szerepéről, a történelem mivoltáról, legfőképpen pedig arról a tényről, hogy az emberek nemcsak teremtményei a történelemnek, hanem alkotói is. Mielőtt megvizsgálnám, hogy e kérdések milyen hatást gyakorolnak a társadalomtudományok politikai jelentőségére, röviden foglalkozni akarok a technokrata filozófusok legfőbb jelszavával: az előrelátással és ellenőrzéssel.

*

Ez a sok beszéd az előrelátásról és szabályozásról a bürokrata perspektívájából következik, akinek a számára *Marx* megjegyzése szerint a világ olyan tárgy, amelyet manipulálni kell. Hogy ezt az állítást világossá tegyük, válasszunk egy szélsőséges példát. Ha valakinek finom és hatalmas szabályozó apparátusa van egy hadtest fölött egy izolált szigeten, ahol nincs ellenség, akkor kétségtelen, hogy tud szabályozni. Ha hatalmát teljes mértékben felhasználja és pontos terveket készít, akkor előre láthatja, igen kis hibahatárral, hogy az egyes emberek mit fognak

csinálni valamely meghatározott év meghatározott napjának meghatározott órájában. Előre láthatja ezeknek az embereknek az érzéseit is, mert úgy kezelheti őket, mint tehetetlen tárgyakat. Megvan a hatalma ahhoz, hogy terveiket keresztülhúzza, és úgy tekintheti magát, mint mindenható despotát. Előreláthatja azt, amit szabályoz. A szabályszerűségeket ő irányítja.

De mi, mint társadalomtudósok nem tételezhetjük fel, hogy annyira manipulálható tárgyakkal van dolgunk, és azt sem tételezhetjük fel, hogy felvilágosult despoták vagyunk. Professzor számára elég furcsa dolog lenne, ha bármelyik feltevést elfogadná. Egyetlen történeti társadalom sem élt olyan merev keretek között, mint a hipotézisben feltételezett hadtest. És — legyünk ezért hálásak — a társadalomtudósok sem a történelem tábornokai. Ha viszont előrelátásról és ellenőrzésről beszélünk, ez annyit jelent, hogy olyan egyoldalú ellenőrzést tételezünk fel, mint amilyen az elképzelt generálisé, akinek a hatalmát azért túloztam annyira, hogy a dolgot világossá tegyem.

Mindennek tisztázására azért van szükség, hogy a bürokratikus szellem politikai értelme világossá váljék. Módszerei a társadalom nem demokratikus területein belül és azok megrendelésére alakultak ki — a hadseregnél, a nagyvállalatoknál, a reklámirodákban és a minisztériumokban. Ezekbe a bürokratikus szervezetekbe hívtak meg közreműködésre sok társadalomtudóst, s azt a feladatot adták nekik, hogy dolgozzanak ki módszereket az adminisztratív gépezetek tagjainak a hatékonyabbá tételére.

Véleményem szerint senki sem hozhat fel ésszerű érvet *Robert S. Lynd* kommentárjaival szemben *„Az amerikai katonáról”:*

„Ezek a kötetek bemutatják a tudományt, amelyet nagy ügyességgel arra használnak, hogy embereket irányítsanak

saját akaratuk ellenére. A liberális demokrácia impotenciájának jó példája, hogy a társadalomtudományt egyre kevésbé használja fel a demokrácia saját problémáinak a megoldására, s egyre inkább használják fel közvetetten és érintőlegesen; a társadalomtudomány azoknak a kutatásoknak a morzsáit szedi össze, amelyeket magáncégek folytattak a közönségnek a rádió és mozik műsoraira való reagálásáról, vagy mint a jelen esetben, a hadsereg folytatott a reszkető újoncoknak kemény katonává neveléséről olyan háborúban, amelynek céljait nem értik. Ha a társadalomtudomány használata ilyen különleges célokra korlátozódik, akkor minden előrehaladása a tömegek ellenőrzésének az eszközévé válik, és további veszélyt jelent a demokrácia számára."[2] Az embertervezés jelszavai arra valók, hogy a bürokratikus szellemet olyan területekre is kiterjesszék, ahol eddig nem érvényesült. E kifejezések használata végső soron olyan bürokratikus szerep elfogadását jelenti; amelyet még nem is osztottak ki. Ezt a szerepet igen gyakran *mintha* alapon képzelik el. Elfogadják a technokrata szemléletet, azt az elképzelést, hogy a társadalomtudósnak úgy kell cselekednie, *mintha* valóban létezne embertervezés. A társadalomtudós szerepét gyakran ezen a bürokratikus perspektíván belül képzelik el. Úgy cselekedni, mintha én-embertervező-lennék, nagyon mulatságos lenne olyan demokratikus társadalomban, amelyben az emberi értelem uralkodik, de az Egyesült Államok nem ilyen társadalom. Sok vonása közt egy egészen nyílvánvaló; olyan társadalom, amelyben a funkcionálisan racionális bürokráciák egyre nagyobb szerepet játszanak az emberi dolgokban és a történelmi döntésekben. Nem min-

[2] The Science of Inhuman Relations (Az emberi kapcsolatok embertelenné alakításának tudománya), The New Republic, 1949. augusztus 27.

den korszakban egyformán függetlenek a történelmi változások a tudatos ellenőrzéstől és nem mindig az emberek háta mögött mennek végbe. A mienk olyan korszak, amelyben a bürokratikusan intézményes elitek döntései, vagy e döntések elmulasztása a történelmi változás forrása. Ezen felül olyan korszak és olyan társadalom, amelyben az ellenőrzés és a hatalom eszközeinek a kiszélesedése és centralizálódása most már a társadalomtudomány felhasználását is magával hozza ugyanazon célok szolgálatában, mint a többi eszközök. Előrelátásról és ellenőrzésről beszélni e fejlődési tendenciák figyelembevétele nélkül azt jelenti, hogy semmit sem törődünk az erkölcsi és a politikai autonómiával.

*

Beszélhetünk-e „ellenőrzésről" nem bürokratikus értelemben? Igen, beszélhetünk. A „kollektív önellenőrzés" különböző formái képzelhetők el. Helytálló megállapításokat e kérdésről csak akkor tehetünk, ha nem hagyjuk figyelmen kívül a szabadságot és a racionalitást mint gondolatokat és mint értékeket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a demokrácia gondolatát sem — mint társadalmi struktúratípust és mint politikai követelmények rendszerét. A demokrácia azt jelenti, hogy a hatalmat és a szabadságot a törvény szabályozza, a törvényt megegyezésen alapuló szabályok szerint lehet megváltoztatni, s maguknak a szabályoknak a módosítása is megegyezésen alapul; de a demokrácia ennél többet jelent: valamiféle kollektív önellenőrzést, a történelem strukturális mechanikájának a kollektív szabályozását. Ez bonyolult és nehéz gondolat, amelyet a továbbiakban fogok részletezni. Csupán annyit kívánok itt leszögezni, hogy a társadalomtudósnak igen alaposan tekintetbe kell vennie ezeket a problémákat, ha

komolyan akar foglalkozni az előrelátás és az ellenőrzés kérdésével olyan társadalomban, amelynek demokratikus törekvései vannak.

Beszélhetünk-e „előrelátásról" nem bürokratikus perspektívában? Igen, beszélhetünk. Az előrelátás nemcsak előírásokon, hanem szándékolatlan szabályszerűségeken is alapulhat. Szabályozás nélkül is előreláthatunk a társadalmi élet olyan területein, amelyeken az akarat és a nem rutinszerű tevékenységek szerepe minimális. A nyelv használata például az „emberek háta mögött" folyik és változik. Az ilyen szabályszerűségek szoros kapcsolatban vannak a történelem strukturális mechanizmusával. Ha felfogjuk azt, amit *John Stuart Mill* a társadalom „principa media"-jának nevezett, ha felfogjuk a fő tendenciákat; röviden: ha megértjük korszakunk strukturális átalakulását, akkor szilárd „alapot nyerünk az előrelátáshoz".

Jusson eszünkbe, hogy meghatározott környezetben az embereknek gyakran módjuk van szabályozni és ellenőrizni cselekedeteiket; vizsgálódásunk egyik tárgya, hogy milyen mértékig tehetik meg ezt. Nemcsak elképzelt, hanem valódi tábornokok is vannak, s ugyanígy vállalatvezetők és államfők. Azt is gyakran megfigyelték már, hogy az ember nem tehetetlen tömeg, s ez többek között azt jelenti, hogy tudomást szerezhet a tevékenységét illető előrelátásról, ennek alapján megváltoztathatja tevékenységének irányát; beteljesítheti, vagy megcáfolhatja a jóslatokat. Nehezen jósolhatjuk meg, hogy mit akarnak majd az emberek. Amíg van valamelyes szabadságuk, nem láthatjuk előre feltétlen bizonyossággal, mit kezdenek majd vele.

Összefoglalva: aki azt mondja, hogy a társadalomtudomány vagy „az embertervezés reális és végső célja az előrelátás", az technokrata jelszóval helyettesíti az átgondolt

morális választást; elfogadja a bürokratikus perspektívát, amelyen belül jóval kisebb a lehetőség a morális választásra.

*

A társadalomtudomány bürokratizálódása általános tendencia; talán be kell következnie minden olyan társadalomban, amelyben a bürokratikus rutin előtérbe kerül. Természetszerűen párosul egy elég jezsuita és dagályos elmélettel, amely a maga részéről nincs kölcsönhatásban az adminisztratív kutatással. Az egyes empirikus, általában statisztikai jellegű és adminisztratív célok szolgálatában álló kutatások nem befolyásolják a Fogalmak kialakítását; ennek az elméleti munkának nem sok köze van az empirikus kutatások eredményeihez; feladata az uralom legitimálása. A bürokrata számára a világ tények világa, és a fennálló szabályok alapján kell kezelni. A teoretikus számára a világ fogalmak világa s a fogalmakat sokszor szabályok nélkül kell kezelni. A teória különböző utakon és módokon az uralom ideológiai igazolása. A bürokratikus célok szolgálatában álló kutatás az uralmat hatékonyabbá teszi azáltal, hogy információkat nyújt birtokosainak.

Az absztrakt empirizmus bürokratikus célok szolgálatában áll, bár természetesen ideológiai értelme is van s néha éppen ideológiailag használják fel. *„A nagy elmélet"*-nek nincs közvetlen bürokratikus hasznossága; politikai értelme ideológiai. Ha ez a két munkastílus valamilyen intellektuális „duopólium" birtokába jut, s uralkodó munkastílussá válik, akkor fenyegető veszélyt jelent a társadalomtudomány intellektuális jövője és az észnek az emberi dolgokban játszott szerepét illetően —, legalábbis ahogy ezt a szerepet klasszikusan felfogták a nyugati társadalmakban.

Az emberi sokféleség*

A társadalomtudomány ma ható tendenciáinak hosszú elemzése és bírálata után a továbbiakban a társadalomtudomány feladataival, programatikus gondolatokkal szeretnék foglalkozni. A jelenlegi állapotot zűrzavar jellemzi, de ezen nem panaszkodni kell, hanem jóra fordítani. A társadalomtudomány beteg, de ennek a ténynek a felismerése diagnózisért kiált, s talán éppen a születő egészség jele.

1

Mit tud a társadalomtudomány az emberi világ változatairól, a különböző társadalmakról, amelyekben emberek éltek, élnek és élhetnek még? Vannak köztük primitív közösségek, amelyek — csekély ismereteink szerint — vajmi keveset változtak évezredek során és nagyhatalmak, amelyek hirtelen erőszak révén jöttek létre. Bizánc és Európa, a klasszikus Kína és a régi Róma, Los Angeles városa és a régi perui birodalom — mindezek ismertek számunkra és szabadon kutathatjuk őket.

E világokon belül vannak a földet szabadon használó te-

* C. *Wright Mills:* I. m. The Human Variety c. 7. fejezete, 132—142. pp.

lepülések, uralkodó érdekcsoportok, galerik, indián olajbányászok, nagyvárosok elpusztítására hivatott légierők, közlekedési rendőrök az utcasarkokon, közönség a hangversenyteremben, bűnöző bandák, a nagyvárosok utcáin és terein nyüzsgő tömegek, hopi indiánok, arab rabszolgakereskedők, német pártok, lengyel osztályok, memnoita iskolák, tibeti elmebajosok, s a földet behálózó rádióállomások. Fajok és etnikai csoportok keverednek a mozikban s ugyanakkor el is különítik őket; boldog házasságokban egyesülnek s ugyanakkor szisztematikusan gyűlölik egymást; ezernyi foglalkozás él egymás mellett a vállalatokban és az iparágakban, az államokban és a helyi közösségekben. Ezernyi kis üzletet bonyolítanak le minden nap s mindenfelé sokkal több kiscsoport él és működik, mintsem, hogy össze lehessen számlálni őket.

E változatok közé kell sorolni az egyéni változatokat is; a szociológiai képzelőerőnek ezeket is meg kell értenie: az indiai brahmint és az illinoisi farmert; a 18. századi angol gentlemant és korának ausztráliai benszülöttjét, a száz évvel ezelőtti kínai parasztot a mai bolíviai politikust, a feudális Franciaország királyát, az éhségsztrájkot folytató angol szüfrazsettet 1914-ből, a hollywoodi filmcsillagot és a római patríciust. Amikor ezt a szót leírjuk, hogy ember, minden férfire és nőre gondolunk — *Goethere* és a szomszéd lakásban lakó lányra.

*

A társadalomtudós úgy akarja megérteni az emberi tarkaságot, hogy a rendet keresi benne; de e sokszínűség mélységét és terjedelmét látva fölmerül a kérdés: lehetséges ez? Vajon a társadalomtudományokban uralkodó zűrzavar nem éppen annak tükörképe-e, amit művelői vizsgálódás közben láttak? Véleményem szerint, ez a tarkaság

nem olyan „rendezetlen", mint amilyennek látszik, ha kis részeit összefüggés nélkül felsoroljuk; nem olyan rendezetlen, mint amilyennek az egyetemi és főiskolai tanulmányok során bemutatják. Rend és rendezetlenség viszonylagos fogalmak: az emberek és a társadalmak rendezett megértéséhez szempontokra van szükségünk, amelyek elég egyszerűek ahhoz, hogy a megértést lehetségessé tegyék, ugyanakkor elég átfogóak ahhoz, hogy felöleljék az emberi sokféleség minden színét. A társadalomtudomány legfőbb feladata ilyen szempontok kialakítása.

Minden szempont kérdések sorozatán alapul s a társadalomtudományok legátfogóbb kérdései maguktól értetődően az emberi életnek, a történelemnek s a társadalmi struktúrán belüli találkozásuk problémáinak a vizsgálata. Az emberi tarkaság megértése azt kívánja, hogy munkánkat szünet nélkül és szorosan kapcsoljuk a történelmi valósághoz, valamint ahhoz, ahogy ezt a történelmi valóságot az egyes férfiak és nők felfogják. Célunk e valóság meghatározása és különböző jelentéseinek megkülönböztetése; ezen az alapon fogalmazták meg a klasszikus társadalomtudomány problémáit, s a vitás kérdésekkel is ezen az alapon nézhetünk szembe. Ehhez a világtörténelem során feltűnt s a ma létező társadalmi struktúrák összehasonlító megértésére van szükségünk. Az átfogó történeti struktúrák alapján kell a kis környezeteket is tanulmányozni. El kell kerülnünk az egyetemi tanszékek szerinti önkényes szakosodást, témák és problémakörök szerint kell szakosodnunk s ezen az alapon alakíthatjuk ki az embernek, mint történelmi szereplőnek vizsgálatára alkalmas perspektívákat, gondolatokat, anyagokat és módszereket.

A társadalomtudományok története során legtöbbet a politikai és a gazdasági intézményekkel foglalkoztak, de

nagy mértékben tanulmányozták a katonai, a rokonsági, a vallási és oktatási intézményeket is. Az intézményeknek ez az objektív funkció szerint való osztályozása megtévesztően egyszerű, de elég használható. Ha megértjük, miként kapcsolódnak egymáshoz ezek az intézményes rendszerek, akkor megértettük a társadalom struktúráját is. A társadalmi struktúra kifejezés éppen erre utal: a funkciók szerint osztályozott intézmények kombinációjára. Mint ilyen, a legátfogóbb munkaegység, amellyel a társadalomtudós dolgozik. Célja a társadalmi struktúra minden egyes változatának a megértése alkotóelemeiben és totalitásában. A társadalmi struktúra kifejezést különbözőképpen határozzák meg és más kifejezéseket is használnak ugyanerre a fogalomra, de ha a környezet és a struktúra közti különbséget eszünkben tartjuk, akkor senki sem fogja félreismerni a struktúra fogalmát.

2

Korunkban a társadalmi struktúrák általában politikai államokban szerveződnek. Hatalmi szempontból és sok más szempontból is a társadalmi struktúra legátfogóbb egysége a nemzeti állam. A nemzeti állam a mai világtörténet uralkodó formája, egyszersmind az egyes ember életének uralkodó ténye. A kontinensek és a civilizációk nemzeti államokra oszlanak és azokban szerveződnek. Fejlődésük foka a legfőbb kulcs a modern világtörténethez. A politikai és katonai, a kulturális és gazdasági hatalom és döntési eszközök ezekben az államokban szerveződnek; és bennük helyezkednek el mindazok az intézmények és környezetek, amelyekben az emberek köz- és magánéletüket élik.

A társadalomtudósok természetesen nem mindig csak

nemzeti társadalmi struktúrákat vizsgálnak. De bármit vizsgáljanak, a nemzeti állam az a keret, amelyen belül a kisebb vagy nagyobb egységek problémáit megfogalmazzák. Más egységeket rendszerint mint „nemzet előtti", vagy „nemzet utáni" egységeket fognak fel. A nemzeti egységek tartozhatnak valamelyik civilizációhoz, ami azt jelenti, hogy vallási intézményeik egyik, vagy másik világvallás intézményei. E civilizációs tények eszközöket adhatnak kezünkbe a mai nemzeti államok összehasonlításához. De ha egységnek használjuk fel őket, mint ahogy ezt pl. *Arnold Toynbee* teszi, ez véleményem szerint a társadalomtudományok számára túlságosan bizonytalan és szétfolyó. A nemzeti társadalmi struktúráknak általános munkaegységül való kiválasztásával az általánosság megfelelő szintjéhez jutottunk; s lehetővé tesszük mindazoknak a strukturális erőknek az értelmezését, amelyek szerepet játszanak az emberi magatartás mai betegségeiben. Arra is képessé válunk, hogy a közélet nagy kérdéseit tanulmányozzuk, hiszen a hatalom s a történelem alakítása a nemzeti állam keretei közt folyik.

Magától értetődik, hogy nem minden nemzeti állam befolyásolja egyforma mértékben a történelmet. Némelyikük annyira kicsi és annyira függ más államoktól, hogy belső viszonyai is csak a nagyhatalmak politikájának ismeretében érthetők meg. Ez azonban már nemzeti egységeink osztályozásának és összehasonlításának a problémája. Az is igaz, hogy az egyes államok kölcsönhatásban állanak egymással és tömörülésük sokszor hasonló hagyományokból adódik. De ez minden más kiválasztható egységre is igaz. Ezen felül az első világháború óta minden nemzeti állam egyre inkább önállóbbá válik.

A legtöbb közgazdász és a politika legtöbb tudósa egyetért azzal, hogy az alapvető egység a nemzeti állam; még

azok is, akik a nemzetközi kapcsolatokkal és a nemzetközi gazdasági viszonyokkal foglalkoznak, munkájukat a különböző nemzeti államok alapulvételével végzik. A primitív népek kutatói számára természetes hagyomány a társadalom vagy a kultúra egészének a tanulmányozása és magától értetődően hajlanak a modern társadalmak ilyetén tanulmányozására, tehát a nemzeteknek, mint egészeknek a vizsgálatára. De a szociológusok — és különösen a kutatási technikusok —, akik nem mindig tartják szem előtt a társadalmi struktúra fogalmát, gyakran túl nagynak tartják a nemzeteket ahhoz, hogy vizsgálati egységnek tekinthessék őket. Ez a nézet nyílvánvalóan annak tulajdonítható, hogy az adatok összegyűjtése olcsóbban végezhető el kisebb egységekben. Ezért hajlamosak arra, hogy olyan egységet válasszanak, amely nem alkalmas problémájuk megoldására; választásukat nem a probléma, hanem a módszer határozza meg.

Könyvem teljes egészében ezt a felfogást cáfolja. Meggyőződésem, hogy a legtöbb társadalomtudós nehéznek találja a jelentős problémák megfogalmazását és tanulmányozását az országosnál kisebb egységekben. Egész bizonyosan ez a helyzet a rétegződés, a gazdaságpolitika, a közvélemény, a politikai hatalom, a munka és a szabad idő problémáinál, de még a helyi önkormányzat problémáinak megfogalmazásánál is elengedhetetlen az országos összefüggésekben való elhelyezés. Egész sor empirikus bizonyíték szól tehát a nemzeti állam egységként való felvétele mellett.

3

Történetileg a legszorosabban a szociológiához kapcsolódik a társadalmi struktúra gondolata és az az állítás,

hogy a struktúra a társadalomtudomány általános egysége; ennek az álláspontnak a klasszikus képviselői szociológusok voltak. A szociológia és az etnológia hagyományos témája az egész társadalom; vagy ahogy az etnológusok nevezni szokták, „a kultúra". A sajátosan szociológiai szemlélet az egész társadalom bármely vonásának vizsgálata során ezt a vonást az összes többihez viszonyítja, s arra törekszik, hogy az egészről kapjon képet. A szociológiai nézőpont részben ennek az erőfeszítésnek az eredménye. Manapság azonban ez a szemlélet és ez az eljárás már nemcsak a szociológusokra és az etnológusokra jellemző. Ami valaha igényként jelentkezett ezekben a tudományokban, ma már az egész társadalomtudományban szándék és legalábbis botladozó gyakorlat.

A kulturális antropológia, az etnológia klasszikus hagyományaiban és mai fejlődésében, véleményem szerint nem különbözik a szociológiától. Abban az időben, amikor a mai társadalmakról még kevés felvétel készült, az etnológusok gyűjtöttek anyagot írástudatlan népekről távoli helyeken. Más társadalomtudományok — a történelem, a demográfia, a politika tudománya — kezdettől fogva a civilizált társadalmak írásos dokumentumaira építették munkájukat. De manapság az összes társadalomtudományokban használatosak az empirikus felvételek, amelyeknek technikáját a történeti társadalmakat tanulmányozó szociológusok és a pszichológusok fejlesztették ki. Ma már az etnológusok is tanulmányoznak fejlett közösségeket és nemzeteket, viszont a szociológusok és a közgazdászok is tanulmányoznak fejlődésükben elmaradott népeket. Sem a módszerben, sem a tárgykörben nincs ma különbség etnológia, közgazdaságtan és szociológia között.

A közgazdaságtan és a politika többnyire a társadalmi struktúra meghatározott intézménye területeivel foglal-

kozik. A politika tudósai kisebb, a közgazdászok nagyobb mértékben klasszikus és időtálló elméleteket alkottak a közgazdaságról és az államról. Mai szóval modelleket készítettek, bár a politika tudósai és a szociológusok kevésbé voltak tisztában ezzel, mint a közgazdászok. A mai klasszikus elmélet alapfogalmakból és feltevésekből áll, amelyekből dedukciók és általánosítások vonhatók le; ezeket azután empirikus vizsgálatok eredményeivel hasonlítják össze. A munka során az alapfogalmakat, az eljárásokat és a kérdéseket legalább hallgatólag kodifikálják.

Így állunk a klasszikus elméletekkel. Két újabb fejlődési tendencia azonban kétségessé teszi az államról és a közgazdaságról alkotott közgazdasági modelleket — a közgazdaságtanban egészen bizonyosan, de elég nagy mértékben a politikai tudományban és a szociológiában is — amelyekben tudvalevőleg a határvonalak tiszták, vagyis formálisak és kölcsönösen kizáróak: *1.* Az úgynevezett fejlődésükben elmaradott területek gazdasági és politikai fejlődése; *2.* a közgazdaság 20. századi formáinak alakulása a totalitáriánus és a formálisan demokratikus országokban. A második világháború hatása ebből a szempontból a közgazdaságtanra és a valamire való társadalomtudományra a legpozitívabb értelemben volt átformáló hatással.

Egy tisztán közgazdasági árelmélet logikailag lehet helyes, de empirikus szempontból nem. Az árelméletnek figyelembe kell vennie a vállalatok irányítását, a vállalatokon belüli és a vállalatok közötti döntéseket, és azok meghozóinak szerepét; a várható költségekkel és bérekkel kapcsolatos költségek pszichológiáját; a kis vállalati kartellek ármegegyezéseit, s ezekben a vezetők szerepét stb. Ugyanígy a kamatláb megértéséhez ismerni kell a bankárok és a kormánytisztviselők közötti személyes érintkezést, valamint a gazdasági élet személytelen mechanikáját.

A társadalomtudósoknak tehát egyesíteniük kell erőfeszítéseiket, s minden lépésüknél összehasonlító módszert kell alkalmazni, — azt hiszem, egyre többekben válik tudatossá e felismerés. A mai társadalomtudomány fejlődésében a legnagyobb reményekre az elméleti és az empirikus összehasonlító munka jogosít; s ezt a munkát leginkább az egységes társadalomtudományon belül lehet elvégezni.

4

A társadalomtudományok előrehaladásával kölcsönhatásuk is fokozódik. A közgazdaságtan kezd újra az lenni, ami fejlődésének kezdetén volt; politikai gazdaságtan, vagyis olyan tudomány, amely a teljes társadalmi struktúrát tartja szem előtt. Az olyan közgazdász, mint *John Galbraith,* legalább annyira szaktudósa a politikának, mint *Robert Dahl* vagy *David Trumann;* az amerikai kapitalizmus mai struktúrájáról szóló munkája a politikai gazdaság szociológiai elmélete, akárcsak *Schumpeter* műve a kapitalizmusról és demokráciáról, vagy *Earl Latham* műve a csoportpolitikáról. *Harold D. Lasswell, David Riesman* vagy *Gabriel Almond* szociológus, pszichológus és elméleti politikus egyszerre. Mind társadalomtudósok s ugyanakkor nem is azok, belül vannak a szakmán és kívüle is. Mihelyt valaki arra törekszik, hogy átfogja ezeket a területeket, tilosba téved, a klasszikus hagyomány szellemében működők privilégiumát sérti. Egyik vagy másik intézményes rendszerben szakértők lehetnek, de mihelyt felfogják annak lényegét, összefüggését is látják a társadalmi struktúra egészével és más intézményes rendszerekkel. Nyilvánvaló, hogy minden valóság nagyrészt ezekből a viszonyokból áll.

*

Természetesen hibás elképzelés lenne azt gondolni, hogy a társadalomtudósok, látva a társadalmi élet sokféleségét, racionálisan felosztották a terepet egymás között. A társadalomtudományok mindegyike autonóm területként alakult ki, válaszul sajátos igényekre és körülményekre; egyikük sem valami általános terv részeként bontakozott ki. Másodszor, a különböző tudományok összefüggését és viszonyát illetően igen sok vita folyik a specializálódás mértékéről is. De napjainkban szembeszökő tény, hogy ezek a viták kitörnek az egyetemi élet kereteiből, többek egyszerű intellektuális nehézségeknél, egyre inkább megoldódnak és egyre túlhaladottabbá válnak.

Intellektuális szempontból a legfontosabb tény a határvonalak fokozódó elmosódása: a gondolatok könnyűszerrel jutnak egyik tudományból a másikba. Sok híres tudományos pályafutást ismerünk, amelynek kizárólagos alapja az volt, hogy valamelyik terület szótárának teljes ismeretében azt közvetlenül alkalmazták valamelyik másik hagyományos területre. Munkamegoszlás és szakosodás van és lesz is, de nem feltétlenül a ma ismert tudományok többé-kevésbé véletlen rendszerében. Igen sok probléma megoldása olyan intellektuális képzettséget kíván, amely több hagyományos tudomány területéhez tartozik. Hasonló gondolatokkal és módszerekkel csaknem minden társadalomtudósnál találkozunk. S e tudósok száma egyre nő.

A társadalomtudományokat belső fejlődésük alakítja; ezt a fejlődést döntően befolyásolják intézményes „véletlenek", — ezt meggyőzően bizonyítja e tudományok eltérő fejlődése a különböző nyugati országokban. A már meghonosodott tudományok, a filozófia, a történelem, a humán tudományok toleranciája vagy közönye gyakran meghatározta a szociológia, a közgazdaságtan, az etnológia, a politika és a pszichológia sorsát. Sok felsőoktatási intéz-

ményben az ilyen türelem, vagy annak hiánya döntötte el, hogy a társadalomtudományok kapnak-e tanszéket vagy sem. Oxfordban és Cambrige-ben ma sincs szociológiai tanszék.

A társadalomtudomány tanszékek szerinti részekre darabolódásának veszélyét fokozza az a feltételezés, hogy a gazdasági, politikai és a többi társadalmi intézmény mindegyike autonóm rendszert alkot. Feltevéseket mindig is használtak, és ma is használnak, gyakran valóban hasznos analitikus modellek készítésére. A politika és a közgazdaság általánosított és tanszékekbe merevített klasszikus modelljei például valószínűleg megközelítően visszaadják Anglia és az Egyesült Államok társadalmi struktúráját a 19. század elején. A közgazdaságtan és a politika tudománya történetileg annak a korszaknak köszönheti születését, amelyben minden egyes intézményes rendszer önállóságra tört, s ezt bizonyos mértékig el is érte. Nyilvánvaló, hogy az önálló intézményes rendszerekből álló társadalom modellje nem az egyetlen modell, amellyel a társadalomtudomány dolgozhat, s nem alkalmas arra, hogy egész szellemi munkamegosztásunk alapja legyen. Éppen ennek a ténynek a megértése ösztönzi a tudósokat a társadalomtudomány egyesítésére. Az egyetemi tantervek összeállításánál s a vizsgálatok megtervezésénél állandóan törekednek a közgazdaságtan, a politika, az etnológia, a történelem, a szociológia és a pszichológia egyesítésére.

A társadalomtudományok egyesítésének intellektuális problémái elsősorban az intézményes — a politikai, a gazdasági, a katonai, a vallási, a családi és az oktatási — rendszerek összefüggésrendszerére vonatkoznak különböző társadalmakban és korszakokban. Sok gyakorlati nehézség adódik az egyetemi tantervek és életpályák jelenlegi rendjéből, amelyet még súlyosbít az elnevezések zűr-

zavara és az állások elosztása. Az egységes kutatómunkának igen nagy akadálya a tankönyvek egyoldalúsága. Bármilyen más szellemi terméknél többet foglalkoznak a különböző területek elhatárolásával és egyesítésével, noha a legkevésbé alkalmasak erre. A tankönyvkereskedők nem mondanak le hagyományos üzletágukról, sajnos a termelők és fogyasztók kárára. A társadalomtudományok tankönyvszerű egységesítése nem problémákban és témakörökben, hanem fogalmakban és módszerekben folyik. Az elkülönült területek gondolata nem valódi problémakörökön, hanem híg Fogalmakon alapul. Egyben nehéz ezeken a Fogalmakon túljutni, s a magam részéről nem is tudom, hogyan lehetséges. De azt hiszem, van remény arra, hogy az egyetemi szaktudományok világán belül a strukturális tendenciák legyőzik azoknak az ellenállását, akik specializált környezetükben makacsul elsáncolják magukat.

Addig is bizonyára sok társadalomtudós felfogja, hogy saját szakmájában akkor végezheti legjobban munkáját, ha egyértelműbben ismeri el a társadalomtudomány közös irányadó célkitűzéseit. Az egyes kutató teljes mértékben semmibe veheti tanszékének „véletlenszerű" fejlődését és választhatja azt az utat, hogy szakmáját tanszéki szempontok figyelembevétele nélkül műveli. Mikor felébred benne a jelentős problémák iránti igazi érzék és szenvedélyesen kezd foglalkozni megoldásukkal, akkor szinte magától értetődően olyan gondolatokra és módszerekre kényszerül rá, amelyek a sok szakma egyikében vagy másikában keletkeztek. Számára egyetlen szakma sem zárt világ, legalábbis intellektuális értelemben nem. Felfogja, hogy nem a társadalomtudományok egyikét műveli, hanem a társadalomtudományt és, hogy ugyanez a helyzet a társadalmi élet bármelyik területén.

Gyakran halljuk, hogy senkinek sem lehet mindent ösz-

szefoglaló tudása a dilettantizmus veszélye nélkül. Nem tudom, hogy így van-e, de ha igen, nem nyerünk-e valamit mégis az ilyen enciklopédikus megközelítésből? Teljesen lehetetlen valamennyi társadalomtudomány valamennyi anyagát, fogalmát, módszerét ismerni. Iskolás szamárság az a kísérlet, hogy a társadalomtudományok egységét fogalmi fordítás vagy anyaguk részletező előadása útján teremtsék meg; nagyjából ez történik a legtöbb „általános társadalomtudományi" előadás sorozaton. Az ilyen ismeret, fordítás, előadás, tananyag távol van attól, amit a társadalomtudományok egysége jelent.

A valóságban ezt jelenti: korszakunk jelentékeny problémáinak felállítása és megoldása megkívánja, hogy több társadalomtudomány anyagait, fogalmait, módszereit válogassuk ki. A társadalomtudósnak nem kell a szóban forgó szakterület mesterének lennie ahhoz, hogy megismerkedjék anyagával és perspektívájával, s felhasználja ezeket saját problémáinak a tisztázásához. Nem a szaktudományok határai, hanem a tényleges problémák alapján kell szakosodni. Véleményem szerint éppen ez megy végbe napjainkban.

Mire jó a történelem*

A társadalomtudomány tárgya az emberek élete, a történelem és találkozásuk a társadalmi struktúrákon belül. Ez a három — életrajz, történelem, társadalom — az ember igazi tanulmányának a tengelye; ezen az álláspontón állva bíráltam meg a szociológia több mai iskoláját, amelynek művelői feladták ezt a klasszikus hagyományt. Korunk problémáit — ezek közt az ember igazi természetének a problémáját — csak akkor fogalmazhatjuk meg helytállóan, ha sohasem feledkezünk el arról, hogy a társadalomkutatás a történelmen alapul és, hogy szociológiailag és történetileg megalapozott pszichológiát kell teremtenünk. A történelem használata, s a pszichológiai kérdések iránti történelmi érzék nélkül a társadalomtudós meg sem látja az irányadó problémákat.

1

Érdektelen és lényegtelen a hosszú ideje folyó vita arról, hogy a történelmet társadalomtudománynak kell-e tekinteni vagy sem. A végső következtetés nyilvánvalóan attól függ, hogy milyen fajta történészekről és milyen fajta társada-

* *C. Wright Mills:* I. m. The Uses of History c. 8. fejezete, 143—164. pp.

lomtudósokról van szó. Egyes történészek nem törekednek többre, mint a tények összegyűjtésére, s óvakodnak az „interpretálástól"; valamilyen részletkérdéssel foglalkoznak, gyakran igen eredményes módon — s tartózkodnak attól, hogy ezt a részletkérdést nagyobb összefüggésbe helyezzék el. Mások, túl a történelmen, a közelgő bukás, vagy a közelgő dicsőség történelem feletti látomásaiban merülnek el —, gyakran igen gondolatébresztő módon. A történetírás, mint szakma, tények keresésére ösztönöz, de a látókör kiszélesítésére is, hogy átfogja a társadalmi struktúrák fejlődésének korszakos eseményeit.

A legtöbb történész alighanem a társadalmi intézmények történelmi átalakulásának megértéséhez szükséges tények tisztázásával foglalkozik, s a tények interpretálásakor az elbeszélés eszközét alkalmazza. Sok történész hajlamos arra, hogy a társadalmi élet minden területét tanulmányainak tárgyává tegye. Témaköre így azonos a társadalomtudós témakörével, bár más társadalomtudósokhoz hasonlóan specializálhatja magát politikai történetre, gazdaságtörténetre, vagy eszmék történetére. Az intézmények különböző típusait tanulmányozó történészek szívesen hangsúlyozzák a bizonyos idő elteltével bekövetkező változásokat és aránylag kevéssé élnek az összehasonlítás eszközével; a társadalomtudósok viszont inkább összehasonlító, mint történeti módszerrel dolgoznak. De ez a különbség csak hangsúlykülönbség és a közös feladaton belüli specializálódás eredménye.

Éppen napjainkban igen sok amerikai történész különböző társadalomtudományok megfogalmazásainak, problémáinak és módszereinek hatása alatt áll. *Barzun és Graff* írják: „a társadalomtudósok talán azért ösztönzik a történészeket technikájuk korszerűsítésére, mert szívesen olvasnak történelemkönyveket. de csak azt ismerik el saját

anyaguknak, amit a számukra megszokott módon mutatnak be."[1]

Valójában sokkal több módszertani probléma merül fel bármely történeti téma megoldásánál, mint ahogy azt a legtöbb történész képzeli. De manapság egyesek elképzelnek közülük valamit, csakhogy nem a módszerről, hanem az episztemológiáról, — olyan módon, hogy annak eredménye csak a történeti valóságtól való furcsa eltávolodás lehet. A társadalomtudomány egyes fajtáinak a történészekre gyakorolt hatása néha sajnálatos formákban jelentkezik, bár szerencsére nem olyan gyakran, hogy túlságosan sokat kellene ezzel foglalkoznunk.

A történész képviseli az emberiség szervezett emlékezetét és ez az emlékezet, az írott történelem, hallatlanul formálható. Az egyik történész nemzedéktől a másikig gyakran egész mélyrehatóan átalakul — és nem csupán azért, mert a kutatás újabb tényeket és dokumentumot tárt fel, hanem azért, mert megváltoztak a szempontok és az a keret, amelyben a tényeket elhelyezik. Ez utóbbiak határozzák meg, mit válogatnak ki a számtalan elérhető tény közül, és hogy milyen irányban értelmezik a tényeket. A történész nem kerülheti el a tények kiválogatását, noha megkísérelheti, hogy lemondjon erről, interpretációit nagyon szűkre és óvatosra szabva. Nincs szükségünk *George Orwell* képzelő erejére ahhoz, hogy tudjuk: milyen könnyen torzulhat el a történelem a folytonos újraírás során, noha az *1984* megrázó erővel fejezte ezt ki és reméljük, kellőképpen megijesztette néhány történész kollégánkat.

A történetírásnak ezek a veszélyei az egyik legelméletibb tudománnyá tették a humán szakok közül és sok tör-

[1] *Jacyes Barzun and Henry Craff:* The Modern Researcher (A modern kutató), New York, Harcourt, Brace, 1957. 22. p.

ténész mit sem sejtő közönyét éppen ez teszi annyira meglepővé. Nemcsak meglepővé, hanem nyugtalanítóvá is. Feltételezem, hogy voltak olyan korszakok, amelyekben a perspektívák merevek és monolitikusak voltak, de a történészek mit sem sejtve, magától értetődő természetességgel írhatták műveiket. A mienk nem ilyen korszak; ha a történésznek nincs elmélete, akkor gyűjthet és közölhet anyagot a történetíráshoz, de nem írhat történelmet. Megpróbálhatja, de műve nem lesz a történelem valódi és hiteles képe. E feladat teljesítéséhez napjainkban nem elég „a tényekre" figyelni.

A történészek munkásságát egyesek hatalmas irattárnak tekintik, mely egyformán nélkülözhetetlen valamennyi társadalomtudomány számára, — azt hiszem ez helyes és hasznos szempont. A történetírásról mások azt tartják, hogy az összes társadalomtudományokat tartalmazza —, de ezek rosszul tájékozott „humanisták". Mindkét elgondolásnál helyesebb az a nézet, amely szerint minden társadalomtudománynak — vagy inkább minden jól átgondolt társadalomkutatásnak — történeti gondolkodásmódra és a rendelkezésre álló történeti anyag teljes felhasználására van szüksége.

A társadalomtudósok a történeti anyagok felhasználásával szemben azt az érvet szokták felhozni, hogy ezek az anyagok nem elég pontosak; a régebbi időkből soha sem áll olyan megbízható és pontos anyag rendelkezésünkre, mint korunkból, s ezért az összehasonlítás megengedhetetlen. Ez az érvelés a társadalomkutatásnak egyik valóban sajnálatos problémájára mutat rá. De perdöntővé csak akkor válik, ha a felhasználható információk jellegét megszabjuk. Már említettem, hogy nem valamilyen merev módszer előírásaiból, hanem mindig a probléma követelményeiből kell kiindulnunk, ahogy ezt a klasszikus tár-

sadalomtudósok is tették. Egyes problémákkal kapcsolatban azonban valóban helytálló ez az érvelés és éppen ezeknek a problémáknak esetében többnyire megfordítható; tudniillik azoknak a problémáknak az esetében, amelyeknél csak a múltról áll rendelkezésünkre igaz információ. A múltból és a jelenből származó információk megbízhatóságának a megítélésénél a hivatalos és nem hivatalos titoktartást és a propagandát is figyelembe kell vennünk. Az egész érvelés a módszertani gátlás egyik változata, és a politikai tartózkodás agnosztikus ideológiájának a kifejeződése.

2

Fontos kérdés, hogy a történészek mennyiben társadalomtudósok és hogyan kell munkájukat folytatniuk, de még fontosabb kérdés és még nagyobb vitatéma, hogy a társadalomtudományok mennyiben történeti tudományok. Feladatuk teljesítéséhez, sőt annak felismeréséhez a társadalomtudósoknak fel kell használniuk a történelmi anyagokat. A társadalomtudomány nem léphet túl a történelmen, ha nem hoz létre valamilyen történelmen túli elméletet a történelem természetéről, vagy nem indul ki abból, hogy a társadalmi ember nem történelmi lény. Minden nevére méltó szociológia történeti szociológia. *Paul Sweezy* nagyszerű megállapítása szerint a szociológiai kísérlet a jelen történelmének a megírására. A történelem és a szociológia bensőséges kapcsolatának számos oka van:

1. A kérdések helyes feltevéséhez ismernünk kell mindazt, ami az emberi társadalom történeti változatairól tudható. Ugyanarra a kérdésre — például a nacionalizmus különböző formáinak és a militarizmus különböző típusainak a kapcsolatáról — egészen más választ kell adni, ami-

kor különböző társadalmakban és korszakokban merül fel, sőt magát a kérdést is újra kell fogalmazni. A történeti anyag teljes ismeretére van szükség a szociológiai kérdések helyes megfogalmazásához, a helyes válaszról nem is beszélve. A válaszokat, vagy magyarázatokat igen gyakran, vagy majdnem mindig összehasonlításokban adjuk meg. Ha meg akarjuk érteni a rabszolgaság különböző formáit, a bűn értelmezéseit, a családtípusokat, a faluközösségeket, a termelő szövetkezeteket, akkor mindenek előtt a lényeges vonásokat kell tisztáznunk, ehhez viszont összehasonlításokra van szükségünk. Bármi iránt is érdeklődjünk, körülmények sokféleségét kell megfigyelni, különben lapos leírásra korlátozzuk magunkat.

Hogy ezen túljussunk, minden elérhető társadalmi struktúrát tanulmányoznunk kell, a történetieket és a maiakat egyaránt. Ha nem vesszük figyelembe valamennyi típust, ami természetesen nem azonos valamennyi esettel, akkor megállapításaink nem lehetnek empirikusan helytállók. Vizsgálódásunk igen fontos része a történeti típusok megismerése; magyarázatainkban ez nélkülözhetetlen. Ha lemondanánk ezekről az anyagokról —, tehát mindannak az ismeretéről, amit az emberek tettek s amik ők maguk voltak —, az olyasmi lenne, mintha a születés folyamatát az anyaság figyelmen kívül hagyásával akarnánk tanulmányozni.

Ha valamelyik mai nyugati társadalom tanulmányozására korlátozzuk magunkat, akkor nem remélhetjük, hogy felfogjuk a különböző emberi típusok és társadalmi intézmények közti valóban alapvető különbségeket. Ennek az általános igazságnak meghatározott jelentősége van a társadalomkutatásban: Bármely társadalom keresztmetszetében a hitek, értékek, intézményes formák oly sok közös nevezője találkozik, hogy az adott pillanatban és az adott

társadalomban az emberek és az intézmények között nem találunk igazán lényeges különbségeket, a legrészletezőbb és legpontosabb kutatás árán sem. Az adott időpontot és adott helyet vizsgáló kutatások gyakran egyöntetűséget tételeznek fel vagy bizonyítanak s ezt, ha igaz, *problémának kellene tekinteni.* Ezt a problémát nem lehet a mintavételi eljárás problémájára szűkíteni, mint ahogy a mai kutatási gyakorlatban az megtörténik; sőt az adott időpont és az adott hely határai között meg sem lehet fogalmazni.

A társadalmak a jelek szerint a bennük előforduló meghatározott jelenségek változatainak köre és még általánosabban, a társadalmi homogenitás foka szerint különböznek. *Morris Ginsberg* jegyezte meg, hogy ha vizsgálódásunk tárgya „elég egyéni változatot bocsát rendelkezésünkre ugyanabból a korszakból, vagy ugyanabból a társadalomból, akkor tényleges összefüggéseket állapítunk meg, anélkül, hogy a korszakból vagy a társadalomból kilépnénk."[2] Ez gyakran igaz, de nem mindig ilyen egyszerűen feltételezhető; hogy megtudjuk: igaz-e vagy sem, többnyire ki kell terjesztenünk kutatásunkat a társadalmi struktúrák összehasonlítására. Ehhez viszont a történelmi változatok ismeretére van szükségünk. A társadalmi homogenitás problémáját — a modern tömegtársadalomban vagy a hagyományos társadalomban — csak akkor fogalmazhatjuk meg és oldhatjuk meg, ha a mai és a történelmi társadalmakat összehasonlító módon figyelembe vesszük.

A politika tudományában alapvető fogalmak a közönség és a közvélemény; e fogalmak értelme nem tisztázható ilyen munka nélkül s ha ezt a munkát elmulasztjuk, fel-

[2] *Morris Ginsberg:* Essays in Sociology and Social Philosophy (Szociológiai és társadalomfilozófiai esszék), Vol. II. 39. London, Heinemann. 1956.

színes és félrevezető eredményekhez jutunk. Nem hiszem például, hogy bárki tagadná: a mai nyugati társadalmak politikai életének egyik legfontosabb jelensége a politikai közönyösség. A választók politikai pszichológiájával foglalkozó nem-összehasonlító és nem-történeti kutatásokban azonban nem veszik figyelembe ezt a közömbösséget, nem ennek a közönyösségnek az alapján osztályozzák a választókat, vagy a „politikus embereket". Sőt az ilyen választási vizsgálatok nyelvén a politikai közönyösség történetileg meghatározott gondolata meg sem fogalmazható.

Az ipari forradalom előtti korszak parasztjai politikailag közönyösek voltak, de ez a közönyösség egészen másféle volt, mint a modern tömegtársadalom emberének közönyössége. A politikai intézmények jelentősége az emberek életében egészen eltérő a két társadalomban. A politikában való részvétel formális lehetősége is eltérő. És végül, az ipari forradalom előtti korszak még nem ismerte a politikában való részvétel igényét, amelyet a modern nyugaton a polgári demokrácia korszaka ébresztett fel. Ha meg akarjuk érteni és meg akarjuk magyarázni, hogy mit jelent a modern társadalmakban a politikai közönyösség, akkor a közöny különböző típusait kell figyelembe vennünk, ehhez viszont történeti és összehasonlító vizsgálódásokat kell végeznünk.

2. A nem történeti kutatások többnyire kis környezetek statikus, vagy nagyon kis időszakot felölelő vizsgálatai. Ez nem meglepő, hiszen a nagyobb struktúrákról többnyire csak akkor veszünk tudomást, amikor azok átalakulnak, s az átalakulásokat akkor vesszük észre, ha látókörünk elég széles a megfelelő történeti időszak átfogására. A kisebb környezetek és a nagyobb struktúrák kölcsönhatásának, valamint a kisebb környezetekben ható nagyobb okoknak a megértéséhez történeti anyagokkal kell foglalkoznunk.

A struktúra megértéséhez és a kis környezetek problémáinak a helytálló megfogalmazásához fel kell ismernünk, hogy a társadalomtudományok történeti tudományok.

A történeti ismeretek nem csak a struktúra tudomásul vételében segítenek; egyetlen társadalom statikus megértését sem remélhetjük történeti anyagok felhasználása nélkül. Amit *Marx* a történelmi meghatározottság elvének nevezett, az elsősorban vezérfonalat jelent. Bármilyen adott társadalmat annak a korszaknak összefüggésében érthetjük meg, amelyikben elhelyezkedik. A korszak szót a legkülönfélébb módon értelmezhetjük, de annyi bizonyos, hogy adott korszakban érvényben levő intézmények, ideológiák és embertípusok valamilyen rendszert alkotnak. A különböző történeti típusok összehasonlíthatók egymással és a korszak egységes és egyetlen rendszere nem fogható fel intuitív módon. De a marxi alapelv azt is jelenti, hogy a történeti típuson belül különböző változási mechanizmusok valamilyen sajátos keresztmetszetet alkotnak. Ezeket a machanizmusokat *Karl Mannheim John Stuart Mill* nyomán *principia media*-nak nevezi s ezeket kell a társadalmi struktúrával foglalkozó társadalomtudósnak megragadnia.

Hajdan a társadalomtudósok a társadalom invariáns törvényeit akarták megfogalmazni, olyan törvényeket, amelyek minden társadalomban egyformán érvényesek. Szemük előtt a fizika absztrakt eljárásainak és törvényeinek példája lebegett, amelyek a természet kvalitatív gazdagságát leegyszerűsítették. Meggyőződésem szerint egyetlen társadalomtudósnak sem sikerült egyetlen történelemfeletti törvényt sem felállítania s nem is képzelhető el olyan törvény, amely ne kapcsolódnék valamelyik korszak meghatározott struktúrájához. A történelemfeletti törvények üres elvontságok vagy zavaros tautológiák. A

társadalmi törvények vagy szabályszerűségek egyetlen értelme az lehet, hogy *principia media*-t alkotnak, amelynek alapján felfedezhetjük vagy megalkothatjuk valamilyen történetileg meghatározott korszak társadalmi struktúráját. A történeti változásnak nincs univerzális alapelve; a változás mechanizmusai társadalmi struktúráról társadalmi struktúrára változnak. Mert a történelmi változás a társadalmi struktúrák, illetőleg azok alkotó részeinek a változása. Ahány társadalmi struktúra, annyi történelmi változási alapelv.

3. Minden közgazdász, elméleti politikus vagy szociológus számára egészen világossá válik, hogy a társadalom megértése elképzelhetetlen történetének az ismerete nélkül, ha egyszer elhagyja fejlett ipari országát és más társadalmi struktúra intézményeit vizsgálja — a Közel-Keleten, Ázsiában, Afrikában. Saját hazájának vizsgálatakor a történelmi anyag gyakran csempészáru; történeti tudása testet ölt azokban az elképzelésekben, amelyekkel dolgozik. Most összehasonlít, látóköre kiszélesül, s megérti, hogy a történelem nem csupán általános háttér, hanem elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz, amit meg akar érteni.

Korunkban a nyugati társadalmak problémái csaknem elkerülhetetlenül a világ problémái. Korszakunk egyik meghatározó jellemvonása, hogy most először a történelemben a társadalmi világ különböző változatai erős, gyors és nyilvánvaló kölcsönhatásban vannak egymással. Ezért korunk megértéséhez e világok és kölcsönhatásuk összehasonlító tanulmányozására van szükség. Talán ez az oka annak, hogy ami valaha az etnológusok védett területe volt, az a fejlődésükben elmaradott országok világává lett, közgazdászok, elméleti politikusok és szociológusok magától értetődő témájává. És ez az oka annak is, hogy

a legjobb szociológiai művek közül némelyik kontinensekkel vagy régiókkal foglalkozik.

A történeti és az összehasonlító kutatás a legszorosabban összefonódik. Lapos, csak a mát figyelembe vevő összehasonlítások alapján nem értjük meg a fejlődő, a kommunista, a kapitalista országok gazdasági életét a mai világban. Elemzésünket ki kell terjesztenünk az időben. A mai és szemünk előtti tények összehasonlításának megértéséhez és magyarázatához ismernünk kell azokat a történelmi korszakokat és okokat, amelyek a fejlődés különböző irányaiért és fokaiért, illetőleg a fejlődés hiányáért felelősek. Tudnunk kell például, hogy a nyugatiak által Észak-Amerikában és Ausztráliában a 16. és a 17. században alapított gyarmatok miért váltak a maguk idejében iparilag virágzó kapitalista országokká, míg az Indiában, Latin-Amerikában és Afrikában alapított gyarmatok szegény, fejletlen agrárországok maradtak egészen a 20. századig.

A történeti szempont a társadalmak összehasonlító vizsgálatához vezet: csak saját nemzeti történetük alapján nem érthetjük meg és nem magyarázhatjuk meg a modern nyugati nemzetek fejlődésének főbb szakaszait. Nemcsak arra gondolok, hogy kölcsönhatásban volt más társadalmak fejlődésével, hanem arra is, hogy ennek az egy társadalmi struktúrának a történelmi és a szociológiai problémáit csak a többivel való összehasonlítás alapján lehet megfogalmazni.

4. Akkor is szükségünk van történeti anyagra, ha nem kifejezetten összehasonlító munkát végzünk, hanem valamelyik nemzeti struktúra körülhatárolt területével foglalkozunk. Valamilyen kiragadott mozzanat elszigetelt vizsgálatához olyan absztrakció kell, amely szükségtelenül erőszakot tesz a társadalmi valóságon. Természetesen alkot-

hatunk ilyen statikus pillanatokat vagy körképeket, de nem zárhatjuk munkánkat ilyen konstrukciókkal. Tudjuk, hogy az, amit tanulmányozunk, változik, ezért a leírás, legegyszerűbb szintjén is meg kell kérdeznünk: mik a legfőbb tendenciák? Ha a kérdésre válaszolni akarunk, akkor ismernünk kell a honnant és a hovát.

A feltárt tendenciák lehetnek rövid ideig tartók, vagy korszakosak; ez természetesen célunktól függ. De többnyire tartós tendenciák feltárására van szükségünk. Nagy korszakokon átívelő tendenciák akkor válnak érdekessé számunkra, ha a történelmi provincializmust akarjuk leküzdeni; azt a feltevést, hogy a jelen valamiféle autonóm alkotás. Ha meg akarjuk érteni a mai társadalmi struktúra dinamikus átalakulását, akkor meg kell különböztetnünk a tartós tendenciákat, és fel kell tennünk a kérdést: mi a mechanizmusa előfordulásuknak, miért változik a társadalmi struktúra? Az ilyen kérdésekben éri el csúcspontját a tendenciák iránti figyelmünk. Az egyik korszakból a másikba való történelmi átmenetről és a korszak struktúrájáról van ezekben a kérdésekben szó.

A társadalomtudós meg akarja érteni korunk természetét, fel akarja vázolni struktúráját és a benne működő nagyobb erőket. Minden helyesen körülhatárolt korszak a kutatás érthető területe, a történelemalkotás rá jellemző sajátos mechanizmusával. A hatalmi eliteknek a történelem alkotásában játszott szerepe például az intézményes döntési eszközök centralizáltságának fokától függően változik.

A „modern korszak" struktúrájának és dinamikájának, valamint más lényeges és csak rá jellemző vonásainak fogalma központi fontosságú a társadalomtudományok számára, bár sokan nem ismerik ezt fel. A politika tudósai tanulmányozzák a modern államot; a közgazdászok a

modern kapitalizmust. A szociológusok — különösen a marxizmussal való vitájukban — a modern korszak jellegzetességeivel foglalkoznak és az etnológusok a modern világ iránti érzéküket érvényesítik a primitív társadalmak vizsgálatában. A modern társadalomtudomány — a politika, a közgazdaságtan és a szociológia — legtöbb klaszszikus problémája nagyon is történeti természetű: a modern nyugat városi ipari társadalma keletkezésének, alkotóelemeinek, alakulásának magyarázata — többnyire a feudális korszakkal ellentétben.

A társadalomtudományban igen sok olyan fogalom van, amely a feudális idők agrárközösségeiből a modern kor városi társadalmaiba való történelmi átmenetre vonatkozik: *Meine*-nél a státus és a szerződés, *Tönnies*-nél a közösség és a társadalom, *Weber*nél az osztály és a rend, *St. Simon*nál a három stádium, *Spencer*nél a katonai és az ipari, *Pareto*nál az elitek körforgása, *Cooley*nél az elsődleges és másodlagos csoport, *Durkheim*nél a mechanikus és a szerves, *Redfield*nél a népi és a városi, *Becker*nél a vallási és a világi, *Lasswell*nél a kereskedő társadalom és a katonai állam — ezek mind történeti fogalmak, tekintet nélkül használatuk elterjedtségére. Az ilyen kifejezések használatával még azok is történeti tendenciákra utalnak, akik azt tartják magukról, hogy nem foglalkoznak történeti kérdésekkel.

A modern korszak alakulása, dinamikája és válságainak természete iránti érzéke érteti meg velünk, hogy a társadalomtudós állandóan tendenciákat keres. Azért keresi őket, hogy megértse az eseményeket és elrendezze őket. Minden egyes tendencia esetében valamelyes előrelátásra törekszik, és ami fontosabb, valamennyi tendenciát egységben igyekszik látni, mint a korszak teljes struktúrájának az alkotó részeit. Természetesen intellektuálisan köny-

nyebb és politikailag tanácsosabb feladat egyszerre egy tendenciát látni, s azokat szétszórtan kezelni, mint erőfeszítéseket tenni egységben való felfogásukra. A szó szoros értelmében vett empirikus tudós kis, kiegyensúlyozott esszéket ír, egyiket a másik után, s szemében minden kísérlet az egész látására szélsőséges túlzásnak látszik.

Természetesen *van* intellektuális veszély az egész jellegű látásra való törekvésben. Egyrészt, amit az egyik ember egésznek lát, azt a másik ember csak résznek látja, és néha az összefoglaló látásmód hiánya miatt a kísérlet hajótörést szenved, puszta leírásba megy át. A kísérlet lehet részrehajló, de az is elég, ha a pontosan vizsgálható részletek kiválogatásánál a kutatót nem vezeti az egészről alkotott semmiféle gondolat sem, mert az ilyen válogatás csak önkényes lehet. Történeti célzatú munkában az a veszély is fenyegeti a kutatót, hogy összekeveri a jóslást a leírással. Ezt a kettőt nem mindig lehet élesen elválasztani egymástól, és a tendenciák szemléletének nemcsak ez a két módja van. Megvizsgálhatjuk a tendenciákat azért, hogy választ találjunk a *merre tartunk* kérdésre — és a társadalomtudós gyakran éppen ezt akarja. Ha ez a célunk, akkor a történelmet kell tanulmányoznunk, a mai tendenciákra kell figyelnünk, de nem újságírói módon, és fel kell mérnünk e tendenciák jövőjét, de nem prófétikus módon. Mindezt elég nehéz megtenni. Emlékeznünk kell arra, hogy történeti problémákkal foglalkozunk; hogy a történelmi jelenségek gyorsan változnak; hogy vannak ellentendenciák. És mindig meg kell találnunk az egyensúlyt a közvetlen jelen pillanatnyisága és a korszak egészének értelmét meghatározó tendenciák általánossága között. De ami a legfontosabb, a sok nagyobb tendenciát egységben kell látnunk, strukturálisan és nem mint szétszórt milliók eseményeit, nem tárva fel semmi újat, sőt nem

tárva fel semmit sem. A kor megértéséhez a tendenciákat kell tanulmányoznunk, ehhez pedig a rendelkezésre álló történeti anyagot teljesen fel kell használnunk.

3

A mai társadalomtudományban elég általános a történelemnek inkább rituális, mint valódi felhasználása. ..A történeti háttér felvázolására" gondolok, amely a mai társadalomról szóló tanulmányok élén szokott állni, és a „történeti magyarázat" elnevezésű ad hoc eljárásra. Az ilyen magyarázat ritkán helyes, mivel egyetlen társadalom múltján alapul. Három dologra kell ezzel kapcsolatban rámutatnom:

Először, gyakran azért tanulmányozzuk a történelmet, hogy megszabaduljunk tőle. Amit történelmi magyarázatnak neveznek, az gyakran annak a része, amit meg kell magyarázni. Ha valamit azzal magyaráznak, hogy maradvány a múltból, azonnal felmerül a kérdés, hogy miért maradt meg. A választ többnyire azok a történeti időszakok adják meg, amelyeken vizsgált tárgyunk keresztülment; megkísérelhetjük annak tisztázását, hogy az egyes időszakok milyen szerepet játszottak, hogyan és miért adták át helyüket a következő időszaknak.

Másodszor, a mai társadalom vizsgálata során, nagyon helyes, ha munkánkat azzal kezdjük, hogy minden egyes vonását jelenlegi funkciója alapján magyarázzuk. Ez azt jelenti, hogy a mai világ összefüggő rendszerében helyezzük el, s azon belül részeknek tekintjük őket. Meghatározásukhoz, egyértelmű körülhatárolásukhoz, alkotóelemeik elemzéséhez a leghelyesebb, ha szűkebb, de még mindig történelmi időközből indulunk ki.

Egyes neofreudiánusok — a legvilágosabban talán

Karen Horney — hasonló eljárást követnek a felnőtt egyének lélektanában. A genetikus, biografikus okokat csak akkor kezdik keresni, miután tisztázták a jelenlegi vonásokat és a jellem felépítését. És természetesen az egész kérdésről már régóta hagyományos vita folyik az etnológia történeti és funkcionális iskolája között. E vitában a történeti magyarázatok gyakran konzervatív ideológiákká váltak: az intézmények kifejlődéséhez hosszú időre van szükség s ezért óvatosan kell velük bánni. A történeti tudat gyakran válhat radikális ideológia forrásává is: az intézmények végül is átmenetiek; tehát nem tartoznak az ember természetéhez és meg lehet változtatni őket. Mindkét nézet gyakran párosul történelmi determinizmussal, vagy a szükségszerűségbe vetett hittel, ami viszont könnyen vezethet passzív álláspontho z és egészen helytelen elgondoláshoz a történelem tényleges alakulását illetően. Nem kívánom a történeti érzék visszafejlesztését, annál is inkább, mert magam is nehezen szereztem azt meg, de megközelítésemet sem kívánom a történeti végzet valamilyen konzervatív vagy radikális gondolatával alátámasztani. A végzetet nem fogadom el egyetemes történelmi kategóriának.

*

Végezetül hadd térjek ki egy igen fontos, bár vitatott kérdésre. Korszakok és társadalmak erősen különböznek abban, hogy megértésükhöz mennyire szükséges a történelmi tényezők figyelembevétele. Adott társadalom történeti jellege adott korszakban lehet olyan, hogy a történelmi múlt csak közvetetten fontos a megértéséhez.

Magától értetődik, hogy lassan fejlődő, évszázadokon át a szegénység, a tradíció, a betegség és a tudatlanság kerékkötőitől gátolt társadalom megértéséhez ismernünk kell

a tortenelmi alapokat s a tortenelem bezarulásanak mechanizmusat

De az Egyesult Államok a nyugat-európai nemzetek, vagy Ausztrália napjainkban nincsenek ilyen történelmi kelepcében, ilyen buvos kor szorításaban[3] Minden olyan kísérlet, amely megértésukben valamilyen történelmi korforgasra akarna támaszkodni, velemenyunk szerint tortenelem folotti abszurdummá valik

A történelem fontossága maga is a történeti változas fuggvénye Bizonyosak lehetunk abban hogy „minden a multból származik", de magat ezt a mondatot is tobbfeleképpen lehet ertelmezni Neha vannak egészen uj dolgok a vilagban, amelyekrol nem lehet azt mondani, hogy a ‚történelem ismétli onmagát", mindez a tarsadalmi strukturaktol es a korszaktol fugg[4]

[3] *Muhsin Mahdi* Ibn Khaldoun s Philosophy of History (Ibn Khaldouna tortenetfilozofiaja), London George Allen and Unwin, 1957, es Historical Essays, London Macmillan, 1957

[4] Igen jol alatamasztja a fentieket Walter Galenson a munka tortenetenek tipusairol szolo beszamolojaban , uj anyagok hianyaban a regebbi talaj megmuvelesebol szarmazo hatarhaszon kicsi De nemcsak ezert kell koncentralnunk az ujabb eseményekre A mai munkasmozgalom nemcsak mennyisegileg, hanem minosegileg is kulonbozik a harminc evvel ezelőttitol 1930 elott jellegeben szektarius volt, dontései nem alkottak fontos gazdasagi tenyezot, nem országos politikaval, hanem belso ugyekkel foglalkozott (Walter Galenson Reflections on the Writing of Labor History—Industrial and Labor Relations Review, 1957 oktober) Az antropologiaban regota folyik a funkcionalis es a történeti magyarazatok harca Az antropologusok inkabb hajlanak a funkcionalizmusra, hiszen nem sokat tudhatnak azoknak a kulturaknak a tortenetterol amelyeket vizsgalnak A jelent a jelennel kell magyarazniuk az ertelmezest a tarsadalom jelenkori vonásainak értelmes osszefuggeseiben kell keresniuk V o Ernest Gellner Time and Theory in Social Anthropology (Idő es elmelet a tarsadalmi antropologiaban) — Mind 1958 április

A mai amerikai társadalom fejlődésének olyan korszakába jutott, amelyben a történeti magyarázatnak kisebb a fontossága, mint más társadalmakban és korszakokban, e tény az amerikai társadalomtudomány több fontos vonásának a megértését is megkönnyíti: *1.* azt a tényt például, hogy a mai nyugati társadalmakkal, vagy az Egyesült Államokkal foglalkozó társadalomtudósok a történelem tanulmányozását sokszor haszontalannak látják; *2.* azt a tényt, hogy néhány történész Tudományos Történetírásról beszél és munkájában erősen formalista, sőt kifejezetten ahistorikus technikákat használ; *3.* azt a tényt, hogy a történészek, különösen a vasárnapi mellékletben, sokszor azt a benyomást keltik bennünk, hogy a történelem valójában duma, mítosz a múltról mai ideológia, liberális konzervatív célok szolgálatában. Az Egyesült Államok múltja valóban tele van szép képekkel, s ez a tény megkönnyíti a történelem ideológiai célok szolgálatába való állítását.

*

A történeti munka jelentősége a társadalomtudomány számára természetesen nem merül ki a társadalmi struktúra amerikai típusának történeti magyarázatában. A történeti magyarázat változó fontosságának a fogalma maga is történeti gondolat, amelyet történeti alapokon kell megvitatni és elemezni. Még ennek az egyetlen mai társadalomnak a vizsgálatánál sem szabad eltúlozni a történetiség jelentéktelenségét. Csak összehasonlító tanulmányok értetik meg velünk bizonyos történelmi korszakok *hiányát,* ami egészen alapvető a mai alakulás megértéséhez. A feudális korszak hiánya magyarázza meg az amerikai társadalom sok lényeges vonását, többek között az amerikai elit jellegét, a státus-világ szélsőséges folyékonyságát, amit oly gyakran tévesztettek össze az osztály-

struktúra és az osztálytudat hiányával. A társadalomtudósok megkísérelhetik és sokszor meg is teszik, hogy visszavonuljanak a történelemtől a Fogalom és a technika formalizmusára támaszkodva. De ezekhez a kísérletekhez haszontalan és téves feltevések kellenek a történelem és a társadalom természetéről. A történelemtől való tartózkodás lehetetlenné teszi — átgondoltan választottam ezt a szót — a mai társadalom legmaibb vonásainak megértését, mert történeti struktúrát csak akkor érthetünk meg, ha a történeti meghatározottság szociológiai alapelve vezet bennünket.

4

Problémáink közül talán a legbonyolultabbak a történeti és társadalompszichológia problémái. Korszakunk, sőt a nyugati civilizáció legfontosabb intellektuális hagyományai e területen találkoznak. Ezen a területen került sor arra, hogy a totalitárius kormányzatok diadala, az etnográfiai relativizmus, az emberben levő irracionalitás hatalmának fölfedezése, valamint férfiak és nők átalakulásának fantasztikus gyorsasága kétségessé tette a felvilágosodástól örökölt emberképet.

Rá kell ébrednünk arra, hogy az emberek életpályáját, az egyének fejlődését nem érthetjük meg azokra a történeti struktúrákra való hivatkozás nélkül, amelyekben mindennapi életük, környezetük szerveződik. A történelmi korfordulatok nemcsak az életmódot befolyásolják, hanem az ember jellemét is — korlátait és lehetőségeit egyaránt. Ahogy a történelem formálásának a dinamikus nemzeti állam az alapegysége, ugyanúgy az ember formálásának is —, ezen az egységen belül választják ki és formálják, szabadítják fel és nyomják el az emberi változatokat. A

nemzetek és a tömbök között folyó harc a Közel-Keleten, Indiában, Kínában, az Egyesült Államokban élő embertípusok között is folyik: ezért oly szoros a politika és a kultúra kapcsolata; ezért oly szükséges a szociológiai képzelőerő. Nem érthetjük meg az embert mint izolált biológiai teremtményt, mint reflexköteget vagy ösztönhalmazt, mint „érthető teret", vagy mint önmagába zárt rendszert. Bárhol is éljen, az ember társadalmi és történeti szereplő, akit csak a társadalmi és történeti struktúra kölcsönhatásában érthetünk meg.

Tudjuk, nem ért még véget a pszichológia és a társadalomtudományok viszonyáról folytatott vita. A legtöbb érv formális kísérlet az egyénről és a csoportról szóló gondolatok tarkaságának az egységesítésére. Valamire mindegyikük jó; szerencsére a társadalomtudományok tárgyának megfogalmazására irányuló kísérletünkben nem kell foglalkoznunk velük. Bárhogyan határozza is meg a pszichológus tudományának a tárgyát, a közgazdásznak, a szociológusnak, az etnológusnak, a történésznek, a politika tudósának az emberi társadalomról szóló munkáiban mindenképpen feltevéseket kell alkotnia az emberi természetről. Ezek a feltevések a szociálpszichológia határtudományának a tárgykörébe tartoznak.

Az érdeklődés e terület iránt annál inkább megnőtt, mert a pszichológia éppoly nélkülözhetetlen a társadalomtudományokhoz, mint a történelem, s mivel a pszichológusok nem foglalkoztak az itt fölmerülő problémákkal, ezért a társadalomtudósok váltak saját pszichológusaikká. A közgazdászok, a legrégebben formalizált társadalomtudomány művelői, már régóta megértették, hogy a homo oeconomicus, a hedonisztikus és számító ember nem lehet a gazdasági intézmények helyes tanulmányozásának a pszichológiai alapja. Az etnológia is régóta érdeklődik a

személyiség és a kultúra iránt; a szociológián és a pszichológián belül pedig a szociálpszichológia fejlődött ki.

Erre az intellektuális fejlődésre reagálva, különböző pszichológusok szociálpszichológiai munkásságot fejtettek ki, más pszichológusok pedig megkísérelték a pszichológiát úgy körülhatárolni, hogy a társadalmi tényezőktől érintetlen terület maradjon, végül olyanok is akadtak, akik munkásságukat az emberi fiziológiára korlátozták. Nem ennek a könyvnek a feladata a pszichológiai szakma sajátosságainak a vizsgálata, még kevésbé bírálata.

*

Van egy olyan pszichológiai iskola, amelyet egyetemi professzorok ritkán művelnek, de azért nem kisebb a hatása — méghozzá egész szellemi életünkre. A pszichoanalízisben, elsősorban *Freud* munkásságában, az emberi természet problémája a legtágabb értelemben merül fel. A legutóbbi időben a kevésbé merev pszichoanalitikusok két nagy lépést tettek előre.

Először is, túllépték az egyéni organizmus élettanát és tanulmányozni kezdték azokat a kis családi köröket, amelyekben félelmetes rémdrámákra került sor. *Freud* fedezte fel azt a lehetőséget, hogy orvosi szempontból is elemezhető az egyén abban a családban, amelyben növekedett. A családnak az egyénre gyakorolt hatását már régen megfigyelték. *Freud* tanításában az volt az újdonság, hogy mint társadalmi intézmény elválaszthatatlan kapcsolatban van az egyén legbensőbb jellemével és sorsával.

Másodszor, kiszélesítették a pszichoanalízisen belül a társadalmi elemet, különösen azt, amit a felettes én szociológiájának nevezhetünk. Amerikában a pszichoanalitikus hagyományt egészen más forrásból származó hagyományok egészítették ki, elsősorban *George H. Mead* társa-

dalmi behaviorizmusa. De azután kétségek következtek. Világossá vált az interperszonális kapcsolatok szűk kerete; de még nem fedezték fel a szélesebb összefüggéseket, amelyekben ezek a kapcsolatok és maguk az egyének elhelyezkednek. Természetesen vannak kivételek is, így pl. *Erich Fromm,* aki a gazdasági és a vallási intézményeket kapcsolta össze, és nyomon követte az egyénekre gyakorolt hatásukat. Az általános habozás és kételkedés egyik magyarázata a mikroanalitikus korlátozott társadalmi szerepe: munkája és perspektívája hívatásszerűen kapcsolódik az egyéni páciensheż; specializált gyakorlatában az eléje kerülő problémák köre korlátok közé szorul. Sajnálatos módon a pszichoanalízis még nem vált az egyetemi kutatás szilárd és integráns részévé.[5]

A legközelebbi lépést a pszichoanalitikus kutatás akkor teszi meg, ha további intézményes területekre terjeszti ki azt, amit *Freud* oly nagyszerűen kezdett meg a rokonsági intézményekben. Az analízisnek a társadalmi struktúra gondolatára van szüksége, s a társadalmi struktúrát alkotó intézményes rendszereket kell pszichológiailag tanulmányoznia. A pszichiátriában — az interperszonális kapcsolatok tényleges terápiájában — egyre jobban vitatják az alapvető kérdést: azt a tendenciát, hogy az értékeket és a normákat az egyén feltételezett szükségleteire alapozzák. De ha az egyén igazi természete csak a társadalmi valóságra való hivatkozással érthető meg, akkor ezt a hivatkozást kell elemezni: s az elemzés nem elégedhet meg az-

[5] Az interperszonális kapcsolatok dicsőítésére további indok a kultúra szó határozatlansága. A társadalmi struktúrával ellentétben a kultúra fogalma a legködösebbek egyike a társadalomtudományban, noha jó szakember kezében különböző okokból igen hasznos. A legtöbb esetben azonban hanyag utalás a társadalmi környezet és a hagyomány szövevényére.

zal, hogy az egyént különböző interperszonális környezetekben helyezi el, hanem e környezeteket is el kell helyeznie a társadalmi struktúrákban.

5

A pszichoanalízis és a szociálpszichológia fejlődésének alapján röviden összegezhetjük a társadalomtudományok pszichológiai elemeit. E rövid összegezésben csak azokat az állításokat sorolom fel, amelyek a társadalomtudományi kutatómunkában hasznosnak bizonyultak, vagy legalább valamelyes valószínűségük van.[6]

*

Az egyén élete csak akkor érthető meg, ha utalunk azokra az intézményekre, amelyekben szerepét eljátssza. Életrajza tulajdonképpen nem más, mint szerepek megszerzése, elvesztése, módosítása, illetőleg az egyik szerepből a másikba való átmenet. Az ember gyermek valamilyen családban, aztán játszótárs a gyerekcsapatban, tanuló, munkás, művezető, tábornok, anya; az emberi élet nagyrészt ilyen különböző intézményekben eljátszott szerepekből áll; e szerepek megértéséhez azokat az intézményeket kell megérteni, amelyeknek a szerepek részei.

Ha az embert társadalmi teremtménynek fogjuk fel, akkor sokkal mélyebbre mehetünk a külső életrajznál és a társadalmi szerepek egymásutániságánál: megérthetjük az ember legbensőbb és legpszichológiaibb vonásait; önmagá-

[6] A kérdés részletes tárgyalását ld. *Gerth and Mills:* Character and Social Structure. New York. Harcourt, Brace. 1953.

ról alkotott képét, tudatát, értelmének fejlődését. A mai pszichológia és társadalomtudomány talán legradikálisabb felfedezése az a felismerés, hogy az ember legbensőbb vonásai nagyrészt társadalmi gyökerűek. A neurohormonális rendszer tág határain belül a félelem, a gyűlölet, a szeretet és a düh érzéseinek változatait csak az egyén társadalmi életpályájának és annak a társadalmi összefüggésrendszernek keretében lehet megérteni, amelyben ezeket az érzéseket átéli és kifejezi. Az érzékszervek élettanának tág határain belül a fizikai világ érzékelése társadalmi mintákat követ; társadalmilag meghatározottak a színek, amiket megkülönböztetünk, a szagok, amelyeket beszívunk, a hangok, amelyeket hallunk. Az ember motivációja s a motívumok tudatosságának foka csak a társadalomban érvényben levő motívumszótár, a társadalmi változás s a motívumszótár átalakulása révén érthető meg.

Az életpálya és a jellem megértéséhez nyilván nem elég a környezet, még kevésbé a csecsemő és a gyermek környezetének az ismerete. A megértéshez e szűk környezetnek a nagyobb strukturális kerettel való kölcsönhatását is fel kell fogni, a strukturális keret átalakulását és a környezetre gyakorolt hatását is számításba kell venni. Ha megértjük a társadalmi struktúráknak és a strukturális változásoknak a közvetlen környezetre és tapasztalatokra gyakorolt hatását, akkor az egyéni magatartásnak és érzésvilágnak azokat az okait is felfogjuk, amelyek az egyének előtt rejtve maradnak. A különböző embertípusok megismerésének a helyességét nem lehet azzal ellenőrizni, hogy ez a megismerés összhangban áll-e a típushoz tartozó emberekneк önmagukról alkotott képével. Az emberek határok közé szorított környezetben élnek, s nem várhatjuk tőlük, hogy tisztában legyenek körülményeik okaival és személyiségük korlátaival. Csak kivételképpen fordulhat

elő olyan embercsoport, amelynek önmagáról és társadalmi helyzetéről alkotott képe a valóságnak megfelel. A társadalomtudósok által használt módszerek sokszor ilyen önismeretet tételeznek fel, pedig ez olyan fokú racionális öntudatot jelentene, amelyet még a 18. századi pszichológia is elképzelhetetlennek tartott volna. *Max Weber* elgondolása a puritán emberről, a motívumairól, a vallási és gazdasági intézményekben játszott szerepéről, jobban megérteti velünk a puritánt, mint ahogy ő értette önmagát: Weber struktúra fogalma túllép az egyéni öntudaton és környezet ismereten.

A korai tapasztalatok fontossága, a gyermekkor jelentősége a felnőtt jellemében mindig attól függ, hogy a különböző társadalmakban miféle gyermekkorok és társadalmi életpályák lehetségesek. Nyilvánvaló például, hogy az apa szerepét a személyiség felépítésében csak meghatározott családtípusokon s e családtípusoknak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyén belül állapíthatjuk meg.

A társadami struktúra gondolata nem építhető fel egyének meghatározott sorának gondolataiból és tényeiből vagy a környezetre való reagálásaiból. A társadalmi és történelmi eseményeket az egyénről szóló pszichológiai elméletekkel magyarázni —, ez a kísérlet azon a feltevésen alapul, hogy a társadalom szétszórt egyének halmaza, s hogy a társadalmat úgy ismerhetjük meg, ha mindent megtudunk ezekről az atomokról és összegezzük ismereteinket. Ez a feltevés meddő. Még az egyénről sem tudhatunk meg semmi lényegeset, ha társadalmilag izolált lényként kezeljük. Absztrakt modelleken kívül — amelyek természetesen igen hasznosak lehetnek — a közgazdász nem tételezhet fel homo oeconomicust; s a pszichiáter sem hihet a klaszszikus oedipusi emberben. A gazdasági és a politikai szerepek strukturális összefüggései gyakran döntőek az em-

berek gazdasági magatartásának megértésében; ugyanebben döntő lehet a családi szerepek és a családi intézmény átalakulása a viktóriánus korszak óta.

A történeti meghatározottság elve a pszichológiában épp úgy érvényes, mint a társadalomtudományokban. Még az ember benső életének legbensőbb vonásait is legjobban, mint meghatározott történeti összefüggésen belüli problémákat fogalmazhatjuk meg. Könnyen beláthatjuk ezt, ha férfiak és nők sokaságára gondolunk az emberi történelemben.

A pszichológusoknak, akárcsak a társadalomtudósoknak, jól meg kell fontolniuk mielőtt bármit mondanának az emberről általában.

Az emberi típusok és egyének sokfélesége oly nagy, hogy sem az elemi pszichológia, sem az ösztönök elmélete, sem az emberi természetről szóló alapelvek nem adhatnak számot róla. Ha eltekintünk az emberi élet társadalomtörténeti valóságától, akkor csupán az emberiség biológiai korlátaira és lehetőségeire utalhatunk. De e korlátokon belül s e lehetőségeket megvalósítva embertípusok panorámája néz velünk szembe. Ha ezt a panorámát az emberi alaptermészetről szóló elmélettel akarjuk magyarázni, ez annyi, mintha az egész emberi történetet akarnánk fogalomketrecbe zárni — gyakran alkotnak ilyeneket pontos és érdektelen közhelyekből, amelyek labirintusba zárt egerekről szólnak.

Barzun és *Graff* jegyezték meg: „*Dr. Kinsly* híres könyvének a címe — *A férfi szexuális magatartása* szembeszökő példája a rejtett s ebben az esetben hamis feltevésnek. A könyv nem a férfiről szól, hanem az Egyesült Államokban a 20. század közepén ... Az emberi természet gondolata a társadalomtudomány feltevése, és ha azt mondjuk, hogy beszámolóinak az emberi természet a hőse, akkor az

alapvető kérdéshez jutunk el. Csak „emberi kultúráról" beszélhetünk, ez pedig nagyon változó valami."[7]

*

A minden ember számára közös „emberi természet" elképzelése erőszaktételt jelent a társadalmi és történelmi valóságon; vagy legalább olyan absztrakció, amelyet a társadalomtudósok nem helyesen alkottak meg. Nem árt arra emlékeztetni, hogy nem sokat tudunk az emberről, s amit tudunk, nem fejti meg az emberi életek tarka sokféleségének titkát. Néha szeretnénk elmerülni ebben a titokban, s érezni, hogy részei vagyunk; de nyugati emberek lévén, egyszersmind tanulmányozni is akarjuk az emberi sokféleséget, meg akarjuk fejteni a titkot. Megfejtés közben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy amit meg akarunk fejteni, az az emberi élet, a történelem, a társadalom, amelynek teremtményei és teremtői vagyunk egyszerre.

[7] *Barzum and Graff:* The Modern Researcher. New York. Harcourt, Brace. 1957. 222—223. pp.

A hatalom, a politika és az emberek*

A mű Mills válogatott tanulmányainak gyűjteménye Irving L. Horowitz szerkesztésében. Posztumusz kötet, amely elsősorban Mills politikai, illetőleg politikai szociológiai jellegű írásait fogja össze. A tárgyukban nem politikai tanulmányok is ilyen hangsúlyt kapnak a megközelítés és a kifejezés módjában. Mivel válogatásunkban Mills szociológiai műveit próbáltuk bemutatni, e kötetből csak egy tanulmányt közlünk, a társadalomtudományi kutatásról, amely szervesen kiegészíti Millsnek, a „The Sociological Imagination"-ban kifejtett gondolatmenetét.

* C. Wright Mills: Power, Politics and People. Ballantine Books, New York

A társadalomtudományi kutatás két stílusa*

Néha, amikor munkánk közben bizonytalanságot érzünk, többet foglalkozunk módszereinkkel, mint tárgyi problémáinkkal. Ilyenkor tisztázzuk fogalmainkat és finomítjuk eljárásainkat. Újra meg újra áttanulmányozzuk a jól sikerült vizsgálatokat, tudatos kutatási modelleket alkotunk, s ezeket munkánk vezérfonalává tesszük.

E modellek jegyében dolgozva, néha a jól végzett munka elégtétele tölt el bennünket, s úgy érezzük, hogy szakmánk mesterei vagyunk.

A mai emberek többnyire akkor tartják kiváló szakembernek magukat, ha úgy érzik, hogy legalább megközelítették a laboratórium általánosított modelljét. „A tudomány minden előrehaladása — írta *Charles Peirce* — egy-egy logikai lecke." Az általános kutatási modell keresésében többnyire a Fizikai Tudomány Módszerét tartjuk szem előtt, s gyakran fétist csinálunk belőle.

A szociológiai tudományokban a „Tudomány" elfogadása inkább formális, mint tényleges, és csöppet sem egyértelmű. A társadalomtudományokban a legdivatosabb dolog a tudományos empirizmus, de nagyon sokféle dolgot jelent, és nincs olyan tudományos modell, amelyet mindenütt el-

* *C. Wright Mills:* I. m. Two Styles of Social Science Research c. 8 fejezete, **553—567.** pp.

fogadnának és rendszeresen használnának. Ugyanazt a munkát egyesek nagyszerűnek minősítik, mások viszont zsurnalizmusnak nevezik. A professzori igények a módszereket illetően a legkülönbözőbbek, s a legeltérőbb kutatási módok alapján érezhetjük magunkat kiváló szakembernek.

A mai társadalomtudományban legalább két kutatási modell és munkamódszer van, legalább kétféle módja annak, hogy kiváló szakembernek érezzük magunkat, s ennek megfelelően kétféle alapja a módszerviták eldöntésének.

1

A két kutatási mód közül az elsőt makroszkopikusnak nevezhetjük. Tiszteletreméltó története van, s olyan csúcsokra tekinthet vissza mint *Weber* és *Ostrogorski, Marx* és *Bryce, Michels, Simmel* és *Mannheim*. Ezek az emberek az egész jellegű társadalmi struktúrákkal foglalkoztak összehasonlító módon; kutatási területük a világ története volt; a történeti jelenségek típusait igyekeztek általánosítani, a társadalom különböző intézményes rendszereit rendszeres módon összekapcsolni, s a ma élő embertípusokhoz viszonyítani. Hogyan került sor a keresztes háborúkra? Van-e kapcsolat a protestantizmus és a kapitalizmus keletkezése között? Ha igen, milyen? Miért nincs szocialista mozgalom az Egyesült Államokban?

A szociológiai kutatás másik módja molekulárisnak nevezhető. Azonnal szembetűnik, hogy többnyire jelentéktelen problémákkal foglalkozik, s a bizonyításhoz statisztikai modelleket használ. Miért van alacsonyabb jövedelmi szinten a szomszédjaiknak az egyik héten tanácsot adó háziasszonyok 40 százaléka, mint a másik héten tanácsot adóké? A molekuláris munkának nincsenek nevezetes előd-

jei, de a történeti véletlen és a kutatási költségek fedezésének sajnálatos tényei következtében rohamosan fejlődött a piackutatás és a tömegkommunikáció területén. Visszariadva a társadalomfilozófiától, gyakran úgy lép fel mint technika és semmi más.

Minden társadalomtudományokkal foglalkozó ember elismeri a két stílus létezését, s a legtöbben megegyeznek abban, hogy „mind a kettőre szükség van" Néha ezt a programot úgy fogalmazzák meg, hogy a szociológus legfőbb feladata és eszménye a 19. század, elsősorban német teoretikus munkájának és átfogó problémáinak egyesítése a 20. század, elsősorban amerikai kutatási technikával. Ezen a nagy ellentéten belül állandó előrehaladás érezhető a fogalom alkotásában, s az eljárások pontosságában.

Ha közelebbről megvizsgáljuk miben különbözik a két kutatási mód, néha összekeverednek a jellegükben logikai és nem-logikai különbségek. Ez jelentkezik például abban a megfogalmazásban, amely a két stílus közti különbséget politikai és intellektuális dilemmának látja: minél jelentősebb társadalmilag és politikailag munkánk és problematikánk (tehát makroszkopikusabb), annál pontatlanabb megoldásunk, s annál bizonyosabb tudásunk (kevésbé molekuláris).

Sok igazság van ezekben a megállapításokban; eddig legalább a két stílust kétféle gondolkodásmód, kétféle politikai és értéktájékozódás jellemezte. De ez nem azt jelenti, hogy a szóban forgó gondolkodásmódok logikájával valamilyen politikai tájékozódás jár együtt. A problémák értékelésen alapuló kiválasztása jellemző egyik vagy másik módszerre, de nem *szükségszerűen* kapcsolódik egyikük vagy másikuk logikai lehetőségeihez, vagy korlátaihoz. Politikai szempontból nagyon fontos molekuláris munka logikailag elképzelhető; a makroszkopikus munka nem szükségszerűen fontos politikailag, amit igen jól bizonyít egész

sor munka a „politikai tudomány" köréből. A két stílus közti különbség nem logikai, hanem társadalmi.

Az egyéni kutatót, bármelyik stílusban dolgozzék is, a problémák kiválasztásában vezetheti félénkség, közöny, sőt gyávaság; elsősorban mindenesetre a molekuláris kutatás pénzügyi fedezésének intézményes tényei fogják befolyásolni. A molekuláris kutatáshoz technikusok és adminisztrátorok szervezetére, pénzre, berendezésre és támogatókra van szükség. Molekuláris kutatás csak megfelelő apparátussal és elég nagy adatmennyiség alapján folytatható, meghatározott kutatóintézetekben és központokban; a húszas évek óta a piackutató intézetekben, a harmincas évek óta a közvéleménykutató központokban; az egyetemi és állami tudományos kutatólaboratóriumokban és központokban. A második világháború óta a molekuláris munka rohamosan terjed, de székhelyei az említett központok.

A molekuláris stílusnak ez az intézményesedése az alkalmazást helyezte az érdeklődés gyújtópontjába, a világosan megfogalmazott gyakorlati alternatívákat, másszóval a pénzügyi és adminisztratív tevékenységet.

Igaz, hogy a társadalomtudomány csak általános alapelvek nyomán nyújthat „egészséges gyakorlati vezérfonalat"; de az adminisztrátornak meghatározott tények és viszonylatok ismeretére van szüksége, s mást nem is akar ismerni.

Az alkalmazott szociológiai kutatást már nem a „közönségnek" szánják; megvannak a sajátos ügyfelei, sajátos érdekekkel és érdeklődéssel. A közönségtől az ügyfél irányába való eltolódás elnyomja az objektivitásra való törekvést, amely alighanem a határozatlan befolyásolásra való válasz volt az egyéni kutató részéről. A molekuláris stílus alkalmazott kutatásában az ügyfél társadalmi működését gyakran alátámasztja a problémának és a probléma

megoldásának néha hallgatólagos, de mindig jelenlevő erkölcsi értelme és megoldása. Ez azt jelenti, hogy a legtöbb molekuláris munkát a kormány vagy a nagyvállalatok érdekei és problémái irányítják. Vajmi kevéssé kétséges tehát, hogy mindez csökkenti az intellektuális kezdeményezés szerepét és fokozza a kutató opportunizmusát. A kutatás technikáját illetően lehet szabad, de kezdeményezését és érdeklődését az ügyfélnek kell alárendenie, akár olcsó hetilapok eladásáról, akár a katonák fegyelméről van szó.

A makroszkopikus munkában a kutatót csak saját egyéni adottságai korlátozzák. A molekuláris stílus előtérbe kerülése azt jelenti. hogy a csoportokhoz nem tartozó ember semmiféle kutatást sem folytathat, mert ehhez a munkához szervezet és pénz kell. Ha a két stílus együttes létezéséből adódó problémát meg akarjuk „oldani", akkor mindenek előtt azzal kell törődnünk, hogy lehetővé tegyük a munkát a csoportokhoz nem tartozó emberek számára, akik még mindig a szociológusok nagy többségét adják.

Az alkalmazott molekuláris munka előtérbe kerülése sürgetővé teszi a társadalomtudományok erkölcsi és politikai kérdéseinek a megoldását. A molekuláris stílus, vagyis gondolkodás bürokratizálása összhangban van a modern társadalmi struktúra uralkodó tendenciáival és gondolkodásmódjaival. E helyen nem kívánom megvizsgálni ezeket a problémákat, csupán annyit akarok megjegyezni, hogy nem szabad őket összekeverni a két kutatási stílus logikai jellegének különbségeivel.

2

A makroszkopikus és a molekuláris munkastílus között legalább három logikai különbség van: a molekuláris objektívebb; alkalmasabb a statisztikai és mennyiségi feldolgozásra.

Az objektivitás azt jelenti, hogy a végzett munkát bármely képzett személy megismételheti, ugyanazokhoz az eredményekhez juthat vagy kimutathatja, hogy az eredmények tévesek voltak. A szubjektivitás ennek a fordítottját jelenti, az eljárás és a megoldás állandó egyéni variációját. E különbség következménye az a tény, hogy objektív munka esetében az eljárásokat rendszerezik, kodifikálják, s ennek alapján minden képzett kutató számára elérhetővé teszik; a szubjektív munka eljárásait többnyire nem rendszerezik, még kevésbé szabványosítják vagy kodifikálják.

Már ebből következik, hogy az objektív munkában jóval több lehetőség van az empirikus megoldások és a felhasznált eljárások halmozására vagy legalább ismétlésére. A szubjektívebb makroszkopikus munkában igen sokat számít az egyéni kutató érzékenysége és tehetsége, s noha az egyik kutató „folytathatja ott, ahol a másik abbahagyta". ez általában inkább a problémakörök és az átfogó gondolatok folytonosságát jelenti, mint az eljárások felhalmozódását. Néhány éven belül elképzelhető, hogy hozzáértő személyek megismétlik a Sandusky-feladatot[1]; a Middletown-vizsgálatot nem lehet megismételni. Egy másik háborúban egy másik mintavétellel megismételhető az amerikai katonáról szóló vizsgálat és összehasonlítható az előbbivel; Max Webernek a bürokráciáról szóló analitikus és történeti esszéje nem ismételhető meg, és nem is ellenőrizhető, bár igen gyakran bírálták és még gyakrabban használták fel. A makroszkopikus munkában még nem került sor olyan kumulatív fejlődésre, mint amit a molekuláris munkában tapasztaltunk korunk szociológusainál.

[1] *Paul F. Lazarsfeld, et al.:* The People's Choice (Az emberek választása) (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1944).

Tényszerűen igaz, hogy a molekuláris stílus erősebben statisztikus, mint a makroszkopikus. Ez ismét a molekuláris munka erősebb kodifikálásának és alacsonyabb absztrakciós szintjének köszönhető. Valószínűnek látszik, hogy a makroszkopikus munka is erősebben mennyiségivé válik, ha rendszeresebbé lesz. Így például *Durkheim* műve, *A vallásos élet elemi formái és Freud* sok elmélete kvantitatív gondolati modellek.

Mindhárom különbséget az a tény támasztja alá, hogy a molekuláris eljárások egyértelműbben kodifikálhatók; és az a tény, hogy a molekuláris fogalmak alacsonyabb absztrakciós szinten helyezkednek el.

A két stílus eljárásai közti logikai különbségek a szisztematikus kodifikálás fokának különbségei. A fogalomalkotás területén a logikai különbségek az absztrakciós szint különbségei.

3

A molekuláris fogalmak *alacsonyabb* absztrakciós szintje azt jelenti, hogy a nagyobb összefüggésekből néhány pontosan megfigyelt elemet izolálnak; ebben az értelemben természetesen teljesen absztraktok. A makroszkopikus fogalmak *magasabb* absztrakciós szintje azt jelenti, hogy általánosabbak, hogy több változót fognak át. A molekuláris fogalom terjedelme és köre szűkebb: kevés diszkrét változót tartalmaz; a makroszkopikus kutató fogalmának terjedelme, köre tágabb, mert több változót ölel fel kevésbé specifikus módon.

Nincs olyan egyértelmű változó, amelynek jelenléte vagy hiánya megengedné a kapitalizmus fogalmának az alkalmazását: az ilyen fogalmak kölcsönösen összefüggő változók rendszerét tartalmazzák. Ezek a fogalmak tehát

nemcsak magas szintű absztrakciók, hanem bonyolultan összetett struktúrájúak is. Technikai szempontból a legtöbb mikroszkopikus fogalom számos változó gyakran rendszertelen kombinálását tartalmazza; a legtöbb molekuláris fogalom szignifikánsváltozót jelöl, s a táblázatokban könnyen kezelhető.

Ha valamilyen kifejezést az empirikus adatokkal való összefüggésében vesszük figyelembe, akkor szemantikus dimenziójáról beszélünk; ha más fogalmakkal való összefüggését vizsgáljuk, akkor szintaktikus dimenziójáról beszélünk, vagy ha úgy tetszik fogalmi következményeiről.[2] A molekuláris kifejezésekre az a jellemző, hogy szemantikus dimenziójuk áll előtérben, bár szintaktikus összefüggéseik is lehetnek. A makroszkopikus fogalmakra az a jellemző, hogy szintaktikus dimenzióik állnak előtérben, bár szemantikus összefüggéseik is lehetnek.

A magasabb makroszkopikus szintek szintaktikusan kidolgozottabbak; szemantikusan összetett indexek hierarchiáját tartalmazzák, amelyek sajátosságok egészeire, gestalt-jaira mutatnak. A makroszkopikus fogalmak szemantikus dimenziójukban gyakran elmosódottak és határozatlanok. Néha nincs olyan index-struktúrájuk, amelynek alapján megfigyelhető tényekhez vagy összefüggésekhez juthassunk.[3] Nem indexet, hanem csak határozatlan, sokdimenziós indikátort tartalmaznak. De hangsúlyozni kell, hogy valamilyen megállapítás makroszkopikus vagy molekuláris volta foko-

[2] Beszélhetünk a kifejezés pragmatikus dimenziójáról is — e helyen ezzel nem foglalkozunk. A három dimenziót *Charles M. Morris* rendszerezte: Foundations of the Theory of Sigus (A jelelmélet alapján) International Encyclopedia of Unified Science, Volume I.: Number 2. University of Chicago Press, 1938.

[3] A makroszkopikus fogalom dimenzióinak kifejezése szintaktikus elemzést kíván tőlünk, de oly módon, hogy mindig szem előtt tartsuk

zati kérdés — annak a kérdése, hogy milyen szinten alkalmazunk szintaktikai elemzést.

Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, az absztrakciós szint meghatározása kutató munkánk két, egymástól független csomópontján megy elsősorban végbe; a problematikusnak kiválasztott egység, az—amit—magyarázni—kell[4] jellege és köre az egyik; a magyarázó modell, tehát a probléma megoldásában használt fogalmak[5] a másik.

---

az egyes elemek szemantikus indexeit. A molekuláris kifejezesekre valo lefordítás azt jelenti, hogy a kovetkeztetések hierarchiájában egyertelmuen izolált egyedi valtozokhoz jutunk A makroszkopikus fogalmak használatánál mindig ügyelnunk kell arra, hogy állításunk tartalmaz-e *1.* valamilyen tételt vagy *2.* kovetkeztetést Aranyszabalynak tekinthetjuk annak tisztázását, hogy állitásunkban egy vagy ket empirikus tényező szerepel-e Ha csak egy tenyezo szerepel, akkor annak az egy tenyezőnek egyetlen fogalmi kovetkezményét „jelenti ki", értelme szintaktikus Ha az állítás két tényezót tartalmaz, akkor tétellel van dolgunk, valamilyen viszony megállapításával a megállapítás lehet igaz vagy hamis; jelentese szemantikai

[4] Munkankat mindkét stílusban kezdhetjuk leíró szándékunk egyszerű kozlésével, s a problémak pontos megfogalmazását hagyhatjuk kesőbbre Mindkét stilusban elképzelheto jelentektelen, vagy osszefuggés nélkuli tények felhalmozása, az új molekuláris módszer ebben nem kulonbozik a régitól Mindketto olyan részleteket gyujt egybe, amelyek semmiféle problémához sem kapcsolódnak, s amelyekból nem vonható le semmiféle kovetkeztetés sem.

[5] A kulonbség nem a magyarázat általános logikájában rejlik: mindket munkastilusban harmadik, negyedik vagy otodik tenyezőre hivatkoznak a megfigyelt osszefuggés magyarázatakor

A makroszkopikus stílus magyarázo szándéka, hogy *elhelyezze* a magyarázandó viselkedést valamilyen strukturális egészben vagy kulturális milióben; a magyarázatot az értelmes elhelyezésben leli meg, vagyis igen bonyolult, kolcsonosen osszefuggő változók egyuttesében.

A molekuláris kutató magyarázo szándéka a resztvevő egyének viselkedésének részekre bontása; a magyarázatot az egyének tovább egyszerűsített tulajdonságainak osszekapcsolásaban keresi

A társadalomtudományok nagy hagyománya probléma és a magyarázat többé-kevésbé makroszkopikus megfogalmazása. A *tisztán* molekuláris kutató viszont egész kutató munkája során molekuláris szinten mozog. A megfigyelés és a magyarázat legegyszerűbb sémájában négy lehetőség adódik:

	Magyarázandó megfigyelések	
Magyarázatok	Mikroszkopikus	Molekuláris
Makroszkopikus	I	II
Molekuláris	III	IV

I. Az, amit magyarázni kell, s a magyarázat maga is makroszkopikus szinten mozog. Például: Miért követte olyan sok ember Hitlert? Válasz: Mert a bürokratizált modern társadalomban az emberek életterveit a centralizált bürokrácia alakítja ki, s amikor válság lép fel, az emberek elvesztik tájékozódó képességüket, és úgy érzik, hogy vezetésre van szükségük. A bürokrácia eredményeképpen az emberek teljesen képtelenné válnak arra, hogy önmagukat kormányozzák. A bürokratikus rutin válságában elvesztették a vezérfonalat, s ezért Hitlert követték stb.

II. A probléma megfigyelése molekuláris, de a magyarázat makroszkopikus. Szavazati arányszámon, Hitler melletti érzelmek és városi lakóhely vehetők például magyarázandó ténynek. Ezt aztán makroszkopikusan magyarázzák, noha a magyarázat szerényebb az előbbinél, mivel a problémafelvetés molekuláris volt. Például: A városi lakosság inkább vesztette el tájékozódó képességét, inkább érezte hiányát valamilyen nagy Apa-képnek, aki megigéri életük megtervezését és gondoskodik róluk. Ezért szavaztak Hitlerre. Stb.

III. A probléma megfigyelése lehet makroszkopikus és a magyarázat molekuláris. Miért követték egyesek Hitlert?

Válasz: Tudjuk, hogy a lakosságnak csak 5 százaléka járt főiskolára: ez a tény társadalmi tudatlanságra mutat, amit a képzettség és a politikai tájékozottság közti, minden közvéleménykutatás során kimutatható korreláció is alátámaszt. Az így megállapított tudatlanság magyarázza, hogy miért követték egyesek Hitlert. Stb.

IV. A kérdésfeltevés és a megoldás egyaránt molekuláris szinten mozog. Például: Az eredeti kérdés túlságosan általános formában volt feltéve, ilyen formában nem válaszolható meg, tehát a következőképpen kell újrafogalmazni: Az egyik választáson a felnőtt lakosság 30 százaléka szavazott Hitlerre. Miért? Válasz: Ha figyelembe vesszük a lakóhely szerinti, a vallási és a jövedelmi összetételt, akkor azt tapasztaljuk, hogy a protestáns, falusi, magas jövedelmű lakosok 80 százaléka Hitlerre szavazott, viszont a katolikus, városi alacsony jövedelmű lakosságnak csak 15 százaléka szavazott Hitlerre. A jelek szerint e három tényező kombinációja valamennyire megmagyarázza, hogy egyesek miért szavaztak Hitlerre, és mások miért nem. Stb.[6]

Foglaljuk össze a négy gondolati modell jellegzetességeit:

A tisztán makroszkopikus és a tisztán molekuláris megközelítés alkalmatlansága azzal a ténnyel függ össze, hogy ebben a két esetben mindig ugyanazon az absztrakciós szinten maradunk. Szigorúan egzakt bizonyíték csak molekuláris szinten van, a tisztán makroszkopikus szinten tehát nem bizonyítható az összefüggés a megfigyelés és a magyarázat között; az ilyen munka megvitatásánál a kutató csak azzal érvelhet, hogy magyarázata „értelmesnek látszik", szintaktikailag meggyőző. A tisztán molekuláris szinten a probléma megfigyelése és a megfigyelés magyarázata közötti összefüggés bizonyítható, de tágabb összefüggések és

[6] Valamennyi itt felsorolt tény- és számadat fiktív.

következtetések nem vonhatók le, és nem mutathatók ki. Az ilyen munkát szellemesnek és elegánsnak érezzük, mégis elégedetlenek vagyunk, mert úgy érezzük, nem magyarázta meg azt, amire kíváncsiak vagyunk.

A II. és a III. eljárásban a makroszkopikus és a molekuláris szint között mozgunk, de ez az ingamozgás a teljes kutatásnak *nem* ugyanabban a fázisában megy végbe: sem a problematikus fázison, sem a magyarázó fázison belül nem megyünk át egyik szintről a másikra. Ez azt jelenti, hogy a probléma megfigyelése és a megfigyelés magyarázata között nincs logikai kapcsolat.[7]

Amikor a probléma molekuláris és a magyarázat makroszkopikus (II), akkor *a fogalom hamis konkretizálásának* a hibáját követjük el: néhány molekuláris megfigyelést *ad hoc* makroszkopikus fogalomra hivatkozva magyarázunk, s az utóbbit úgy kezeljük, mintha a molekuláris megfigyeléshez statisztikusan kapcsolódó meghatározott változó lenne.

Amikor a problémafelvetés makroszkopikus és a megoldás molekuláris (III), akkor *az index jogosulatlan kiterjesztésének* hibáját követjük el: makroszkopikus megfigyeléseket molekuláris változóval magyarázunk, ezt a változót jogosulatlanul általánosítjuk, s a tárgyalás során úgy kezeljük, mintha gondosan felépített index lenne. A makro-

[7] Egyes kutatók gyakran használják a „világos" kifejezést akkor, amikor molekuláris tényeket vagy viszonylatokat makroszkopikus feltevésekkel magyaráznak meg. (II.)

Amikor pedig további molekuláris változókat — jelentőségüket messzemenően általánosítva — vetnek be magyarázatul, és azok beválnak, a kapott eredményre úgy hivatkoznak, hogy a táblázat „klassz". (III.)

Mindezt csak annak érzékeltetésére említem, hogy az ismertetett folyamatok leírására lassanként szakzsargon alakul ki.

szkopikus megfigyelést nem kötjük össze a molekuláris magyarázattal, hanem annak *tulajdonítjuk*.

Mindez azt jelenti, hogy a statisztika illusztrálja az általános állításokat és az általános állítások illusztrálják a statisztikát. Az általános állításokat nem bizonyítjuk; a lehető legelőnyösebben igazítjuk össze a számokhoz, a számokat pedig nagyon okosan igazítjuk az általános állításokhoz. Az általános állításokat és magyarázatokat más számokkal is összeegyeztethetjük; ugyanezeket a számokat más állításokhoz is felhasználhatjuk.

Talán semmi rossz sincs mindebben; bizonyos körökben szinte tiszteletreméltó eljárásnak számít. De nem felel meg annak az igénynek amit a társadalomkutatásával szemben felállíthatunk.

5

Azért tárgyaltam ilyen hosszan ezeket a kutatási módokat, hogy kifejthessek egy „ideális" eljárást, amelyet azután méterrúdként használhatnánk bármilyen mai társadalomkutatás megítélésére. A fenti hibák az alábbi pozitív állításban összegezhetők: ha tisztázni akarjuk munkánkat, akkor az egyszerűsített kétlépéses kutatás minden egyes szakaszán belül meg kell valósítanunk az ide-oda mozgást, az absztrakció két szintje között. Ez természetesen azt jelenti, hogy az indexek problémáját és helyét a kutatási folyamatban másképpen vetjük fel. Vizsgáljuk ezt meg egy egyszerű táblázaton:

	Problémafelvetés	*Magyarázat*
Makroszkopikus	1	2
Molekuláris	3	4

Csak a makroszkopikus szinten nagyvonalúan mozogva elégíthetjük ki szellemi és emberi érdeklődésünket. De csak

a molekuláris szinten aprólékosan mozogva kapcsolhatjuk össze kielégítően megfigyeléseinket és magyarázatainkat. Mintha süteményt sütnénk és meg is akarnánk enni, a probléma felvetésében *és* megoldásában ide-oda kell járnunk a makroszkopikus és molekuláris szintek között — ki kell fejlesztenünk az általános fogalmak molekuláris indexstruktúráját és a molekuláris változók elméleti apparátusát. A makroszkopikusból a molekulárisba kell átmennünk a problémafelvetés és a megoldás szakaszában (az 1-ből a 3-ba és a 2-ből a 4-be); aztán a kettőt a molekuláris szinten viszonyítanunk (3 és 4); aztán vissza kell mennünk a makroszkopikus szintre (a 3-ból az 1-be, és a 4-ből a 2-be). Ezután kellő óvatossággal (vagyis ide-oda mozgásunkra mindig emlékezve) beszélhetünk az összefüggésekről makroszkopikus szinten (1. és 2.).

Hogy az ide-oda mozgást illusztráljuk, föltehetjük a kérdést, és válaszolhatunk rá: miért követték egyesek Hitlert?

A kérdést először makroszkopikus szinten tesszük fel, s anélkül, hogy megfeledkeznénk eredeti értelméről, kezelhetőbb (molekuláris) részekre bontjuk: „követni Hitlert", ez a következőket jelenti: Hitler melletti érzelmeket kifejezni interjúban, következetesen rá szavazni, kimenni az utcára és tüntetni mellette, amikor ő vagy ügynökei kívánják ezt, rábeszélni másokat, hogy kövessék Hitlert stb.

A lakosság valamilyen keresztmetszetében az egyes egyének osztályozhatók a fenti alapon összeállított táblázaton és a táblázatok típusok skálájára redukálhatók. Így felállíthatunk egy indexet Hitler követésére; problémafelvetésünket molekuláris nyelvre fordítottuk: egyértelmű és meghatározott indexek állnak rendelkezésünkre.

Elfogadhatjuk továbbá azt az eléggé bonyolult hipotézist is, hogy (A) az emberek azért követték Hitlert, mert kép-

telenek saját életük megtervezésére, (B) azért képtelenek erre, mert a bürokratikus struktúrákban eltöltött munka és élet tette őket ilyenné, (C) a válság és a bürokráciák összeomlása siettette Hitlerhez való csatlakozásukat, (D) akiben életük nagy tervezőjét látják.

Ez már egy kicsit bonyolult, noha a négy állításra való bontás enyhített ezen a bonyolultságon. Bizonyos munkát igényel a hipotézis négy részének molekuláris lefordítása és interpretálása. Az eredményt röviden összefoglalva az alábbiakban látjuk: (A) Kialakítunk egy indexet az életút megtervezésének képtelenségére. Mindenkinek kérdéseket tehetünk fel napi, heti és évi rutinjának részleteire vonatkozólag, minden részletet, mint a tervezésre való képességnek vagy képtelenségnek jelzését pontozhatjuk. Közvetlenül is tehetünk fel kérdéseket a jövőről és személyes jövőjükről stb. A kapott pontszámokat összefüggésbe hozhatjuk, s ezen az alapon skálát állíthatunk fel: a skála egyik végén levők a leginkább képesek életük tervezésére, a skála másik végén levők legkevésbé képesek erre.

Ezután a hipotézis (B) részével foglalkozunk, s a bürokrácián belül munkáról és szabadidőről készítünk indexeket. Ugyanígy járunk el (C)-vel és (D)-vel.

Végül, molekuláris indexeinket hipotézisünk mind a négy vonásához kölcsönösen viszonyítjuk, kölcsönös összefüggéseket keresünk, ezeket összevonjuk és egy összefoglaló skálát alkotunk: a skála egyik végén vannak azok az emberek, akik képtelenek megszervezni életüket, a bürokratikus struktúrákon belül töltötték előéletüket.[8] Hitler mellé kezdtek állni a weimari köztársaság nagy válságai-

[8] A kifejtés egyszerűbbé tétele kedvéért itt elhagyon az esetleges kapcsolatokat, mint amilyenek pl. a feltételezés szerint (B) és (A) között impicite fennállnak.

ban, és Hitlerről mint mindenható szabályozóról és az élet megszervezőjéről alkottak képet maguknak.

Empirikus technikánk kezdetlegessége és indexalkotásunk esetlensége miatt alighanem öt extrém esettel fejeznénk be munkánkat, a makroszkopikus magyarázatokat molekuláris kifejezésekké alakítanánk át, s ezt meg is kellene tennünk, ha valóban viszonyítani akarnánk megfigyeléseinket és magyarázatainkat. Más makroszkopikus magyarázatokat ugyanígy kellene kezelnünk; a munka megtervezésekor indexstruktúrájukat kell végiggondolnunk.

Vessük egybe megfigyeléseinket és magyarázatainkat. Az alábbi képet kapjuk:

Hajlam a bürokratikus hipotézis értelmében

Hitler iránt tanúsított érzelmek	magas	közepes	alacsony
Hitler melletti	80%	20%	5%
Átmeneti	15%	60%	15%
Hitler-ellenes	5%	20%	80%
Összesen	100%	100%	100%

Miután ellenőriztük az összes lehetséges változókat, azt hiszem, az olvasó egyetért velünk abban, hogy megszolgáltuk a jogot beszélni makroszkopikus szinten a bürokráciáról, a diktatúráról és a mai tömegember vonásairól.[9]

Még ennek a vázlatos modellnek ily rövid leírásából is levonható néhány általános szabály a molekuláris kifejezéseknek és a makroszkopikus fogalmaknak egymáshoz fű-

[9] Természetesen mire a vázolt három lépésen túl lennénk, már réges rég Hitler markába kerültünk volna; ez azonban lényegtelen epizód, amivel a kutatás tervezője és módszertani szakértője nem törődik, és abból semilyen következtetést nem von le, akármilyen kellemetlen legyen is az a kutató számára.

zésére, kölcsönhatásuk biztosítására. A molekuláris terminusokat egymásra kell halmozni; a makroszkopikus fogalmakat fel kell bontani. Ahogy az ügyek ma állnak, a legtöbb makroszkopikus megállapítás határozatlan és több értelmű; a legtöbb molekuláris megállapítás szegényes.

Minden értelmes makroszkopikus megállapítás felbontható molekuláris megállapítások halmazára — ha dimenzióira bontjuk, s mindegyik dimenzió indexstruktúráját tisztázzuk. A molekuláris megállapításokból eljuthatunk az absztrakció makroszkopikus szintjére —, ha az egyes molekuláris indexeket összegezzük és szintaktikailag rendezzük —, bár igen sok molekuláris megállapítás aligha éri meg ezt a fáradságot, s legfeljebb a szellemesség formális megmutatására való.

Minden makroszkopikus kutatást az a veszély fenyeget, hogy belezavarodik a feltárt anyag gazdagságába. Hogy csökkentsük a többértelműség veszélyét a makroszkopikus fogalmak szemantikus dimenziójában. indexstruktúrájuk tisztázására kell törekednünk, s ha a lehető legnagyobb tisztaságot már elértük, akkor használatukat kodifikálnunk kell.

Minden molekuláris kutatás egy sor sejtést tartalmaz azokról a fontos változókról, amelyek jellemzik és magyarázzák a kutatott jelenséget. Ha el akarjuk érni, hogy figyelmünk gyújtópontjába az alapvető változók kerüljenek, akkor molekuláris munkánkat a makroszkopikus fogalmak szintje felé kell terelnünk. Arra azonban vigyáznunk kell, hogy jogosulatlanul ne tágítsuk ki az indexeket, vagy legalább, ha ilyet teszünk, legyünk tisztában eljárásunk spekulatív jellegével.

A szociológiai kutatás azt kívánja a makroszkopikus kutatóktól, hogy ne csak nagyvonalúak és éleselméjűek legyenek, hanem a technikához is értsenek; a technikusoktól

viszont azt kívánja, hogy a technikai szellemességet több makroszkopikus jelentőséggel párosítsák. Kivételes körülményektől eltekintve talán nem remélhetjük, hogy egy emberben egyesül a szükséges képzettség és képesség. Autonóm és önmagukat irányító tudósok munkamegosztása átfogó modell kialakítását eredményezheti. Amikor, mint egyének specializáljuk magunkat a modell egyik vagy másik szakaszára, tudatában kell lennünk a szakasz helyének a modellen belül, és specialista szerepünket úgy ellátnunk, hogy a lehető legnagyobb mértékben segítsük a többieket az építő munkában. Az ilyen világos öntudat kialakítása a társadalomtudományok módszeréről szóló egészséges viták eredménye lehet.

Kiadványszám: K—2759
Formátum: A/5 — Ívszám: 27,5 — Példányszám: 2600
Nyomdába adva: 1969. VII. 2. — Imprimálva: 1970. VI. 20. — Megjelent: 1970. VII. 31
Ez a könyv 5601—54 és 5602—55 szabvány szerint készült
KG—1424—k—6972 — Állami Nyomda